

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Novica Samardžić
Rade Bojović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović
Dragan Radulović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura

Sanja Žižić

Korektura

Marija Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 800 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XII, BROJ 45
PROLJEĆE 2011

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2011

7 prism

7 Five Years of Montenegro's
Declaration of Independence
Radonja Dubljević

17 Serbia's Attitude toward Montenegro -
- Nothing Changes
Ilija Despotović

45 in the meantime

45 I Feel Happy on My Mountain
Aleksandra Vuković

57 linguistics

57 Classification of the Montenegrin Speeches
Adnan Čirgić

93 The Essay on Language
Lidija Vukčević

105 Toponyms in Bar's Community
Borislav Stojović

121 essay

121 Philistine, Citizen and Democracy
Vesna Stanković Pejnović

155 New Popularity of Marx
Željko Rutović

165 In the Eyes of Others

165 Relations Between the Czech Lands
and Montenegro
František Šístek

207 The Heroic Country
Angeliki Konstantakopoulou

247 mirror

247 The Public Administration in Montenegro
Šerbo Rastoder

295 „Awakening of the People“ in Montenegro
Radenko Šćekić

history **329**

Budimlje in Skadar Cadastral Register of 1485 **329**

Marijan Premović

On the Development of Culture in Crmnica **341**

Savo Lekić

Beginnings of the Electric Power System **363**

Zvezdan Folić

neighbourhood **385**

Antiwar and Peace Ideas in the History of Serbia **385**

Dragan Stojković

The role of Italy in the creation of a monarchy in Albania **421**

Arben Cici

agriculture **447**

Small and Medium Sized Wine Producers **447**

Svetozar Savić

geography **463**

Balance of land-uses in Montenegro **463**

Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović

analytical psychology **475**

Seminar on Niche's Zarathustra **475**

(translated and edited by Ilija Kapičić)

biography **503**

Captain Jevto Nikolin Miletić **503**

Marko Kadić

portray **557**

Commander Dragiša Bojović **557**

Novak Adžić

archive **571**

The Old Documents of Kotor (2) **571**

Jovan J. Martinović

7 prizma

7 Pet godina od Deklaracije
nezavisne Crne Gore

Radonja Dubljević

17 Odnos Srbije prema Crnoj Gori
- po starom

Ilija Despotović

45 u međuvremenu

45 Srećna sam na svojoj planini

Aleksandra Vuković

57 lingvistika

57 Klasifikacija crnogorskih govora

Adnan Čirgić

93 Ogled o jeziku

Lidija Vukčević

105 Toponimi u barskoj opštini

Borislav Stojović

121 esej

121 Malograđanin, građanin i demokracija

Vesna Stanković Pejnović

155 Marskova nova popularnost

Željko Rutović

165 drugi o nama

165 Odnosi čeških zemalja s Crnom Gorom

František Šístek

207 Herojska zemlja

Angeliki Konstantakopoulou

247 retrovizor

247 Državna uprava u Crnoj Gori

Šerbo Rastoder

295 „Događanje naroda“ u Crnoj Gori -
- političko-propagandni okvir

Radenko Šćekić

istorija **329**

Budimlje u skadarskom defteru iz 1485. **329**

Marijan Premović

O razvoju kulture u Crmnici **341**

Savo Lekić

Začeci elektroenergetskog sistema **363**

Zvezdan Folić

okruženje **385**

Antiratne i mirovne ideje u istoriji Srbije **385**

Dragan Stojković

Uloga Italije u stvaranju monarhije u Albaniji **421**

Arben Cici

agrikultura **447**

Mali i srednji proizvođači vina u **447**

Crnoj Gori

Svetozar Savić

geografija **463**

Bilans površina po namjeni u Crnoj Gori **463**

Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović

analitička psihologija **475**

Jungov seminar o Ničeovom Zaratustri **475**

(preveo i uredio Ilija Kapičić)

biografija **503**

Kapetan Jevto Nikolin Miletić **503**

Marko Kadić

portret **557**

Komandir Dragiša Bojović **557**

Novak Adžić

arhiv **571**

Kotorske listine (2) **571**

Jovan J. Martinović

PET GODINA OD DEKLARACIJE NEZAVISNE CRNE GORE

Radonja Dubljević

On the occasion of a small jubilee, the Five Years of the Declaration of the Independent Republic of Montenegro we feel obliged to point to the scope of its provisions and to ask why it hasn't left deeper trace in the political life of Montenegro, as well as why it did not direct political events and write new pages of freedom. On the contrary, what actually happened was something that was not a reflection of the meaning it should have had as a charter – the Declaration is quite rarely publicly quoted today. Why? We are searching for the answer to this question.

Deklaracije i povelje donose se u vrijeme velikih istorijskih i političkih preokreta. Sva moderna dokumenta o ljudskim pravima donijeta su nakon što se civilizovani svijet suočio sa užasnim posljedicama dva svjetska rata. Tada se nametnuo zahtjev da ljudska prava postanu neprikosnoveni, kako bi se preduprijedile opasnosti od novih diktatura i stradanja. Trebalo je, s obzirom na njihovo prirodno-pravno porijeklo, nametnuti ideal ljudskih prava i dati im univerzalno značenje, kako bi se ograničila suverenost nacionalnih država. Tu su odgovornost preuzeli prosvijećeni narodi, koji su pribjegli definisanju međunarodnih standarda u pogledu propisanosti, ostvarenosti i zaštite ljudskih prava.

Ranije, u čovjekovoj borbi za prava i slobode, posebno su odjeknule američka Deklaracija nezavisnosti iz 1776. i francuska Deklaracija o pravima čovjeka i građanina iz 1789. Prva je donijeta nakon oslobođanja od engleske dominacije i sticanja američke nezavisnosti. Snažno je naglasila slobodu i individualizam. Druga je, dalekosežnošću svojih odredaba, prerasla nacionalne francuske okvire i postala svjetska povelja slobode. Sa njom je počeo da nastaje moderni svijet.

I Crna Gora, sticajem istorijskih okolnosti, našla se na prekretnici. Povraćena je država i otvorene su nove mogućnosti. Neposredno nakon referenduma, 3. juna 2006, Skupština Crne Gore donijela je Deklaraciju nezavisne Republike Crne Gore. Crnoj Gori bila je potrebna takva Deklaracija, ne da bi s njome rješavala svjetska pitanja i imala bilo kakve nadnacionalne iluzije, već da bi se osvrnula na nestanak sa istorijske scene, gubitak nezavisnosti, slobode i dostojanstva. Da bi ukazala na učinjene nepravde i preduprijedila nove! I, posebno, da bi omogućila slobodu!

Deklaracija je donijeta. Da li su potrebni efekti postignuti?

U Deklaraciji je, u uvodnim odredbama, pored ostalog, rečeno:

„Polazeći od viševjekovne državne nezavisnosti(...) iskazujući posvećenost održavanju i promovisanju međunarodnog mira i stabilnosti, potvrđujući spremnost da poštuje princip teritorijalnog integriteta i suvereniteta svih država, zalažući se za rješavanje međunarodnih sporova mirnim sredstvima, promovišući prijateljske odnose i saradnju sa svim zemljama na ravnopravnim osnovama(...)“

Ništa u ovim odredbama nema sporno, ali treba primijetiti da je Crna Gora mala država i u svjetskom poretku bez većeg uticaja da bi njena Deklaracija nezavisnosti obilovala pretencioznim rješenjima o svjetskom miru i ravnopravnosti među državama. Umjesto takvih odredaba, u uvodnom dijelu Deklaracije, morale su se naći odredbe o razlozima gubljenja viševjekovne državnosti, učinjenim nepravdama i pravu na državno i nacionalno dostojanstvo.

Nije naglašen značaj obnove države i ponovnog sticanja njene nezavisnosti. Tek tada bi pozivanje na *viševjekovnu državnu nezavisnost* dobilo puni smisao.

U tački 1. Deklaracije napisano je:

„Republika Crna Gora, nezavisna država sa punim međunarodno-pravnim subjektivitetom, nastaviće da se izgrađuje kao građanska država, multinacionalno, multietničko, multikulturalno i viševjersko društvo, zasnovana na poštovanju i zaštiti ljudskih sloboda i prava, prava manjina, principa parlamentarne demokratije, vladavine prava i tržišne ekonomije, što će se unaprijediti donošenjem novog ustava Republike Crne Gore“

Odredbama o građanskoj državi, multinaconalnom, multietničkom, multikulturalnom i viševjerskom društvu data je vizija nezavisne države Crne Gore. Rečeno je da će se država izgrađivati na principima zaštite ljudskih prava, parlamentarne demokratije, vladavine prava i sl. Međutim, u postojećem nizu vrijednosti koje Deklaracija uzima za svoj cilj, a koji čine *država i društvo*, nema pojedinca, kome takva i takva država i takvo i takvo društvo treba da omoguće šansu. Individua i njena prava jedini je legitimni cilj svake vladvine i polazna vrijednost najviših povećanja o slobodama, pa je Deklaracija nezavisnosti ovu vrijednost morala da tretira, da bi dobila na značaju i odgovorila težnjama.

Društveni odnosi nijesu definitivno uređeni, jer ih pretpostavlja sloboda, pa Deklaracija, iz toga razloga, nije smjela da ograničava domete slobode i da oblik vladavine veže za *republiku*, ili npr. da model ekonomije svodi na *tržišni*. Deklaracija opštošću i širinom svojih rješenja treba da nadilazi sve propise i pomjera sve granice, pa u tom smislu nepotrebno implicira da će o bilo čemu *novi ustav* moći da kaže više i bolje.

U tački 2. Deklaracije navedene su, u 7 podtačaka, naredne obaveze Crne Gore u pogledu: pristupa u međunarodne organizacije; preuzimanja prava i obaveza iz dosadašnjih aranžmana sa EU, UN, SE i drugih međunarodnih organizacija, pružanjem pune podrške radu njihovih agencija i predstavništava na svojoj

teritoriji; strateških prioriteta koji se odnose na članstvo u EU, NATO, STO, uz obavezu ispunjavanja uslova iz Kopenkaških kriterijuma; unapređivanja saradnje sa međunarodnim finansijskim institucijama: pune odlučnosti da se nastavi puna sardanja sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.

Deklaracija je ovakvim propisivanjem afirmisala korpus spoljnopoličkih pitanja, pa se u političkoj praksi, kada su ova pitanju u vidu, najviše postiglo, jer je Crna Gora primljena u sve međunarodne organizacije, a dobila je, što posebno raduje, status kandidata za EU. Nije se, međutim, u ovoj vrsti dokumenta morala naći odredba o obavezama prema Haškom sudu, jer te obaveze sa Crnom Gorom nemaju neke velike veze, osim što podsećaju na još jednu veliku nesreću koja joj se dogodila u nedavnoj prošlosti. Pored toga, previše je mjesta dato nekim obavezama države /vezanim za aranžmane, agencije i predstavnništva, finansijske institucije i sl./ koje ne mogu, zbog značenja Deklaracije nezavisnosti, opterećivati njenu sadržinu.

U tački 3. Deklaracije napisano je da će Republika Crna Gora uspostaviti i razvijati bilateralne odnose sa drugim državama *prihvatajući obaveze iz dosadašnjih aranžmana i nastaviti sa aktivnom politikom dobrosusjedstva i regionalne saradnje.*

Deklaracija se, vidi se na primjeru ove odrdbе, bavila pitanjima koja se ne promovišu ovom vrstom dokumenata, ili im to nije primarni cilj.

I na kraju, u tački 4. Deklaracije iskazan je *poseban interes i puna spremnost* da Republika Crna Gora razvija sa Republikom Srbijom, pored ostalog, *dobre i prijateljske međudržavne odnose.*

Zašto baš sa Srbijom i samo sa Srbijom? Deklaracija ne sadrži nijednu prethodnu odredbu, koja bi ovoj odredbi o saradnji sa Srbijom dala smisao, pa nedobronamjerni mogu pomisliti da se radi o „novom“ približavanju Srbiji. Deklaracija je na ovom mjestu ostala nedorečena, jer se nije bavila tzv. osetljivim mjestima iz prošlosti. Sve što nije prevladano i rasčišćeno ostaje da podseća i opominje.

* * *

Šta je u Deklaraciji trebalo reći, sa čime bi Deklaracija postala istinska povelja slobode. Pođimo redom!

Prije odgovora na ovo pitanje treba primijetiti, što nije manje važno, da je Deklaracija napisana naglašenim administrativnim stilom, sa mnoštvom pravnih termina, političkih izraza i fraza iz dnevne politike, pa je ovaj dokument više pravno-politička platforma o političkim ciljevima, nego što je filozofsko-pravna promenade nezavisnosti i slobode. Da se na ovom mjestu podsetimo ljepote jezika i stila i značenja pomenute Američke Deklaracije nezavisnosti, de je napisano:

„Smatramo da su sve istine očevidne:-da su svi ljudi stvoreni jednaki; da ih je Tvorac snabdio izvjesnim neotuđivim pravima; da su među ovima život, sloboda i traženje sreće“

Da se vratimo na moguće odgovore.

Deklaracija uvažava državno, na uštrb individualnog načela, pa kao takva afirmiše kolektivne vrijednosti i u tom pogledu ostaje „vjerna“ tradiciji Crne Gore. Ali, umjesto epskog i tribunog, zbog čega smo nekritički prilazili stvarnosti i robovali mitovima i predrasudama, Deklaracija nudi savremeni obrazac shvatanja svijeta i čovjeka u njemu, u skladu sa globalnim kretanjima. Deklaracija odiše idejama o integracionim procesima, mjestu Crne Gore u međunarodnoj zajednici i politici uvažavanja i saradnje. Izostala je, međutim, okrenutost njenim unutrašnjim prioritetima, da bi njene odredbe o „*multinacionalnom, multietničkom, multikulturalnom i viševjerskom društvu*“ imale smisao i bile ostvarene. De će se pojedinac u crnogorskom *multi* društvu naći i kako će se u njemu snaći. Na ova pitanja Deklaracija ne treba da da konačan odgovor, ali je, u svakom slučaju, morala da afirmiše slobodu i odredi pravac. Upravo to je izostalo!

Zašto je individualno načelo posebno važno!?

Individualizam vjeruje u nadmoć ljudskog duha. Politički poredak koji počiva na državnom, nacionalnom, ili kom drugom kolektivnom interesu i razlogu, obično polazi od jednog, najčešće zatvorenog sistema ideja. Na drugoj strani ostaje vjera u razum i slobodu, jer samo principima razuma mogu biti otvorena nova polja slobode. Stoga se ovakvi procesi moraju omogućiti, pa država i društvo koji to čine počivaju na univerzalnim vrijednostima, u skladu sa principima pravde i morala, odn., rečeno savremenim jezikom, radi se o otvorenim civilnim društvima.

Afirmisanjem individualnog načela mijenja se odnos prema vlasti, tako da svaki čovjek dolazi u poziciju da na vlast utiče i da je kontroliše, da bi vlast bila sredstvo zaštite građanske slobode, a ne sama sebi cilj i kao takva podložna kvarenju i ličnoj koristi onih koji je vrše. Ovakvim propisivanjem ljudska prava imaju primat u odnosu na ustanovljenu vlast i postaju mjerilo njene legitimnosti, dok je osnovna funkcija vlasti da ih štiti.

Gledano iz ugla specifičnih političkih, istorijskih, socioloških i dr. crnogorskih prilika bio bi to još jedan prilog modernosti - individualizam bi izdigao pojedinca iznad kolektiva i na taj način omogućio da se identitetske podjele ublaže i na duži rok kao anticivilizacijske prevaziđu. Jednostavno, politički procesi imali bi više šarma i odisali bi vjerom u bolje.

Dalje, propušteno je da se određena pitanja, koja su stvar identiteta Crne Gore promovišu donijetom Deklaracijom i da ova povelja dalekosežnošću svojih načela dobije snagu istorijskog akta. Nije u tom dokumentu rečeno zašto je jednom bila država, kako je nestala, zašto je obnovljena, koja su prava njenih građana i sl. Izostala je, na primjer, vizija Crne Gore u čijoj se državnosti susrijeću i mire različitosti, pa i tzv. nacionalna podijeljenost - pravo svakog pojedinca da doživi Crnu Goru u skladu sa svojim / nacionalnim/ ošjećanjem. Ovakvim integrativnim rješavanjem ne bi se diralo u pravo da se svako nacionalno iskaže kako želi i da na osnovu takvog stava ima druga pripadajuća prava.

Deklaracija nezavisnosti, nije, a trebalo je da se dotakne mnogih tzv. osetljivih pitanja i da ubrza i olakša političke procese koji su sa njima u vezi. Ova pitanja ostavljena su bez odgovora ili su odložena za budućnost!

Tako npr. Deklaracija nezavisnosti ne dotiče se odluka Podgoričke skupštine iz 1918, kojima je na nelegalan način i bez ikakvog legitimiteta ukinuta država i Crna Gora pripojena drugoj državi - Srbiji.

Deklaracija nezavisnosti ne dotiče se odluka o nestanku Crnogorske autokefalne pravoslavne crkve, donijetih ubrzo nakon pomenute skupštine, kojima je ova crkva ukinuta i pripojena drugoj crkvi - srpskoj.

U Deklaraciji nezavisnosti nema odredaba o slavnim crnogorskim dinastijama, prelomnim događajima i velikim dječinama, o progonu posljednjeg crnogorskog kralja-o nasleđu i kontinuitetu.

Deklaracija nezavisnosti ne afirmiše odnos prema AVNOJ-u, čijim je odlukama Crnoj Gori vraćena državnost u okviru jugoslovenske federacije. Da tih odluka nije bilo ne bi, najverovatnije, bilo ni referenduma ni obnove države.

* * *

Crnogorsko društvo i nakon obnove nezavisnosti bavi se pitanjima svog identiteta, na način koji nije primjeren nezavisnoj državi. Ono nema potreban stepen unutrašnjeg legitimiteta. Deklaracija nezavisnosti nije dala potreban doprinos procesu unutrašnje konsolidacije društva. U predreferendumskoj Crnoj Gori identitetska pitanja bila su stvar političkih zahtjeva i sporenja. U polju slobode koje je ih omogućilo to je bilo i prirodno. Političku borbu obilježavali su politički sukobi, povišene emocije i naboj. Nakon obnove nezavisnosti i donošenja Deklaracije nezavisnosti ta su pitanja morala biti promovisana, kako bi crnogorsko društvo ušlo u polje sloboda koje traži

odgovornost i otvara druge teme. U Crnoj Gori, međutim, ponovo se otvaraju teme koje su trebale biti zatvorene. Svjedoci smo povremenih zahtjeva da se mijenja tekst himne, uvede tzv. narodna zastava i sl. kao da Crna Gora nije nezavisna.

Ono što je propušteno da bude promovisano donošenjem Deklaracije nezavisnosti ostaje da bude rješavano u daljem političkom životu, opterećenom podijeljenošću crnogorskog društva. Deklaracija nezavisnosti nije postavila načelo, dala obrazac, postala paradigma i vodilja u crnogorskom društvu, što se moglo videti i na primjeru donošenja novog ustava, koji se, iako nije mogao ništa nadomjestiti, sa određenim rješenjima ne može pohvaliti. Tako se desilo da je u Preambuli Ustava Crna Gore iz 2007. izostalo svako pominjanje crnogorskog naroda, koji je izgubljen u kategorijama „građanin“ i sl., ili se našao u prostom nabranjanju „naroda i nacionalnih manjina“, istina na prvom mjestu! Nabranjanje, u trećem stavu Preambule, da u Crnoj Gori žive: „*Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci, Muslimani, Hrvati i drugi*“, ne odražava posebnost Crne Gore, „najljepše pjesme na Balkanu“, kovanu kroz vjekove i ratove za slobodu, na čudesan način. Crna Gora je takvim nabranjanjem prikazana kao prost zbir naroda i nacionalnih manjina, što ne odražava suštinu njenog državnog, društvenog, narodnog i nacionalnog bića, sticanog kroz vjekove, a sublimiranog u stihu iz himne „majko naša Crna Goro.“ Ustav je odredio da su nam majke različite i da sa Crnom Gorom imamo veze samo utoliko što smo se u njoj našli sticajem istorijskih okolnosti. Takva odredba ne korespondira sa ustavnim konceptom građanske države, kako je uređeno u normirajućem dijelu ustava.

Pomenute podjele crnogorsko društvo odvrćaju od suštinskih izazova koje zahtijeva moderan svijet. Politički život Crne Gore, nakon obnavljanja njene nezavisnosti, u nekim segmentima, zadržao je crte predreferendumske stanja. Deklaracija je mogla pospješiti određene procese. Svjedoci smo tenzija koje su pratile proces standardizacije crnogorskog jezika, a pred nama su iskušenja koja će nametnuti crkveno pitanje. Totalitarizmi, ovi i

oni, sprečavaju istinski pluralizam, neophodan za izgradnju otvorenog i slobodnog društva.

* * *

Deklaracija je mogla, da je tretirala pitanja kojih smo se dotakli, da smanji tenzije i ubrza političke i društvene procese. Moglo se ići bržim putem. Ostaje da se kroz dugotrajni politički proces stigne do istog cilja. Poželjan je društveni konsenzus oko mnogih pitanja, sličan onom koji je postignut oko evropskih integracija. Politički dijalog mora početi od određenog minimuma zajedničkih premisa, da bi se mogao očekivati valjan rezultat. Ovim bi svi politički činiooci bili izvedeni na čistinu i niko se ne bi mogao sakrivati iza prava na ovu ili onu slobodu, prikrivajući svoj fanatizam ili ne daj bože neki tuđi interes.

Politička vlast mora da čuva svoj legitimitet, koji ne smije da izvlači iz proste činjenice da je pobijedila na izborima ili istorijske zasluge za Crnu Goru. Legitimitet vlasti i njenih postupaka mjeri se prihvatljivim sistemom vrijednosti, koje vlast, što je i njena uloga, treba da omogući i zaštititi. U osnovi tog vrijednosnog sistema su ljudska prava i slobode. Da bi se sa puke proklamacije ljudskih prava i sloboda prešlo na uspostavljanje zgrade samih prava mora se omogućiti puna sloboda i svakom pojedincu pružiti šansa da slobodu prihvati kao izazov i odgovornost.

Politička stvarnost ne smije poprimiti obilježja političke borbe za očuvanje obnovljene države. Rezultat takvih tendencija bio bi vezivanje opstanka Crne Gore za opstanak vlasti. Borba za izgradnju Crne Gore ne može se voditi istim političkim sredstvima kao što se vodila borba za obnavljanje njene države. Osvojeno polje slobode u predreferendumskoj Crnoj Gori diktiralo je drugačije zahtjeve. Bilo je jednostavno drugo vrijeme.

U Crnoj Gori ne postoji institucionalna politička alternativa. Politička opozicija, sa srpskim nacionalnim predznakom, nema takve atribute. Ona se bori za interese druge države i njen primarni

cilj je da eventualnom pobjedom na izborima postavi pitanje nezavisnosti države, ili u najmanju ruku pitanje njenog unutrašnjeg preoblikovanja. Ne čineći ništa da se konkurencijom programa bori za njeno unutrašnje konsolidovanje i izgradnju slobodnog društva, politička opozicija ostaje u predpolitičkom stanju. Ona se kao takva stavlja više naspram države, a manje naspram vlasti, koju bi po prirodi stvari htjela da pobijedi na izborima.

Sloboda i demokratija su u koleraciji tek ako se prožimaju. Istinski pluralizam donosi nove alternative. Neobično je da se u Crnoj Gori ne pojavljuje alternativa, koja će aktuelnoj koaliciji priznati istorijski doprinos na obnovi države, ali će ukazivati na nove mogućnosti i boriti se za vlast, ne da bi ukidala državu, već da bi mijenjala stvarnost na bolje. Obezbijedila bi se smjenjivost vlasti bez opasnosti da se na bilo koji način dovode u pitanje nezavisnost i identitet Crne Gore.

Građanima Crne Gore prigovora se da su nedostojni demokratije i slobode, a političkoj vlasti da je dovela do svojevrsnog totalitarizma i diktature, jer vlast, navodno, nikada nije promijenjena na izborima i da je to „jedini primjer u Evropi.“ Ova teza, koja dolazi iz opozicije i jednog dijela inteligencije, iako netačna, otpala bi i kao sredstvo manipulacije. Crnogorci su smjenjivali vlast na izborima, ako pod izborima, u najširem značenju tog pojma, podrazumijevamo svaki oblik političkog optiranja. U posljednjih desetak godina učinili su to dva puta, najprije 31. maja 1998, kada je na izborima pobijeđen Miloševićev uticaj u Crnoj Gori, a potom na referendumu, kada je smijenjena savezna vlast, kao nosilac „prenesenog“ dijela suvereniteta, i u skladu sa tim obnovljena država.

Međutim, tačna je teza da su mnoge priče potrošene i da Crnoj Gori trebaju nove. Samo puna sloboda omogućava izgradnju Crne Gore kao otvorenog, civilnog društva. Demokratija je, uostalom, politički poredak otvorenih pitanja. Izlaz je u slobodi za sve koji su spremni da preuzmu odgovornost.

ODNOS SRBIJE PREMA CRNOJ GORI - PO STAROM

Ilija Despotović

Thanks to a systemic indoctrination led from Belgrade but also encouraged in Montenegro, which was based on stereotypes formed throughout many years, today we have the same manipulative media messages or quite similar to those from hundred years ago. Maybe the media relations are not of primary importance for the level and quality of entire interstate relations between Serbia and Montenegro, but the state in that field has a strong influence not only on relations between governments of the two countries but also between the two people or between citizens of the two countries.

Državna politika Srbije prema Crnoj Gori, od polovine 19. vijeka, imala je pečat njenog velikodržavnog projekta, utemeljenog Načertanijem Ilije Garašanina, kojim je bilo planirano stvaranje velike Srbije. Crna Gora je smatrana „prirodnim“ dijelom tako zamišljene države. Garašanin i njegovi sljedbenici nijesu ni pretpostavljali bilo kakvu politiku dogovaranja, pregovaranja ili usaglašavanja stavova sa zvaničnicima Crne Gore. „Podrazumijevalo“ se da Crna Gora treba da se bespogovorno priključi velikoj državi koja bi se zvala Srbija. Pri tome je ignorisana činjenica da je Crna Gora bila država, da je objektivno imala suverenitet, čak i mnogo ranije nego što joj je to Evropa priznala na Berlinskom kongresu 1878. godine.

Oslobodilačka borba Crnogoraca protiv Osmanlija bila je mnogo uspješnija nego u Srbiji. Njegoš u *Posveti prahu oca Srbije*, kao krunski doprinos Karađorđa navodi to što „iz mrtvih Srba dozva, dunu život srpskoj duši“. Karađorđe je, dakle,

oživio Srbina, probudio ga iz mrtvih. Koga je Karađorđe dozvao „iz mrtvih“? Srbina, a ne Crnogorca. Taman posla da bi Njegoš priznao da se taj „Srb“ „iz mrtvih“ odnosi i na Crnogorca. I nije se mogao ni odnositi. Jer, Karađordev ustanak bio je 1804. godine, on je tim ustankom „iz mrtvih“ dozvao Srbina, a Crnogorci su do tada imali više „ustanaka“, zapravo, velikih bitaka sa Turcima. Glavna njihova „ustanička“ godina bila je 1796. kada su Turke pobijedili - na Martinićima i Krusima.

Srbija i Crna Gora su, čak, i na Berlinskom kongresu različito tretirane zavisno od stepena dostignute nezavisnosti i suverenosti te dvije države. Odlukama Berlinskog kongresa, Crnoj Gori nije data nezavisnost, već je konstatovano da tu nezavisnost priznaju i one zemlje koje do tada to nijesu priznavale. Tretman Srbije bio je drugačiji. Njoj, kao i Rumuniji, priznata je nezavisnost od svih učesnika Kongresa. Crnoj Gori je nezavisnost priznata samo od Turske i Velike Britanije, jer su njenu nezavisnost i prije Berlinskog kongresa priznavale druge velike sile.

Uprkos tom istorijskom kontekstu, srpski „načertanijevci“ Crnu Goru brišu kao državu. Njihovi pogledi na Crnu Goru, nastojanja da se utre kao država, da se pripoji Srbiji, mogu se, u kontinuitetu, pratiti sve do naših dana. Ideja Načertanija je praktično realizovana 1918. godine, prisajedinjenjem Crne Gore Srbiji, ali prisajedinjenjem teritorije Crne Gore, a ne Crne Gore kao države. Prethodno, ona je i formalno ukinuta, odlukama takozvane Velike narodne (Podgoričke) skupštine, pa je teritorija bivše države samo pripojena Srbiji. I u nekim drugim istorijskim prilikama bilo je pokušaja da se Crnoj Gori nametne „načertanijevski“ status. Dva su imala elemente direktne „intervencije“ - čiji je najjasniji izraz bila poznata „Bombaška afera“, i nakon osamdeset godina takozvana Antibirokratska revolucija. U velikosrpskim državnim koncepcijama Crnu Goru nije sljedovala bilo kakva političko-administrativna samostalnost, već samo epitet „srpske Sparte“. Tek u novije doba, Crna Gora je u „velikoj Srbiji“ mogla imati, u najboljem slučaju, status nekakve pokrajine.

Ovakav uvod neophodan je da bi se mogao pratiti „ideološko-politički“ rad (ili rat) na praktičnoj realizaciji programskih opredjeljenja „Načertanija“ u odnosu na Crnu Goru. Naravno, štampa se u to uključila onda kada se pojavila i razvila kao sredstvo, prije svega, političkog uticaja državne vlasti na oblikovanje njenih političkih ideja i projekata, a to je kraj 19. vijeka. Već od tada možemo govoriti o medijskoj dimenziji međudržavnih odnosa Crne Gore i Srbije, odnosno, odnosa Srbije prema Crnoj Gori.

Ali, prije toga, opet jedno istorijsko podsećanje. Ono što bismo mogli nazvati propagandni rad (ili rat) za oživotvorenje „Načertanija“ u odnosu na Crnu Goru, prvi put, najdirektnije, došlo je do izražaja u vrijeme ustanka u Hercegovini 1875. godine. Bila je to poznata „Nevesinjska puška“. Ustanak je, kao što je poznato, bio dio crnogorsko-turskoga rata. Hercegovački ustanici spremali su bunu pod direktnim uticajem Cetinja, sa krajnjim ciljem da se taj prostor pripoji Crnoj Gori. Knjaz Nikola je, takođe, imao takav plan, pa je i neposredno komandovao vojnim operacijama na području Hercegovine. Ustanici u Hercegovini su sve radili i ponašali se po instrukcijama cetinjskog Dvora. Oni su, jednostavno, bili opijeni ratnom slavom Crnogoraca i željom da Hercegovci budu državljani Crne Gore. U jednom momentu, prema *Memoarima* Gavra Vukovića, proglasili su knjaza Nikolu gospodarem Crne Gore i Hercegovine. Srbija se, takođe, u određenoj mjeri bila uključila u kampanju hercegovačkog ustanka, ali ne direktno, ne zvanično, već gotovo tajno, što bismo danas rekli, preko paravojnih formacija koje je predvodio budući srpski kralj Petar Karađorđević. Uticaj Cetinja i knjaza Nikole u Hercegovini toliko je smetao zvaničnoj Srbiji da je slala emisare među ustanike, koji su ih direktno ubjeđivali da ne slijede Crnu Goru, da se odreknu odanosti crnogorskom Dvoru i suverenu. Beogradski emisar je u svojim zahtjevima prema Hercegovcima u odnosu prema Crnoj Gori bio otišao toliko daleko da je okupio ustaničke glavare i gotovo ultimativno od njih tražio da

okrenu leđa knjazu Nikoli. Vođe ustanka su to odbile, a Bogdan Zimonjić je o svemu obavijestio knjaza Nikolu.

Srpska propaganda u Hercegovini imala je karakter pravog propagandnog rata protiv Crne Gore. Isti emisar koji je Hercegovce odvrćao od knjaza Nikole, nije se ustručavao da na samom cetinjskom Dvoru iznosi drugačiju priču. To obilježje dvoličnosti, perfidnosti, postaće jedna od glavnih karakteristika propagandne politike zvaničnog Beograda prema Crnoj Gori. A to će se najbolje manifestovati upravo u vrijeme kada se štampa pojavljuje kao novo oružje propagandnog uticaja i ratovanja Srbije prema Crnoj Gori. Beogradski dvor će zvanično artikulirati jednu politiku prema Crnoj Gori, a štampa, gotovo sva pod njegovim uticajem, produkovaće drugačiji odnos - sumnjičenje Dvora na Cetinju, nepovjerenje prema knjazu Nikoli, otvoreno spletkarenje protiv njega, izmišljanje svakojakih laži na račun njegove ličnosti, zatim, omalovažavanje svih državnootvornih napora, recimo, prvog Ustava Crne Gore, ignorisanje bilo kakve posebnosti Crnogoraca, negiranje države Crne Gore i bjesomučno atakovanje na akte jačanja njene državnosti, na primjer, povodom obnove Kraljevine, 1910. godine. Agresivnost beogradske štampe će u jednom momentu, u prvim godinama 20. vijeka, dostići takve razmjere da će ondašnji ministar inostranih djela Crne Gore Gavro Vuković to opisati kao „otrov“. Kasnije, svakako, obim i dijapazon metoda propagandno-medijskog nasrtanja na Crnu Goru se širio, zavisno od istorijskih okolnosti i aktuelnosti pojedinih tema.

Posljednji u nizu ataka te vrste imali smo prije nešto više od dvije decenije, u vrijeme tzv. događanja naroda. Nešto blaži medijski „udar“ na Crnu Goru od strane beogradskih medija dogodio se uoči referenduma o nezavisnosti. Između tih medijskih „ofanziva“, pak, traje stalni tihi propagandni uticaj prema Crnoj Gori, sa suštinskim ciljem da se država ospori, da se izazove sumnja u njenu održivost i da se Crna Gora vrati u status, u najboljem slučaju, ograničene suverenosti. Taj uticaj, sa ele-

mentima „ratnog“ djelovanja, realizuje se novim sredstvima, pri čemu se istrajava na starim temama kojima se dokazuje navodna prirodna državna zajednica Crne Gore i Srbije, ali se u propagandni instrumentarij uključuju i nove teme. Suština se, dakle, ne mijenja - osporavanje države Crne Gore, identiteta Crnogoraca, nemirenje sa državnim subjektivitetom.

Beogradska štampa je svoj odnos prema Crnoj Gori pokazala još krajem 19. vijeka, prilikom razmjene pošteta crnogorskog i srpskog suverena, knjaza Nikole Beogradu, a Aleksandra Obrenovića Cetinju. Tom prilikom razgovarano je i o podjeli interesnih sfera između dvije države. Crna Gora je tražila neke djelove današnje Albanije, Kosova i Makedonije. Cetinjski Dvor se, stoga, našao pod udarom beogradske štampe. Crnogorski ministar inostranih poslova Gavro Vuković je o tome dugo razgovarao sa kraljem Aleksandrom Obrenovićem i kraljicom Dragom Mašin. Knjaz Nikola je Vukovića poslao u Beograd kao znak dobre volje da se olakša diplomatski položaj srpskog Dvora. Crnogorski ministar je tom prilikom iznio svoju ocjenu da je Beograd „kovnica kleveta svake vrste“ protiv knjaza Nikole. Beogradska štampa bila je veoma režimski obojena, naravno, opterećena i dinastičkim sukobima između dvije vladarske familije - Obrenovića i Karađorđevića. Ipak, njena anticrnogorska retorika se nije razlikovala, bez obzira na to da li je štampa bila obrenovićevska ili karađorđevićevska. Kada je trebalo kompromitovati cetinjski Dvor i Crnu Goru, korišćene su iste metode, iste teme.

Čak ni rodbinske veze dva dvora nijesu bile razlog da se prekinu anticrnogorska kampanja. Naprotiv, inauguracijom na srpskom prijestolu Petra Karađorđevića, zeta knjaza Nikole, kako u svojim *Memoarima* piše Vuković, „nekakav vjetrić hladnoće prema svemu što se je u Crnoj Gori dešavalo, odmah se je osjetio u biogradskoj štampi“. Na Cetinju se klicalo dolasku Karađorđevića na vlast u Srbiji, knjaz Nikola je uputio telegram - čestitku. „O našim ovacijama, oduševljenju, pa ni o gospodarevim depešama novom Kralju, niko ni riječi“, piše Vuković, a zatim

konstatuje „istina, mi nijesmo naviknuti da biogradska štampa pravedno, a još manje lijepo piše o nama“. Nadanje da će doći do preloma u beogradskoj štampi prema knjazu Nikoli i Crnoj Gori se izjalovilo. Negativan, pa i neprijateljski, odnos beogradske štampe prema crnogorskom suverenu bio je uslovljen i uvjerenjem da knjaz Nikola pretenduje na srpski prijesto, pa je i zbog toga izazivao podozrenja i nailazio na „medijsku šikanu“. Da nije u pitanju samo odnos prema knjaževoj ličnosti, nego i prema Crnoj Gori, svjedoči i činjenica da beogradska štampa „nije donijela ni riječi“, kako navodi Vuković, o tome da je Petar Karađorđević, prilikom svoje inauguracije, odlikovao ordenima princa Danila Petrovića i samog Vukovića. Beogradske novine su se „hladno ophodile prema jedinim knjaževskim crnogorskim gostima“, primjećuje Vuković.

Umjesto dobrodošlice, „biogradska presa jedva je čekala“ da napadne princa sa Cetinja i šefa crnogorske diplomatije. Tek što su Danilo i Vuković napuštali Beograd, đe su zvanično, u ime Crne Gore, prisustvovali krunisanju Petra Karađorđevića, samo što su prešli u Zemun, na putu ka Budimpešti, beogradska štampa „jurišala“ je na princa Petrovića. „Ona je iznijela lažnu klevećničku stvar da je (princ Danilo) iz Pešte (pri dolasku u Beograd) javio zetu (Petru Karađorđeviću) da mu neće doći na krunisanje što mu neće poslati dvjesto hiljada franaka. Da se je kralj (Petar Karađorđević) našao u čudu, s vladom zajedno, od takvog traženja... Malo je bila gornja poruka što je štampa protivu knjaza - nasljednika iznijela, već je skovala još jednu. Rastrubila je pakosnu vijest da je on u putu k svome zetu, očekujući odgovor iz Biograda o uplati dvjesto hiljada, pošao u vizitu kod grofa Ziči, intimnog prijatelja kralja Milana (Obrenovića), gdje se je poznao sa Artemirinim sinom Obrenom i da je primio poziv od grofa Zičija, te je lovio na njegovom imanju“, svjedoči Gavro Vuković.

Laži beogradske štampe demantovane su u *Glasi Crnogorca*, ali „biogradski dvor i vlada nijesu se činili vješti pa da zvanično opovrgnu te napadaje“, dodaje Vuković. „Tendenciju

tih pakosnih žurnala mi ovamo dobro razumijemo , a i vi tamo, uvjeren sam. Ona se krije u maski slobodoumnih zakona o štampi, samo da što više škodljivih kolumnija u neobaviještenom javnom mnjenju svjetskom rasprostre protivu knjaza crnogorskog“, rekao je, jednom prilikom, 1904. godine, Vuković u razgovoru sa srpskim ministrom inostranih poslova Nikolom Pašićem. Onom Pašiću koji će kasnije biti inicijator osnivanja takozvanog Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, koji je idejni tvorac projekta uništenja crnogorske države.

I nastavlja Vuković Pašiću: „Tijem gnusnim postupkom beogradske štampe sva Crna Gora je uvrijeđena, a cio srpski narod preneražen... knjaz Nikola ostavljen je na biljevu da ga vaša štampa (Srbije) može gađati strijelima kojima hoće, bez da ikome odgovara za to ... Otrov se ulijeva sistematski u naše žile, s unaprijed smišljenim planom. Razlog je naći mu antiotrov“. A beogradska štampa nastaviće da „bljuje otrov“ protiv Crne Gore i poslije takvih oštrih, preciznih i odlučnih upozorenja iskusnog Gavra Vukovića. Beogradska štampa svesrdno je ustupila prostor akterima takozvane Bombaške afere, plana za političku, pa i fizičku, likvidaciju knjaza Nikole. Novi anticrnogorski uzlet učinila je u vrijeme pripreme krunisanja knjaza Nikole za kralja Crne Gore. „U opštem odzivu evropske štampe (na najavu obnove kraljevine Crne Gore), činila je izuzetak štampa Srbije. Na veliko naše čuđenje, ona je uzela proglašenje titule Kraljevog Visočanstva za neko uzurpatorstvo s naše strane na štetu Kraljevskog visočanstva kraljevske dinastije od Srbije, kao prvog kralja od Kosova. Po tom izopačenom njihovom shvatanju, Kraljevsko Visočanstvo pripadalo je isključivo kraljevskoj porodici kraljeva od Srbije, i nikom više“, piše Vuković.

Crnogorski diplomata je uticaj štampe na javno mnjenje opisao kao „silu koja se može savrniti sa engleskom flotom“. Zato se o tome, kako upozorava, „ima voditi najozbiljnijeg računa. Koga ono (javno mnjenje) satre, taj se više ne ispravlja na svoje noge“.

Treba napomenuti da je Gavro Vuković za sebe izričito govorio da je Srbin. Crnu Goru i Srbiju je smatrao „dvjema srpskim državama“, cetinjski i beogradski dvor „dva srpska prijestola“, a knjaza Nikolu i vladara Srbije „dva srpska vladara“. Međutim, nikada, nijednim postupkom nije dovodio u pitanje svoju državu, Crnu Goru. Žestoko se protivio svakom njenom osporavanju i omalovažavanju, energično diplomatski je branio njen status i njenu poziciju, a naročito u razgovorima sa ondašnjim visokim zvaničnicima Srbije, između ostalih, sa kraljem Aleksandrom Obrenovićem, sa Petrom Karađorđevićem, Nikolom Pašićem, Vladanom Đorđevićem i drugim uticajnim političarima u Beogradu. Vukovićeve ocjene o odnosu „biogradske štampe“ prema Crnoj Gori, po svom opštem značenju, gotovo sasvim aktuelne su i danas, sto godina kasnije. Obrazac po kome je pokušavala da kompromituje zvanične ličnosti Crne Gore, da utiče na političke prilike u Crnoj Gori, kao da je preslikan i u naše vrijeme.

Po tom obrascu, kreiranom na početku 20. vijeka, beogradska štampa je u odnosu na Crnu Goru djelovala i u vrijeme Prvog svjetskog rata, uporedo sa pojačanom aktivnošću srpske vlade na likvidaciji crnogorske države. Opet je glavna meta bio kralj Nikola, koji je ranije predstavljan kao apsolutista, a sada mu je podmetano da je „izdajnik“, da navodno tajno šuruje sa Austrijom, protiv interesa Srbije. Ipak, beogradskom režimu to nije bilo dovoljno da omrzne kralja Nikolu u njegovom narodu, pa je predstavljen kao korupcionaš, izdajnik svog naroda i kukavica. U Beogradu je „spjevana“ populističko-politikantska paškvilna pjesmica „Kralj Nikola ukr'o vola, pa pobjeg'o preko mora“. Trebalo je Kralja predstaviti kao lopova i bjegunca. A sve u cilju pripreme naroda za formalno ukidanje crnogorske države, koje je realizovano na takozvanoj Velikoj podgoričkoj narodnoj skupštini, čijim je nelegalnim odlukama dinastija Petrović detronizirana, a Crna Gora likvidirana kao nezavisna država i pripojena Srbiji, te kao njen dio ušla u novostvorenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Između dva svjetska rata, Crna Gora je bila izgubila svaki državotvorni identitet. U Crnoj Gori je u to doba izlazio relativno veliki broj listova, mada su mnogi ubrzo gašeni. Bilo je nešto i opozicione štampe, pa i one koja je bila procrnogorski usmjerena. Većina su, zapravo, djelovali kao propagandni organi centrala političkih stranaka iz Beograda.

U periodu poslije Drugog svjetskog rata, dugi niz godina, tako reći, sve do 70-ih godina 20. vijeka, Crna Gora je, u medijskom pogledu, uglavnom, kao i u drugim oblastima, bila u nekoj vrsti (polu)kolonijalnog položaja. Beogradska štampa je, praktično, carovala na ovom području. Jedini list *Pobjeda* je tek od 1975. godine počeo da izlazi svakog dana, a prvi TV dnevnik iz studija u Titogradu emitovan je 1971. godine. Naravno, u takvoj situaciji, presudan uticaj na oblikovanje javnog mnjenja u Crnoj Gori imala je upravo beogradska štampa. Zaostajanje Crne Gore i u medijskom pogledu, u odnosu na sve druge jugoslovenske republike, nema sumnje, nije bilo samo posljedica nadmoći glasila iz Srbije. Razlozi su i u stanju političke svijesti u Crnoj Gori. Ne treba, naravno, zanemariti ni ekonomska ograničenja za razvoj bilo koje infrastrukture u Republici, pa i medijske, ali glavna razvojna blokada, ipak, nalazila se u političkim shvatanjima crnogorskih komunista. Oni su, čini se, mnogo više nego njihovi ideološki istomišljenici u drugim jugoslovenskim republikama, bili zarobljenici ne samo ideološkog „internacionalizma“, nego i samog „jugoslovenstva“. Crnogorci su, inače, skloni da se priklone velikim idejama i olako zaborave na sebe i svoje interese. Tako su, rekli bismo, crnogorski komunisti, više nego drugi, bili sve pojugoslovenili - privredu, sistem obrazovanja, kulturu i medije. Dugo je ovdje dominiralo shvatanje - šta će nam ovo ili ono, kad to imamo u Beogradu. Tako je bilo sa fakultetima, akademijom nauka, sa televizijom. Zato je Crna Gora najduže kasnila sa sopstvenom obrazovnom, kulturološkom i medijskom infrastrukturom i afirmacijom u tom pogledu. Tek prije 15 godina Televizija Crne Gore je počela sa cjelodnevnim

programom. I tada je bilo protesta - zašto se ukida jutarnji program TV Beograd. A tek koja se galama digla zbog uvođenja emisije *Kalendar* na programu TV Titograd!

Crnogorci su, jednostavno, bili stekli sindrom - da ih više zanimaju tuđa istorija, tuđi problemi, nego sopstvena prošlost i svoji autentični interesi. Međutim, ponekad se čini da se toga još nijesu oslobodili. Štaviše, neke kritike na račun RTV Crne Gore - da, navodno, ne ostvaruje ulogu javnog servisa, izgleda, dolaze upravo iz tog konteksta, iz neke vrste kolonijalne svijesti.

U situaciji, kad nije postojala medijska infrastruktura u Crnoj Gori i okolnostima jakog crnogorskog jugoslovenstva, ovdašnji medijski prostor zapošela je beogradska štampa. Srpski mediji djelovali su u skladu sa ideologijom Saveza komunista Jugoslavije, dakle, prema principima koji, sami po sebi, nijesu mogli praviti štete Crnoj Gori. Ipak, i u takvim prilikama uvijek je ostajao jedan poveliki prostor koji je beogradskoj štampi i televiziji omogućavao da „slobodno“ djeluje u odnosu prema Crnoj Gori, njenoj političkoj i društvenoj stvarnosti. Građani Crne Gore su, objektivno, dugi niz godina bili u nekoj vrsti medijskog rezervata, prije svega, u pogledu tretmana crnogorske istorije, nacije, kulture. Hoćeš-nećeš, ovđe je podsticana i produkovana srpska svijest, a crnogorska nacija predstavljana je kao ogranak srpskog etničkog stabla. To su, naravno, činili, prije svih, srpski, ali i crnogorski, akademici i mnogi intelektualci, a mediji su ih u tome, na ovaj ili onaj način, pratili. I sami crnogorski mediji su se, u tom pogledu, ponašali podanički, sa kolonijalnim sindromom. Uticaj srpskih medija naročito je dolazio do izražaja u politički konfliktnim i prelomnim situacijama kada su se komunisti najmoćnijih republika gložili, u prvom redu, oko nacionalnih pitanja, otprilike svakih deset godina, recimo, 60-ih ili 70-ih godina 20. vijeka.

Beogradska štampa se u tim prilikama i sama otimala uticaju jugoslovenske opcije i vlasti, više se okretala nacionalnim interesima Srbije, a, samim tim, po pravilu, tada se direktnije anga-

žovala i u Crnoj Gori. Jer, Crna Gora je u unutarjugoslovenskim preračunavanjima i sukobima, u suštini, imala tretman srpske interesne sfere.

Takav odnos bjelodano je manifestovan krajem 80-tih godina, u vrijeme kada je Jugoslavija počela zapadati u posttitovsku krizu i kada je pripremana njena radikalna prekompozicija, što se neće završiti na tome, nego će zajednička država nestati u unutarjugoslovenskim ratovima. Otvoreni je jačanje nacionalizma u Srbiji, u drugoj polovini osme decenije prošlog vijeka, u vezi sa neriješenim ustavnim položajem te Republike, zbog političkog stanja na Kosovu i statusa te pokrajine, pokazaće pravo lice Srbije u odnosu na Crnu Goru. Za ovu temu najvažnije - i beogradske štampe i Radio-televizije Beograd. Upravo u vrijeme kada je Srbija počela sa takozvanom kosovizacijom Jugoslavije, sa pokušajima da, kroz pitanje statusa Kosova u svom državnom okviru, preuredi Jugoslaviju u skladu sa svojim interesima, beogradska štampa počela se direktnije baviti Crnom Gorom, kao srpskom interesnom sferom. Kada je „bitka za Kosovo“ ušla u odlučujuću fazu, u vrijeme „mitinga solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima“ na Kosovu, u ljeto 1988. godine, beogradska štampa je izvršila, slobodno se može reći, medijsku invaziju na Crnu Goru. Otvoreno se stavljajući na stranu srpskog velikodržavnog projekta, sebi je stavila u zadatak da direktno utiče na političke prilike u Crnoj Gori, s ciljem da se njeno rukovodstvo upregne u projekat tada već srpskog lidera Slobodana Miloševića za stvaranje „nove Jugoslavije“ u kojoj će on biti „novi Tito“. Presudan uslov za to bio je politički slom Crne Gore, što će se i dogoditi u tzv. Antibirokratskoj revoluciji, krajem 1988. i početkom 1989. godine. Srpskim medijima, u poslu političkog displinovanja i, objektivno, srbizacije Crne Gore, pripada velika zasluga. Njima će se, nakon ulične smjene stare vlasti, prikloniti, uglavnom, i crnogorski mediji, osobito list *Pobjeda*. Radio Titograd je pokušao da održi neku vrstu otpora, ali je nova vlast slomila i taj medij.

Propagandni političko-medijski pohod na Crnu Goru počeo je prozivkama crnogorskog rukovodstva da „zapostavlja Kosovo“, da „ne pomaže“ Srbiji i da se tako stavlja na uslugu „antijugoslovenskim snagama“. To „antijuglovenstvo“, zapravo, bilo je samo drugo ime za „antisrpsstvo“. Tada su srpski mediji, predstavljajući, na svoj način, prilike na Kosovu, uporno uz Srbe pominjali i Crnogorce, ističući njihov težak položaj u toj pokrajini. Crnogorci su u ovom kontekstu bili potrebni upravo zato da bi se „probudila“ Crna Gora, koja je, navodno, zaboravila na Kosovo, da bi se crnogorska vlast „kosovizirala“. Jer, tobože, eto, crnogorska vlast neka što ne brine o Srbima, već ni o „svojim“ Crnogorcima. Kasnije su kosovski Crnogorci potpuno „izbačeni iz upotrebe“, ostali su samo Srbi, a tako je i danas. Jer, „podrazumijeva“ se - Crnogorci su Srbi i nema potrebe da se posebno pominju.

Beogradska sredstva informisanja veoma su opširno izvještavala o „mitinzima solidarnosti“ u Crnoj Gori, o političkoj aktivnosti u vezi sa time i o reakcijama „naroda“ na zvanične stavove crnogorske vlasti. Pri tome je najviše publiciteta ustupano onim mitingaškim parolama, porukama, akcentima iz populističkih govora, čiji je cilj bio da se sugeriše glavni zaključak - da je položaj Srba i Crnogoraca na Kosovu „nepodnošljiv“, da je Srbija „obespravljena“ kao jugoslovenska republika, a naročito, da crnogorsko rukovodstvo u odnosu na Kosovo ne izražava volju naroda i ne pomaže srpskom rukovodstvu u naporima „da riješi ustavni status Srbije, odnosno, da državnost Kosova, koja je donekle bila izražena, vrati u okvire autonomije.

U orkestriranoj kampanji beogradskih medija protiv Crne Gore, prednjačio je list *Politika*, ne slučajno. Te novine smatrane su za jednu od najvažnijih nacionalnih institucija srpskog naroda. Kao takva, *Politika* se stavljala na uslugu „patriotskim snagama“ uvijek kada bi se ocijenilo da su „srpski nacionalni interesi“ ugroženi, stvarno ili navodno. A srpski nacionalisti su procijenili da su bili „ugroženi“ i u Crnoj Gori krajem 80-tih godina prošlog vijeka. U vrijeme komunizma *Politika* je, naravno, slijedila opšta

jugoslovenska politička opredjeljenja i principe, ali kad god bi se ukazala „prilika“, kad bi velikosrpski nacionalizam jačao, *Politika* bi mu se prva stavljala na uslugu. Taj list je, u vrijeme „događanja naroda“ u Crnoj Gori, 1988. i početkom 1989. godine, štavije, počeo „kreirati“ originalni manipulacijski model. Crna Gora je tada tretirana kao „zona slobodnog lova“, moglo se o događajima u njoj izvještavati kako se htjelo, odnosno, kako bi se potpuno ugodilo populističkoj javnosti, čak, najnižem ukusu čitalačke publike. Ko god je obilježen kao „izdajnik“ Srbije, bio je meta za medijski odstrel. Nikakva pravila žurnalističkog profesionalizma i etike prema njemu nijesu važila. Tada je *Politika* otvorila posebnu rubriku, pod nazivom *Odjeci i reagovanja*. U toj rubrici, upravo je Crna Gora bila najprisutnija. Prostor je nemilice ustupan svakome ko je pljuvao po crnogorskom rukovodstvu, ko je „tugovao“ za Kosovom i ko se „izvinjavao“ Srbiji zbog „sramne politike“ crnogorske vlasti u odnosu na pitanje Kosova i Metohije. Zna se da su mnoga „pisma čitalaca“ pisana u samoj redakciji *Politike*, mada je ta praksa, nešto kasnije, nakon dolaska „mladog rukovodstva“ na vlast, bila odomaćena i u *Pobjedi*.

Neka „pisma“ objavljivana su po nekoliko puta, ona koja su bila najostrašenija u pokušajima blaćenja „izdajnika“. Ostaće zabilježeno da je *Politika* u tri broja, sa pauzama od samo nekoliko dana, objavila „pismo“ iste sadržine, koje je, navodno, napisao „školski drug“ tadašnjeg predsjednika Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore Miljana Radovića. Pošto je bio obilježen zbog izjave da Crna Gora ne želi da se odnosi „paternalistički“ prema Kosovu, Radović je bio stavljen na stub srama.

U to vrijeme savršeno je funkcionisao poseban metod medijske manipulacije i harange. Novosadski *Dnevnik* dugo je objavljivao „pisma“ izvjesnog Miraša Jovovića, to bi, onda, u svom servisu prenosio Tanjug, a odatle bi preuzimali drugi mediji, osobito beogradska *Politika*. Nije slučajno što je novosadski list uključen u takvu kampanju. Da se Vlasi ne

došete - pa ne dolazi sve iz Beograda, eto i Novi Sad, Vojvodina, „zgražava“ se zbog „sramnog postupka“ crnogorskog rukovodstva u vezi sa „kosovskim mitinzima“, a posebno zbog zabrane protestnog okupljanja ispred Skupštine Crne Gore, početkom oktobra 1988. godine.

Kao u prošlosti, beogradski mediji su se i u vrijeme tzv. Antibirokratske revolucije, najviše koristili propagandnim anti-crnogorskim uslugama samih Crnogoraca, tačnije, ljudi koji su rođeni u Crnoj Gori. Tadašnji poslanik u Saveznoj skupštini iz Crne Gore Batrić Jovanović bio je jedan od najangažovanijih „pisaca“ u *Odjecima i reagovanjima*.

Mitingaške, nacionalistički obojene transparente, pokliče, povike, zahtjeve trebalo je, na neki način, podići na viši nivo „političke kulture“, upakovati ih u „akademska tumačenja“. U tu svrhu su, nerijetko, korišćene „akademske bešede“ Vlada Strugara, člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, koji je otvoreno predlagao ujedinjenje Crne Gore i Srbije.

Politizacija je zahvatila i beogradske listove *Književne novine* i *Književnu reč*. Doprinos nekih beogradskih listova pobjedi tzv. Antibirokratske revolucije u Crnoj Gori, smjeni „odnarođene“ vlasti, dobio je priznanje i ocjenama nekih visokih zvaničnika nove crnogorske vlasti. Jedan od njih, Predrag Bulatović, jednom prilikom je javno rekao da su, na primjer, beogradske *Večernje novosti* zaslužne zbog toga što je pobijedila AB revolucija. Drugi Bulatović, Momir, od *Večernjih novosti* dobio je „plaketu“. Prije toga za *Novosti* je izjavio je da su „naš list“. Baš tada, ne slučajno, počeli su da niču novi kiosci *Večernjih novosti* svuda po Crnoj Gori. Taj list i danas pokušava da se održi na crnogorskom medijskom tržištu. Ima relativno dosta „crnogorskih stranica“, a ponekad izgleda kao posebno „izdanje za Crnu Goru“.

Beogradski listovi su u svim većim mjestima u Crnoj Gori imali dopisništva na dobrim lokacijama. Nažalost, list *Pobjeda* ni danas nema svoju adresu u nekim važnim gradovima, recimo, u

Pljevljima. Tamošnji dopisnik radi, takoreći, sa ulice. Redakcija *Pobjede* se, takođe, nikada nije pobrinula da na vrijeme stiže do čitalaca na svim područjima Crne Gore. Za vrijeme Jugoslavije, već pomenute *Večernje novosti* su, baš u Pljevlja stizale prije *Pobjede*. Prije iz Beograda nego iz Titograda - Podgorice! I to je ilustracija prilika u kojima su beogradski mediji dugo suvereno vladali medijskim prostorom Crne Gore. Krivica je, dakle, i u našoj neposlovnosti, indolentnosti, nebrizi, pa i u nepostojanju svijesti o sopstvenim nacionalnim interesima i potrebama.

Pobjedničku slavu tzv. AB revolucije u Crnoj Gori, svakako, dijelili su i beogradski mediji. Nakon smjene stare i dolaska nove vlasti, nastala je idila u ukupnim srpsko-crnogorskim odnosima, a mediji su slijedili i podsticali takvo raspoloženje. Ipak, iz Beograda je pomno praćeno kako se ponaša „mlado, pametno i lijepo rukovodstvo“. Ako bi neko, na bilo koji način, pokazao „neposlušnost“ prema zvaničnoj politici Beograda, bio bi odmah stavljen pod specijalni nadzor.

Ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, od kratkog slovenačkog rata do bosansko-hercegovačke kalvarije i ratnih sukoba u Hrvatskoj, bili su nova prilika za razmah beogradskih medija na prilike u Crnoj Gori. Njima su se tada, bez ostatka i rezerve, pridružili i domaći mediji, list *Pobjeda*, Televizija i Radio. Ovi drugi su, štaviše, prednjačili u stvaranju ratne atmosfere, u promociji i popularisanju raznih političkih ideja i projekata za preuređivanje Jugoslavije, u satanizaciji drugih naroda, Hrvata i Slovenaca, u prvom redu, kao i u veličanju ratnih „uspjeha“ i „rezultata“ bivše Jugoslovenske narodne armije, pa i paravojnih formacija. U tome se isticala *Pobjeda*, koja je izdala poseban ratni prilog, pod naslovom *Rat za mir*, i Televizija Crne Gore, čiji je informativni dnevnik bio, zapravo, „večernja škola“ ratnog huškanja.

Nova faza u medijskom odnosu Srbije prema Crnoj Gori uslijedila je od 1997. godine, od političkog sukoba u vladajućoj Demokratskoj partiji socijalista, odnosno, između ondašnjih državnih

čelnika Momira Bulatovića i Mila Đukanovića. Već ranije, Đukanović je, na neki način, bio obilježen kao „sumnjiv“, jer, ipak, nije otvoreno srbovao kao Bulatović, a posebno kada je izjavio da Crna Gora više nije država koju drugi finansira. To je naročito zaboljelo Beograd, a, čini se, više ovdašnje srbofile, crnogorske unioniste koji su smatrali da je gotovo nepristojno reći da se Crna Gora može sama finansirati kao država. Reći da Crnoj Gori nije potrebna ničija pomoć, prema tome, da nije zavisna ni od Srbije, dobar dio ovdašnje javnosti doživio je skaradnim. Jer, zaboga, „bratska zavisnost“ od Srbije je nešto što ne treba dovoditi u pitanje, nešto što je poželjno i „patriotski“.

Bulatović je u pomenutom sukobu zastupao tezu o „Jugoslaviji bez alternative“, a Đukanović o „uslovnoj podršci Jugoslaviji“. Za beogradske medije nije bilo dileme - Bulatović je naš, a Đukanovića treba staviti pod nadzor. Otvorena podrška Bulatoviću pružena je u njegovoj kampanji za predsjedničke izbore, u jesen 1997. godine. Protiv Đukanovića koji se, takođe, takmičio za funkciju predsjednika Crne Gore, pokrenuta je medijska hajka. Đukanović je, ipak, pobijedio na predsjedničkim izborima i to je u Beogradu doživljeno krajnje traumatično. Od pobjede, u oktobru 1997. godine, do inauguracije za predsjednika Crne Gore, 15. januara 1998. godine, Đukanović je bio, tako reći, pod embargom medija u Srbiji. Gotovo sve njegove državničke aktivnosti su zanemarivane, nijesu registrovane ili su krajnje relativizovane, a nerijetko i karikaturalno interpretirane. Njegova ličnost bila je izložena svojevrsnoj šikani. Takav odnos najjasnije je manifestovan prilikom Đukanovićeve inauguracije za predsjednika. Beogradski mediji potpuno su bojkotovali cetinjsku ceremoniju inauguracije. Nijesu izvještavali o inauguraciji kojoj je prisustvovalo više od 50 istaknutih domaćih i inostranih zvanica. Na Cetinje, tom prilikom, nijesu došli ni dopisnici beogradskih medija u Podgorici.

Odnos beogradskih medija može se ilustrovati i postupkom agencije Tanjug. Još je postojala Savezna Republika Jugoslavija,

Tanjug je još bio njena državna agencija, dakle, agencija i njenih članica, Srbije i Crne Gore. Međutim, Tanjug se prema Đukanovićevoj inauguraciji ponio po istom obrascu po kome su se ponašali republički srpski mediji. Bio sam izvještač Tanjuga o inauguraciji Đukanovića. Ceremonija je unaprijed planirana 15. januara 1998. godine, za 17 časova. Novinarima su podijeljeni papiri sa programom ceremonije, imenima učesnika, a i inauguralni govor Đukanovića bio je podijeljen prije same ceremonije. Po profesionalnom pravilu, u ovakvim prilikama, kad je sve unaprijed poznato, pripremio sam, već oko 17 časova istog dana, izvještaj za Tanjug i poslao ga agenciji u Beograd. Informacija je, naravno, upućena sa embargom na objavljivanje, dok ne javim, jer, ipak, moralo se čekati, s obzirom na mogućnost da nešto bude izmijenjeno i dopunjeno. Onda sam mogao da komotno pratim ceremoniju. Sve je prošlo kako je i planirano i Tanjugu sam javio da mogu da emituju ranije poslati izvještaj. Trebalo je da Tanjug emituje informaciju što prije, ali je napravio pravi profesionalni skandal. Izvještaj sa Cetinja emitovao je tek poslije 21 čas. Svakako, uz drastična skraćivanja i iskrivljavanje. Radikalno i profesionalno neprimjereno prerađenom informacijom u Tanjugu, moj izvještaj nije ni ličio na ono što sam poslao. Tanjug je Đukanovićevu inauguraciju, suštinski, ignorisao i sveo je, u neku ruku, na njegovu ličnu promociju, iza čega, kako je sugerisano, ne stoji „narodna volja“ Crne Gore. Tada je, za crnogorsku vlast, ponovo nastupila medijska blokada u Srbiji, drugi put od 1989. godine, koju je iskusila komunistička „odnarođena vlast“.

Nikada Tanjug profesionalno nije pao kao u vrijeme takozvane političke krize u Crnoj Gori, nakon 1998. godine. Nekada jedna od najuglednijih novinskih agencija, u to vrijeme se pretvopila u dvorski servis beogradskog režima, odnosno, samog Slobodana Miloševića i njegove porodice. Svi su izgledi da je u Tanjugovoj centrali postojao poseban tim koji se bavio „ekspertizom“ izvještaja iz Crne Gore i puštanjem u agencijski

servis samo onog što se, po tamošnjim kriterijumima, nije kosi-
lo sa interesima Srbije, odnosno, vladajućeg režima u Beogradu.
Dugo se Tanjug oporavljao od takvog profesionalnog pada, da bi
5. oktobra 2000. godine, kada je Milošević pao, u samoj agenci-
ji grupa njenih novinara saopštila da je Tanjug „oslobođen“. Ali,
Tanjug je, ipak, i dalje imao rezerve prema Crnoj Gori i faktič-
ki gubio svoje profesionalno ime, postajući agencija Srbije.

Đukanović je u većini beogradskih medija imao epitet „samo-
proglašeni predsednik“, „takozvani predsednik“, a o njemu se
pisalo kao o „izdajniku“, „kriminalcu“, „separatisti“, „razbijaču
Jugoslavije“, „plaćeniku“ i šta sve ne. Anticrnogorska kampanja
u većini srpskih medija, a iz toga hora iskakali su agencija Beta
i list *Naša Borba*, imala je elemente psihološke pripreme
domaćeg javnog mnjenja (u Srbiji) za ono što, u načelu, dolazi
poslije toga, za radikalniji nastup prema Crnoj Gori. Po modelu,
kao što je to činio sovjetski vođa Staljin, 1948. godine, u
pokušaju političkog slamanja Jugoslavije, Beograd, i njegovi
mediji, u Crnoj Gori traže „zdrave snage“, nekritički im dajući
veliki medijski prostor i publicitet. Đukanovićeve važne
državničke posete, recimo, Francuskoj, đe se sastao sa Žakom
Širakom, nijesu ni bilježene u beogradskoj štampi. Posete
važnih inostranih diplomata Jugoslaviji medijski su praćene
samo dok bi bili u Beogradu, kad bi razgovarali sa Slobodanom
Miloševićem i zvaničnicima Srbija, a kad bi, u istoj turneji,
prešli u Crnu Goru i razgovarali sa njenim zvaničnicima, tada bi
prestajala obaveza Radio-televizije Srbije, *Politike*, *Borbe*, pa i
Tanjuga, da izvještavaju i o tom dijelu njihove aktivnosti. Crna
Gora u tom slučaju nije bila Jugoslavija. Strani državnici bili su
„jugoslovenski“ gosti samo dok su u Beogradu.

Godina 1999. donosi nova iskušenja za beogradske medije, u
njihovom odnosu prema Crnoj Gori. Đukanović svojom poli-
tikom nastoji da odvrati agresiju NATO-a na SRJ, dok je
beogradski režim, svojim inatom prema zahtjevima međunaro-
dne zajednice priziva i sve očiglednije čini realnom. Za nekoliko

mjeseci NATO intervencije, iako je Crnu Goru mnogo manje pogodila, beogradski mediji proizvode same laži. Crna Gora prvi put, svojom voljom, nije saveznik Srbije u njenoj političko-vojnoj avanturi. I, svakako, to joj Srbija neće oprostiti. Posebno ne Milu Đukanoviću, čijom je zaslugom Crna Gora bila pošteđena težeg bombardovanja. U podvalama i izmišljotinama protiv Đukanovića išlo se dotle da su beogradski mediji objavljivali, pored ostalog, i to da je „naređivao“ određene konkretne vojne akcije NATO avijacije. Opet su ponavljane stare beogradske floskule o „izdaji“ Srbije. U tom kontekstu, veliki publicitet dobijale su kritike crnogorske vlasti u samoj Crnoj Gori. Neki glupavi povik, ili grafit, u Nikšiću „Bombardujte i nas“, beogradski mediji su slavili kao novi primjer „čojstva i junaštva“. Protiv crnogorske vlasti stvarana je atmosfera slična onoj iz 1988. godine. Namjera je bila da se protiv nje okrene narod.

A u ljeto 1999. godine, poslije NATO intervencije, iz Crne Gore je Beogradu došla nova politička „bomba“ - najava Đukanovića, ali ne samo njegova, da treba redefinisati odnose u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Bio je to nagovještaj neposrednih priprema za obnovu državnosti i nezavisnosti Crne Gore. Od tada pa sve do referenduma o nezavisnosti, 21. maja 2006. godine, traje period mrcvarenja zajedničke države. Savezna Republika Jugoslavija nije preživjela, uprkos političkoj infuziji, kroz tranziciju u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora. Beogradski mediji su tada trpjeli crnogorsku vlast, ali selektivno dajući publicitet ličnostima i događajima, zavisno od toga koliko su „bliski“ Srbiji i unionističkoj opciji „zajedničke države“.

Kada je već referendum postao izvjestan, beogradski mediji pokušali su da još jednom, valjda posljednji put, demonstriraju svoju moć u odnosu na Crnu Goru. Sada se gotovo cijela medijska industrija Srbije, osim sasvim rijetkih izuzetaka, kao što je, recimo, agencija Beta, svrstala u jedan tabor - u pokret protiv državnog osamostaljivanja Crne Gore. Apsolutni primat dat je aktivnosti novoformiranog Pokreta za zajedničku državu.

Mitnzi protiv nezavisnosti Crne Gore imali su široki publicitet, bez ikakvog profesionalnog balansa, u pogledu tretmana Pokreta za nezavisnost Crne Gore. Sam referendurnski rezultat, u korist suverene Crne Gore, čini se, više je kao poraz doživljen u srpskim medijima, nego u političkoj javnosti Srbije.

Poslije referenduma, Crna Gora za većinu beogradskih medija, odjednom, prestaje biti „zanimljiva“. Ona postaje neki „tudi svijet“ koji treba ignorisati. I u medijima se ošetila neka vrsta frustracije zbog ostvarenja nezavisnosti Crne Gore, čak, osvetoljubivosti prema njoj. Referendurnski rezultat nije predstavljan kao izraz demokratske volje građana Crne Gore, već kao „otcepljenje“. Crna Gora se „otcepila od Srbije“. Takvu formulaciju, koja je bila uobičajena u laičkoj javnosti, u svakodnevnom žargonu, koristili su i beogradski mediji. Uostalom, izraz „otcepljenje“ je korišćen, uglavnom za sve bivše jugoslovenske republike, prilikom njihovog državnog osamostaljivanja. Za Crnu Goru se smatralo gotovo „prirodnim“ da, po svaku cijenu, ostane sa Srbijom. I, u tom smislu, njeno „otcepljenje“ je doživljeno najvećom „izdajom“ Srbije.

U postreferendurnskom periodu prema Crnoj Gori je podignut medijski „zid ćutanja“ - ništa u Crnoj Gori „nije važno“, „ništa zanimljivo“. List *Politika*, koja je uvijek barjačila u svojatanju Crne Gore, u kampanjama protiv njene suverenosti i državnosti, protiv njenih nacionalnih institucija, ne samo vlasti, dugo poslije referenduma, ono malo vijesti što je objavljivala iz Crne Gore, štampala je na stranicama đe su bile i informacije iz Srbije, a ne u rubrici *Svet*, đe su objavljivane informacije, recimo, iz Banja Luke. Tek kasnije, Crna Gora je ušla u rubriku *Eks Jugoslavija*, a neke informacije, na primjer, one koje se tiču nekih pitanja, recimo, iz kulture i istorije, štampane su u rubrikama *Iz naše prošlosti* ili tome slično. Tendencija je očigledna – eto, država Crna Gora može i postojati, ali Srbija i Crna Gora su „jedan narod, jedna duša“ – ono što je srpski patrijarh Irinej izričito tako rekao, tek što je ustoličen na čelu Srpske pravoslavne crkve.

Ta matrica opstaje i dalje u većini beogradskih medija. Stiče se utisak da je osnažena nakon što je Vlada Crne Gore priznala nezavisnost Kosova, u oktobru 2009. godine. Stara priča o „izdaji“ Srbije tada je aktuelizovana. Ponovo je Kosovo predstavljano kao „srpsko-crnogorsko pitanje“, kao „sveta zemlja“ koje ne smiju da se odreknu ni Srbija, ni Crna Gora. Odluka o priznavanju Kosova predstavljena je i objašnjavana kao da je motivisana interesima „organizovanog kriminala“, čiji su akteri, navodno, Milo Đukanović i kosovski premijer Hašim Tači. Bila je to replika medijske harange iz ranijeg perioda, kada je Milo Đukanović predstavljan kao „čelnik mafijaškog udruženja za šverc duvana“. Uvijek je „izdajničke“ stavove crnogorske vlasti trebalo upakovati u oblandu nečeg što je običnom svijetu bliže. A za crnogorsku vlast je izabrana etiketa „organizovani kriminal“.

Današnji medijski odnos Srbije prema Crnoj Gori može se okarakterisati kao „stabilna“, sistematska, cjelovita, medijska ignorancija nove pozicije Crne Gore, političke stvarnosti u njoj i aktivnosti vlasti. Za beogradske medije, osim vrlo rijetkih izuzetaka (ovdje je, svakako, agencija Beta), takoreći, Crna Gora ne postoji. Ili je vijest iz Crne Gore samo ono što bi trebalo da ta-mošnjoj publici sugerise da ovdje „ništa ne valja“, da je nezavisnost „sumnjiva“, itd. Izjave crnogorskih političara, osobito na vlasti, objavljuju se krajnje selektivno, prema „stepenu odanosti“ Srbiji. Tako je, na primjer, izjava predsjednika Crne Gore Filipa Vujanovića o potrebi razmatranja inicijative Borisa Tadića o zajedničkim diplomatskim predstavništvima po modelu skandinavskih zemalja, imala odjek u srpskim medijima, ali ne i izjava ministra vanjskih poslova Milana Ročena da to nije prihvatljivo dok ne budemo imali i skandinavske međudržavne odnose.

Perjanice medijske ignorancije, ili blokade, Crne Gore, i dalje su Radio-televizija Srbije i list *Politika*, mada i drugi mediji vrlo restriktivno, veoma selektivno i tendenciozno prate ukupnu stvarnost u Crnoj Gori. Tačnije rečeno, ignorišu političku aktivnost, privredne i druge prilike u našoj državi. Posebno su

restriktivni u odnosu na spoljnu politiku Crne Gore, valjda iz uvjerenja da se u toj oblasti najjasnije ispoljava ostvarena suverenost. Glavna, gotovo jedina, vijest iz Crne Gore je ono što je „incident“, tipa kad neko nekoga „prebije“, ili kad neko, za nešto optuži Mila Đukanovića i tome slično. Sve drugo se sklanja od javnosti u Srbiji. RTS ni jednim slovom nije zabilježio posetu predsjednice parlamenta Srbije Slavice Đukić Dejanović. Preporuka Evropske komisije o kandidaturi Crne Gore za članstvo u Evropskoj uniji je bukvalno prećutana. Na programu RTS ni riječi o tome, a Crna Gora je Srbiji sušedna i prijateljska zemlja. Tamo, ponekad, kažu – i bratska.

Rad Vlade, Skupštine, aktivnosti ministara, spoljna politika CG, za RTS ne postoji. List *Politika*, na primjer, kad je situacija sa poplavama bila najkritičnija, objavljuje samo crticu, pozivajući se na crnogorsku televiziju, da je Ministarstvo odbrane zatražilo pomoć od NATO-a. Ništa drugo. Jasna je poruka ove crtice! Treba stalno dokazivati da Crna Gora, navodno, ne može sama ništa da riješi i da joj drugi pomažu. I to još „mrski NATO“. Dado Đurić je „najveći srpski slikar“, ali kad je saopštena njegova želja da bude sahranjen u Crnoj Gori i kada je sahranjen sa državnom ceremonijom Crne Gore, onda, takve informacije treba uskratiti javnosti u Srbiji.

Veoma je čudno i simptomatično, recimo, to što list *Danas* (navodno drugačiji od drugih) ima dodatak pod nazivom *Sandžak danas*, a u tom dodatku, pored informacija iz Novog Pazara, Nove Varoši, Prijepolja, Priboja, Sjenice i Tutina, objavljuju, i to bez škrtačenja, i informacije iz Bijelog Polja, Pljevalja, Berana, Plava i Rožaja! Šta je to? Otkuda „jedinstveni“ Sandžak, i zašto „Sandžak“?

Sve ovo upućuje na zaključak da prema Crnoj Gori ne postoji politika otvorenosti, saradnje, punog uvažavanja. Crnogorska državna samostalnost, indirektno, a nekad i direktno, „suptilnim“ probirom informacija i njihovom opremom, intonacijom, relativizuje se, ili i dovodi u pitanje, na ovaj ili onaj način. Crnogorski

zvaničnici „kategorizuju“ se po „odnosu“ prema Srbiji, pa su jedni „prihvatljivi“, a drugi nepoželjni, sve do bojkota nekih najviših zvaničnika Crne Gore. Milo Đukanović je i dalje „najzanimljiviji“, a sada se ponovo aktuelizuje „šverc duvana“, mediji se opet vraćaju italijanskom tužiocu Šelziju. Ranko Krivokapić gotovo ne može ni da „uđe“ u većinu srpskih medija. On je označen kao „antisrbini“ i kao „takav“ nema pristupa, osobito kada ga kune Amfilohije Radović. U tome su svi jedinstveni i mediji i Boris Tadić i Amfilohije Radović. Izbor beogradskih medija, kad je riječ o Crnoj Gori, sveo se na svega nekoliko tema - pored već pomenutih - i Prva banka (pošto je „Milova“), sudbina srpskog jezika, „obespravljenost i diskriminacija“ Srba, „nikad gori položaj“ („gori nego i u vrijeme Turaka“) Srpske pravoslavne crkve i parodično - karikaturalne interpretacije svega onog što je vezano za crnogorski jezik, državne simbole i Crnogorsku pravoslavnu crkvu.

Na čemu beogradski mediji pokušavaju da „temelje“ svoju uređivačku politiku prema Crnoj Gori? Koji je njihov manipulacijski obrazac i kakvim se manipulacijskim sredstvima služe u pokušaju? Prvo pitanje bi se moglo postaviti i u jednostavnijoj formi - šta olakšava opstajanje već opisanog medijskog odnosa Beograda prema Crnoj Gori? Bez detaljnije analize i pozdanije sistematizacije faktora koji to omogućavaju, možemo samo navesti sljedeće pretpostavke koji idu u prilog takvom odnosu: etnička, jezička i kulturna bliskost crnogorskog i srpskog naroda, istorijske veze dvije države, relativno veliki broj stanovnika Srbije, potomaka doseljenika iz Crne Gore, u prošlosti i državljana Crne Gore, koji žive u Srbiji, đe su došli tokom postojanja Socijalističke Federativne Jugoslavije, zatim, konfesionalni kontekst, posebno to što je Crna Gora eparhija Srpske pravoslavne crkve, teritorijalna i svaka druga nesrazmjera između Crne Gore i Srbije, ekonomski limiti Crne Gore u odnosu na Srbiju, istorijsko zakašnjenje u oblikovanju crnogorske nacije, kašnjenje u nastanku i razvoju obrazovnih, kulturnih,

zdravstvenih i drugih institucija, neposredno važnih za stanovništvo u Crnoj Gori, naravno, posebno, kašnjenje i u razvoju sopstvenog sistema informisanja, političke podjele u Crnoj Gori (koje se šire, takoreći, na sve oblasti, pa otuda kod nas toliko institucionalnih duplikata), a u tom kontekstu, naročito identitetska „nedoraslost“ i „nezrelost“ i „nedovršenost“ crnogorskog naroda (pitanje jezika i državnih simbola). Svemu tome, možda, mogla bi se dodati i nekakva kolektivno - mentalitetska osobina Crnogoraca da imaju „potrebu“ pripadanja širim rasno-etničkim zajednicama („nas i Rusa 300 miliona“, „de lux Srbi“, „ogranak istog etničkog stabla“). Svaki od ovih „faktora“ mogao bi se razložiti na više drugih pretpostavki koje pogoduju, idu na ruku, medijskom ovladavanju Srbije u Crnoj Gori, uticaju njenih medija na crnogorsko javno mnjenje, osobito u pojedinim istorijskim okolnostima. O svakom od navedenih „faktora“ (ili bez znaka navoda) mogla se napraviti posebna studija. Ilustracije radi samo postavimo pitanja - kakve je štete na formiranje naše sopstvene nacionalne svijesti ostavila činjenica da je srpska historiografija sve do prije desetak godina, praktično, dominirala u našem školskom sistemu, ili, recimo, to što se generacije školovanih Crnogoraca nijesu vraćale u Crnu Goru, ili, zašto da ne pomenemo, naša dugotrajna inferiornost, ispoljena kroz shvatanja i političke stavove poslije Drugog svjetskog rata u formi tvrdnji - „šta će nam fakulteti, kada ih imamo u Beogradu“, „šta će nam televizija, kad imamo beogradsku“, itd.

U skladu sa iznesenim kontekstom koji je podsticao i olakšavao i medijsko „podjarmljivanje“ Crne Gore, beogradski mediji su izgradili i svojevrzne manipulacijske floskule u odnosu na Crnu Goru. Navešćemo, radi ilustracije, samo neke: Crnogorci su „etnički Srbi“, „to je jedan narod“ („Crna Gora i Srbija jedna familija“, „Crna Gora je srpska Sparta“); Crna Gora je ekonomski „neodrživa“ država; ona ne može biti samostalna ni zbog toga što kao takva nije ni bezbjedna, navodno, ne može opstati bez Srbije; Crna Gora ne može bez Srbije i zbog toga što se Crnogorci

u Srbiji školuju i liječe; Kosovo je za Srbe (i Crnogorce) „sveta zemlja“ i „podrazumijeva se“ da Crna Gora i u odnosu na to pitanje slijedi politiku „starijeg brata“ i crnogorska vlast je „sklona“ korupciji, tako je bilo u prošlosti, tako je i sada.

Na osnovu stereotipa, formiranih kroz dugi niz godina, sistematskom indoktrinacijom, vođenom iz Beograda, ali podsticanom i u samoj Crnoj Gori, imamo iste, ili vrlo slične, medijsko - manipulacijske poruke prije sto godina i danas. Početkom 20. vijeka, na primjer, kralj Nikola Petrović je u beogradskoj štampi predstavljan kao „crnogorski gladnik“ (time su srpski emisari odvrćali Hercegovce, još 1875. godine, od savezništva sa Crnogorcima i Dvorom na Cetinju), a u predreferendumsko vrijeme imali smo unionističko-unitarističku priču - ko će vas hraniti, nemate svoju pšenicu itd. Čak i to – ko će vas braniti? Ili, u gotovo istom vremenskom razdoblju, gotovo istovjetne optužbe na račun vlasti u Crnoj Gori. Kralj Nikola, odlaskom u izbjeglištvo, što je, pored ostalog, i „zasluga“ beogradskog plana obezdržavljenja Crne Gore, „ispraćen“ je raznim podvalama, a među njima i onom „Kralj Nikola ukr'o vola, pa pobjeg'o preko mora“. I dok je bio na vlasti, beogradska štampa je širila sličnu propagandu protiv njega. Milo Đukanović sumnjičen je kao „lopov“, „kriminalac“, „mafijaš“. Koliko je bilo pokušaja u vrijeme referendumske kampanje, da se Đukanović izvede pred sud, zbog „mafijaškog udruživanja“ i „organizovanog kriminala“. Čak i sa najviše državne adrese u Srbiji, i u najnovije vrijeme, nekoliko godina poslije referenduma, data je zvanična ocjena da Crna Gora, navodno ne sarađuje u regionu u borbi sa korupcijom i organizovanim kriminalom.

I opet se vratimo primjeru sa početka 20. vijeka, kampanji protiv cetinjskog Dvora. Beogradski mediji i danas, gotovo na isti način, čak istom retorikom, pokušavaju da Crnogorce na vlasti kompromituju pred „cijelim srpstvom“ da su „izdajnici Srbije“. Danilo je, navodno, „lovio na imanju grofa Zičija“. Trebalo je, dakle, takvim lažima predstaviti Crnogorce, knjaza

Nikolu kao „prevaranta“, „izdajnika“... Gavro Vuković je, čim se vratio u Crnu Goru, u *Glasu Crnogorca* demantovao takve podvale, ali, piše, „biogradski dvor i štampa nijesu se činili vješti, pa da zvanično opovrgnu te napadaje“ na princa Danila. Milo Đukanović je, koliko puta, optuživan da se „tajno“ sastajao sa zvaničnicima NATO-a (u vrijeme bombardovanja SRJ 1999. godine) ili sa premijerom Kosova Hašimom Tačijem! Princ Danilo sa Zičijem, Đukanović sa Tačijem!

Sušтина je – uvjerenje da se Crnogorci uvijek lako mogu optužiti za „izdaju“, ili, tačnije, da zvaničnici Crne Gore ne mogu biti samostalni, da o svojoj aktivnosti treba da se konsultuju sa Srbijom. Posebna je priča – stalno nametanje Crnogorcima potrebe, „obaveze“, da se žrtvuju za „srpsku stvar“. Tako je bilo i u Prvom svjetskom ratu, kada su Crnogorci, po mnogim tumačenjima, nepotrebnom bitkom na Mojkovcu, navodno, štitili odstupnicu srpskoj vojsci preko Albanije. I 1999. godine od Crne Gore je traženo da slijedi politiku Slobodana Miloševića, što je značilo i da bude bombardovana u NATO intervenciji. Crna Gora je, prema zvaničnoj politici Srbije, i shvatanjima njenih medija, Srbiju trebalo da slijedi i u vezi sa nezavisnošću Kosova. Smatra se „normalnim“ da Crna Gora zanemari sopstvene državne i nacionalne interese i da u spoljnoj politici preduzima poteze i donosi odluke koje odgovaraju interesima Srbije!

Više puta smo čuli, od šefova država Crne Gore i Srbije da su odnosi dvije zemlje dobri, ili, čak, odlični. Takva ocjena može da stoji ako se posmatra kroz protokolarnu prizmu crnogorsko-srpskih susreta na najvišem nivou. Crna Gora i Srbija susjedne države jesu međusobno bliske zemlje, upućene jedna na drugu, kroz više aspekata. I, svakako, treba da razvijaju, kako je to više puta sa crnogorske strane istaknuto, najviše moguće prijateljske odnose. Ali, objektivno, a ne samo objektivno, te odnose opterećuje i njihova prošlost, odnosno, politika Srbije prema Crnoj Gori, i još više - činjenica da se nacionalističke snage u Srbiji, a nijesu male, ima ih i u zvaničnim strukturama, u srpskim

nacionalnim institucijama, svakako, i u većini beogradskih medija, još nijesu oslobodile paternalizma, ili, tačnije, imperijalnog odnosa prema Crnoj Gori. Još ne priznaju crnogorsku naciju, crnogorski jezik, crnogorsku kulturu, za Crnogorsku pravoslavnu crkvu ni da čuju, itd. Još, što je važnije, nijesu se odrekli planova da Crnu Goru, kad-tad „vrate u okrilje“ Srbije. Zbog toga se ne može govoriti o „odličnim“ odnosima između dvije zemlje. Mjera tih „odličnih“ odnosa nije to što je predsjednik Srbije nekoliko puta posetio Crnu Goru, nakon što je obnovila državnost. Pogotovu ne zato što on određuje s kim će se sresti, a koga će bojkotovati, što i on, ipak, nađe priliku da upozori na „ugroženost“ srpskog jezika u Crnoj Gori, ili da „Srbi ne mogu biti nacionalna manjina“.

Tačne su one ocjene koje upozoravaju da se Srbija, bez obzira na njene zvanične stavove, još nije pomirila sa novom stvarnošću - da je Crna Gora nezavisna država. Štaviše, izvan oficijelnih krugova, nezavisna Crna Gora gotovo da nema podršku u Srbiji. U mnogim sferama- u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, u kulturnim krugovima, svakako, u većini medija, u raznim institucijama, pa i u beogradskim intelektualnim krugovima, imamo stav prema suverenoj Crnoj Gori, koji se može opisati, u najboljem slučaju, kao indiferentnost, ignorancija, ili kao minimalna tolerancija takve Crne Gore, a suštinski, ona se negira. Većina beogradskih medija, naravno, ne iskače iz tog okvira. Obim i karakter medijskog tretmana Crne Gore ponekad liči na inat, na osvetništvo - eto, kad ste se „otcepili“, tako vam i treba, vi nas više ne zanimajte. Sve liči na ponašanje - pustimo Crnogorce da se malo „izduvaju“, neka ih, neka se malo zadovolje „tom njihovom nezavisnošću, ali opet ćemo biti zajedno“. Suština je u onome što je patrijarh Srpske pravoslavne crkve Irinej rekao, i to na Cetinju, da političari mogu crtati granice, „ali, ovo je jedan narod“.

Zvaničnici Srbije, demokratski nastrojeni političari i institucije koji prihvataju evropska načela trebalo bi da ne ugađaju šovinističkim strastima i naslijeđenoj psihologiji hegemonizma

u odnosu na Crnu Goru, već da Crnu Goru tretiraju kao sušednu, blisku i prijateljsku zemlju, crnogorski narod, njegov identitet i ovdašnje nacionalne institucije kao činjenice koje nijesu protiv interesa Srbije. Interesovanje beogradskih medija za Crnu Goru treba da se zasniva na prihvatanju realnosti, na punom uvažavanju Crne Gore i njene pozicije u regionu, na poštovanju njene spoljne politike, na afirmaciji politike dobrosusjedstva i prijateljstva u odnosima između Crne Gore i Srbije. Publicitet o Crnoj Gori treba da se oslobodi kriterijuma da li se, i koliko, ono što se događa u Crnoj Gori, a što bi trebalo da bude predmet medijske pažnje, uklapa u uske državne poglede, a pogotovu u nacionalističke koncepcije u Srbiji prema Crnoj Gori. Možda medijski odnosi nijesu primarni za stepen i kvalitet ukupnih međudržavnih odnosa Crne Gore i Srbije, ali stanje u toj oblasti veoma intenzivno utiče ne samo na odnose među vlastima dvije zemlje, nego i između dva naroda, ili, između građana dvije države. Možda danas nemamo stanje koje je Gavro Vuković opisao kao „otrov biogradske štampe koji ulazi u sve žile“ odnosa između dvije države. Ipak, mediji u Srbiji, suštinski, nijesu napustili obrazac po kome se beogradska štampa prema Crnoj Gori ponašala prije sto godina.

SREĆNA SAM NA SVOJOJ PLANINI

Aleksandra Vuković

The author who lives in a village called Pitomine near Žabljak wrote an intimate literary description of Greece at the entrance hall of the European Union in the eighties and of Montenegro today. In these interesting observations on people of the two countries and their cultures she is happy that she managed to save her memories, aware that there will always be good and bad people in the world.

Uskoro će Čisti ponedjeljak. Još uvijek ni oko kuće ni u čitavom selu nema nijednog ostrvca kopna, ali se po snijegu vidi da proljeće uskoro dolazi. Topi se polako na suncu i po površini je mek i sjajan. Gladak, srebrn somot ujutru, od koga blješte planine i gori lice. Kosim zracima bijelog sunca obasjane latice gardenije popodne, prosute po blagim padinama visoravni, koje će u sumrak nježno i poslušno u sebe upiti duge, olovne sjenke oštih vrhova i nepreglednih smrčevih šuma.

Pričam mojim zemljacima priču o karnevalu i o Čistom ponedjeljku u Grčkoj. Karneval je, u stvari, mesojeđe pred vaskršnji post, kažem. Krenem da kažem da je Bahtin..., ali se ipak predomislim. Posljednje nedjelje karnevala, poklada, svi izađu na ulice. Đeca su obučena u kostime. I odrasli. Ne svi, ali mnogi. Iz same Venecije ostrvu šalju, pozajmljuju prave, skupe, starinske kostime. Čini vam se kao da ste se odjednom našli u nekom

prošlom vremenu. Na kraju dana na lomači sagori kralj-karneval. Sjutradan je Čisti ponedjeljak, početak posta. Svi idu na izlet, u prirodu, na zemlju se prostiru čaršavi i na njih se postavlja trpeza. Kaže se: „Srećna Sveta četrdesetnica!“ Jedu se škampe, lignje, hobotnice, taramosalata, bob, turšija, masline, rokola, četen-alva. Svira se, pjeva, igra. Puštaju se papirni zmajevi. Sjećam se detalja i pričam... Često očevi satima priređuju izuzetnu zabavu majkama, bezuspješno pokušavajući da podignu u nebo zmajeve, „papirne orlove“, kako ih u Grčkoj zovu, koje su kupili svojoj deci. Za neuspjeh krive kineske fabrike igračaka i obećavaju da će sljedeće godine sigurno sami napraviti zmaja, onako kako su ga pravili kad su bili деца, jer taj pravi zmaj leti visoko i kad nema ni daška vjetrova. Majke se pogleduju, smješkuju i namiguju jedna drugoj. Dečaci pokušavaju da otmu zmajeve, da bi se i sama malo poigrala, ali im to ne polazi za rukom... Ne bih rekla da nekoga na ovoj mojoj planini baš mnogo zanima taj neki morski Čisti ponedjeljak. Možda nije nezanimljiv dio o očevima koji ne uspijevaju da puste zmaja i majkama koje im se krišom smiju, ali je najvjerojatnije sav utisak obilježen morskim jelima koje sam pomenula. To mi ovdje nemamo, kažu mi jednostavno, pokušavajući da prikriju neprijatnost koju izaziva sama pomisao na razne morske životinje koje ljudi tamo jedu... Vjerovatno previše pričam o ostrvu. Vjerovatno sam i na ostrvu previše pričala o našim planinama, rijekama, junaštvu, o pršuti i kajmaku, o našem moru, koje definitivno miriše ljepše nego sva njihova (kakva strašna drskost! zaista!)...

Kada sam živjela daleko, maštala sam o rodnom kraju, nedostajao mi je, tugovala sam za njim kao što tuguju svi kojima je kuća daleko. Falili su mi i moji zemljaci, onakvi kakvi sam ja smatrala da jesu, kakvi su bili po zakonima vjerovatnosti i nužnosti koje su napravili iskustvo mojih prvih osamnaest godina života i nostalgija, koja se potrudi da iz sjećanja sačuva samo

ono što je lijepo. Stalno sam se ljutila na prijatelje Grke zato što ništa što im kažeš ne uzmu bez rezerve. Nikad oni ne vjeruju da stvarno misliš ono što im pričaš, jer iza svake priče za njih neminovno postoji neki razlog koji treba otkriti. To je vama ostrvljanima ostalo od lukavih Mletaka, govorila sam im, moji zemljaci su otvoreni i direktni, kod njih nema tumačenja. O, sancta simplicitas! Sad često poželim da odem na ostrvo. Za njim ne tugujem, ali mi nedostaje. Najviše mi nedostaju prijatelji. Kad odem, priznaću im da sam griješila što sam ih poredila s Mlecima. Na Durmitoru nije bilo Mletaka, a ja se osjećam kao da živim među samim duždevima. I moji zemljaci me tumače, i podozrivo me gledaju, i ne vjeruju mi kad kažem da ovdje živim samo zato što Durmitor volim najviše na svijetu, i, u stvari, ništa mi ne vjeruju i ništa nikome ne vjeruju. I, moram da priznam, već neko vrijeme i sama sebi ponekad zaličim na dužda. Doduše malog, još uvijek samo na dužda početnika...

Kad smo bili деца, sjećam se, moji drugovi i ja divili smo se našim „radnicima na privremenom radu u inostranstvu“, kad u ogromnim kolima, obučeni kao manekeni u prodajnim katalozima koje smo satima prelistavali, naoružani modernim tranzistorima i magnetofonima, o kojima smo mi samo mogli da sanjamo, i svim najsavremenijim morskim i kamperskim rekvizitima, dođu na odmor u domovinu. Privlačili su nas kao magnet i trudili smo se da na svaki mogući način budemo u njihovoj blizini. Izgledali su srećno i moćno, a njihova деца, s kojom najčešće nijesmo mogli da se sporazumijemo, jer su, naravno, njihove pametne glavice, koje je neminovno čekala srećna budućnost, bile pošteđene učenja svega beskorisnog, za nas su bila pravi mali bogovi. Pričala su na važnom jeziku, imala su u izobilju nekih nama nepoznatih, veoma ukusnih i nestvarno šarenih slatkiša i izgledala su upravo onako kako smo mi, potajno, željeli da izgledamo. Isto kao heroji zapadnih dečijih serija, koje su se jednom nedjeljno prikazivale na jedinom programu televizije naše

države. Na zadnjoj haubi već pomenutih, ogromnih kola, bilo je zalijepljeno jedno čarobno slovo. Recimo veliko, široko „D“, toliko snažno i arogantno da je u svakom trenutku, ako bi mu se prohtjelo, moglo da nas sve proguta i prema kome smo osjećali beskrajno strahopoštovanje. Ili malo manje i malo prisnije, ali i dalje ogromnog divljenja vrijedno „F“, ili „A“. To slovo, bilo koje, predstavljalo nam je sve što se sanja, sve što, u stvari, čini prave vrijednosti života... Mnogo godina kasnije jedno siroto „GR“, ovdje, na Durmitoru, bilo je zalijepljeno i na moja kola i na moje čelo. Za mene je dugo bilo nevidljivo, jer mi nije bilo bitno, jer, u stvari, nijesam ni htjela da postoji i da me na bilo koji način čini različitom, ali su ga ljudi oko mene videli. Bilo je važnije od mene same i nijesu pomagala ubjeđivanja da ja nijesam iz svoje zemlje otišla iz ekonomskih razloga, da se tamo nijesam obogatila, da život nije lak kada živiš u stranoj zemlji, da ne znači da si srećan čovjek ako možeš na kredit da kupiš dobra kola, ili uređaje i namještaj za kuću. Ništa ja, po njima, nijesam znala i sa mnom nešto sigurno nije bilo u redu kad sam, iako državljanin zemlje Evropske unije, došla da živim negde „odakle bježi svak ko ima kud“... Nekako u istom trenutku kada je kod nas o Grčkoj počelo da se priča samo u vezi s njenim nevoljama, kad su raznorazni samozvani politički analitičari, direktori NVO za koje niko ne zna čime se bave, portparoli-volonteri boljeg života koji nas čeka čim „uđemo u Evropu“, eksperti za ekonomiju i nekakve misteriozne održive razvoje počeli da daju sebi za pravo da o njoj i njenim ljudima govore s omalovažavanjem, da se ne bi, ne daj bože, pomislilo kako je možda i Evropa svemu makar malo kriva, kad je, dakle, iz svih tih razloga za ostale moje „GR“ izgubilo moć i počelo da blije-di, ja sam po prvi put počela da ga zaista osjećam. Nije to bilo iz inata, mada bi inat ličio na mene. Prosto, došlo je vrijeme da ga osjetim. Pošto se ushićenje zbog ponovnog života u sopstve-noj zemlji, koje je poprilično dugo trajalo, bilo, konačno, pret-

vorilo u smirenu sreću, pošto sam prihvatila činjenicu da je moja sudbina, i bukvalno i metaforično, neminovno sudbina stranca i da od nje niti mogu niti treba da bježim, shvatila sam da sam, u stvari, privilegovana jer mi se u životu pružila prilika da dobro upoznam jednu tako veliku zemlju i jedan tako veliki narod. Sada sam srećna što na svojoj planini, u godinama u kojima su sjećanja i razmišljanja veoma važan, možda i najvažniji dio života, imam čega da se sjećam i o čemu da razmišljam i što mogu, makar mi se tako čini, preoblikovana iskustvom jedne druge kulture i jednog drugog jezika, prilično dobro da shvatim i osjetim vrijeme u kome sam živjela i u kome živim, ljude kojima sam okružena i, konačno, samu sebe.

Kad Veliki post prođe, kad na Veliku subotu, u ponoć, zvona zazvone i kad se zapjeva „Hristos anesti“, stegnuće mi se nešto u grlu, sjetiću se mog ostrva, zatvoriću oči i videću hiljade svijećā koje prekrivaju veliki Gornji trg, videću blistavi vatromet koji osvjetljava nebo iznad grada, iznad tvrđave, čini mi se sve do Albanije, čuću ostrvske pleh-muzike, i Crvenu, i Plavu, i Kapodistrijasovu, i Manzarosovu, kako istovremeno, preplicući se, sviraju veseli vaskršnji marš, poželjeću da sam makar na trenutak tamo i... možda ću i zaplakati. Moje vaskršnje suze, ovdje, na planini, neće više, kao nekad, oplakivati sve tuge mojih predaka, sve tuge moje napaćene rodne zemlje. Plakaću za svojom drugom otadžbinom, koja je, nekada davno, nesebično i plemenito Evropu podarila svim onim što u njoj zaista vrijedi i koju danas ta ista Evropa sa zadovoljstvom stavlja na svoj čiftinski i nezahvalni stub srama.

*

S grčkog sam zimus prevodila knjigu o Crnoj Gori koja govori o tome kakvu su sliku o nama imali Grci u 19. vijeku i do početka Prvog svjetskog rata. Od druge polovine 19. vijeka o

nama se u Grčkoj puno piše, zahvaljujući političkoj situaciji koja je vladala u tom periodu. „Orlovo gnijezdo, neprohodne planine i klisure odsječene od svijeta, surovi životni uslovi, sveta otadžbina, slobodoljubivi, gostoprимljivi, neobrazovani, plemeniti i dragi divljaci, muškarci-junaci, Spartanci, homerski heroji, uvijek naoružani i spremni za borbu, čiji meci ne miruju čak ni dok igraju ‘oro’ već često zazvižde pored ušiju djevojke-partnera, koji kad ne ratuju samo puše, i jadne žene-tovarne mazge, koje ćutke, mirno i filozofski prihvatajući sudbinu, obavljaju sve, čak i one za ženu fizički nezamislivo teške, poslove“. Koliko god pokušavali i vladike i knjaževi i kralj da nas demokratizuju, da iskorijene stare navike i da zemlju „civilizuju“, za nas su naša plemena i bratstva i običaji važniji od svih skupština i demokratija. Grcima to ne smeta, gledaju na nas s puno simpatije. Možda nijesmo baš pismeni i moderni, ali jesmo hrabri. Sloboda otadžbine sveta nam je dužnost i oni se tome neskriveno dive. Pavlos Nirvanas, poznati grčki pjesnik, simbolista, na kraju 19. vijeka piše da crnogorske planine predstavljaju simbolični žrtvenik našeg obožavanja otadžbine. Veličanstvenoj prirodi naše zemlje, koja simbolizuje nas same i koju posmatra nevinim okom deteta, ili prvostvorenog, jer se svijet jedino na taj način može istinski spoznati, suprotstavlja zapadnu civilizaciju...

Proces „civilizovanja“ Crnogoraca, započet polovinom 19. vijeka, još uvijek traje. U stvari, mi smo se već civilizovali, samo još ponešto treba da uskladimo i popravimo, docivilizujemo, samo neke sitnice, i onda ćemo i definitivno postati dio svijeta, što do sada nijesmo bili. I moj Žabljak postaće evropski. To kaže i koalicija koja odskora njime vlada. Šaranci, Jezerci, Drobnjaci, Tepci, Malocrnogorci, dakle, postaju dio Evrope. Do sad su u „orlovom gnijezdu“ lebdjeli iznad nje. Naravno, ne postoji nikakva dilema da li im je to prizemljivanje bilo neophodno. Aksiomi se ne analiziraju. Stručnjaci, „experts“, kako

se u civilizaciji kaže, detaljno su sve izanalizirali i mi nemamo šta više da se tu pitamo, ako nećemo potpuno da se obrukamo pred svijetom. Zapadom, u stvari, jer svijet se nalazi samo zapadno od nas. Počinjemo život u novom vremenu Zapada, koje je na sve dosadašnje vjekovno teško neznanje i zablude prikačilo jedno „post“ i prekratilo priču. Poslije toga „post“ nema više ništa. Eshaton. Happy end.

Kontrolor udaranja glazure na našu definitivno potvrđenu gotovocivilizovanost sjedi u Podgorici. Njemu će, preko posrednika, evropski Šaranci, evropski Jezerci i svi ostali evropski Durmitorci podnositi izvještaje o tome kako glazura napreduje. Zahtjevi naših zapadnih civilizatora polako će se ispunjavati, problemi naših demokratskih institucija, koji, po njima, postoje, polako će se rješavati. Ponešto će se i prikriti. Moja grčka knjiga piše kako su u devetnaestom vijeku crnogorski senatori u Biljardi izglasavali poreze „između dva karambola“. Što bi Evropljani, na primjer, baš morali da znaju da i mi na Žabljaku skupštinske odluke izglasavamo između dva puta po, recimo, tri vinjaka? Zašto, uostalom, da to ne prikrijemo? Kao da i oni ne donose demokratske odluke unaprijed, isto kao i mi. U kafanama, kao i mi, i čak i u spavaćim sobama. I hetero i homo.

Kad svi zahtjevi budu ispunjeni i kad glazura bude konačno udarena, kontrolori će otići, naši civilizatori biće obaviješteni da je misija uspjela i na Durmitoru će Evropa biti uspostavljena zauvijek. I već sljedećeg dana glavari ovog malog, sada već evropskog „orlovog gnijezda“, i sadašnji i bivši (koji se nadaju da će po ko zna koji put doći na vlast, mada im je i kao „opoziciji“ sasvim dobro) vратиće se svojim plemenima, familijama, kumovima. Ne zato što brinu za svoje saplemenike i rođake (za kumove pomalo i brinu iz sujevjerja) već zato što odlično znaju da je osjećanje pripadnosti plemenu i familiji jače od svih osjećanja političke pripadnosti i da služeći se njime najlakše mogu izvući ličnu korist, koja je isključivi razlog za njihovo bavljenje politikom. Izabranik

jakog plemena osigurava egzistenciju do kraja života i bezbrižnu budućnost svojim potomcima. U svim sistemima. Demokratske institucije, politički suprotstavljene partije, nacionalne podjele među braćom koje neće iščeznuti preko noći, i dalje će, kao i prije novog, srećnog života u Evropi, biti samo pomoćno oružje u stvarnim političkim borbama tradicionalno uređenog, plemenski podijeljenog društva. Hoćemo li mi to, dakle, prevariti Zapad? Ma nećemo! Kao da i Zapad nema svoje familije, tajne organizacije, klanove i kao da i njihovim političarima lična korist nije osnovni motiv za bavljenje politikom.

Prije nekoliko dana ćerka mi je donijela anketni list koji štampa kancelarija Evropske unije u Podgorici. Poslao nastavnik da popuni majka... I kao što radi svaki put u takvim situacijama, majka je sa zadovoljstvom popunila anketu, iako odlično zna da je niko nikad neće pročitati i da je odštampana samo da bi se opravdao budžet predviđen za nju... Pitanja su bila očekivana. Ulazak u Evropsku uniju, naša obaviještenost, mišljenje i raspoloženje prema njoj. Jedno od posljednjih postavljenih pitanja ticalo se zanimanja anketiranog. Desetak mogućih odgovora, od kojih jedan treba zaokružiti. Među ponuđenim zanimanjima, pored „zemljoradnik“, „preduzetnik“, „zaposleni u privatnom sektoru“..., stajalo je i „stručnjak“. „Kakav ‘stručnjak’? ‘Stručnjak’ za šta? Kakvo je to zanimanje ‘stručnjak’? Kako ja mogu sebe da proglasim ‘stručnjakom’?“ zapitala sam se i grešno, neevropski i necivilizovano, pomislila da bi logičnije i prirodnije bilo da su umjesto „stručnjak“ ponudili opciju „tovarna mazga“. Onda sam malo razmislila i rekla sebi da ne treba da gubim vrijeme i umaram se pitanjima poput „kako“ i „zašto“, pošto je tu Evropa koja razmišlja umjesto mene. I zaokružila sam „stručnjak“. Što da budem necivilizovana i da se sama ne proglasim stručnjakom, kad mi Evropa to dozvoljava?! I jesam stručnjak, što da nijesam! Dakle, ovo što ste upravo pročitali napisao je jedan provjereni, evropski stručnjak. Expert.

*

Srećna vremena. To jesu bila srećna vremena i uopšte se ne radi o mojim godinama i o klasičnoj priči, koju svi pričaju o svojoj mladosti. Sigurna sam da se ne radi... Pred čudnim kioscima, okruženim frižiderima i rashladnim vitrinama, koji imaju prozorčiće s tri strane, u kojima i oko kojih vise okačene stotine raznoraznih predmeta i u kojima se može kupiti sve što zamislite, čak i ukuvani sutlijaš posut cimetom, svakoga dana stajali su muškarci i čitali novine drvenim štipaljkama zakačene na razapete konopce. Stariji muškarci, tako bih ih tada nazvala. Vjerovatno pedesetogodišnjaci, sad procjenjujem, obučeni u uske košulje kojima su prva tri dugmeta obavezno otkopčana, da se vidi zlatni lanac na kome visi krst, i u pantalone niskog struka, preko čijeg kajiša prelazi stomačić. Začešljana kosa i tanki brkovi. U jednoj ruci brojanice, u drugoj upaljena cigareta. Oštar miris Papastratosovog „Asosa“ i „Karelje“, miris duvana koji postoji samo u Grčkoj. Danas „Asos“ i „Karelja“ više tako ne mirišu... Prepirka oko politike, oko fudbala, glasna grčka prepirka poslije koje stranci očekuju tuču, a koja je Grcima potpuno normalan i običan razgovor. Čitanje novina pred kioscima bilo je za te ljude svakodnevni ritual koji se ne smije propustiti. Nije se radilo o tome da se novine ne kupe, da se uštedi. Tim čitačima poenta je bila u priči koja slijedi, priči kojoj su novine davale temu... Jutarnje novine, popodnevnne novine, nedeljna izdanja, sportske novine, lokalne novine, sve te novine s kojima se zimi ide u kafeteriju, ljeti u baštu kafeterije, u kojoj su sve stolice okrenute prema ulici, kao u pozorištu, da se usput vidi i ko prolazi. Novine ogromnog formata, strašno nezgodne za čitanje, poslije kojih ruke ostaju crne od štamparske boje što s njih otpada. Desničarske, socijalističke, komunističke, sa srpom i čekićem na naslovnoj strani, novine krajnje desnice („Vidi

fašiste šta čita!“), „objektivne“, demokratske novine, lijevo orijentisane, ali ne fanatične, koje obavezno čitaju intelektualci, biblija evro-komunista i umjerenih, za samokritiku spremnih, ali nikad u životu desnih, socijalista. (Moj prijatelj, umjereni socijalista, objasnio mi je: „Sve možeš u životu da budeš, sine“, rekao mi je otac, ‘samo nikad desničar i homoseksualac!’“) Uz novine kafa, tostirani, četvrtasti, tanki sendvič, resko pivo od đumbira, uzo s mezom, cigarete i priča. Priča o politici. Priča o fudbalu. I u fudbalu ima politike. „Panatinaikos“ – tim bogatih, „Olimpiakos“ – tim siromašnog Pireja, деца Pireja, čiju fotografiju Melina gleda s ljubavlju, dok s prozora šalje jedan, i dva, i tri, i četiri poljupca... Osamdesete godine prošlog vijeka. U Grčkoj smo s nestrpljenjem čekali 1992. Tada je nešto veoma važno trebalo da se desi, nešto što je odlučeno u Maastrihu. „Poslije Maastrihtha“, govorili smo. Sad se uopšte ne sjećam o čemu se radilo, samo znam da se zvanično pričalo, u šta Grci, naravno, nijesu vjerovali, da će „poslije Maastrihtha“ sve sigurno biti mnogo bolje nego prije njega. Bolje hoće biti, ali zato što to hoćemo mi, a ne neki stranci...

Burne devedesete. Pad zida, 19. avgust 1991, kratak bljesak nade za mnoge Grke, ratovi na Balkanu („Ovaj **** sve će nas uništiti!“ rekao je mom prijatelju Jorgosu njegov otac, stari komunista, pošto je odmah poslije operacije katarakte pročitao „Perestrojku“. Čekala ga je na natkasni pored bolničkog kreveta da je pročitla čim mu skinu zavoje.), internet, privatni elektronski mediji koji istovremeno i pokazuju i jačaju moć svojih vlasnika... Nove TV stanice svakodnevno smanjuju gledanost državnih kanala. Dnevnik u pola devet svaka od njih po čitav dan reklamira uz strašnu galamu. „Mi prikazujemo nešto posebno, nešto što drugi nemaju!“ Krvožedne vijesti i vijesti o skandalima posebno su na cijeni. Uspješni televizijski novinari, oni koji imaju talenat da s velikom empatijom saopšte novosti i koji najbolje umiju da zabrinuto, značajno i uvjerljivo klimaju

glavom pri izgovaranju neke od ključnih riječi ekskluzivne vijesti, da se istovremeno vrte na stolici prema nekoliko kamera u studiju i „opušteno“ i „nepriistrasno“ časkaju s gostom koji sjedi pored njih i drugim gostom u „prozoru“ velikog ekrana, počinju da mijenjaju stanice uz ogromne honorare. Kao fudbaleri timove. Večernji TV dnevnik, u kojima vijesti pred jednom kamerom čita novinar, ili spiker, koji mirno sjedi za stolom, koji ne galami i ne klima glavom, postaju prošlost. I novine zakačene drvenim štipaljkama za konopce zategnute oko čarobnog kioska, Pandorine kutije, postaju prošlost. I da ima ko da ih stojeći čita, više ne mogu da se zakače. Nisu to više prave novine, novine–novine. Sad, da bi održale tiraž, uz njih dobijate bezbroj priloga, CD-ova, DVD-eva, ilustrovanih dodataka, knjižica, flajera koji reklamiraju najpovoljnije cijene mega-marketa, prodavnica tehničke robe, prodavnica namještaja, u stvari čitav paketić poklona obložen zategnutom plastičnom folijom, u kome se, uzgred, nalaze i novine...

Krajem 19. vijeka u Crnoj Gori štampaju se jedne novine, „Glas Crnogorca“, dok u isto vrijeme u Grčkoj izlazi 68 novina, a u grčkoj dijaspori 16 – čitam u grčkoj knjizi o Crnoj Gori. Ni u dvadesetom vijeku odnos u brojevima nije se promijenio. Ne navodim ove podatke zato što hoću da kažem da su naši ljudi bili manje obaviješteni o dešavanjima u svijetu od Grka. Sigurno nijesu. Veličina i kompaktnost teritorije i različita politička stvarnost odredili su broj novina u jednoj i u drugoj zemlji. Pišem o grčkom „vremenu novina“ i navodim ove, za mene impozantne cifre, zato što su novine, grčke novine, u mom ličnom kalendaru istorije, dale boju čitavom nizu godina, čitavom jednom životu koga se sjećam s nostalgijom, jer je zaista bio ljepši i srećniji od ovog današnjeg.

Novine se i dalje čitaju i u Grčkoj i kod nas, iako su tiraži opali i mnoga izdanja se ugasila. Navika je navika i televizija i internet ne mogu je iskorijeniti. I dalje novinski članci daju povod

diskusijama i dalje politika predstavlja važan dio života, ali danas u našim političkim raspravama i „analizama“ nema više onog entuzijazma, one nepokolebljive vjere u bolje vrijeme koje sigurno dolazi. Životi svih nas, mimo naše volje, ubačeni su u sasvim različitu priču, beskrajno daleku od priče koju su u osamdesetim godinama prošlog vijeka pričali moji prijatelji Grci, slavna generacija Politehničkog fakulteta, ponosna na svoj herojski 17. novembar, koji je oborio „američku huntu“ i vratio čast zemlji.

Ljudska priroda ne mijenja se, ili se mijenja toliko sporo da mi to ne možemo da primijetimo. Ljudi su uvijek isti. Uvijek ima dobrih i uvijek ima loših ljudi. Car David pjesmom se obraća Bogu, žali se na ljude i traži pravdu isto onako kako bismo je mi tražili, iste ga nepravde muče. U suštini, ne postoji neka bitna razlika, ali, ipak, vrijednosti koje, makar formalno, nametne određeno vrijeme, jačaju ono što je dobro ili loše u ljudskoj prirodi. Novo vrijeme proglasilo je hrabrost – ludilom, poštenje – nesposobnošću, krađu – biznisom, klasično obrazovanje – buda-laštinom, kukavičluk – mudrošću, ideale – glupostima, krvava osvajanja – humanim oslobađanjima. Eros je pretvorilo u pornografiju i seksualnu izopačenost. Ali i ono će proći, koliko god mislilo da će trajati vječno. Svako je prošlo. I brzo će proći, nadam se. Ne radi mojih prijatelja i radi mene, koji se i dalje držimo tih naših staromodnih i prevaziđenih načela. Mi znamo i mi se sjećamo i to je dosta za jedan život. Već radi naše dece – ona ne znaju.

KLASIFIKACIJA CRNOGORSKIH GOVORA

Adnan Ćirgić

This paper offers an analytical-critical overview of the present attempts to classify Montenegrin speeches and to offer a new model for their classification. Commencing with the “substitution of jat” and accentual position as the basic principle for the classification of štokavian speech, it divides Montenegrin speeches into three groups: southeast, northwest and the speeches of the Montenegrin Sandžak. That conditional classification does not deny a thesis about the spontaneously developed koine type of Montenegrin popular speech.

Postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca.

Dalibor Brozović
(*Crnogorski govori*, CANU, 1984, str. 60)

Crna Gora je u XX vijeku dala niz izuzetno značajnih dijalektologa. Iako je većina njih živjela i stvarala izvan crnogorskog prostora, svi su oni dobar dio svojega naučnoistraživačkog rada usmjerili prema Crnoj Gori, prvenstveno prema crnogorskim govorima. Zahvaljujući toj činjenici, danas se može reći da crnogorski govori spadaju među najbolje izučene govore u slavističkome svijetu. To naravno ne znači da je proces njihova

izučavanja finalizovan i da su oni u cjelosti izučeni, ali bi se i na osnovu dosadašnjih rezultata moglo pristupiti izradi *Dijalektologije crnogorskoga jezika* kao sinteze tih izučavanja. Taj stav najbolje potvrđuje selektivna *Bibliografija govora Crne Gore* Draga Ćupića, koja je 1983. godine iznosila impozantnih 568 jedinica.¹

Prvi proučavalac crnogorskih govora bio je Vuk Karadžić, koji je svoje rezultate objavio 1836. godine u predgovoru *Srpskih narodnih poslovice*. Ipak, XIX vijek neće dati značajnije radove o toj problematici. Takvo je stanje uostalom i kod okolnih naroda. Sistematska izučavanja crnogorskoga jezika, prvenstveno crnogorskih govora, započeće 1927. godine kad izlazi studija *Dialekt Istočne Hercegovine* Danila Vušovića.² Poslije nje nizaće se značajni radovi, studije i monografije. Vrijedno je spomenuti i monografije *Der štokavische Dialekt* (Wien, 1907)³ i *Die Betonung...* (Wien, 1900) Milana Rešetar, koja je za montenegriziku od posebnoga značaja jer je autor veliki prostor posvetio crnogorskim govorima.

Današnje je izučavanje crnogorskih govora u vidnome zaostatku (i kvalitativnom i kvantitativnom) u odnosu na prva tri kvartala XX stoljeća, kad su u mnogo težim uslovima značajne

¹ Vidi: Drago Ćupić, „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 97–128.

² Danilo Vušović, „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

³ Ta Rešetarova monografija, iako izuzetno značajna za štokavsku dijalektologiju i kao takva nerijetko korišćena i citirana, do ove godine nije prevedena na neki od štokavskih standardnih jezika. Ove je godine prvi put prevedena na crnogorski jezik. Vidi: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.

rezultate postigli Danilo Vušović, Mihailo Stevanović, Gojko Ružičić, Radosav Bošković & Mieczysław Małecki, Jovan Vuković, Luka Vujović (jedan od rijetkih koji je živio i radio u Crnoj Gori), Danilo Barjaktarović, Branko Miletić, Mitar Pešikan, Milija Stanić, Drago Ćupić, Dragoljub Petrović, Mato Pižurica i dr. Većini od njih crnogorski je jezik bio maternji, što je svakako bio dobar preduslov za njihova značajna postignuća na tome polju. Ipak, čini se da je rad na izučavanju crnogorskih govora počeo da stagnira kad se njime počelo koordinirati iz Crne Gore.

Prema veličini terena na koji se odnose, kao najobuhvatnije izdvajaju se pet studija – pomenimo ih prema redoslijedu njihovog objavljivanja: *Dialekt Istočne Hercegovine* (1927) Danila Vušovića, *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore* (1932) Radosava Boškovića & Mječislava Maleckog,⁴ *Istočnocrnogorski dijalekat* (1933/34) Mihaila Stevanovića,⁵ *Govor Pive i Drobnjaka* (1938/39) Jovana Vukovića⁶ i *Uskočki govor I* (1974) i *II* (1977) Milije Stanića.⁷ Tim studijama pokriva se većina crnogorskoga terena.

⁴ Rad je objavljen i u Glasniku Odjeljenja umjetnosti CANU, br. 20, Podgorica, 2002, str. 5–13. Iako se autori u naslovu ograničavaju samo na tzv. starocrnogorske govore, oni donose jezički materijal i sa znatno širega područja: Primorje, Zeta, Podgorica, Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Pješivci... i nude klasifikaciju govora toga područja.

⁵ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1934.

⁶ Jovan Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938-1939.

⁷ Milija Stanić, „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974. i Tom II, knj. XXII, 1977.

Većina izučavalaca crnogorskih govora nastojala je da dokaže postojanje dva strogo polarizovana dijalekta koji zahvataju crnogorski prostor (ne poklapajući se s crnogorskim državnim granicama). Za severozapadne crnogorske govore usvojen je termin *istočnohercegovački dijalekat*, dok je preostali dio govora različito imenovan: *istočnocrnogorski dijalekat*, *zetsko-lovčenski dijalekat*, *zetsko-sjenički dijalekat*, *zetsko-južnosandžački dijalekat*, *zetsko-gornjopolimski dijalekat* i sl. Kao što se vidi, osim termina *istočnocrnogorski dijalekat*, kojim je Mihailo Stevanović 1933. godine imenovao govore na teritoriji Zete s Podgoricom i Lješkopljem, Pipera, Kuća, Bratonožića i Vasojevića,⁸ nijedan drugi termin ne sadrži atribut *crnogorski*. I sâm je Stevanović uskoro odustao od toga termina (koji ostali jezikoslovci nijesu prihvatili) i usvojio imenovanje Pavla Ivića *zetsko-sjenički dijalekat*,⁹ mada će kasnije i Ivić odustati od toga naziva „zato što se pokazalo da Sjenica ne leži na području tog dijalekta“.¹⁰

Osim toga bilo je jezikoslovaca koji su nastojali da dokažu kako je neodrživa i sintagma crnogorski govori jer „na ovoj teritoriji nema pojava koje nije moguće naći na drugim područjima srpskohrvatskog jezika. Zato nije moguće govoriti o crnogorskim govorima sa značenjem pridjevskog dijela ove sintagme ‘svoj’ a ne i ‘srpskohrvatski’“. Tako nije moguće govoriti čak ni kada su u pitanju pojedine pojave, ako se eventualno nešto ne bi našlo u oblasti leksike (u kom slučaju treba pomišljati na slovensku starinu,

⁸ Mihailo Stevanović, *Ibid.*, str. 2.

⁹ Vidi: M. Stevanović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*, Četvrto izdanje, Obod, Cetinje, 1962. str. 10-11.

¹⁰ Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 32.

eventualno na leksički uticaj koji se nije osjetio na drugim područjima srpskohrvatskog jezika)¹¹. Takav stav Draga Ćupića zasniva se na tvrđenju Mitra Pešikana iz njegova poznatoga sintetičkog rada „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“. Budući da je taj stav ostavio dalekosežne negativne posljedice u pogledu tretmana crnogorskih govora, naročito zbog toga što je potekao od jezikoslovnoga autoriteta kakav je bio Pešikan, neophodno ga je ovde prenijeti u cjelosti: „Teritorija današnje SR Crne Gore ne predstavlja posebnu dijalekatsku zonu na srpskohrvatskom odn. štokavskom prostoru. Ova tvrdnja kao da protivrječi svakodnevnom iskustvu i zapažanjima, jer čitav niz dijalekatskih pojava s kojima se sreću ne samo jezikoslovci nego i drugi identifikujemo u prvom redu kao crnogorizme, crnogorske dijalekatske osobenosti. Ipak, bliža analiza takvih pojava redovno pokazuje:

- ili da one nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore;

- ili da nijesu opštecrnogorske, tj. da ne zahvataju svu (ni uglavnom svu) Crnu Goru, nego izvan njih ostaju znatni prostori republike;

- ili i jedno i drugo: zahvatajući samo dio Crne Gore, mnoge značajne dijalekatske pojave svojstvene su i drugim, često veoma prostranim regijama.“¹²

Razlika između ta dva autora (Ćupića i Pešikana) u tome je što prvi sintagmu crnogorski govori smatra neprihvatljivom, a drugi je i sâm upotrebljava.

Pomenuti stavovi i podjela crnogorskih govora zahtijevaju analitički osvrt sa stanovišta današnjih saznanja iz oblasti crnogorske dijalektologije i montenegristike uopšte.

¹¹ Drago Ćupić, *Ibid.*, str. 103.

¹² Mitar Pešikan, „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 149.

Podjelom crnogorskih govora na dva dijalekta ističe se njihovo nejedinstvo i činjenica da se ta dva dijalekta prostiru znatno šire od crnogorskih državnih granica. U vezi je s tim drugim i pomenuto njihovo imenovanje kojim se izbjegava atribut *crnogorski*. Kao što je poznato, granice govora, dijalekata i jezika samo se u izuzetno rijetkim slučajevima poklapaju s državnim granicama (kad te granice idu kakvim okomitim planinskim stranama, riječnim klisurama, neprohodnim šumama ili kad presijecaju slabo naseljene prostore), pa u tome dijelu ni Crna Gora ne predstavlja nikakav izuzetak. Bitno je odrediti centar javljanja jezičkih pojava koje markiraju određeni dijalekat ili govor. Zahvaljujući izuzetno bogatim dijalektološkim istraživanjima u Crnoj Gori i izvanrednim rezultatima koji su na tome polju postignuti, mi danas sa sigurnošću možemo utvrditi da je upravo Crna Gora središte jezičkih pojava koje se javljaju na njezinoj teritoriji (bez obzira na to što postoje i izvan nje). Međutim, kako je od pobjede Vukove jezičke reforme u Crnoj Gori (školske 1863/64. god.) crnogorski jezik zvanično tretiran kao dio srpskoga, a opštercnogorske jezičke osobine kao dijalektizmi srpskoga jezika, pomenuta imenovanja dijalekata zaobilazila su crnogorski etnički i jezički atribut. Protiv takvoga imenovanja oglasio se još 1983. godine Josip Hamm istakavši da „u Pregledu srpskohrvatskih dijalekata odobrenom kao stalni sveučilišni udžbenik za slušača Beogradske sveučilišta nema crnogorskih govora kao posebne dijalekatske grupe. Postoje šumadijski, šumadijsko-vojvođanski, vojvođanski i slavonski, no nema crnogorskih. Zašto? – Skriveni su pod nazivom ‘zetsko-južnosandžački’. Mislim da je to diskriminacija koja bi prije pristajala predratnoj malograđanštini nego progresivnom društvu kojemu je jedan od važnih zadataka da realno gleda na činjenice i da stvari postavlja na prava mjesta. Zašto onda krparenje koje ničemu ne vodi? Tko još danas (...) misli na historijsku Zetu (kako se od XI vijeka počela zvati Dioklea-Duklja)? I ako se u nju uključuju južnosandžački govori, šta je onda sa srednjosandžačkima i

sjevernosandžačkima? Kuda su oni uključeni i zašto to i u nazivima nigdje ne dolazi do izražaja? Mislim da bi najpoštenije i najpravičnije bilo da se i crnogorski govori zovu crnogorskima, a to što oni jednim dijelom prelaze u južni Sandžak – to ne znači ništa. Opća je značajka dijalekatskih pojava da se one kod nas ne drže, i da se ni u prošlosti nisu držale administrativnih granica, mada se uvijek negdje – na nekim područjima i unutar nekih granica – nalazila njihova jezgra oko koje su se kretala žarišta lokalnih govora. U slučaju oficijoznih ‘zetsko-južnosandžačkih’ govora takvo je središte, nema sumnje, bila Crna Gora, pa i u tom pogledu mislim da nema razloga da se njezini govori ne nazovu crnogorskima (tim više što u njima ima osobina kojih nema – ili barem strukturno i sistemski uzeto nema – u drugim susjednim ili udaljenijim govorima).¹³

No bez obzira na neprihvatljiva imenovanja crnogorskih govora i neodrživost pojedinih interpretacija, doprinos je tih dijalektologa montenegristici nemjerljiv jer su pružili obilje materijala koji služi kao potvrda postojanja crnogorskoga jezika i crnogorskih govora kao cjeline,¹⁴ tj. građu koja stoji protiv njihove teze o postojanju dva strogo odijeljena dijalekta na teritoriji Crne Gore. Kao i u mnogim drugim oblastima, tako i u jezikoslovlju, hipoteze su nerijetko prihvatane ne u zavisnosti od njihove naučne održivosti nego od autoriteta koji ih je postavio. Takav je slučaj bio i s imenovanjem crnogorskih govora i njihovom podjelom na dva dijalekta, s obaveznom napomenom da ti dijalekti

¹³ Josip Hamm, „Crnogorsko T, D + JAT > ĆE, ĐE“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 80-81.

¹⁴ U pomenutom radu M. Pešikana („Jedan opšti pogled na crnogorske govore“) na istoj stranici će se iznose teze o izuzetnoj razuđenosti crnogorskih govora i nepostojanju opštercnogorskih jezičkih crta kaže se i sljedeće: „*Kao cjelina* (istakao A. Č.), crnogorski govori su veoma tipični dio štokavskoga narječja ili dijalekta.“ – str. 149, čime autor negira prijetodno iznijete tvrdnje.

zahvataju znatno širi prostor od crnogorskoga. Ako su iza takvih stavova stajala imena poput Pavla Ivića i Mitra Pešikana, nije čudo što ih je većina ostalih jezikoslovaca, kako savremenika tako i nastavljača, uglavnom bespogovorno prihvatila.

Činjenica da jezičke osobine u Crnoj Gori „nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore“¹⁵ ne može biti u koliziji sa stavom o postojanju crnogorskih govora kao cjeline, odnosno ne može poslužiti kao potvrda za nepostojanje tipičnih crnogorskih osobina. Ono što je u tome slučaju bitno jeste status tih osobina u crnogorskim govorima (odnosno u crnogorskom jeziku) i govorima okolnih jezika: bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga. Npr. proširenje crnogorskoga konsonantskog sistema glasovima *ś* i *ž*,¹⁶ koji se javljaju i van crnogorske jezičke teritorije, ne znači da se ti glasovi ne mogu smatrati opšecrnogorskim niti tipično crnogorskim osobinama u okviru štokavštine – jer u Crnoj Gori oni predstavljaju markantna jezička obilježja i podjednako su prisutni na cijelome terenu, dok u okolnim državama imaju status lokalizama i dijalektizama koji su danas u iščezavanju (ako već nijesu iščezli), a porijeklo vode uglavnom s crnogorskoga jezičkog terena. Nepristupačni crnogorski brdski tereni, teški uslovi života, a naročito neprestane borbe s Turcima od XV vijeka – uslovili su raseljavanje stanovništva u okolne bliže ili udaljenije predjele. Prirodno, tim seobama raseljene su i crnogorske jezičke osobine van matičnoga terena, pa se time objašnjava i pojava njihova preko crnogorskih državnih granica.

Značaj tih seoba isticao je i Pavle Ivić, iako je u pogledu crnogorskih govora, njihove podjele i imenovanja, imao stavove bliške Pešikanovim. Navodeći razloge seoba od početka XV stoljeća do kolonizacije prema Vojvodini, Slavoniji, Kosovu i

¹⁵ Mitar Pešikan, *Ibid.*, str. 149.

¹⁶ Vidi: Vukić Pulević, „Glasovi *ś* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75–94.

Metohiji u XX vijeku, Ivić ističe da „izvesni naši krajevi odigrali su u istoriji ulogu stalnog izvora seoba. (...) Najjača od svih struja bila je dinarska. Njena matična oblast su planine od gornjeg toka Vrbasa pa do Prokletija, dakle uglavnom visinski delovi Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Teritorija preko koje se rasprсло ovo stanovništvo ogromna je. Ona obuhvata Crnogorsko Primorje, dalmatinsko kopno, celu Bosnu, veliki deo Hrvatske i najveći deo Slavonije i našeg naselja u Baranji, veliki deo Vojvodine, svu zapadnu Srbiju i više od polovine Šumadije.“¹⁷ U okviru te struje, koju je okarakterisao kao najjaču, izdvaja tri epicentra seoba – od kojih su dva ijekavska – oba su crnogorska, a jedan je ikavski (zapadna Hercegovina, dio zapadne Bosne i Dalmacije). Za jedno od crnogorskih žarišta seoba Ivić veli da se nalazi „u istočnoj Hercegovini, naročito u delovima koji su 1878. i 1913. godine pripali Crni Gori.“¹⁸ Tu u masivima Durmitora, Sinjajevine, Maglića i drugih planina i u dolinama Pive, Tare, Lima i gornjeg toka Neretve živelo je veoma pokretljivo, snažno i ekspanzivno stočarsko stanovništvo koje se neobično brzo proširilo na sve strane.“¹⁹ Drugi centar iz kojega su potekle crnogorske seobe²⁰ bio je „u Crnogorskim Brdima i susjednim delovima Sandžaka, uključujući tu i sjenički kraj“. Za iseljenike iz severozapadnoga dijela Crne Gore kaže da su se naselili po Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Baranji, zapadnoj Srbiji, donekle severnoj Srbiji i Vojvodini te po Dubrovačkome primorju, dok je drugi dio iseljenika mahom

¹⁷ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 46-47.

¹⁸ Ono što se ovde ne kaže, a što je za našu problematiku posebno bitno, jeste da su ti krajevi (ili njihov najveći dio) i ranije pripadali crnogorskoj državi, a da su i za vrijeme turske uprave bili najviše upućeni na Crnu Goru.

¹⁹ Pavle Ivić, *Ibid.*, str. 47.

²⁰ Ivić ga naziva „treće dinarsko žarište“. – Isto, str. 47.

naselio Srbiju, Kosovo i Metohiju.²¹ Ti podaci o seobama crnogorskoga stanovništva objašnjavaju porijeklo izvjesnih opšecrnogorskih jezičkih osobina na mnogo širem prostoru od onoga koji je omeđen crnogorskim državnim granicama. Činjenica da te osobine nadilaze pomenute granice ne oduzima pravo da se tretiraju kao crnogorske jezičke odlike, kako su to radili pomenuti autori i njihovi sljedbenici. Naprotiv, time se objašnjava upravo njihovo nekadašnje crnogorsko porijeklo, kao što se recimo hrvatski jezički uticaji mogu utvrditi prisustvom pojedinih čakavizama na nehrvatskome prostoru.

Konstatacija M. Pešikana da nema opšecrnogorskih jezičkih osobina²² u čvrstoj je vezi s podjelom crnogorskih govora na dva dijalekta i s tvrdnjom P. Ivića da „od svih štokavskih govora oni u Crnoj Gori su najjače izdiferencirani. Drugim rečima, nigde drugde nema toliko unutrašnjih razlika na prostoru odgovarajuće veličine.“²³ Ako se uzme u obzir činjenica da P. Ivić torlačke govore posmatra kao dio štokavskoga sistema pod nazivom *prizrensko-timočka dijalekatska zona*, teško je opravdati podjelu prema kojoj isti status ima npr. „istočnohercegovački“ prema „zetsko-sjeničkom dijalektu“ na teritoriji Crne Gore i „prizrensko-timočki dijalekat“ prema šumadijsko-vojvođanskom na teritoriji Srbije. Ako se uz to još zna za ogromno dijalekatsko šarenilo u Srbiji, đe su evidentne i strukturalne i tipološke razlike među pojedinim govorima, ostaje neodrživa navedena teza o

²¹ Isto, str. 47-48. Iseljavanja crnogorskog stanovništva prema Hercegovini potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

²² Videti fusnotu 11.

²³ Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 31.

crnogorskim govorima kao najjače izdiferenciranim. Nasuprot iznijetome mišljenju P. Ivića, Vojislav P. Nikčević je u svojim izučavanjima crnogorskoga jezika došao do zaključka da „u crnogorskome jeziku se razvio i opšti, naddijalekatski ili interdijalekatski tip jezika (koine). U tome tipu znatno preovladavaju i dominiraju zajedničke osobine crnogorskih govora i razlikuju se tri osnovna sloja jezičkih elemenata. U prvi sloj ulaze elementi južnoslovenskoga i praslovenskoga podrijetla, zajednički Crnogorcima, Srbima, Bošnjacima, odnosno Muslimanima, i Hrvatima. Drugi sloj obuhvata elemente koji u crnogorskome jeziku posjeduju kolektivnu govornu, odnosno interdijalektalnu upotrebnu vrijednost. (...) Treći sloj jezičkih elemenata sačinjavaju crnogorski mjesni govori.“²⁴

Da bismo provjerili ispravnost navedenih tvrdjenja koristili smo se materijalom koji donosi Pavle Ivić u *Dijalektologiji srpskohrvatskoga jezika*²⁵ i Asim Peco u *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata*²⁶ jer oba autora imaju istovjetnu podjelu crnogorskih govora na dva dijalekta, a torlačke govore posmatraju kao dio štokavskoga sistema.²⁷ [Zasad nećemo uzimati u obzir mnoštvo crnogorskih jezičkih osobina koje su opisane u dijalektološkim studijama i monografijama što se odnose na različite krajeve Crne Gore.]

²⁴ Vojislav P. Nikčević, „Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik“, u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 187-188.

²⁵ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

²⁶ Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

²⁷ Razlika je jedino u tome što Asim Peco u okviru istočnohercegovačkoga dijalekta izdvaja poseban *severozapadnocrnogorski govorni tip*. – A. Peco, *Ibid.*, str. 75.

Na osnovu uporedne analize odlika koje pomenuta dva istraživača opisuju kao tipične za „istočnohercegovački“ i „zetsko-sjениčki“ odnosno „zetsko-južnosandžački“ dijalekat, dolazi se do zaključka da je najveći broj osobina koje se u njima javljaju zajednički i jednome i drugome „dijalektu“. Većina odlika koje se javljaju u prvome a nepoznate su u drugom „dijalektu“ (ovde ne uzimamo u obzir akcenatsko stanje, o kojemu će kasnije biti nešto više zбора) uglavnom se javljaju izvan crnogorske teritorije, tj. nema ih uglavnom ni u ševerozapadnim crnogorskim govorima. U zajedničke krupnije osobine o kojima je riječ spadaju prije svega:

1. ijekavica;
2. duži oblici zamjeničko-pridjevske promjene (npr. *tije(h)*, *tijem*);
3. jekavska jotacija (*tě > će*, *cě > ce*, *dě > de*, *sě > se*, *zě > ze*);
4. *dvje*, *svje*, *cvje > de*, *še*, *ce* (npr. *međed*, *šedok*, *Ćetko*);
5. prilično zastupljena jotacija labijala;
6. konsonantski sistem proširen fonemima *ś* i *ź*;
7. *ě + j > i* (npr. *cio*, *sijati*), ali u gl. pridjevu radnom nijesu nepoznati ni oblici tipa: *šedeo*, *viđeo*;
8. *-st*, *-zd*, *-št*, *-žd > -s*, *-z*, *-š*, *-ž* (npr. *plas*, *groz*, *priš*, *daž*)
9. česta upotreba *-j < -đ*, *-ć* (npr. *goj*, *doj*, *moj*);
10. česta upotreba infinitiva bez krajnjega *-i* (npr. *trčat*, *pričat*);
11. dativ i lokativ *mene*, *tebe*, *sebe*;
12. enklitike *ni* i *vi*;
13. aktivna upotreba aorista i imperfekta;
14. deklinacija *Pero* – *Pera* – *Peru...*;
15. poremećen odnos između padeža mjesta i pravca
16. upotreba genitiva umjesto lokativa uz prijedlog *po* (npr. po kuća).²⁸

²⁸ Ta je pojava u ševerozapadnim govorima manje izražena nego u ostalim.

Tim spiskom ne iscrpljuju se sve zajedničke osobine crnogorskih govora, već samo one koje su se kod pomenutih autora našle kao osobine dva odijeljena dijalekta. Iščitavanjem literature o crnogorskim govorima dolazi se do mnogo većeg broja paralelnih osobina u dvama opisanim „dijalektima“. Koliko su pak oni stvarno odijeljeni, govori sâm spisak.

Ševerozapadni crnogorski govori pošeduju mnoštvo osobina koje ih isključuju iz tzv. istočnohercegovačkoga dijalekta. U pitanju su opštercnogorske osobine koje se javljaju i u preostalim našim govorima, a ukoliko ih ima izvan crnogorskih državnih granica – uzroke treba tražiti u seobama, a ne u čemu drugome. To je i bio razlog što ih je Asim Peco izdvojio, makar i kao poseban govorni tip (ševerozapadnocrnogorski), u okviru istočnohercegovačkoga dijalekta i obradio pod naslovom *Ijekavski govori hercegovačkog tipa van granica Hercegovine*,²⁹ opisavši samo nekoliko njihovih distinktivnih osobina u odnosu na preostale govore „hercegovačkog tipa“. Te odlike, kaže Peco, „svedoče da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora“.³⁰ Zatim navodi osobine koje su tome „govornom tipu“ zajedničke sa „zetsko-južnosandžačkim“ dijalektom i po kojima se on razlikuje od ostatka „hercegovačkih govora“.

Ustaljeni kriterijum za klasifikaciju štokavskih govora predstavlja zamjena jata i akcentuacija.³¹ „Za jezičku strukturu razlike u sistemu akcentuacije imaju mnogo veći značaj nego

²⁹ A. Peco, Ibid., str. 74-75.

³⁰ Isto, str. 75.

³¹ Vidi: Pavle Ivić, „Osnovni kriteriji podele štokavskih govora“, u knjizi *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 56–61.

različita zamena jata. Uprkos tome usvojena je praksa da se pri klasifikaciji štokavskih govora polazi od zamene jata, a akcentuacija služi za podrazdele. (...) Sve dosadašnje podele uzimaju zamenu jata za osnovni kriterijum.³² I jedan i drugi kriterijum teško su primjenljivi na crnogorsku jezičku situaciju. U pogledu *zamjene jata* situacija je gotovo jednoznačna. Crna Gora je dominantno i prepoznatljivo ijekavska zemlja (*dijete* – *đeteta*). Dva odvojena ikavsko-jekavska govora (*dite* – *đeceta*) – podgoričkih i gusinjskih muslimana – ne mijenjaju znatno tu sliku jer zahvataju vrlo mali prostor, a po ostalim osobinama uklapaju se skladno u skupinu govora kojima pripadaju i u opštercnogorski jezički sloj. Situacija je nešto drugačija kad je u pitanju dio crnogorskoga Sandžaka koji je uglavnom ijekavsko-ekavski (mada su odstupanja u tome pogledu znatna, što potvrđuje hipotezu da je u pitanju uticaj teritorijalno bliskih srpskih ekavskih govora). Na mikrostrukturnom planu ti posljednji (govori) imaju nešto više zasebnih osobina ili osobina koje su u njima dosljednije zastupljene nego u ostalim crnogorskim govorima. U pitanju je uticaj albanske, bosanske i srpske jezičke granice te na leksičkome planu značajnije prisustvo orijentalizama. Inače se po ostalim svojstvima i ti govori lijepo uklapaju u crnogorski makrostrukturni sloj. Ako još pomenemo specifičnu mrkojevićku situaciju u pogledu alternanata *jata*, iscrpili smo sva odstupanja od crnogorskoga ijekavizma. A, kao što je već rečeno, *zamjena jata* je osnovni kriterij za podjelu štokavskih govora.

Ako se može govoriti o raznovrsnosti i razuđenosti crnogorskih govora, onda je to akcenatsko stanje njihovo. Prema akcentu se bolje nego prema ma kojem drugom jezičkome nivou može odrediti pripadnost crnogorskih govornih predstavnika određenome mjesnom govoru. Nijedan drugi jezički sloj, pa čak ni bilo koja osobina, ne može biti pouzdan faktor u tome jer su mnogi mjesni govori po svim ostalim osobinama izuzetno slični ili

³² Isto, str. 60.

podudarni. Crnogorski govori poznaju dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem.³³ Tročlani akcenatski sistem zastupljen je u Lepetanima, Ozrinićima s Broćancem i Gusinju; četvoročlani u ševerozapadnim crnogorskim govorima, Bjelopavlićima, Donjim Pješivcima, Vasojevićima i crnogorskome dijelu Sandžaka; a dvoakcenatski sistem zastupljen je u svim ostalim govorima.³⁴ Međutim, isti akcenatski tipovi razlikuju se u pojedinim govorima. Npr. kratkosilazni akcenat prisutan je u Piperima na krajnjem otvorenom i zatvorenom slogu (npr. *nāröd, sesträ*), a u susjednoj Podgorici ga u krajnjem otvorenom slogu nema, osim u antroponimiji (pri tome su i jedan i drugi govor dvoakcenatski), ali se zato u Podgorici javlja redovno na finalnome zatvorenom slogu (npr. *nāröd*, ali *sěstra*); ili u okviru četvoroakcenatskoga sistema razlikuje se npr. bjelopavlički i susjedni pješivački govor jer se u prvome javlja dugosilazni akcenat na krajnjem slogu (npr. gen. *ženê*, ali samo *žèna*) a kratkosilazni samo u enklizi (npr. *reklä je*), dok pješivački govor (tačnije, govor Gornjih Pješivaca) ne poznaje silazne akcente na posljednjem slogu u riječi. Akcenatski raznovrsnu situaciju dodatno komplikuje činjenica da opštercnogorsku odliku čuvanja neakcentovanih dužina remeti barski govor s okolinom i neki mjesni govori Boke Kotorske.

Kao što se na osnovu iznijetoga kratkog osvrta na crnogorsku akcenatsku situaciju može zaključiti, ni taj kriterijum nije od prevelike pomoći u klasifikaciji crnogorskih govora. Ako bi se obuhvatile sve akcenatske razlike, dobio bi se veliki broj govornih grupa koje ne bi odgovarale stvarnom stanju jer, iako akcenatski razučene, one bi po ostalim svojstvima bile gotovo identične.

Već na početku sistematskih izučavanja crnogorskih govora Mihailo Stevanović i Radosav Bošković odvojeno su došli do

³³ Podroban opis akcenatskoga stanja u crnogorskim govorima dao je Mitar Pešikan u citiranome radu „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“.

³⁴ Isto, str. 156.

istoga zaključka: osobine pojedinih crnogorskih govora uglavnom se poklapaju s plemenskim granicama.³⁵ Na to je svakako uticala specifična podvojenost crnogorskih plemena u pojedinim sferama života. Ipak, uporednom analizom postojeće dijalektološke građe može se utvrditi da ni među pojedinim plemenima nema tolikih razlika da bi se moglo govoriti o posebnim dijalektima ili dijalekatskim tipovima na nivou Crne Gore. Ukoliko bi se iz praktičnih razloga pokušala uspostaviti neka uslovna klasifikacija crnogorskih govora, onda bi se moglo govoriti samo o govornim skupinama koje bi se međusobno razlikovale u nekim sitnijim osobenostima (kojih je danas iz razumljivih razloga sve manje), dok bi se po svim važnijim elementima te govorne skupine skladno uklapale u pomenuti drugi (opštencnogorski) jezički sloj koji je definisao Vojislav P. Nikčević. S obzirom na nepostojanje izrazitih diferencijalnih crta među crnogorskim govorima, o zasebnim dijalektima ne može se govoriti.

³⁵ R. Bošković & M. Malecki, „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, Glasnik Odjeljenja umjetnosti, knj. 20, CANU, Podgorica, 2002, na str. 11 kažu: „Kad su u pitanju izoglose, one se prostiru skoro celom dužinom granica plemena: podela na nahije i bratstva nije imala većeg uticaja na grupisanje dijalekata. Retke su velike razlike u okviru jednog plemena, ali u okviru nahije se ponekad mogu sresti dosta značajne dijalekatske razlike.“

To je u potpunosti saglasnosti s tvrdnjom M. Stevanovića, izrečenom u monografiji *Istočnocrnogorski dijalekat*, str. 2, da među crnogorskim plemenima „postoje izvesne razlike i u jezičkim crtama. U jednom plemenu, bilo ono manje (od svega jedne opštine) ili više (od nekoliko srezova) – ne računajući odive i doseljenike iz drugih plemena – i za oštro uho i dobro jezičko osećanje razlike su neznatne. Ova se okolnost zgodno iskorišćava za podelu govora u manje dijalekatske grupe i za odvajanje od krajeva koji pripadaju drugim dijalekatskim oblastima.“

Teritorija koju su izučavali R. Bošković & M. Malecki i Mihailo Stevanović krajem 20-ih godina XX vijeka poklapa se u jednom dijelu, ali se njihova klasifikacija prilično razilazi. Kad se tu doda i klasifikacija crnogorskih govora M. Pešikana u pomenutoj njegovoj sintetičkoj studiji,³⁶ onda je neslaganje još veće.

Bošković & Malecki izdvajaju 4 govorna tipa:

1. cetinjski tip (četiri nahije i priobalje između Boke i Bara);
2. barski tip (Bar s Mrkojevićima i Zupcima);
3. tip govora Kuća i Pipera;
4. tip govora plemena Bjelopavlići i Pješivci.

Stevanović izdvaja 4 govorne grane:

1. zetsko-podgorička;
2. piperska;
3. kučko-bratonožićka;
4. vasojevička.

Pešikan izdvaja tri posebna dijalekta:

1. zetsko-gornjopolimski dijalekat („stariji“ zetski govori zapadno od Komova, Vasojevići i plavsko-gusinjski kraj) kome pripadaju:

- a) starocrnogorski poddijalekat (obuhvata četiri nahije),
- b) primorski pojas,
- c) donjozetski pojas (obuhvata prostor koji je pokrивao srednjovjekovni naziv Donja Zeta) u kojem se jasno izdvaja južno-zetska zona (krajnji jug Crne Gore s fokusom u Mrkojevićima),
- d) pojas starijih brdskih govora (teritorija koju je opisao M. Stevanović u *Istočnocrnogorskom dijalektu* zajedno s Bjelopavlićima i Donjim Pješivcima), u okviru kojega izdvaja dva tipa:
 - pipersko-kučko-bratonožićki, s prisustvom nekih donjozetskih crta,
 - bjelopavličko-vasojevički;
2. crnogorski dio južnosandžačkoga dijalekta (govori iznad Vasojevića – Bihor i okolina Bijelog Polja);

³⁶ Viđeti tačan naziv tih studija u fusnotama 4, 5 i 12.

3. crnogorski dio novoštokavskoga ijekavskog (istočnohercegovačkoga) dijalekta.³⁷

Neusklađenost pomenutih klasifikacija i glomaznost Pešikanovih imenovanja evidentna je. S druge strane, postojeća literatura o crnogorskim govorima najčešće ne ide u prilog pomenutim klasifikacijama. Nema npr. nikakvoga razloga za izdvajanje posebne piperske govorne grane (kako je učinio Stevanović), ali je kučko-piperskome govornom tipu (Bošković & Malecki) neophodno pridružiti i bratonožićki govor. Kad su u pitanju govori ta tri plemena, najprihvatljivije je njihovo svrstavanje u zajednički govorni korpus (kučko-pipersko-bratonožićki), kako to čini Pešikan. Međutim, ako se ide (prema Pešikanovu modelu) ka izdvajanju zasebnih govornih cjelina u okviru crnogorskih govora prema određenim mikrostrukturnim osobinama, onda je „neke donjozetske crte“ potrebno izvrstiti iz kučko-pipersko-bratonožićke govorne grane i izdvojiti ih u posebnu zetsko-podgoričku govornu granu, kako je to uradio M. Stevanović. To prije svega zbog toga što mjesni govori te grane ne poznaju karakteristični izgovor poluglasnika iz prijetodne grane. Takođe, nema nikakvoga značajnijeg razloga za izdvajanje posebne primorske grane koja ne obuhvata govor Bara s okolinom i krajnji crnogorski jug, kako to čini M. Pešikan, jer: a) ti govori čine cjelinu sa njihovim kontinentalnim zaleđem; b) zajedno s govorima

³⁷ Za taj posljednji Pešikan kaže da je „sa jačim prisustvom nekih zetskih crta u graničnoj zoni, a inače bez izrazitog diferenciranja govora“ (Ibid, str. 169). Međutim, građa koju iznose Milija Stanić (u dvotomnoj monografiji *Uskočki govor*), Jovan Vuković (u monografiji *Govor Pive i Drobnjaka*) i Danilo Vušović (u monografiji *Dialekt Istočne Hercegovine*) u koliziji je sa tim stavom jer su „neke zetske crte“ prisutne u mnogo značajnijoj mjeri u tim govorima, i ne samo u graničnoj zoni nego i duboko u unutrašnjosti. No slika o tome biće jasnija kad se izradi *Dijalektologija crnogorskoga jezika*.

zaleđa skladno se uklapaju u crnogorski naddijalektalni sloj. Svi oni su ijekavski, a međusobno se razlikuju jedino u akcentu (baš kao i njihovo zaleđe), pri čemu grad Perast dijeli te govore na četveroakcenatske i dvoakcenatske (s izuzetkom troakcenatskih Lepetana). Povezanost primorskih govora s njihovim zaleđem istorijski je lako objasniti. M. Stevanović izdvaja vasojevički govor u posebnu govornu granu, a M. Pešikan tome govoru pridružuje i bjelopavličke govore definišući bjelopavličko-vasojevički govorni tip. Međutim, na osnovu raspoložive građe može se ustvrditi da je tim govorima blizak i donjopješivački govor, pa se može govoriti o donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevičkoj govornoj grani. Starocrnogorski poddijalekat (M. Pešikan) uglavnom se poklapa s cetinjskim tipom (R. Bošković & M. Malecki), s tim što posljednja dvojica proučavalaca tome tipu s pravom pridružuju i „priobalje između Boke i Bara“.

Dakle, svaka je dosadašnja podjela crnogorskih govora sporna, i to prije svega iz dva osnovna razloga:

1. zato što se zanemaruje činjenica da su crnogorski govori naddijalektalnoga tipa, tj. da predstavljaju zasebnu cjelinu, a da se glavne razlike među njima tiču akcenatskoga stanja;

2. zato što ne postoji zajednički kriterijum za njihovu podjelu. Ovaj drugi razlog prirodno proističe iz prvoga, a već je viđeno da *zamjena jata* kao osnovni kriterijum za podjelu štokavskih govora nema većeg značaja kad su u pitanju crnogorski govori. S druge strane, ako se za kriterijum uzme akcenatsko stanje mjesnih govora, desiće se da se pojedini govori, koji su akcenatski prilično raznovrsni, poklope u većini drugih osobina.

Ipak, ako se pođe od globalne akcenatske situacije, crnogorski govori mogu se podijeliti na dvije velike skupine: ševerozapadnu (četveroakcenatsku) i jugoistočnu (dvoakcenatsku). Kao što se vidi, u toj podjeli zanemarene su pominjane troakcenatske govorne oaze. Međutim, iako Bjelopavlići, Vasojevići i Donji Pješivci imaju četveroakcenatski sistem, po nekim drugim svojim

svojstvima (poremećen odnos između padeža mjesta i pravca, sudbina vokalske grupe *ao*, postojanje dugosilaznoga akcenta na krajnjem slogu i još neke sitnije osobine) oni su bliži dvoakcentatskim crnogorskim govorima. Situacija je formalno lakša kad je u pitanju crnogorski dio Sandžaka jer se on na osnovu ijekavsko-ekavske zamjene *jata* (premda su odstupanja znatna) može izdvojiti u posebnu govornu skupinu, koja je opet po mnoštvu drugih osobina bliska dvijema navedenim skupinama. Specifične osobine te skupine razvile su se kao posljedica prožimanja albanskih, bosanskih i srpskih jezičkih osobina s izvornim crnogorskim.

Na osnovu onoga što se iz dijalektološke literature zna, među mjesnim govorima ševerozapadne govorne skupine nema značajnijih distinktivnih crta, mada se i tu u okviru pojedinih plemena mogu markirati određene specifičnosti (premda se i takve specifičnosti mogu uglavnom naći u nekim drugim crnogorskim govorima). Isto važi i za skupinu govora crnogorskoga dijela Sandžaka.

U okviru jugoistočne skupine govorne specifičnosti pojedinih plemena nešto su izrazitije. Bez pretenzija na donošenje konačne klasifikacije u ovom trenutku, moglo bi se reći da se u okviru jugoistočne skupine izdvaja 5 govornih grana (poslužimo se terminologijom M. Stevanovića): 1. podlovćenska govorna grana (teritorija četiri nahije i Crnogorsko primorje od Perasta do Bara); 2. barsko-mrkojevička govorna grana; 3. kučko-pipersko-bratonožićka govorna grana; 4. zetsko-podgorička govorna grana (kojoj pripadaju i Tuzi s okolinom te govor crnogorske dijaspore u Vraki i Skadru); 5. donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevička govorna grana.

Od te klasifikacije značajnija je činjenica da je broj specifičnosti pojedinih govornih grana nesrazmjerno manji od broja zajedničkih crta jugoistočne skupine, baš kao što je i broj specifičnosti tri navedene govorne skupine (ševerozapadne, jugoistočne skupine i skupine govora crnogorskoga dijela Sandžaka) u

ogromnom zaostatku u odnosu na broj njihovih zajedničkih, opštecrnogorskih jezičkih crta. Takođe, važno je istaći da jedinice iz navedene podjele crnogorskih govora nipošto ne mogu biti shvaćene kao zasebni dijalekti jer za takav status ne poseđuju dovoljan broj zasebnih (ni makro- ni mikro-) specifičnosti.

Budući da se govori ševerozapadne Crne Gore tradicionalistički često nazivaju govorima „hercegovačkoga tipa“, odnosno svrstavaju u istočnohercegovački dijalekat, mi ćemo ovde provjeriti ispravnost takve klasifikacije na materijalu koji nude dijalektolozi što te govore svrstavaju u rečeni dijalekat, ali i na osnovu materijala koji je ponuđen u pojedinim studijama o tim govorima.

Najbitnija razlika između ševerozapadnih i jugoistočnih crnogorskih govora, kako je već rečeno, tiče se akcenatskog stanja – prvi su četvoroakcenatski, a ostale karakteriše akcenatsko šarenilo: dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem. Ujedno je akcenatski sistem i najbitnija osobina koja ševerozapadne crnogorske govore veže s govorima istočnohercegovačkoga dijalekta. Kolike su sličnosti i razlike u ostalim jezičkim slojevima, pokušaćemo da pokažemo u ovome prilogu.

Prema shvatanjima tradicionalističke „serbokroatistike“, istočnohercegovački dijalekat u Crnoj Gori zauzima prostor „od najsevernijeg zaliva Boke Kotorske, kod Risna, i ide malo ka severu, a zatim ka istoku, ispuštajući crnogorska plemena i predele Cuce, Ozriniće, Zagarčane, Komane, Bjelopavliće, Bratonožiće, Rovca i Vasojeviće, a obuhvatajući Crnogorsku Hercegovinu i čak severni deo zemljišta koje je pripadalo Crnoj Gori do 1878. god.: Grahovo, Pješivce, Župu, Lukovo, Drobnjak, Uskoke i Moraču. Zatim ova linija ide ka severu obuhvatajući Kolašin i ispuštajući Bijelo Polje i seče Lim južno od Brodareva.“³⁸

³⁸ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 130.

Nažalost, ispitanošć sešverozapadnih u odnosu na ostale crnogorske govore znatno je manja, pa ne možemo na osnovu raspoložive građe uporediti osobine svih pomenutih plemena s osobinama istočnohercegovačkoga dijalekta. Ipak, i postojećí radovi i studije dovoljni su da pokažu neutemeljenost takve klasifikacije. Čak i materijal koji Pavle Ivić nudi u svojoj *Dijalektologiji* bio je dovoljan da inicira sumnju u ispravnost te klasifikacije. Govoreći o osobinama istočnohercegovačkoga dijalekta, Ivić već na početku konstatuje „pre svega, pravilo da je refleks dugog **ǣ** dvosložno *ije*, a kratkog **ǣ** jednosložno *je*, vredi samo za jedan deo jekavskog terena, uglavnom u istočnijim krajevima“. Zatim ukazuje na raznolikost izgovora alternanata staroga **ǣ** na raznim terenima i nastavlja: „Najzad, ima znatan broj govora gde se **ǣ** nikako ne udaljuje od jednosložnosti (...). U pojedinim govorima dolazi čak do jotovanja u grupama **ǣǣ** i **ǣǣ**: *ljépo, njésu, kòljěvka*. Prema sadašnjem stanju nauke nemogućno je ocrtati taćne izoglose svih ovih pojava.“³⁹ No i prema tadašnjem stanju nauke znalo se da se pomenute izoglose ne dotiću crnogorskih državnih granica. A kad se uzme u obzir da je zamjena jata, uz akcenatsko stanje, jedan od osnovnih kriterijuma podjele štokavskih govora, onda je jasno od kolikoga je to znaćaja za klasifikaciju crnogorskih govora jer se pomenute osobine što karakterišu „znatan broj istočnohercegovaćkih govora“ u Crnoj Gori ne javljaju!

Ako se uzmu u obzir sve dosadašnje klasifikacije i sinteze o štokavskim govorima, onda se – kad su u pitanju govori sešverozapadne Crne Gore – lako dā uvideti da je najpreciznije od njih određenje dijalektologa Asima Peca, iako i njegova podjela ima manjkavosti jer govore o kojima je rijeć svrstava u poseban govorni tip istočnohercegovaćkoga dijalekta. U pogledu revizije shvatanja o govorima sešverozapadne Crne Gore Asimu Pecu pripada prvijenstvo jer je još 1976. (rad je tada predat za štampu, a

³⁹ Isto, str. 131-132.

objavljen je 1981) utvrdio da je riječ o *prijelaznim govorima*. Uto-liko je više neobična činjenica da je rad u kojem je tu reviziju iznio, premda pod neutralnim naslovom „Prilog proučavanju prelaznih govora“,⁴⁰ ostao gotovo nepoznat i bez uticaja na kasnije podjele štokavskih, a naročito crnogorskih govora. I tu se pokazalo da u prihvatanju teza presudan uticaj ima ne njihova naučna održivost već jačina autoriteta koji ih je postavio. A da je Pavle Ivić bio autoritet u ondašnjoj „serbokroatistici“, nije potrebno dokazivati.

Peco kaže: „moglo bi se reći da se prelaznim može nazvati onaj govor u kojem se ukrštaju krajnji izdanci pojedinih izoglosa koje su relevantne za susjedne govore, a čiji broj i gustina nikako ne dostižu broj i gustinu tih osobina u govorima koji su matični za navedene izoglose“.⁴¹ Navodeći zatim 24 glavnije osobine istočnohercegovačkoga dijalekta,⁴² Peco ukazuje da

⁴⁰ Asim Peco, „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981, str. 43–51. (+27 karata).

⁴¹ Isto, str. 46.

⁴² Peco izdvaja ove osobine istočnohercegovačkoga dijalekta: 1. ijekavska zamjena *jata*; 2. *rě > rje*: *izgorjeti*, *grjehota*; 3. nastavci starih tvrdih osnova u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: *našijem*, *ovijem*, *vrucijem*, *dobrijem*; 4. prisutni su samo *neko*, *nešto*; 5. nejednako zastupljena jotacija suglasnika *n*, *l*, *t*, *d*, *s*, *z*, *c*, *p*, *b*, *m*, *v*; 6. *-ao > -o*; 7. prisustvo fonema *h* i *f*; 8. *hv > flv*; 9. sekvence *plj*, *blj*, *mlj*, *vlj* (bez obzira na porijeklo) mogu alternirati sa *pj*, *bj*, *mj*, *vj*; 10. sonant *j* je postojan glas, i u inicijalnome položaju; 11. čuva se finalno *-ć*; 12. mjestimično zastupljena sibilizacija tipa *Anci*, *Juzi*; 13. grupe *sl-*, *zl-*, *sn-*, *zn-* su neizmijenjene; 14. infinitiv na *-ti* i *-ći*; 15. četvoročlani akcenatski sistem; 16. muška imena tipa *Jovo*, *Rade* imaju promjenu *Jovo – Jova – Jovu*; *Rade*, *Rada*, *Radu*; 17. prisvojni pridjevi na *-ov* od takvih imena; 18. deklinacija kao u standardnome jeziku, osim u pograničnome pojasu uz Crnu Goru de se javljaju primjeri tipa *Osto je u Crnu Goru*; 19. dat. i lok. jedn. ličnih zamjenica su kao i u standardnome jeziku, osim u pojasu uz crnogorsku granicu de se javlja *mene*, *tebe*, *sebe*; 20. javljaju se enklitike *ni*, *vi*, *ne*, *ve*; 21. pokazne zamjenice *ovi*, *ta*, *oni*; 22. imperfekat je poznat ali je u rijetkoj upotrebi; 23. pored konstrukcije *ore plugom*, javlja se i *ore s plugom*; 24. obilje orijentalne leksike. – Asim Peco, *Ibid.*, str. 48–49.

„granica rasprostranjenja ovih izoglosa na istok mogla bi se vezivati za današnju republičku granicu prema SR Crnoj Gori. Istina, od ranije je poznato, republičke granice ne moraju biti u isto vrijeme i govorne granice. To vrijedi i za ovaj govor, ali je istina i to da najveći broj istočnohercegovačkih izoglosa ide uz tu granicu, i zato sam ja u svom radu o istočnohercegovačkom govoru išao za tom, republičkom granicom. Čini mi se i ne bez razloga. (...) Ima dosta izoglosa koje su karakteristične za istočnije ijekavske govore, one u granicama SR Crne Gore, za koje ne znaju govori istočne Hercegovine. Upravo je to i povod da se o tim govorima kaže nešto više, ali ne kao o govorima koji čine integralnu cjelinu sa istočnohercegovačkim govorom nego kao o govorima prelaznog karaktera, o govorima čija je struktura, ili većeg njihovog dijela, prožeta osnovnim novoštokavskim osobinama i koji su u razvitku deklinacije i u akcentuaciji imali isti evolutivni razvoj kao i ostali govori hercegovačkog tipa, ali koju su, uz to, trpjeli izvjesne uticaje arhaičnijih ijekavskih govora, onih zetskog tipa. Istina je da se i ti govori, ili onaj zapadniji njihov dio, u srpskohrvatskoj dijalektologiji najčešće nazivaju istočnohercegovačkim govorima. (...) Ali je, uz to, tačna i konstatacija da se u ovim govorima javljaju i neke izoglose čija je matična baza u arhaičnijim ijekavskim govorima, onima zetskog tipa. To, dalje, govori da su neke zetske osobine u svom rasprostranjenju na zapad stizale skoro sve do granica današnje Hercegovine. Neke od njih su mogle biti raznesene i migracijama, a neke predstavljaju organski kontinuitet zetskih govora. (...) Ali, ponavljamo ima u toj zoni, kao i u svim govorima zapadne Crne Gore, osobina koje ne nalazimo u govorima današnje istočne Hercegovine, pa ni Hercegovine kao govornog područja.“⁴³ Među ševerozapadnim crnogorskim govorima Peco izdvaja govore Pive, Drobnjaka, Uskoka i Nikšića s Rudinama u kojima su istočnohercegovačke govorne osobine prisutnije nego u ostalim

⁴³ Isto, 49-50.

govorima toga tipa, što objašnjava činjenicom „da su navedeni predjeli zapadne Crne Gore imali dosta žive veze sa istočnom Hercegovinom, naročito sa Gackom, i da su iz tih hercegovačkih predjela ovamo unošene mnoge izoglose koje karakterišu istočnohercegovački govorni tip“.⁴⁴ Stoga ćemo navesti važnije crte upravo tih govora koje Peco izdvaja kao najbliže istočnohercegovačkome dijalektu da bi se uvidelo da se one najvećim dijelom ne poklapaju s onima koje su tipične za taj dijalekat, odnosno da su podudarne s osobinama ostalih crnogorskih govora.

Govor Pive i Drobnjaka opisao je 1938. godine Jovan Vuković.⁴⁵ Među osobine koje taj govor vežu za ostale crnogorske govore, odnosno koje ga najvećim dijelom odvajaju od istočnohercegovačkoga dijalekta, spadaju npr.:

- nepostojanje glasova *h* i *f*, čije poznavanje Peco navodi kao jednu od tipičnih osobina istočnohercegovačkih govora;
- sekundarna (i)jekavica (*počijevati, podumijenta, kišelo, kišelina, šeroma, vodijer, putijer, kosijer*);
- ekavizmi tipa *zenica, cesta*;
- iako je za Pivu i Drobnjak karakteristično sažimanje *ao > o*, ipak Vuković bilježi u pojedinim selima, naročito kod starijeg življa, promjenu drukčijega smjera koja je tipična za većinu crnogorskih govora – *ao > a*;
- promjena *m > n* u primjerima tipa *mončad, krnka, slanka*;
- jotacija u grupama *svje, cvje, dvje > še, će, đe: šetovati, šedok, međed, četati, Četko*;
- finalne grupe *-st, -št* uprošćavaju se gubljenjem posljednjeg suglasnika: *boles, rados, žalos, priš, pregrš*; ta se promjena javlja i u infinitivu bez krajnjeg *-i: mus, kras, gris*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo: brastvo, srestvo*;
- alternacija *đ : j* i *ć : j* u finalnom položaju: *poj, doj, rej, goj, noj*;

⁴⁴ Isto, str. 50.

⁴⁵ Jovan Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1938–1939.

- v umjesto *h* između dva vokala od kojih je jedan *u*: *duvan*, *suvo*, *uvar*, *uvoditi*;

- jotacija labijala: *pljesma*, *nevljesta*, *umljet*;

- glasovi *š* i *ž* u hipokoristicima;

- *-iji* > *-i*: *či*;

- *ć* i *đ* ispred *nj* > *t* i *d*: *potkutnjica*, *notnji*, *notnjik*, *mednjik*, *votnjak*;

- promjena *rat* – *rati*;

- produktivnost sufiksa *-le* u građenju hipokoristika: *Vule*, *Jole*, *Bele*;

- ženska imena na *-ica* u vok. jed. imaju *-a*;

- oblici zamjenica *mene*, *tebe*, *sebe* u dativu i lokativu jednine;

- pokazne zamjenice *ovaj*, *taj*, *onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi*, *ta*, *oni*;

- uvijek je *viđu* i *velju* u 1. licu jednine prezenta tih glagola;

- imperfekat i aorist su vrlo česti;

- uobičajeni su prilozi tipa *kudije*, *ovudije*, *onudije*;

- instrumental oruđnik s prijedlogom *s/su*: *s ovom šekirom se ne siječe*;

- upotreba akuzativa s prijedlozima *u* i *na* uz glagole mirovanja (umjesto lokativa): *Bijo sam u Nišić. Načinijo kulu na Pišće*;

- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *Šedi, šedi, do mrkla mraka. Čeki ja tamo, čeki, a tebe nema* itd.

Zahvaljujući poznatome crnogorskom dijalektologu Miliji Staniću, uskočki govor najbolje je i najdetaljnije opisani crnogorski govor (o njemu je objavljena dvotomna studija⁴⁶ i dvotomni rječnik⁴⁷ te posebna studija o uskočkome akcentu⁴⁸). Navedimo i

⁴⁶ Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974; Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, Tom II, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj XXII, Beograd, 1976.

⁴⁷ Milija Stanić, *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.

⁴⁸ Milija Stanić, „Uskočki akcenat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXVIII, Beograd, 1982, str. 63–191.

ovđe neke važnije osobine uskočkoga govora koje se javljaju i u drugim crnogorskim govorima, a uglavnom su atipične za istočno-hercegovački dijalekat. U rečennoj Stanićevoj dvotomnoj studiji o uskočkome govoru nalazi se obilje takvih osobina:

- nepostojanje glasova *h* i *f*;
- iako je tipično sažimanje *ao > o*, nije nepoznata u nekim selima ni pojava *ao > a*;
- promjena *m > n* u primjerima tipa *mončad, krnka, slanka*;
- dosljedno sprovedena jekavska jotacija u svim pozicijama: *neđelja, ođelo, šućeti, vrćeti, capćeti, izesti, izelica, šever, šeđeti, ćepanica, ćedilo, ćelokupan, vljera, vljetar, grmljeti, umljeti, trpljeti, dospljeti, blježati, obljesiti*;
- jotacija u grupama *svje, cvje, dvje > še, će, đe: šetovati, šetencija; šedok, Međed, ćetati, Ćetulja*;
- *rě > re: ređe, pregoleti*, a saglasno tome se *j* gubi iza palatala *č, š* i *ž*: *bože, boži, tužela, naruče, zeči, ovči, miši*;
- ijekavski oblici tipa *slijevati, počijevati, snijevati, noćijevati*;
- sekundarna (i)jekavica i u primjerima tipa *šeromag, šeromašica, kišelica, raskišeliti, vodijer, putijer, poštijer, kosijer*;
- česta upotreba glasova *ś* i *ź* u hipokoristicima: *Gaśo, Daśan, Veśo, Buśka, Duśko, Peśko, Śole, Żale, Żaśko*;
- nestabilnost sonanta *j* u intervokalnim pozicijama đe je prvi vokal *i*: *Ikonija, Miľajlo, galiľot*;
- *-iji > -i*: *či, pogani, radi*;
- finalno *-đ* i *-ć > -j*: *pomoj, izaj, naj, moj, oj, nej, noj, svuj, goj, kuj, kogoj*;
- disimilacija tipa *mlogo, guvno, tavnica*;
- *-ćnji > -tnji*: *kutnji, notnjo, pomotnjik, notnjik, gatnjik*;
- gubi se krajnji suglasnik u finalnim grupama *-št, -st, -zd*: *plas, brs, prs, šes, vlješ, priš, baz, groz, droz*, a tako je i u infinitivu: *jes, tres, izes, sađes*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo*: *brastvo, srostvo, kmestvo, srestvo, gospostvo*;

- neizdiferenciranost upotrebe instrumental a s prijedlogom s i bez njega: *Pošeko se s nožem*;
- sasvim obična i česta upotreba aorista i imperfekta;
- upotreba akuzativa s prijedlozima u i na uz glagole mirovanja (umjesto lokativa): *Živi u Korita. Bog na nebo, a ljudi na zemlju* (uz upotrebu tipičnu za standardni jezik);
- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *Ja osedlaj konja, obljesi jednu obravnicu za kranu, pa pojaši* itd.

Jedan od prvih detaljnije izučenih crnogorskih govora, kako je već istaknuto, jeste onaj koji je Danilo Vušović nazvao „dialektom Istočne Hercegovine“⁴⁹ i u njemu takođe nalazimo obilje

⁴⁹ Danilo Vušović, „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927, str. 1–71. Budući da naslov studije ne ukazuje jasno na teren čiji je govor ta studija obuhvatila, neophodno je odrediti njegove granice. Na str. 3 Vušović ukazuje da se taj „dialekt“ prostire „na istoku od linije Trebinje – Bileća – Gacko, na terenu koji se obično naziva *Starom Hercegovinom*“. Zatim opisuje teren na kojem je vršio ispitivanja i kaže: „obišao sam kako mesta bliže okoline Nikšića tako i plemena *Grahova, Banjana, Rudina i Golije*. Nikšić, sa selima nikšićske župe i polja, ima unekoliko prirodnu granicu, i odvojen je planinskim lancima od pomenutih plemena. Počevši sa istočne strane, granica bi se kretala planinama i planinskim vencima ovim redom: Buhavice, Prekornica, planine nikšićske župe, koje ju potpuno zatvaraju, – zatim: Vojnik i Javorak sa severa, Njegoš i Zla Gora sa zapada, a Budoš i Planinca zatvaraju nikšićsko polje sa južne strane. Varoš Nikšić je na sredini polja, a unekoliko ispod samih planinskih lanaca poređana su sela i zaseoci. Skoro potpuno odvojena, na severoistočnoj strani Nikšića, nalaze se sela nikšićske župe: *Morakovo, Staro Selo, Bjeloševina, Jugovići, Kuta, Liverovići, Zagrad i Oblatno*. U samim planinskim udolinama, bez prirodnog izlaza u polje, nalaze se sela: *Bršno* (ist. od Nikšića), *Laz* (severoist.), *Dragovoljići* i *Orah* (severno), *Šipačno* i *Duga* (severozapadno) i gdege koji zaselak rasturen ovde-onda po dolinama i rasedima brdskim. Iz pomenutih sam sela i uveo ponajviše materiala u svoj rad, jer

osobina tipičnih za ostale crnogorske govore, a nepoznatih ili atipičnih za istočnohercegovački dijalekat:

- nepostojanje glasova *f* i *h* (*h* se javlja samo po izuzetku);
- sekundarna (i)jekavica tipa *kišeo*, *šeromah*, *vodijer*, *putijer*, *pastijer*, *kosijer*, u glagolima tipa *počijevati*, *sakrijevati*, u imenicama npr.: *bolijes*, *golijet*, *Bokijelj*, *podumijenta*, *rukovijet*;
- vokalska grupa *ao* sažima se (pored *o*) u *a*: *doša*, *poša*, *gleda*, *uba*, *kota*, *ranik*;
- sporadično se javlja specifična zamjena poluglasnika;
- dosljedno izvršena jotacija suglasnika *d*, *t*, *c*, *s*, *z*: *šedeti*, *ođeljati*, *đever*, *čerati*, *češiti*, *počera*, *ćedilo*, *ćepanica*, *pročep*, *šeme*, *paši*, *šajan*, *pašaluk*, *ižesti*, *koži*, *ižedna*;
- jotacija *syje* > *še*, *cvje* > *će*: *šedok*, *šedodžba*, *prošeta*, *ćeta-ti*, *Ćetko*, *Ćetna*;
- jotacija labijala: *pljesma*, *dospljeti*; *pljena*, *obljed*, *bljesnilo*, *obljeručke*, *mljesec*, *grmljeti*, *mljesčina*, *vljera*, *življat*, *vlječit*;
- suglasnici *ś* i *ž* su obični i opštezaupljeni glasovi i, osim kao produkt jekavske jotacije, javljaju se i kao rezultat jednačenja po mjestu tvorbe: *iščerati*, *ižđikati* te u hipokoristicima tipa *Miško*, *Miša*, *Goško*, *Žela*, *Želina*;

mi izgleda da su u nekom pravcu dobro, može se reći i potpuno, očuvali svoje tipično izgovaranje. Od sela iz kojih sam po nešto uzimao i unosio u svoj rad jesu: *Ozrinići*, *Gornje Polje*, *Miločani*, *Brezovik* i *Zavrh*.“ Vušović dalje objašnjava da ostala sela (Glibavac, Mokra Njiva, Brezovik, Kočani, Stube, Ridani, Straševina, Studenci) nije ispitivao jer u njima „crnogorski zbor“ budući da je riječ o došljacima iz Čeklića, Cuca, Čeva itd. koji su naselili begovska imanja po „zauzeću“ 1877. godine. Pored nekoliko golijskih zaselaka, Vušović je obišao i sela i zaseoke Banjana, Grahova i Rudina: „*Grahovo* (varošica), *Spila*, *Viluse*; *Riječani*, *Balosave*, *Broćanac*, *Dolovi*; *Petrovići*, *Drpe*, *Klenak*, *Tupan* (Donji i Gornji), *Velimje* (varošica), *Miljanići*, *Dubočke* (Donje i Gornje), *Koprivice*, *Crkvice*, *Mirkovići* i *Macavare*. (...) Stanovništvo je ovog kraja uopšte dosta staro, tako da nam ovde nije potrebno s te strane ništa naročito govoriti, pošto ono čini potpunu etnografsku celinu“.

- u nekim leksemima javlja se (alternativno sa *z*) suglasnik *ʒ* (*dz*): *bizin, množina, bronžin*;
- djelimično je zastupljeno gubljenje sonanta *j* iza palatala *č* i *ž*: *naruče, područje, obilježe, boži*;
- umjesto finalnoga *đ* i *ć* javlja se *-j*: *poj, doj, moj, kuj, nikuj, goj*;
- *m > n* u primjerima tipa: *pantim, konšija, sinsija, monče*;
- disimilacija: *mlozina, tamnjan, tavnica, dimno*;
- mjestimično se javlja i promjena *sn > šn, zn > žn, sl > šl, zl > žl*: *šnijevat, žnam, mišlim, u žli čas*;
- metateza: *crvka, cukati, neokle*;
- uprošćavanje suglasničkih grupa *-st, -št, -žd, -zd* u finalnom položaju: *milos, rados, plaš, vlješ, groz, Gvoz, daž*, i u infinitivu: *mus, ves, jes, gris, izis*;
- oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* u dativu i lokativu jednine;
- pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi, ta, oni*;
- uvijek je *viđu* i *velju* (nekad i *kumlju*) u 1. licu jednine prezenta tih glagola;
- analoški oblici tipa *lažati, mećati, obrćati*;
- prilozi tipa *ovudije, tudije, kudije, onudijen, svukudijen*;
- genitiv *česa*;
- vokativ višesložnih ženskih imena na *-ica* ima oblik nominativa;
- upotreba prijedloga *s* uz instrumental oruđnik: *Gleda sam s očima*;
- česta upotreba prijedloga *su*: *su pet ljudi, su čim, su što*;
- upotreba akuzativa uz prijedloge *na, u, o, pod, pred, nad, za* uz glagole mirovanja: *Bio sam u Dugu. Spava pod kuću. Bio sam u grad*;
- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *ja tu čeki, čeki, a njega nema*;
- vrlo aktivan imperfekat i aorist;
- specifična kongruencija tipa: *Poćeraj te dva ovna. Donesi mi one pet motika. Pošto su ove dva tovara.* – itd.

Kao što se na osnovu iznijetoga spiska jezičkih karakteristika može videti, razlike između severozapadnih crnogorskih govora i govora istočnohercegovačkoga dijalekta mnogo su veće nego što se to (tradicionalno) ističe. Ako se izuzme akcenatsko stanje tih govora, sa sigurnošću se može utvrditi da oni čine dio crnogorskog *koine* sloja, tj. da su neodvojivi od *crnogorskih govora kao cjeline* jer među navedenim osobinama ne postoji nijedna koja se ne javlja u crnogorskim „arhaičnijim“ govorima, tj. u govorima jugoistočne Crne Gore. A ako je takvo stanje u navedenim govorima koje Peco izdvaja kao najbližije istočnohercegovačkome dijalektu, onda nije potrebno naglašavati koliko se od toga dijalekta razlikuju oni crnogorski govori koji su teritorijalno bliži tzv. zetsko-lovcenskom dijalektu ili koji se s njim graniče. Stoga je nejasno kako se i sam Asim Peco u svom *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata*,⁵⁰ uprkos onome što je u citiranome radu iznio, odlučio da severozapadne crnogorske govore smjesti među *ijekavske govore hercegovačkog tipa van granica Hercegovine*⁵¹ iako ih je opisao kao poseban „severozapadnocrnogorski govorni tip“. O neodrživosti takvoga postupka svjedoči i njegova konstatacija „da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora. Upravo, severozapadnocrnogorski ijekavski govori (oni sa četvoroakcenatskim sistemom i novijim oblicima deklinacije) pored niza osobina koje ih vežu za ijekavske govore današnje Hercegovine znaju i za veći broj izoglosa koje su tipične za ijekavske govore zetsko-južnosandžačkog tipa.“⁵² Ako se ima u vidu da je Peco

⁵⁰ Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

⁵¹ Isto, str. 74–79.

⁵² Isto, str. 75.

svoj rad o pomenutim govorima napisao 1976. godine i uz njega čak priložio tabelu krupnijih distinktivnih osobina između tih govora i govora „zetskoga“ tipa, onda naknadno zanemarivanje (1978) rezultata do kojih je tu došao i priklanjanje tradicionalističkoj podjeli (koju je sam indirektno opovrgao) ponovo pokazuje koliko je jak bio uticaj Pavla Ivića kao doskorašnjeg (?) autoriteta u „srpskohrvatskoj“ dijalektologiji; jači čak i od naučne argumentacije koja ga opovrgava!

Tradicionalizmu u klasifikaciji crnogorskih govora nije se oteo ni Milija Stanić uprkos potpunoj upućenosti u stanje tih govora. Iako je u studijama o uskočkom govoru izložio obilje karakteristika koje taj govor vezuju za ostale crnogorske govore a odvajaju od istočnohercegovačkoga dijalekta (izuzev akcenta), on je ustvrdio: „Uskoci, Drobnjak, Piva, nikšićki kraj i sl. – sve su to, kao što je poznato, delovi nekadašnje Hercegovine i tek su od Berlinskog ugovora (1878) pripali Crnoj Gori. Oni su time administrativno, politički prestali da budu delovi Hercegovine, ali su i dalje u nauci shvatani kao crnogorska Hercegovina. A što se tiče narodnih govora, stvar se nije takoreći ni za dlaku promenila – sve pomenute oblasti ostale su i dalje u okviru onoga što obuhvata pojam istočnohercegovački govori. Prema tome, govor koji je opisao D. Vušović (Dialekt Istočne Hercegovine, SDZb III, 1927) samo je jedan od istočnohercegovačkih govora, kao što je jedan od njih i govor koji je i sam Peco ispitao, kao što se ni za uskočki govor ne može ništa drugo reći do istočnohercegovački.“⁵³ Ako se zna da su Uskoci svoju teritoriju počeli naseljavati tek u XVIII vijeku i da je do povećanoga „uskakanja“ došlo naročito krajem XVIII i početkom XIX vijeka te da su uskakali uglavnom s današnje crnogorske teritorije (Rudine, Markovina, Gornja Morača, Čevo, Župa nikšićka, Ozrinići,

⁵³ Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974, str. 59.

Gornje polje, Piva, Rovca, Kolašin, Vasojevići, Kuči, Donja Morača; izuzetak su jedino 4 porodice iz Gacka i jedna iz Foče)⁵⁴ „u potpuno planinski, zabačen i teško prohodan kraj“ na „ničiju zemlju i ni pod čijom upravom“ đe je „bilo ljudi i žena čiji je čitav život protekao u vidokrugu od desetinu-dve kilometara; uskočke veze sa spoljnim svetom bile su vrlo retke i neredovne“,⁵⁵ ako se tome doda i činjenica da taj govor poseduje gotovo sve opštije crnogorske jezičke osobine – onda se mora odbaciti klasifikacija po kojoj on pripada govorima istočnohercegovačkoga tipa. To je – baš kao i govor Pive, Drobnjaka, nikšićkoga kraja te ostali govori severozapadne Crne Gore – crnogorski govor s četvoročlanim akcenatskim sistemom. Ne može se samo na osnovu četvoroakcenatskoga sistema neki govor proglasiti hercegovačkim ako se zna da u njemu nema najbitnijih osobina hercegovačkih govora, a posebno zbog toga što su oba uzlazna akcenta (uz silazne, naravno) prisutna i u nekim drugim crnogorskim govorima koji se ni u tradicionalističkim klasifikacijama ne svrstavaju u govore hercegovačkog tipa.⁵⁶

⁵⁴ Isto, str. 12-13. Stanić izdvaja najvažnije pravce uskočkog doseljavanja: „nikšićki kraj i iz Prekotare, a navažnije međustanice: Gornja Morača i kolašinski kraj“.

⁵⁵ Isto, str. 9–15. „Nikšićki, pljevaljski i kolašinski Pazar bili su, dakle, jedina mesta gde se Uskok mogao sresti (...). Sem toga, odlazili su Uskoci ponekad, vrlo retko, i još dalje – do Kotora, Risna ili kog drugog primorskog mesta (...) i do Cetinja, iz kakvih sudskih, čazbenih i sl. pobuda“ (str. 15). Sve to jasno ukazuje ne samo na uskočko porijeklo nego i na teritoriju na koju su, osim na same sebe, bili usmjereni. A kad se sve to, uz jezičke osobine u prvom redu – naravno, uzme u obzir, onda postaje očigledna neodrživost svrstavanja toga govora u govore hercegovačkoga a ne crnogorskog tipa.

⁵⁶ Mitar Pešikan, „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

I da zaključimo: Navedena analiza potvrđuje ispravnost stava Vojislava P. Nikčevića o postojanju opštecnogorskoga jezičkog sloja i o neodrživosti podjele crnogorskih govora na dva strogo odijeljena dijalekta. I oni govori koji se u takvim podjelama ističu kao izrazito hercegovački imaju mnogo više opštecnogorskih nego istočnohercegovačkih osobina. Stoga njihov dosadašnji (tradicionalistički) tretman treba odbaciti kao neutemeljen. To što se u tim govorima javljaju i neke hercegovačke osobine samo potvrđuje odavno poznatu činjenicu da se jezičke i dijalekatske granice samo po izuzetku poklapaju s državnim granicama, odnosno da se izvjesne istočnohercegovačke izoglose završavaju u Crnoj Gori. U našem je slučaju to pogotovo prirodna stvar jer je riječ o govorima koji pripadaju istome jezičkom sistemu (štokavskom) i uz to se nalaze u bliskome sušedstvu, pa bi bilo teško ne pretpostaviti izvjesna podudaranja u graničnome pojasu navedenih govora (istočnohercegovačkih i severozapadnih crnogorskih). Akcenatski sistem i „zamjena jata“ kao dva osnovna kriterijuma u podjeli štokavskih govora u ovom slučaju ne daju valjane rezultate. Crnogorski su govori (osim po izuzetku) (*i)jekavski*, baš kao i istočnohercegovački. A pojedini crnogorski govori koji se tradicionalistički svrstavaju u govore „zetskog tipa“, poput npr. bjelopavličkoga, vasojevičkog, donjopješivačkog i sl., imaju i četvoročlani akcenatski sistem, a po „zamjeni jata“ i svim ostalim osobinama uklapaju se u crnogorske govore s dvočlanim akcenatskim sistemom. Da bi se utvrdila pripadnost pojedinih govora određenoj grupi ili dijalekatskom tipu, mnogo su bitnije izoglose osobina koje su u tome govoru javljaju. A to je upravo ono na što je skrenuo pažnju Asim Peco u citiranome radu o prijelaznim govorima. Bitno je, dakle, odrediti žarište pojedinih pojava. O tome svjedoči i spisak osobina koje Peco navodi kao tipične za istočnohercegovački dijalekat. To što se u njemu npr. javljaju oblici zamjenica *mene*, *tebe*, *sebe* ili poremećen odnos akuzativa i lokativa (uz crnogorsku granicu) ne znači da te dvije osobine nijesu više opštecnogorske već da kraj tih izoglosa nije ograničen crnogorskom državnom granicom. Postojanje svih bitnijih opštecnogorskih jezičkih osobina (atipičnih za istočnohercegovački dijalekat) u severozapadnim crnogorskim govorima

– najbolji je pokazatelj da ti govori pripadaju crnogorskom a ne hercegovačkom govornom tipu. Što se akcenatskih podudaranja tiče, ona jesu značajna ali ne mogu biti i odlučujuća. Stoga se za ševerozapadne crnogorske govore određenje *istočnohercegovački* mora konačno napušiti.

CITIRANA LITERATURA

Bošković, Radosav & Malecki, Mječislav. – „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, Podgorica, 2002.

Čirgić, Adnan. – „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

Čirgić, Adnan. – „Revizija podjele crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

Čupić, Drago. – „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

Dedijer, Jevto. – *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

Hamm, Josip. – „Crnogorsko $T, D + JAT > \acute{C}E, \acute{D}E$ “, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

Ivić, Pavle. – „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

Nikčević, Vojislav P. – „Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik“ u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Tom II (od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997.

Peco, Asim. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

Peco, Asim. – „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi, ANUBiH*, knj. LXX, Sarajevo, 1981.

Pešikan, Mitar. – „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

Pulević, Vukić. – „Glasovi *š* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

Rešetar, Milan. – *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica 2010.

Stanić, Milija. – „Uskočki akcenat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXVIII, Beograd, 1982.

Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974.

Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, Tom II, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXII, Beograd, 1976.

Stanić, Milija. – *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.

Stevanović, Mihailo. – *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*, Četvrto izdanje, Obod, Cetinje, 1962.

Stevanović, Mihailo. – „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1934.

Stojanović, Jelica. – *Identitet i status srpskog jezika u Crnoj Gori*, Zbornik radova *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008.

Vuković, Jovan. – „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938-1939.

Vušović, Danilo. – „Dijalekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

OGLED O JEZIKU

Lidija Vukčević

The author deals with reminiscences on the topic of language in time, literature, creative work, live speech, standards, and concludes that a language is like a precious old instrument we receive as a heritage.

Od romantizma naovamo, naše je, *ново* doba opsjednuto kreativnošću. I ranije, u buđenju renesansnih poimanja čovjeka - svaki je ne samo znanstvenik ili umjetnik već i majstor - bio dužan položiti račune ne samo o svome djelu, nego i o njegovu kreativnom doprinosu. I kao pisci i kao književnici, pjesnici i dramatičari, dužni smo dati svoj znak vremenu, obilježiti ga pečatom svoje osobnosti.

Nije li ipak nemala razlika među umjetnikom renesanse i romantizma i onim našega vremena? Nisu li raniji stvaratelji, umjetnički djelovali u vremenima koja su imala jedinstvenu ideju o stvaralaštvu, o kreaciji? I nisu li one, mjerene, ogledane, upravljane prema poetici, kreaciji divinskoj? Nije li samo ta, onostrana i božja, stvarnost kreacije, bila jedina mjera prema kojoj su se ogledali umjetnici? I nisu li stvarno, umjetnici poput

Leonarda ili Dantea, svaki u svom vidu umjetničkog jezika, zaista i bogovi svoje umjetnosti? Usudila bih se reći da i manje poznati umjetnici, jezikom samo jednog svojeg umjetničkog djela, poput Andree Mantegne u slici *Krista skinutog s križa*, bili obuzeti ispunjenjem božanske kreacije u materiji slikarske boje ili linije, uprizorenja ili prizorima delikatne simetrije, jezikom umjetnine dokazali svoje temeljno svojstvo, po kojem se ljudsko stvorenje razlikuje od ostalih bića na Zemlji: mogućnošću da oblikuje umjetničkim jezikom.

Nama se, u našim vremenima - koja posvajamo ne bez teškoće, ako smo imalo promišljeni - događa jedan paradoks: kao da nam izmiče tlo stvarnosti pod nogama, upravo u proporciji s njenom količinom. Jer, mi se na našim južnoslavenskim i balkanskim prostorima ne možemo požaliti kako nismo imali dovoljno stvarnosti, dovoljno zaista žestokih, bolnih, tragičnih, stvarnosnih zbivanja.

Posebno u zadnja dva desetljeća XX. stoljeća. Sve više takvu stvarnost doživljavamo - kao umjetnici - i kao kaos nemogućih proizvoljnosti. Kaos koji ne možemo podvrgnuti nekom unutrašnjem redu umjetničkog, književnog kazivanja.¹

Naša je literarna i jezična situacija u mnogočemu specifična: posebno u odnosima dviju usuđujem se reći, dominantnih književnih tradicija ovih prostora: hrvatske i srpske književnosti i jezika. Na djelu su dvije literature i dva jezika. Naizgled, ništa u tome čudno. U novije se doba obje ove tradicije, najprije upiru dokazati kako nisu samo nove, već vrlo stare. Dabome, riječ je o osjećaju međusobne ugroženosti ili gubitka osjećaja identiteta.

¹ Stoga nam izgledaju naivni i poprilično utopijski koncipirani – u duhu novog romantizma, neki noviji tekstovi, napr. knjiga Marije Todorove: *Imaginarni Balkan*, objavljena još 1997. u New Yorku, pa joj je i nemoguće suvislo odgovoriti na postavljeno pitanje: Zašto ovaj rat mora da bude balkanski? 319. str, srpskoga prijevoda, iz 1999. god.

Hrvatska je književnost zarana, već i prije renesanse, iskušavala svoju kreativnost, posebno u Dalmaciji i Dubrovniku. Može se pohvaliti i trima jezičnim idiomima u kojima se pojavljuje: čakavskom i štokavskom, te nešto kasnije i kajkavskom. Bez ironije kazujem: i Srbi su se dosjetili jadu. Jedan ugledni književnik i profesor, stvorio je srpski barok. Neću reći da ga je izmislio. Ne, samo je podsjetio povjesničare književnosti i književnu kritiku kako već u doba protureformacije, i u toj literaturi, posebno onom njenom vojvodanskom, austrijskom fragmentu, postoji nemala tradicija barokne književnosti. Na jeziku koji je donekle artificijelan, ali ipak narodni, razumljiv i puku.

Nije to jedini oblik međusobnog rivalstva: način da se distingviraju jezici međusobno, koji su se također umjetno pokušali stopiti jedinstvenim nazivom u jedan, za vrijeme, kako sad vidimo, nespretnih kulturnih politika obiju Jugoslavija, aktualno trpe od nastojanja da se u svakom od njih, i u hrvatskom i u srpskom, nađu što stariji korijeni, sve do jezika starih Iranaca i Hazara. Kao da je podređeno sve u nauci tome da se u svakom od dva jezika, pokaže veće obilje i dulja tradicija. Na sreću, oba su jezika i hrvatski i srpski vrlo generativni i vrlo bogati: leksikom i frazom, ekspresijom, evokacijom, oblicima...

Ja potječem iz jednog starog idioma – koji se ohrabrio „nedavno“ nazvati svojim crnogorskim imenom – idioma koji čuva staru štokavsku akcentuaciju iz vremena seoba, na zadnjim vokalima. Ponekad se osjećam među tim trima jezičnim stvarnostima kao žena između muža, ljubavnika i djeteta. Nijedno od njih ne može ostaviti a svakom bi se željela posvetiti: na hrvatskom jeziku pišem i svoju književnost i svoju znanost. Iako nemam ni kaplje ni hrvatske ni srpske krvi, ponekad umišljam sebi da nitko ne zna upotrijebiti ljepši, savršeniji, logičniji hrvatski od mene. Srpske pisce i pjesnike izučavam: njihova senzibilnost - posebno onih iz XX. stoljeća - znatno je utjecala na moje jezično čuvstvo. Umišljam sebi da svojstva srpskog jezič-

nog osjećaja bolje ćutim ja sa strane, koja ga promatram i izučavam, nego oni koji su potonuli u njega kao u svoje jedino ili glavno identitetsko svojstvo. Trebam li reći da sam njime proširila, obogatila svoju literarnost?

Na crnogorskom, starom jeziku postojbine svojih otaca i majki, sanjam ili se svađam, fantaziram ili se prisjećam. Čitajte ovo i drugačije: sporazumijevam se njime u trenucima familiarnosti, intime, privatnosti. Kad stignem među „svoje“ u Crnu Goru, nitko tko me prije nije znao ne vjeruje da nisam među njima rođena. Stoga se i ja, mislim s pravom, smatram trojezičnom. Nijedan od ta tri srodna jezika, s kojih ne treba prevodilac - dovoljno je znati jedan - ne pretpostavljam nekom drugom. Ne, niti u primislima. Iz čuvstva jezične trojnosti crpim snagu za veći, poetski nadjezik kojim stvaram poeziju ili prozu.

Odrasla sam na tekstovima pisaca i filozofa koji su mahom zapadne provenijencije. Svoje kasnije specijalističke studije i doktorat posvetila sam književnicima srpskog književnog kruga. No, nije li on time što to tako naglašavam, manje zapadnjački? Ne, mislim da nije. On je samo na vrlo specifičan način ujedinio nekolike tradicije: bizantsku iz koje je plagirao svoje prve prozne oblike, vlastitu herojsku narodnu epiku, kojom može ravnopravno stati uz grčke rapsode i modernizam zapadnjačkih utjecaja koje nije mogao izbjeći. Utjecaj francuske literature od simbolista i parnasovaca najjači je na ovim prostorima upravo u srpskoj literaturi. Pa zatim i avangardnih tokova, dadaizma, nadrealizma. Mnogi su se hrvatski i srpski književnici na početku XX. stoljeća obreli na pariškim studijima.

I hrvatska je književnost od pojave ekspresionizma pod neprestanim utjecajem njemačke literature, i znatno ranije, talijanske, odnosno latinističke. Pogledate li njenu povijest književnosti, prvi njen „patrijarh“ Marko Marulić pisao je svoja djela i latinskim i prvim umjetničkim hrvatskim jezikom.

Reklo bi se da mi dobro znamo odakle potječemo, tko smo, premda nismo uvijek posve sigurni kamo stremimo... Čemu onda nesporazumi oko valjanosti ili starosti, porijekla ili prvenstva? Možda zato što je ujedno lakrdija, naličje svake farse – kako kaže Leopardi – ujedno i pozadina svake tragedije?

Mi smo predugo umjetnici da bismo sumnjali. Odviše sanjamo na srodnim jezicima da bismo se prezirali. Prošli smo srodne ili identične krvave povijesne drame da bismo smjeli na to zaboraviti. Previše nalikujemo jedni drugima, čak i onda kad se udaljavamo. Možda, ma koliko to izgledalo apsurdno, time ispunjamo sve uvjete za stvaralački genij u polju sve umjetnosti, pa onda i književne.

Mnogi su od nas pokušali emigrirati ili stvarno emigrirali. No, može li se emigrirati u jeziku? Ne, rekla bih da je izgnanstvo nemoguće postići jezikom. Jesu li Kunderine francuske stvari (na primjer, kraći roman „Identitet“ ili obimniji „Besmrtnost“) bolje od onih pisanih na češkom? Ne bih rekla. Kao što ne mogu prihvatiti činjenicu da je Brodskijev pjesnički engleski jezik savršeniji od ruskoga, kojim je pjevao i pisao prije izgnanstva.

Danilo Kiš, možda najveći prozni pisac moga jezika književnosti, koji je zadnja svoja desetljeća proživio u Parizu u nekoj vrsti dobrovoljnog izgnanstva, nikad se nije upustio u takvu avanturu, iako je bio prevođen na mnoge jezike, pa i na francuski. Govorio je da je jezik jedina naša domovina. Kakav god bio, koliko god bio mali ili naizgled neznatan.²

² Danilo Kiš: *Gorki talog iskustva*, BIGZ, Beograd, 1991. U tom je kontekstu lucidni Danilo Kiš još sredinom '70ih upozoravao na „nacionalizam kao paranoju, kolektivnu i pojedinačnu“, te usuprot takvom već zahuktalom nacionalizmu, pretpostavljao literarnost dnevnosti: „taj i takav jezik, jezik književnosti, taj sistem nedorečenog označavanja, jeste otežčala forma, i odstranjenje..“ (Op. cit. 34. str.)

Upravo na ovome mjestu, kad jezik postaje habitus, Danilo Kiš za sve nas koji pišemo, postavlja krucijalnu tezu: imenovati znači stvoriti.³

Mi današnji najčešće se nazivamo, i gotovo bez izuzetka, postmodernistima. Bez da znamo pravo značenje i težinu te riječi. Znači li ona išta do pastiche ili galimatijaš kao oni famozni dupli balkanski gulaši? Ili naprosto gomilanje literarnih tehnika koje su već osvojili drugi umjetnici riječi? Nije li onda Rabelais prvi postmodernist?

Premda poričemo vrijednosti ili se ponašamo kao da ih nema ili kao da ih ne znamo, mi smo ih ipak duboko svjesni. Cioran koji je bio ukorijenjeni nihilist („Čuvajte se, uvijek iz sjene prijeti neki Bog“) nije u svojoj *Kratkoj povijesti raspadanja* mogao ne priznati smisao poezije:

„Pa kako da se onda ne okrenemo poeziji? Ona se - poput života - opravdava time što ništa ne dokazuje“⁴

Najprije, mi smo vjernici umjetnosti. Naša je crkva književnost. Mi znamo da je pjesništvo duboko mistično iskustvo. I da nam podaruje spoznaju, saznanje. No, hoćemo li biti sretniji s toga višeg razloga? Ne, naprotiv. Pjesništvo je možda religija sumnje, ali sumnje ljepotom. To ga i opravdava i čini mogućim. Zatim, mi znamo da u umjetnosti, koliko god sumnjali, možemo i uživati. Književnost - umjetnost riječi - daje nam užitak, bio to i užitak utjehe ili propitivanja, ojađenosti ili osame.

Potom, umjetnost riječi uvijek je i katarza. I ne samo u drami i na sceni. Književnost nas pročišćava uzvišenim osjećajima: njima spoznajemo, prepoznavamo se, djelujemo u univerzalnom. Prekoračujemo sebe, nadmašujemo se. Transcendiramo se riječju. I to je njen možda najdublji, naizgled lak i jednostavan

³ D. Kiš; *Gorki talog iskustva*, str: 146: „Neimenovani je za mene najveća žrtva Istorije“.

⁴ E.Cioran: *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972.

zadatak: postati metafizička. Stvarajući poeziju mi smo s onu stranu dobra i zla, kategorija i pojmova. Ali vazda na marginama egzistencije. Pjesnici riječju za sve nas pjevaju metafizičku kantilenu koja ih nadvladava i izjednačuje s bogovima. Pjesnik govori jezikom nadahnuća, kada stvara, kao i Bog sam. On mu je u tom pogledu srodnik ili dvojnik, ali bogme i suparnik. Ozbiljan takmac.

Ne samo što pjesnik stvara ono što, kažu, neće propasti; ta ne zavaravajmo se, koliko smo antičkih djela sačuvali u kolektivnoj memoriji? Ili renesansnih? Pjesnik ne stvara neprolazne vrijednosti. Prvo, stoga što takve, po definiciji, ne postoje. Drugo, kad bi i postojale brzo bi se našli stvaratelji koji bi ih osporili. Treće i možda najvažnije, pjesnik stvara u materiji jezika. A ona je, izgovorena: dah. Ponekad i duh. No, u prirodi mu je da ispari. Da nestane, kao vjetar. Nalikuje književnosti koja nas je pokorila, informatičkoj. Koja je virtualna. Jedno razaranje mreže i sve ode dodavola. No, umjetnik je, podsjećao je jedan naš novi klasik, Srednjoevropljanin Miroslav Krleža, u ruskome jeziku *hudožnik*. U analogiji s time on je opasna, dijabolična figura. Krleža zaključuje kako je upravo umjetnik-hudožnik glavna opasnost Bogu. Oспорava ga svojim djelom ili dovodi u pitanje njegovo djelo.⁵

Pitam se, ne bez zebnje, nije li onda i jezik sam – pa onda i jezik književne umjetnine – eo ipso opasan?

⁵ Fascinantno je kako je još tridesetih godina XX. stoljeća Krleža bio svjestan umjetničkog elan vitala: „Stvarati umjetnički nadareno znači podavati se snažnim životnim nagonima, a pitanje stvaralačkog dara nije pitanje mozga ni razuma...”

Ljepota je isključivo ljudska fikcija, titranje stvarnosti između našeg subjektivnog pakla u nama i oko nas...” str.14., u M.Krleža: *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića*, Minerva, Zagreb, 1933.

Kad bolje razmislim ili se prisjetim tako generativne snage onog crnogorskog prajezika koji sam upila slušajući svoje drevne i vremesne pretke, kako se obasiplju ljeporječenjem ili prokletstvima, kako kukaju ili himnodiraju, kako duboko vjeruju u jezičnu moć, u snagu njenog obistinjavanja, onda moram priznati da i mene kao pjesnikinju, nadasve i prije svega pjesnikinju, u vlastitom stvaranju najviše i vodi ta magijska snaga jezika. Ili, da parafraziram Camusa: mene je obuzimala želja da pišem i pjevam, kao što čovjeka obuzima želja da plače ili se smije.

Sada, nakon tri desetljeća objavljivanja i ja imam osjećaj da nemam svoju umjetnost, njene riječi, svoje pjesništvo, svoje proze, njihove stihove i slike, nego naprotiv, da moja literarnost ima mene. Kao zatočenicu koja joj se ne može i ne zna oduprijeti. Kao što je kamen imao vladavinu nad našim velikim skulptorom Ivanom Meštrovićem. Klesao je svakoga bogovjetnoga dana. I onoga kad je izgubio sina. Jednom osvojen od jezika svoje umjetnosti - a nikad dovoljno posvojen od njega - umjetnik se neprestano nalazi u zamci, u klopki vlastite imaginacije. Žudnja za stvaranjem pobjeđuje i negira, nadmašuje ili nanovo uspostavlja sve ostale oblike strasti.

Stvari stoje drugačije s jezikom izgovorenim ili pisanim. Svi njime, kao materijom, raspolažemo. Mi samo mislimo da stvaramo novo. Ako ozbiljno pogledamo u riznicu, ili u riznice, vlastitih tzv. materinskih jezika tu ćemo naći divnih oblika ali i već ispunjenih formi, razvijenih tema, iscrpljenih metafora, potrošenih, uvriježenih, općih mjesta. Kao u pretrpanom gledalištu. Nijednog mjesta više.

Jezik, ipak, nije tako otporan kao kamen. Ili je možda puniji otporom? Jednom bačena riječ, može više pogoditi nego kamen. Mi smo toga svjesni, no svejedno se ponašamo kao da su sve riječi medene. Mi smo kao umjetnici dužni izreći i gorke čemerne riječi ljudskog spoznanja, ljudske patnje i ljudske putanje. Krivulje balade, kako običavam reći. No, nitko nam neće oprostiti na njima, baš onda kad budu istinosne.

Premda su literature iz kojih potječem i njihovi jezici naizgled mali i nisu imali sreću povijesnih okolnosti da postanu svjetski, ja ni u jednom času ne mislim da mi je temelj od pola milijuna riječi zabilježenih u Akademijinu rječniku⁶ premalo za izražajne moći.

Ne, ja pišem iz jezičnog prostora Ive Vojnovića, Ive Andrića, Miloša Crnjanskog, Miroslava Krleža, Vladana Desnice, Tina Ujevića, Slavka Mihalića, Stevana Raičkovića, Vaska Pope, Danila Kiša... Mirko Kovač, iznimni majstor naracije, na jednom mjestu s kraja 60-ih godina XX. stoljeća piše ovako:

„Mene knjiga opija i baca u vrtlog, pogotovu kad su podaci poredani kako valja, činjenice jasne, kad je stvarnost tajanstvena, kad sam opčinjen čudom koje se, ulaskom u knjigu, preobrazilo u čudesno, kad je sve nedokučivo, sve misterij, a sve točno.“⁷

U nekom smislu osjećam tako i književnost i jezik književnosti. Ne zavaravajmo se, taj je jezik obično i osnova za književni jezik, standardni, rekli bi jezikoslovci. Jezik nekog književnog djela bez iznimke je i uvijek jedan konkretni jezik.

Dobro znamo da su svi manji slavenski jezici u nekom smislu zapostavljeni. I da su kojim slučajem postali neki od svjetskih jezika, o slavi njihovih književnika pjevušile bi sve slavističke katedre na svijetu. Ovako, moji su me zapadni studenti u čudu gledali kad bih ih pitala znaju li za neka od navedenih književnih imena. No, kada bismo najprije u izvorniku pa potom u mukotrpnim prijevodima nalazili adekvate u talijanskome ili francuskome, često bi zadržani zastajali nad tekstem.

Snaga jednog stvaralačkog književnog čina - a on bar u nekom svom vidu postojanja predstavlja novo - ne ovisi samo o stvaralačkoj imaginaciji njegova tvorca. On, čak i onda kad nije toga svjestan, ili ako i nije studirao književnost, nužno nosi nanose

⁶ M. Kovač: *Rastresen život*, Konzor, Zagreb, 1996.

⁷ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, izd. JAZU.

svih onih značenja koje su pojedinoj riječi podarili pjesnici i književnici prije njega, posebno oni u vlastitom jeziku. I ako kojim slučajem suvremeni hrvatski, srpski, bosanski ili crnogorski pjesnik upotrijebi riječ *đul* on će se najprije nadovezati na turcizme i istočnjačku a opet tako slavensku alhamijado poeziju, zatim i na narodnu lirsku pjesmu, potom, svaki će izobražavati čitatelj znati da ju je rabio Slovenac Stanko Vraz pjevajući svojoj fatalnoj hrvatskoj izabranici na hrvatskome svoje *Đulabije*. Poslije njega ovu riječ, njenu osnovu koriste mnogi srpski modernisti od Ilića do Dučića.

Mislim da će svaki bosanski školarac znati za baladu Omer i Merima gdje stoji stih:

„Đul miriše, mila moja majko, đul miriše, čini mi se Omerova duša“.

koji je jedan od najekspresivnijih i najpotresnijih stihova u povijesti narodne balade s balkanskih prostora. Bojim se ipak da je već svanuo dan kad je većini urbanih srednjoškolaca neophodno napomenom u margini objasniti značenje lijepog orijentalizma *đul*. On u štokavskim govorima znači: ruža, ružica. Kao i riječi *đulistan*, koja znači ružičnjak. Strepim da se očuvao samo u rječniku hrane, kao *đulbastija*, balkanskog pandana Mc‘donaldsu.

To još uvijek ne bi trebao biti razlog za paniku: mi moramo znati da svemu usprkos, ovako ili onako, pjesničko će se umijeće održati. I, što god rekli trbuhozborci protiv njega, ono je neizbježno. Hoću reći nešto više: sve što vrijedi u umjetnosti ionako je poezija. Lirskog je sadržaja. U izvjesnom je smislu i metafizično. S onu je stranu stvarnosti. Kao s onu stranu zrcala. Ne može se uništiti. Nisu ga mogli istrijebiti ni logori smrti. Ponovljeni poslije Auschwitzta šezdeset godina na balkanskim prostorima. Nastavili smo pjevati. Koliko god se to nekome činilo neukusnim.

Kad sam takvu sumnju uputila svom prijatelju umjetniku arhitekture, rekao mi je: Tek tada, pjev ima smisla. Nakon iskustva

logora. Naša nas nesreća ne iskupljuje niti čini superiornijima. Naprotiv: kao u vjeri, uči nas iskustvu sabranosti. A ono je, to svi dobro znamo, ona stepenica koja upravo dijeli kaos stvarnosti - stvarnosti krajnosti koje živimo - od kozmosa umjetnosti. Mi postajemo kreativni možda baš u času kad prestajemo biti indiferentni. Kad počinjemo sagledavati predmete, pojave, slike, ljude, pod svjetlom čuđenja, rasvjetom začudnosti.

Jer, ravnodušnost - ono što se nekoliko puta opetovalo u povijesti evropskoga Zapada - bila je ujedno i početak njegova kraja. S prestankom ravnodušnosti počinje i znatiželja, a s njom potreba za znanjem. Svemir je umjetnosti, pa onda i književnosti, vazda stanovit mikrokozam poezije koji se suprotstavlja. Kao ruka Don Quijotea, ruka s mačem uperenim vjetrenjačama, ruka se umjetnika suprotstavlja makrokaosu zbilje. Ionako je, *zbilja*, lijepi sinonim riječi *stvarnost*, još uvijek nedosegnuta umjetnicima bez razloga. Kojima izmiče kao i predivo lošu tkalcu ili magla retoričaru.

Zbilja neumitno i neumoljivo traži svoju opstojnost u stvaralačkoj gesti umjetnika. Jer tek kroz nju, njome, umjetničkom gestom, meso stvarnosti postaje razumljivo i piljaru i filozofu. Tu i jeste onaj, ponavljam laki a jednostavni zadatak književne umjetnosti: da jeziku vrati značenje i da imenujući, ima povlasticu stvaranja. Time donekle uzima nevinost stvarima, ali im daje smisao. Smisao postojanja. I rijetku povlasticu nezaborava. Tek biće jezika, staro, drevno, neusporedivo i sa jednim drugim bićem u svemiru, čuva svo naše pamćenje, sve naše kulture.

Zato jezik shvaćam – i svoj materinji i onaj unutarnji poetski - kao dragocjeno staro rijetko glazbalo koje sam dobila u naslijeđe. Znam da je moja mala uloga dovoljna da bi se čuo njegov ton u orkestraciji, akordima, ritmu poezije. Jezik me uči kao i to drevno glazbalo iskustvu ljudskosti. Ono je možda najprije iskustvo umjetnosti. Ono je diferentno i distinktivno svojstvo kojim se homo sapiens razlikuje od svakog drugog stvora.

Umjetnički jezik je, to dobro znam, iznad mene: nadmašuje me, nadvladava, i čak, u izvjesnome smislu, ako i jest moj, osporava. On otkriva moju dramu trenutka, otkriva je, ali i otima od besmislene vječnosti. Jezik je zaista, kako su pjevali nadrealisti, odložena vatra bogova. On je krvotok kojim kolaju misli, osjećanja, čuvstva.

Ponekad se bojim da će manji slavenski jezici na kojima pjevamo i patimo, radujemo se i poimamo, morati ustuknuti, predajući se, pred grmljavinom nekog većeg jezika. Strepim da će zavladata neka lingua franca ili coine, osiromašena, potrošena, pojednostavljena. Bez finesa, sfumata, dvoznačnosti, smisla za igru, spoznanje i katarzu, bez boga i njegovih povremenih odsustava.

Ako se pak nekim slučajem dogodi da se očuvaju *svi manji jezici*, bit će tako da i ono veliko biće transcendiranog jezika poezije u svakom od mnogih jezika, zadrži svoju hipoteku književnosti: dostojne pjesnike, prozaике, esejiste, dramatičare. Trepet i buku, nemir i strast njihovih ostvarenja. Oni će, uvjereni sam u to, znati oteti zaboravu svoje vrijeme i njegov smisao u nesmislu historije.

Utoliko bolje: i po činjenice i po umjetnost samu.

TOPONIMI U BARSKOJ OPŠTINI

Borislav Stojović

Onomastics researches in Bar's Community. Toponyms of geographical notions, names of regions, places, mountains, hills, rivers, springs, fortresses, islands, etc. Summary includes a part of already published suppositions of this field in using professional literature, as my contribution to this thematic.

Dr Radoslav Rotković, u svojoj knjizi *Odakle su došli preci Crnogoraca - Onomastička istraživanja*, pored ostalog, konstatuje da „barski i ulcinjski areal nije adekvatno proučen“. To me podstaklo da objedinim dio već objavljenih pretpostavki iz ove oblasti koje se odnose na Barsku opštinu, i da dam doprinos ovoj tematici.

Područje Bara

BAR - Slovenski naziv Bara se pominje od 12 v. i dovodi se u vezu s karakteristikama zemljišta u Barskom polju: močvarno zemljište, *baruštine*, te je od slovenske (indo-evropske) riječi *bar(a)m* nastalo njegovo današnje ime. Do novijih lingvističkih istraživanja, pretpostavljalo se da je ime nastalo od latinske riječi *Anti-barium*, ili grčke *Antibaris*, što označava njegov geografski položaj – nasuprot talijanskom gradu Bariju.

L O N D Ž A - Istaknuta zaravan u Starom gradu kraj crkve Sv. Dorda, pod turskom okupacijom pretvorena u Sultanovu džamiju. Nazvana je tako po latinskoj riječi *loggia*, što znači terasa. Turci su ga smatrali mjestom za šednik jer je prekrasan vidikovac.

T A T A R O V I C A - Citadela, najviši dio Starog grada, služio povremeno kao zatvor. Naziv je dobila: a) po Niku Tataru, jednom od barskih zvaničnika iz vremena crnogorske knjaževine-kraljevine ili b) po turskoj riječi *tatar*, koja označava glasnika – poštara, obično na konju. Ovo je najbolje utvrđen dio Starog grada, vojni centar, moguće i centar veza.

K A Š Ć E L - Naselje odmah izviše Starog grada, uz turski vijadukt. Ime je dobilo po talijanskoj riječi *castello* = tvrđava.

K A J N A K - Vrelo izvire s lijeve strane rječice Bunar, pod istočnim zidinama Starog grada. Naziv odgovara istoimenoj turskoj riječi sa značenjem izvor, vrelo.

B U N A R - Brza i bujičava rječica kraj Starog grada. Ime je dobila po dubini kanjona i virovima, što iz njenog korita i kraj njega ima izvora, te liči na bunar.

R I K A V A C - Rijeka je produžetak rječice Bunar s pritokama, sjuruje se bučno k moru u vrijeme obilnih kiša. Po toj buci, rici, nazvana je tako.

S P I L E - Veoma visoka stijena iznad kanjona rječice Bunar. Nazvana je tako jer se u njenom podnožju nalazi ulegnuće nalik na pećinu. Naziv je po tal. *spila*= pećina.

BOKLI POTOK - Nosi otpadne vode kroz Stari Bar. Nazvan je tako po turskoj riječi *bokli*, što znači nečisti, zagađeni, izmetine.

TURČINI - Selo izviše Spila. Nazvano je tako po nekadašnjem vlastelinu *Turciju*.

BIJELA SKALA - Najniži prijevoj – prelaz preko planinskog vijenca Rumije, iznad Tuđemila, na koti 910 m. Nazvana je tako jer je uspon stepenast, a stepenica je talijanski *skala*. Put je od stijena, odnosno kamenja, vjekovima izlizanog stopama ljudi i stoke.

BELVEDER - Istaknuti predio prije ulaza u Stari Bar. Naziv je dobio po talijanskim riječima *bel vedere* = lijep pogled, što odgovara ovom vidikovcu.

SVETI VIĆ - Uzvišenje zapadno od Starog Bara, na kome je katoličko groblje. Nazvan po Svetom Vitu (Vidu) > Sv. Vić.

LISINJ - Planina vis. 1357 m između Bara i Mrko(je)vića. Ima vrlo stari naziv. Na mapi u Polablju zabilježen je toponim Lysin (Leussin), koji je prenesen ovamo.

LOVRIJENAC - Uzvišenje južno od Belvedera, na kome je manje katoličko groblje. Nazvan tako po Sv. Lovrijevcu, ili kraće Lovru.

PODA - Selo pod strmim vrhovima planine Lisinjske, na zapadnoj strani. Ime je dobilo po terasama zemljišta na kojem se nalazi, kao na nekom podijumu.

ZALJEVO - Selo u pitomini, južno od St. Bara. Ime je dobilo po izdašnoj izvorskoj vodi za piće i zalivanje. Po običnom *zalivanju* zemljišta nazvano je tako.

T O M B A - Selo jugozapadno od Zaljeva, k Volujici. Nazvano je tako po latinskoj riječi *tomba*, što označava neki značajniji grob ili nekadašnje groblje.

DŽ I DŽ A R I N - Ševero-zapadna padina planine Lisinj, okrenuta Starom Baru. Ime je dobila po turskoj riječi *džidža* = imitacija nakita i sl. Terasasto zemljište je lijepo podzidano i obraslo maslinjacima, te ostavlja lijep utisak.

M I R O V I C A - Lokalitet oko Stare dvijehiljadugodišnje masline. Tu su se postizala pomirenja među zavađenim stranama.

V O L U J I C A - Brdo, dugačak rt koji zatvara Barski zaliv s juga. U izgovoru starih mještana se čuje i kao Volovica. Ime je dobila: a) toponim je prenesen iz Polablja, đe je na starim mapama sačuvan oblik Volovica, ili b) po ispaši goveda-volova na njenim padinama.

S U S T A Š - Selo na prijelomu brdskog ogranka između Zubaca i Nadbiskupije. Dobilo je naziv po Svetom Stasiju. Od San(t) Stasius > Su stas(ius) > Sustaš.

Z U P C I - Selo na jugozapadnim padinama Sutormana. Ime je dobilo po zupčasto-kamenitom predjelu u prvobitnom staništu.

T U Đ E M I L I - Selo na uzvišenijim jugozapadnim padinama Sutormana. Nazvano je tako po: a) legendi iz Ljetopisa popa Dukljanina o mogućem oceubici u bici 1042. na ovom lokalitetu, zbog pomrčine da nije bilo njegovog uzvika „Bože, pomiluj!“ i b) po starom slovenskom imenu Togemil, koje Dukljanin pominje.

Ž E L J E Z N I C A - Rijeka bujičnog toka, prihvata pritoke s Male Rumije i Sutormana, pod Zupcima i uliva se u more na

Mađarici. Ime je novijeg postanka, dato po sastavu zemljišta, koje svojom crvenkasto-mrkom bojom podseća na željezo (mangan i dr). Druga petpostavka: naziv je dobila po prvoj crnogorskoj željeznici koja je promicala kraj izvorišta i drugih pritoka rijeke.

TOPOLICA - Reon oko Dvorca kralja Nikole, čiji se naziv proširio na uže gradsko područje. Naziv je dobila po rodnom mjestu zeta Nikolinog Petra I Karađorđevića u Srbiji – Topoli.

ŽUKOTRLICA - Primorski severozapadni dio grada Bara. Ime dobila po biljci *žuk(v)i*, koja se na ovom mjestu *trljala*, tj. omekšavala u morskoj vodi u pripremi za izradu odjeće, ribarskih mreža, konopaca i sl.

ŠUŠANJ - Danas dio gradskog područja iznad Žukotrice. Pretpostavlja se da je ime dobio po toponimu koji je ovamo prenesen iz Polablja, đe je na staroj mapi zapisana kao *Sušica*, pa jezičkom transformacijom prešla u Sušanj, i najzad u Sušanj.

BJELIŠI - Dio Barskog polja do rijeke Željeznice. Nazvano je tako po bjeličastom, glinastom zemljištu, močvarnom i neplodnom. Neko dodaje da je na tom tlu rasla trava *bjeliš*.

MUKOVAL - Brdo na istočnoj strani od Bjeliša. Pretpostavlja se da je takav naziv dobilo što je nekom stranom putopiscu brdo ličilo na konja. Talijanski *cavallo*=konj.

ČRVANJ - Priobalni lokalitet između Žukotrice i Ratca. Naziv je dobio po crvenoj boji stijena na kojima se nalazi. Od njih je formirana Crvena plaža, odmah u podnožju.

SOKOLANA - Današnje prigradsko naselje k jugu. Ime je dobilo što je tu bilo sjedište društva *Sokoli* u Kraljevini Jugoslaviji.

M A DŽ A R I C A - Priobalni pojas blizu Dvorca, sada Sportski centar „Topolica“. Naziv je dobila po nekadašnjim vladarima ovog zemljišta – porodici Madžar.

T A B I J A - Centralni dio prigradskog naselja Polje. Ime je dato po istoimenoj turskoj riječi koja je označavala utvrđenje od kamena iz kojeg se pucalo topovima.

B I G O V I C A - Mali zaton s plažicom na južnoj strani Volujice. Ime je, pretpostavlja se, dobilo po riječi *big*, što znači bijeg. Tu su u dalekoj prošlosti sklanjali lađice od jake bure, koja je kosila u Barskom zalivu.

R I B N J A K - Uzvišenje iznad Zubaca, đe je istoimeni manastir. Prvobitno ovaj lokalitet je nosio naziv po izvoru *Ribnjak*, čija se obilna voda sliva k Zupcima praveći virove. Predanje kaže da je u njima, po želji kraljice Jelene Anžuske, uzgajana *riba*.

S U T O R M A N - Planina između Bara i Crmnice. Ime je dobila po Svetom Romanu, čiji su ostaci crkve dugo bili na ovom lokalitetu. Metatezom je Roman prešao u Orman, pa je i San(t) Roman > Su-t-orman.

Područje Spiča

S U T O M O R E - Ime varoši je nastalo po Sv. Mariji Bogorodici, čiji je manastir u blizini, na Ratcu. Od Santa Maria > Suta Maria > Suta Mare > Sutomore.

R A T A C - Manji rt između Bara i Sutomora. Naziv je postao od riječi *rt-ac* > *ratac*.

S P I Č - Priobalno područje od Ratca do Crnog rta. Naziv je nastao po latinskoj riječi *hospitum* = svratište, kakvo je bilo pri

manastiru Bogorodice Ratačke. U Spiču ima mišljenja da je naziv dobilo po vlastelinskoj porodici Marković-Spica.

B R C A - Spičansko staro naselje, nekad centar Spiča, na istočnoj strani. Ime je dobilo a) po brvnima koja su polagana preko otoka izdašnog izvora-vrela, umjesto mostića, ispod naselja ili b) naselje je na brdašcu, pa od brdo-brdce, Brca. Prvo je vjerovatnije jer se mještani smatraju Brvčanima, a ne Brčanima.

K U F I N - Uzvišenje između Sutomora i Petrovca, preko kojeg prolazi magistralni put. Naziv je dobio po talijanskoj riječi *confino*, što znači granica. Tu je do 1878. bila granica između Austrougarske i Turske.

V R S U T A - Planinski vrh visok 1182m iznad Sutomora. U Spiču kažu da se ova planina smatrala svetom i da se tada zvala Suta (od lat. *santa*=sveta), pa se spajanjem riječi vrh i Suta dobilo Vrsuta.

H A J – N E H A J - Mletačko-tursko utvrđenje na visokom i strmom stjenovitom brdu visokom 225 m, zapadno od Sutomora. Ševerozapadna strana je pristupačnija i lakše osvojiva, pa se zove Haj, a jugoistočna nepristupačna i teško osvojiva, pa je Nehaj. Po drugom mišljenju se čitavo utvrđenje zove Nehaj, a tvrđava na nižem Golom brdu, kraj mora do Sutomora – Haj, lakše osvojiva. Izraz *hajati (haje)*, ima značenje mariti, brinuti.

Č A N J - Živopisna uvala ševerozapadno od Sutomora, s prekrasnom plažom. Ime je dobilo po starom plemenu Čani, čije su bronzane šekire nađene na ovom lokalitetu.

S O Z I N A - Planina visoka 780 m, sa zaravni pod planinskim vijencem. Pretpostavlja se da je tako nazvana po borovoj

šumi tj. od strane riječi *sosna* = bor. U Polablju je zabilježen toponim Sossine, te je možda otuda prenesen.

Područje Crmnice

C R M N I C A - Teritorijalna zajednica više plemena, na jezerskoj strani planinskog vijenca Sozina – Rumija. Prvobitni naziv je bio Cermenica (crvena), pa Črmnica i Cernica (crna), te najzad Crmnica. Toponim je nastao od crvenkaste boje zemlje u brojnim vrtacama. Istoimeni toponim zabilježen je na starim mapama u Polablju, pa je moguće da je otuda prenešen pri seobi predaka Crnogoraca.

V I R P A Z A R - Centar Crmnice. U početku je nazivan samo Vir, po uviru rijeka Crmnice i Orahovštice u Skadarsko jezero na ovom mjestu. Kasnije je dodat dio pazar po istoimenoj turskoj riječi, jer je bio pogodan za trgovinu (tržište). Sličan toponim je i u Polablju: Wirow.

B E S A C - Uzvišenje kod Virpazara, na kojem je od 16.v. utvrđenje za odbranu od neprijatelja i obezbjeđenje trgovine od hajdučije. Naziv potiče od albanske riječi *besa*, što znači: vjera, zadata riječ, sigurnost.

B R Č E L I - Sela Gornji i Donji, sa značajnim manastirom. Naziv je nastao po mnoštvu pčela, odnosno košnica oko manastira: *brč* (mnogo) i *čela* (pčela).

G L U H I D O - Veće crmničko selo na ševernoj padini Sozine. Predanje kaže da se selo zvalo Dobri Do, a seljani Dobrodoljani. No, kad su se jednom oglušili o zahtjeve kraljice Jelene Anžuske, koja je tom prilikom posetila Crmnicu, nazvala ih je Gluhi Do, a seljane Gluhodoljani.

SOTONIĆI - Selo blizu Virpazara. Isto predanje odnosi se i na ovo selo. Zvalo se Ljubica. No, kako ni oni nijesu ispunili Kraljičinu želju da joj donesu svježu ribu, ona ih je nazvala Sotonićima.

UTRG - Selo u Gornjoj Crmnici. Dobilo je naziv po svom položaju: kao da je otrgnuto, odvojeno od zaleđa.

OVTOČIĆI - Selo blizu Utrga. U selu je mnogo otoka-otočića, koji se slijevaju u Velju rijeku, po kojima je selo dobilo ime.

PODGOR - Ovaj naziv se odnosi na dva sela: Utrg i Ovtočići. Nastao je po položaju oba sela: niže su od gore (šume), pod gorom.

BRIJEGE - Selo ševerno od Sotonića. Leži na dva brda brijega, otuda njegov naziv. Toponim je zabilježen i u Polablju.

TOMIĆI - Ovo selo se prvobitno zvalo Tomov potok, pa po njemu njegovi seljani Tomići, kako glasi i njegov konačan naziv.

BOLJEVIĆI - Selo blizu Virpazara. Po predanju ime je dobilo od kraljice Jelene Anžuske, koja ga je pohvalno izdvojila od drugih sela – bolji su. Toponim je sačuvan i u Polablju kao Boleviz, te je moguće da je otuda prenesen.

BUKOVIK - Selo u Gornjoj Crmnici. Dobilo je ime po bukovoј šumi. U Polablju je Bukova, Buckow.

GODINJE - Selo pri Jezeru na krajinskoј strani. Dobilo je ime po pogodnosti za život: obilna izvorska voda, zemljište i klima pogodni za vinograde, ribolov i dr. U Polablju Godin.

DUPILO - Selo ka Rijeci Crnojevića. Dobilo je naziv po konfiguraciji zemljišta na kome se nalazi, a koje liči na duplju (između Crnjine i Tunje).

KRNJICE - Selo pri Jezeru, na početku Šestana. Po mišljenju starih stanovnika ovog sela, naziv je prenešen iz Lješanske nahije, đe postoji toponim Krnjička kamenica. Naziv je, moguće, postao od latinske riječi *crinica* = izvor. U Polablju: Carnice.

PAPRATNICA - Selo ka Dupilu. Naziv je postao po biljci paprat.

TRNOVO - Selo blizu Rijeke Crnojevića. Ovaj toponim nalazi se na starim mapama u Polablju: Tarnowe, Tarnow.

ORAHOVO - Selo ka Dupilu. Ime je poteklo po brojnim orahovim stablima.

RADUŠ - Jezersko „oko“ - podvodni izvori, ispod sela Seoci, dubine oko 80 m. Naziv je dobilo po imenu čovjeka koji ga je pronašao u 15 v., a to je bio Ratko Orlandić, bratstvenički starješina. Ovo je sve seljane *obradovalo* jer je „oko“ puno ribe.

LONAC - Vrh Sutormana, 1179 m. Obrastao bujnom vegetacijom (cer i bukva). Ispod vrha nalazi se uvala, s obilatim vodom, a i sam izgled lokaliteta liči na lonac.

BIJELO POLJE - Na zaravni Paštrovske gore. U selu su pronađene velike naslage bentonita (oko 3 km) svijetlobijele boje, po kojoj je selo dobilo ime.

KOMARNO Selo blizu Rijeke Crnojevića. Pretpostavlja se da je tako nazvano po komarcima kojih je bilo u rojevima na ovom području blizu Jezera.

Područje Mrko(je)vića

MRKO (J E) VIĆ I - Teritorijalna i plemenska zajednica ka granici s ulcinjskom opštinom. Naziv je potekao po dvije pretpostavke: a) rodonačelniku nastanjenom pod Rumijom, koji je bio mrke boje i zvao se Mrko ili b) po barjaku pod kojim su se borili, a bio je mrke boje. Krajinjani ih zovu Mrkote.

DOBRA VODA - Veliko mrkovsko selo, bliže Baru. Ime je dobilo po obilnim izvorima, osobito dva, za piće i zalivanje obrađene zemlje.

PEČURICE - Administrativni i školski centar Mrkovića. Naziv je dobio po: a) po slovenskoj riječi *pečur* = pastir ili b) po riječi *pečurak*, kako su zvali prve stanovnike ovog bratstva, za koje kažu da su ovom biljkom pokrivali krovove kuća. Dio istoi-menog bratstva naseljen je u Trnovu.

GORANA - Dva sedla s istim imenom - Mala i Velja. Proteže se do Goranskog polja. U selo se spušta sitna *gora* (šuma), po čemu je dobilo naziv.

MIKULIĆ I - Selo u uvali pod strmim vrhovima Rumije. Ime je dobilo po Svetom Mikuli = Sv. Nikoli, čija je crkva u selu.

RAĐEN - Planinski vrh 1200 m, na istočnoj strani Mikulića. Nazvan je po imenu kneza Jovana Rađena, kome je bilo povjerenost, od krajinskog popa, čuvanje Vladimirovog krsta. U podnožju ovog vrha je zaravan Rađenovica, nazvana po istom imenu.

DABEZIĆ I - Selo na brijegu iznad rijeke Međureč. Bratstvo je dobilo ime po svom pretku Dabu, sinu neke Stanilice, a ono se prenijelo i na naziv sela.

MEĐUREČ - Selo na lijevoj obali istoimene rijeke. Kako se u rijeku ulivaju i otoci vrela Slakovića voda, izvora Gura i potoka Pelinkovića, to se selo našlo u reonu „međurječnom“ te otuda i njegov naziv.

LJESKOVAC - Pretpostavlja se da je selo dobilo ime po ljeskovom šiblju. Paralelan je naziv i u Polablju: Lesskowo.

RAVANJ - Ime sela je poteklo od ravnog zemljišta na kome se nalazi.

KOMINA - Zaselak južno od sela Ravanj, sa vrlo starim maslinjacima. Naziv je dobilo po „komini“ - ostatku od ugnječenih maslina pri cijedenju ulja.

VELJE SELO - Nazvano je tako po velikom prostoru koji zahvata. To je najveće selo u Mrkovićima, s najvećom džamijom, đe su se okupljali.

RANKA - Naziv ovog brda je potekao po mrkovskom običaju da se na Spasovdan iznosi dugačka zelena grana – *ranka*, koju pobodu na uzvišenje i u blizini nje se vesele skoro čitav dan.

DUBRAVA - Sada priobalno novo naselje, ranije lokalitet obrastao hrastovom šumom. Naziv je dobila od riječi *dub* = hrast. U Polablju sačuvan toponim Dombrowo.

BUŠAT - Albanski naziv za lokalitet pri moru, koji se i sada upotrebljava u katastarskim knjigama, a Mrkovići ga zovu i Breg mora ili Val maslina. Ime potiče od malisorskog plemena Bušati, koje su Mrkovići prognali s ovog područja, a naziv je ostao.

BRKANI - Zaselak nazvan po bratstvu Brkani, danas Brkanovići.

RUMIJA - Planina visoka 1593 m. Starog je naziva. Vjerovatno je ovaj toponim prenesen iz Polablja pri seobi predaka Crnogoraca. Tamo je zabilježen kao *Rumia*, sa značenjem osnovnom korijena *rum* kao slobodan prostor, prolaz i sl.

ĆIRIK - Krševita glavica u Veljem Selu. Naziv je po Sv. Ćiriku, đe su i danas ostaci istoimene crkve.

UJTIN POTOK Sliva se s Lisinja u more. Nazvan tako po albanskoj riječi (*h*)*ut* = ćuk, sova, buljina.

Područje Šestana

ŠESTANI - Teritorijalna, prvobitno i krvna zajednica između Crmnice i Krajine. Predanje kaže da su tako nazvani po rodonačelniku koji je doselio iz Škrelja. On je ovđe izrodio *šest* sinova po imenima: Luka, Deda, Nika, Đura, Leka i Dreka. Naziv po broju šest.

LUKIĆI, DEDIĆI, NIKOVIĆI, ĐURAVCI su šestanska bratstvenička prezimena, ali i nazivi zaseoka u kojima ta bratstva žive, ali i ne samo ona. Lekići su bratstvo iaselak u sušednim Seocima. Drekoći su po šestom bratu, ali bez naziva zaseoka.

VUČEDABIĆI su aselak i bratstveničko prezime, u kojem žive i druga bratstva.

LIVARI - Veće selo, iznad pravih Šestana. Smješteno u najvećoj vrtaci na ovom području. Ime dobilo od albanskih riječi *livadilar* = šarena livada, u brzom izgovoru skraćeno u *Livar*.

DOBRECI - Zaselak Livara. Ime potiče od najstarijeg bratstva Dobreci, iako tu žive i druga bratstva. I Dukljanin pominje ovaj zaselak.

KOZJAK - Veće brdo visine 1174 m, južno od Livara. Pretpostavlja se da je naziv dobio po kozama, koje su na njemu napasane.

MURIĆI - Dva istoimena seoceta, Donji su pri Jezeru. Ime sela donijeli su seljani iz Klimenata (okolina Skadra).

PRAPATIŠTE - Gornji dio sela Murići. Postoji vjerovanje da je tu bio dvor kneza Vojislava, jer je mjesto vrlo pogodno za život, a podseća na Dukljaninovu Prapatnu, kojoj se trag ne može naći na području Mrkovića. Naziv lokaliteta po biljci *paprat*.

DRAČEVICA - Pretpostavlja se da je selo dobilo ime po mnoštvu drača.

Područje Kraj(i)ne

KRAJ(I)NA - Teritorijalna zajednica mnoštva bratstava, na sjevernoj padini Rumije. Naziv potiče od geografskog položaja: *krajnja*, *zadnja*, *posljednja*, na kraju određenog prostora. Pominje je i Dukljanin kao *Craini*.

TIANE (TEANI) - Selo dobilo ime po najstarijem bratstvu Iftian.

K O S T A N E - Selo dobilo ime po brojnom i vrlo starom drveću koštanja.

K R A L J I Č - Brdašće iznad Kostane. Pretpostavlja se da je ime dobilo po dvoru kneza Vladimira, koji je, moguće, na ovom lokalitetu bio smješten.

C K L A - Naziv sela je, pretpostavlja se, dat po albanskoj riječi *skja* = pravoslavni.

A R B N E Š - Selo je dobilo ime po tome što su tu prvi Albanci doselili u Krajinu: Arben = Albanac (stari naziv Arbanas).

B O B O V I Š T E - Kažu da je u selu sijana mahunarka *b o b*, te je po tome dato ime.

R U N J E - Selo dobilo ime po najstarijem bratstvu u njemu – *Runje*.

Ostrva na jezeru

S T A R Č E V O - STARČEVA GORICA - Naziv ostrva potekao od monaha (starca) Makarija, koji je kao isposnik živio na ostrvu. U ovom kraju riječ *gorica* označava ostrvo.

M O R A Č N I K - Ostrvo je dobilo naziv po koritu rijeke Morače, koje u blizini ostrva protiče, sada neprimijećeno pod jezerskom površinom. Neki kažu da je ime po mirišljavoj biljci *m o r a č*, koje ima dosta na ostrvu.

Literatura:

1. Andrija Jovičević: *Crnogorsko primorje i Krajina*, Cetinje 2004.
2. Dr Pavle Mijović: *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995.
3. Dr Radoslav Rotković: *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Cetinje 1995.
4. Ž. Milović - S. Mustafić: *Knjiga o Baru*, Bar, 2001.
5. A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1989.
6. Šuška – Hesini: *Albanski jezik*, Beograd, 1997.

MALOGRAĐANIN, GRAĐANIN I DEMOKRATIJA

Vesna Stanković Pejnović

The author emphasizes the importance of abandoning the provincial spirit which is connected with exclusiveness, narrow-mindedness, and nationalism. If one wants to get out of tribal consciousness, he has to find courage to use his own mind and reach civil and general self consciousness. Provincial spirit will disappear when citizens reject fear and become educated free participants with active role in the process of decision making.

*Stvarnost s kojom smo suočeni valja posmatrati pažljivo...
pa joj, ako treba, i odoljeti, bez obzira kakva je ona,
ili kakva je mogla biti.*

Hannah Arendt

Pažljivim sagledavanjem stvarnosti teško je ne zapitati se nije li naše iskustvo i dalje palanačko ili malograđansko ili smo spremni kao građani postati slobodni i odgovorni, te postati subjekat demokratskog društva? Posjedujemo li dovoljno individuane slobode ili smo okrenuti tradicionalizmu i uz njega vezanim nacionalizmima i kolektivizmima? Sudionici političkog djelovanja i oblikovanja društva i političkog procesa izgradnje demokracije moraju biti slobodni i moralno odgovorni građani sa individualnim slobodama. Na prostoru Balkana lebdi duh palanke ili

malograđanstava i njegov najjači izraz ogleda se upravo u vraćanju tradicionalizmu. Sloboda koja se ovdje sanja je sloboda od racionalizma, konstantno se ističe vizija o „malom čovjeku“ malog života pri čemu se nastoje izbrisati svi atributi individualnosti, uz naglašavanje dobrobiti, sigurnosti i izgradnje kolektiviteta. Potencira se rodovsko – plemenska svijest koja još nije individualizirana te kao takva nije uspjela dosegnuti (građansku, ali i općenitu) samosvjest. Bez razvijene samosvjesti nije moguća izgradnja vrline dobrog građanina koji će aktivno uzeti ulogu u izgradnji demokratskog društva, a čovjek opstaje samo podanik koji čeka odluke „odozgo“, pokoravajući im se i slijepo ih izvršavajući.

Slijedeći misao Hanne Arendt u našem vremenu je upravo najalarmantniji neuspjeh pokušaja mišljenja, te izjednačavanje mišljenja i pameti sa tehnološkom dovrtljivošću i instrumentalnom racionalnošću, a sve pod izgovorom izgradnje države kao kolektiviteta te izjednačavanje sfere države i društva. Međutim, često se dešava da zajedništvo nije nešto u čemu ljudi iskreno sudjeluju, već je silom nametnuto, dolazeći do projekcije jednog lažnog „mi“. Weber je još 1906. ukazao da se sloboda i demokracija mogu ostvariti samo tamo gdje postoji uvijek živa i odlučna volja naroda da ne dozvoli da njime vladaju kao stadom. Jesmo li u tome uspjeli?

Duh palanke ili malograđanstva

Konstantinović je tvrdio da nam je iskustvo palanačko, a duh varira između plemenskog, kao idealno jedinstvenog, i univerzalnog, univerzalno otvorenog. (Konstantinović, 2004:3) Nema zemlje u kojoj taj duh nije moguć jer je to jedan lutajući duh koji se ne može materijalizirati, pa je kao takava idealnog oličenja. I upravo zato jer nema svog svijeta, on i jeste duh, tamo gdje prestaje mogućnost svijeta postaje mogućnost duha. Duh palanke

teži zatvaranju u svoj svijet svjesnog konzervativizma koji se zasniva na kritici „svijeta“ uz naglašen osjećaj kolektiviteta. Važnije je držati se običaja nego biti ličnost. Sve lično i individualno je nepoželjno. Promatrajući duh palanke kao preživljavanje uopćavanja, poništenje pojedinačnosti, nemajući svijest o vremenu i svijest o pojedinačnom, on je izrazito plemenski duh. On je norma, a ne stvarnost.

Pojedinac, izvrnut na milost i nemilost ovom duhu uopćavanja i podsmjeha svemu što je izrazito pojedinačno, sa beskrajnom mržnjom prema svakoj različitosti, teži poistovjećivanju sa samim duhom palanke, izjednačavanju sa kolektivitetom. On također teži da bude njegovo čisto oličenje upravo progonstvom svega pojedinačno-izuzetnog, a sve u cilju postajanja subjekta palanke, a spašavanja od sudbine njezinog objekta. Zbog toga je u sferi duha palanke svaki objekt također i subjekt.

Ukoliko je veća nužnost zatvaranja bez čega nema duha palanke, utoliko je veća i moć pamfletizma, i samim tim, utoliko je načelo javnosti, kao osnovno načelo duha palanke, utoliko je jača moć pamfletizma kao zadovoljavanja ovog načela „javnosti“. Pamfletizam je tragedija u apsolutnoj sferi racionalnog. Pamfletizam shvaćen kao objektivacija sopstvenog zla (nasilja prema zahtjevima egzistencije) u ovom odbijanju filozofskog duha kao da nema granica. (Konstantinović, 2004:32)

Moć pamfletizma primjetio je i Lenjin. On je uvidio da je jedan od načina onemogućavanja nezavisnog mišljenja pretvaranje mnoštva u poslušnu masu koju na okupu drži vojnička disciplina i niz neprekidno ponavljanih fraza, a to je i moguće jer su ljude češće pokretala iracionalna od racionalnih rješenja, a mase su bile suviše zaslijepljenje da bi im se dozvolilo postupanje rukovodeći se vlastitim izborima. (Berlin, 1992:92)

Isključivost filozofije palanke može se shvatiti kao filozofija zatvorenog kruga koji nigdje ni u čemu ne dopušta otpadništvo, građenje subjekta u njemu samom, težeći uvijek liniji negacije onoga

što jeste. Usađeno je mišljenje da se svako izlaženje iz plemena, pa i iz svijeta palanke u pravcu novije (gradske i građanske) kulture i civilizacije, odlikuje velikim „osjećanjem“ smrti.

Individualizam je, nađen u protivljenju osnovnom idealu duha palanke, i u pokušaju oslobođenja od njega, na ovaj način jedinstveno sredstvo samoga duha, sredstvo kojim on sebe uspostavlja prije svega: kao duh zatvorenosti i kao duh sigurnosti. Svijest u svijetu duha palanke uvijek je svijest o zlu, svijest o našoj nemoći da išta promijenimo, pa čak i da zaista živimo. (Konstantinović, 2004:53)

Sloboda koja se ovdje sanja je sloboda od racionalizma, od svijeta zaleđenog racionalizma, jer ova sloboda nije sloboda za nešto, već samo sloboda od nečega, tako da je ova sloboda upućivanje u prazninu kao u samo ništavilo ovog subjekta. Vladavina ovakvog duha je moguća jer je još Volter rekao da su ljudi „vrlo rijetko ovlašćeni da vladaju sobom“, (Spektorski, 1997: 242) ili Lockovim objašnjenjem: „Netko može i poznavati zakon i živjeti po pravilima, a opet *nikad ne biti u stanju da postane slobodan čovjek*, već i dalje ostaje pod tutorstvom drugih... Tako duševni bolesnici i idioti nikada ne izlaze iz vlasti svojih roditelja“ (Locke, 1970: 325-326)

Ako je palanka između plemenske kulture i kulture grada (ni selo ni grad) ne otkriva li se ona kao znak jednog razvoja koji je započeo ali je iznenada zaustavljen, prekinut? Palanka je jedan zaboravljen svijet, jedan svijet čiji je razvoj okružen zaboravom. Istorija je produžila putem koji ne prolazi kroz palanku, napuštivši palanku u trenutku njene neopredjeljenosti između plemenskog svijeta i svjetskog grada, između duha plemenski-zatvorenog i duha svjetski otvorenog. (Konstantinović, 2004:140)

Vjernost plemenskoj prošlosti, koja je odlika palanačkog duha, nije i ne može biti vjernost historiji. Naprotiv, to je pokušaj vjernosti vanhistorijskom: prošlost je „konačna“ prošlost, ne dakle samo prošlo vrijeme u odnosu na sadašnjost, već prošlost

u odnosu na vrijeme uopće, nešto što vremenu ne pripada. Duh palanke hoće prošlost jer neće vrijeme i jer neće historiju; on zato hoće prošlost jer neće prošlost, i njegova najveća patnja se ogleda upravo u tradicionalizmu kao izrazu njegove nemoći da uđe u ovu kvazi-prošlost kao čistu vanvremenost. (Konstantinović, 2004:141)

Bezumnne političke strasti svijeta palanke potiču iz bez-strasnosti (doživljajne nemoći kao moći ništavila, dosade zatvorenosti), ali koja bez-strasnost je načelno neprihvatljiva idealna ravnodušnost (ili samo ništavilo). Politika ovog svijeta je politika prevare jer je sama politika zasnovana na pokušaju prevare egzistencije kao na pokušaju prevare historije njenom degradacijom od historije traženja smisla na historiju događaja unaprijed datog smisla, i to smisla lišenog svakog utopizma. (Isto, 154)

Razumijeti i prevladati duh palanke moguće je ako se shvati na način kao jednu suštinu koja kroz promjenjive oblike stiže do određenih oblika, ali ne završava sa njima. To je duh skrušenosti i tvorac vizije o „malom čovjeku“ malog života, kao polu-života polu-volje, on je duh potiskivanja, odricanja, skromnosti, ali i upravo zato duh eksplozije barbarstva. Kao takav nužno mora odvesti beskrajnoj gladi za moć, vulkanskom provaljivanju potisnutih sila bića. Filozofija može objasniti i slijediti takav duh kao jednu vlastitu mogućnost, kao jedan duh trajnog provincijalizma. Nije li ovaj trajni provincijaizam bit samog duha palanke?

Palanka nije u svijetu, ona je u duhu, svud je moguća jer je nemoguća kao apsolutna stvarnost, ali je moguća u svijetu koji nikada ne može biti beskrajna otvorenost, nepregled i ne-red. U stvarnosti palanke nema palanke, kao što u svijetu nema svijeta. Svijet je kolebanje duha između palanke i svijeta, između apsolutno racionalnog i apsolutno-iracionalnog koji, u svojoj apsolutnosti i „čistoći“, idealno razdvojeni, postoje samo u ovome duhu. Konstantinović, 2004:164)

Kantova poruka da je potrebno da „svaka politička zajednica temeljito i dugo radi na unutarnjem obrazovanju svojih članova, jer kultura prema prvim načelima obrazovanja za čovjeka i građanina još nije započeta, a daleko od toga da je završena“ nije ništa izgubila na značenju u suvremenim vladarskim sistemima. (Kant, 1970:57)

Duh palanke moguće je naći i u Krležinim *Baladama Petrice Kerempuha*, u kojem on opisuje taj duh poslušnosti, podređenosti, kmetski posebno spram tuđe, pod kojima su Hrvati stoljećima bili, ali i svoje vlasti. A vlast je svagda „tuđinska“, pa i ova „naša“ koja ti ne da živjeti ljudski dostojan život, te se konstantno očituje pomanjkanje ljudskog dostojanstva. (Kangrga, 170)

Sve je to usmjereno na zatamljivanje demokracije koja je otvorenost spram samog sebe i svega drugoga, a to je ono čega se ruralci najviše boje. Prema Kangrgi hrvatski narod još nije stupio realno na društvenu scenu kao odlučujući faktor cjelokupnog života jer je još uvijek dominantna tzv. rodovsko – plemenska svijest koja još nije individualizirana te kao takva nije uspjela dosegnuti (građansku, ali i općenitu) samosvjest. Teško se danas može govoriti o Kantovoj krilatici „*sapere aude*“ tj. imaj hrabrosti da iskažeš svoj vlastiti stav koji ćeš braniti, i budi čovjek. Nemoguće je da čovjek poštuje drugog čovjeka ako ne poštuje sebe. Moralni i liberalni napredak podrazumjeva proširenje našeg smisla za saosjećanje prema ljudskim bićima koja pate i koja su institucionalno ponižena.

Nacionalizam kao antiduh slobode građana

Širenje duha palanke pogodno je za nacionaliste i populiste koji su rodovsko plemensko konstruirani, te je ovdje moguće naći izvor svih svih nesreća i zala. Nacionalizam je bio i ostao jedan od najopasnijih tumora na tijelu svakog suvremenog naroda, a svojim je „pogledom na svijet“ u svojoj biti antiljudski.

Hegel bi rekao „gaženje humaniteta nogama“ jer se temelji na jednom poluživotinjskom osjećaju nepriznavanja drugog koji misli drugačije od drugog.

Alexis de Tocqueville je još 1840. godine napisao da naši suvremenici zamišljaju jedinstvenu zaštitničku, svemoguću vlast koju su građani izabrali, maštajući o centralizaciji i narodnom suverenitetu. To im pruža malo oduška. Tješe se činjenicom što su pod skrbništvom, misleći da su sami izabrali vlastite skrbnike.... u takvom sustavu građani za trenutak izlaze iz ovisnosti, kako bi odredili gospodare, a zatim se vraćaju u ovisnost. (Bobio, 1992: 47)

Nacionalizam je antiduh jer svoju nacionalnu posebnost odnosno svoj partikularitet podiže na novo principa (dakle na općost). Prema klasičnoj njemačkoj filozofiji koja je tragala za korjenom zla, prava bit zla se odnosi na podizanje partikulariteta na nivo principa. Nacionalizam ne spaja, već razdvaja ljude jer negira u pravoj biti – ljudskosti. (Kangrga, 2002: 164)

Nacionalizam koji priznaje samo svoje rodovsko – plemenske sunarodnjake dijametralno je suprotan samoj biti moderne građanske demokracije. On nije isključivo politička kategorija već zadire u samu srž ljudskog bića.

Hannah Arendt smatra da se nacionalizam hrani „proširenom plemenskom sviješću“ i podržava mistiku nacionalne duše koja je težila objedinjavanju rasutog stanovništvo bez ikakve zajedničke historije. Taj „tribalizam“, uništio je pred sobom ideju jedinstvenog ljudskog roda čiji su članovi jednaki u pravima, stvorio klimu iracionalizma i fatalizma i proizveo ideologiju u čijoj se osnovi nalazi zakon jačeg. (Arendt, 1996:46)

Nacionalist je nezreo čovjek, a Kant je to nazvao „samoskripljena nezrelost“. Nezrelost tog tipa (i u Kantovom smislu) ostaje i dalje nedirnuta u svojoj „prirodnoj nevinosti“, samo što je tada teško živjeti i kao čovjek preživjeti u nezrelel narodu. I tu leži najteži problem. Čovjek je jedno konačno i ograničeno biće

koje u svojoj nesavršenosti i nezrelosti tek treba postati čovjekom, kao biće koje prekoračuje i prevladava svojim djelovanjem vlastitu ograničenost i nesavršenost. To je nešto što mu nije dato, za to se treba izboriti. Isto tako nije dovoljno roditi se kao Hrvat, pa time unaprijed sve riješiti, treba se odvažiti na putu postojanja čovjekom, a što nije bez rizika. (Kangrga, 2001:266)

Kao antiduh koji svoj partikularitet podiže na novo principa, Kangrga nacionalizam vidi kao ideologiju domaćih eksploatatora koja je usklađena s nacionalizmom starog zavojevača (Kangrga, 2002:276)

Nacionalizam naročito dolazi do izražaja u periodima dezintegracija pojedinih (političkih, ekonomskih, socijalnih, ideoloških, religijskih, vrednosnih) sistema, kada se kod njihovih subjekata naglo javlja potreba za novim identitetom. U teorijskom smislu, on gotovo uvijek opstojava na tezi da samo nacija ima sva ona svojstva i kvalitete unutar kojih, i pomoću kojih, čovjek može da ostvari svoje životne ciljeve i interese. Iskazan na djelu, nacionalizam uvijek i svuda znači eroziju svega humanog, demokratskog i progresivnog u društvenoj akciji i organizaciji. Otuda, osim mitova o posebnim svojstvima nacije čije tobožnje interese izražava, on najčešće nosi u sebi i takve filozofsko-etičke i socijalno-političke sadržaje. Isaiah Berlin nacionalizam shvaća kao stanje duha, pri tome misleći na uzdizanje do svjetsnog učenja koje je proizvod, artikulacija i sinteza stanja svijesti, koje promatrači društva priznaju kao silu i oružje. Za njega je nacionalizam uvjerenje da ljudi pripadaju određenoj ljudskoj grupi i da se način života grupe razlikuje od načina života drugih. (Berlin, 1994:358) Pojam kreativne sposobnosti koja djeluje u pojedincima kao i drugim društvima, zamjenio je pojam vanvremenskih objektivnih istina, vječnih modela koje čovjek treba slijediti kako bi osigurao sreću, vrlinu, pravdu ili ostvarenje svoje prirode u bilo kom pravnom obliku. Koncept politi-

čkog života nacija kao izraza ove kolektivne volje, suština je političkog romantizma, tj. nacionalizma.

Nacionalizam daleko izlazi izvan granica onoga što se smatra normalnom i dozvoljenom ambicijom svake nacije. (Kiš, 2002: 201) i predstavlja jednu od vjerovatno najmoćnijih političkih sila savremenog svijeta. Carl Friedrich problem nacionalizma opreznije opservira, pa kaže: „Opće je poznato da je nacionalizam vjerovatno najmoćnija politička sila savremenog svijeta“ (Friedrich, 1968:30)

On nema razumijevanja za filozofemu da su pojedinac, grupe, društvo, čovječanstvo „međusobno jednake vrijednosti u tom smislu što se vrijednost jednoga ne može potvrditi podređivanjem i uništavanjem drugoga“. (Morin, 1983: 244) ili kako bi From rekao, oblik ludila. „Baš kao što ljubav prema jednoj ličnosti, koja isključuje ljubav prema drugima, nije ljubav, tako i ljubav prema sopstvenoj zemlji, koja nije deo ljubavi prema čovječanstvu, nije ljubav, već idolopokloničko obožavanje.“ (From, 1980:78) Dakako, jednako na sopstvenu štetu, kao i na štetu drugih. Jer, cjelokupno istorijsko iskustvo s nacionalizmom potvrđuje da je Marks bio u pravu kada je rekao da „narod koji podjarmljuje drugi narod kuje svoje vlastite okove“, (Marks, 1951:123) budući da se „sila koja mu je potrebna za ugnjetavanje drugih okreće, na kraju krajeva, uvijek protiv njega samoga“. (Marks, Lenjin, 1974: 134) Nastojanje nacije da bude samostalna i suverena „u ekskluzivnoj domovini sa jasnim i nepromjenljivim granicama“, normalno je i dozvoljivo. Sve iznad toga ugrožavanje je interesa drugih (Kiš, 2002: 201)

Kroz period 19. i 20. stoljeća područje Balkana suočilo se s fenomenom koji je mađarski filozof Istvan Bibo nazvao „patološkim odsustvom kontinuiteta teritorijalnog statusa“ što je prouzročilo „egzistencijalni strah za zajednicu“ (Bibo, 1996: 51). U takvom strahu nacionalizam je mogao sebe nametnuti kao ideologiju zaštite i ujedinjenja. Nacionalizam inzistira na kolektivitetu,

demokracija se temelji na građaninu – pojedincu koji je ujedno osnova svake moderne suverenosti građansko demokratskog poretka. Nije li buržoazija u 20. stoljeću suprotstavljala svugdje „nacionalne fronte“ s istom formalnom verbalnom demagogijom, „pučkim frontama“ kroz koje je stvarno progovarao potlačeni puk. (Supek, 1992: 156) Tako se i u pojmu nacionalnog osjećaja krije ova realna dvosmislenost. Autonomni građanin – pojedinac sa svojim slobodama i pravima i ujedno dužnostima kao državljanima ili dio nacionalnog kolektivnog bića, bez zaštite za pripadnike druge nacionalnosti, vjeroispovjesti i manjina – to je odluka određenog kvaliteta života današnjeg Hrvata.

Retradicionalizacija društva

Miroslav Krleža u *Deset krvavih godina* opisuje malograđansku zaljubljenost Hrvata u sebe. Malograđanin je izoliran od široke narodne hrvatske mase, životareći sam za sebe. Taj pojam je uvjetovan prilikama, tako reći izazvan okolnostima, te kao takav postao glavni inspirator narodne svijesti koja se ne podudara sa interesima naroda, trajno im prijeteći. Nove prilike, raspada Jugoslavije ponovo stvaraju preduvjete za oblikovanje nestvarnog stanja svijesti okrenutog tradicionalnim vrijednostima, mitovima iz prošlosti, religiji, kolektivitetu. Društvo je pretvoreno u zajednicu. Međutim, za razliku od rodovsko plemenske zajednice, narod je, a time i nacija, klasno raslojen, te je pojam društva proturječan pojmu zajednice upravo svojim realnim procesom. Zajednica se pretvara u društvo suprotstavljenih grupnih i pojedinačnih interesa.

Sama riječ, a time i značenje riječi zajednica, etimološki je vezan za biti jedno, pri čemu se jedno ne nasljeđuje rođenjem već se zajedničkim trudom i naporom historijski uspostavlja jedno, a tek kasnije izboreno jedno od svih postaje idejna, duhovna i zajednička osnova društva koja nije prosto dana jednom

zauvijek i u kojoj je individua posve spojena sa svojim kolektivom. Kada u društvu nestaje idejni temelj, ono se raspada ili dolazi u stanje kaosa koji najčešće zovemo kriza. Krizno stanje je simptomatično za unutrašnji raspad idejne povezanosti posebnih elemenata društva koji čine neophodno i konstitutivno biti za jedno. To je stanje iščezavanja duha, vakum duha, bezidejnosti i bezizražajnosti. Potrebno je pretvaranje Hrvata u građanina i čovjeka kao ljudsko osamostaljeno biće tako da mu ne bi bila osamostaljena samo i jedino njegova država, kao sila nad njim samim. Nacionalizam upravo to poriče i bori se protiv toga. (Kangrga, 2002:215)

Specifičnost jugoslovenske srednje građanske klase u njenom pravom usponu nakon Drugog svjetskog rata očituje se u tome što je morala startati sa njoj, u biti suprotnom tuđom neprijateljskom ideologijom marksističkog socijalizma, kao i u tome što nije sprovela revoluciju ni kontrarevoluciju. Pravi zadatak revolucionalna je mjenjanje „objektivne“ situacije, a oni u tome nisu uspjeli. Upravo na toj slabosti, nacionalizam i palanački duh su mogli zaustaviti krhko napredovanje građanske klase i nametnuti model organskog jedinstva društva i države.

Prema Gramschijevoj tipologiji političke kulture sve balkanske države pripadaju tipu političke kulturne zajednice (model organskog jedinstva društva i države) (Gramsci, 1971). U srcu je ovog ideala koji podjednako „prekriva“ i (civilno) društvo i političku državu, zajednica utemeljena na povezanosti naroda za tlo („zemlja“) i ideja o apsolutnoj važnosti ove veze za očuvanje naroda. Dominacija koncepta organske zajednice unutar ovog tradicijskog polja rezultira da civilno društvo, razumijevano ili u značenju liberalne tradicije (društvo slobodnih i autonomnih individua uz puno poštivanje civilnih i političkih prava) ili, pak u tradicionalnijem, marksističkom značenju (građansko društvo sa oznakama privatnog vlasništva, osiguranog ugovora i slobodnog društva) u ovom tipu političke kulture nije nikada do kraja recipirano.

Ovo organsko i tradicionalno društvo daje temelje za stvaranje različitih tipova autoritarnosti i konzervatizma, što na neki način utječe na „bijeg od modernizacije.“ Organski ideal političke zajednice uvijek je praćen jednim tipom paternalističke političke obligacije koji se temelji na ideji da je država glavni depozitar ljudskih sloboda, prava i imovine. Građani sve očekuju „odozgo“, a forme civilno-društvenih autonomija i samoorganiziranja su slabe i rudimentarne. Prema Tocquevillu i Kantu paternalizam počiva na atomiziranoj i bespomoćnoj masi, tj. na nepunoljetstvu čovjeka i nepoštivanju njegovih sloboda. Zajednica je uvijek snažnija od poretka, vlast je „negdje drugdje“, a ne u ključnim političkim institucijama.

Slika organskog ideala zajednice upotpunjuje se idejom slobode. Prema B. Constanu sloboda se stječe i osvaja zajedničkim sudjelovanjem ljudi u javnom životu zajednice i u procesu oblikovanja njenog javnog dobra. Za razliku od političkih društava koja su utemeljena na liberalnim političkim idejama i pretpostavljenoj antinomiji civilnog društva i države označavaju negativnu (individualnu ili unutrašnju) slobodu kao ključno dobro moderne. Takve političke kulture karakterizira asimetrija između pozitivne (kolektivne) i negativne (individualne) slobode; kao i koncept stalnog korigiranja individualne slobode sa idealom organske zajednice. (Podunavac, 1998: 34) Negativna ili „juriistička“ sloboda shvaćena kao odsustvo prinude i kao pravna sloboda slijedeći Hobbesa, Locka, Montesqueiua i Kanta u samom svom pojmu je jednostrana, te stoga neprimjerena. Bit demokracije sastoji su u stvaranju velikih društvenih promjena koje maksimaliziraju čovjekovu slobodu, a još je Mill primjetio da je sloboda ugroženija od društva nego od države. Zbog toga svi naponi usmjereni ka poboljšanju političke kulture organske zajednice moraju biti usmjereni na postizanje simetrije između pozitivne i negativne slobode, tj. slobode kao odsustva prinude i slobode kao mogućnosti djelovanja.

Prema Almondovoj kvalifikaciji parohijalnu (tradicionalnu) zajednicu karakteriziraju nespecifične orijentacije ka sustavu, ukorjenjenost u religiozne obrasce, afektivna lojalnost, relativno odsustvo kognitivnih sadržaja, neizdiferenciranost političkih stavova. (Almond, Sidney, 2000)

Jedan od bitnih problema na prostoru Balkana je i rezistentnost ovdašnjeg društva na promjene, kao i česti neuspjesi pokušaja reformi i procesa modernizacije i demokratizacije u posljednja 2 stoljeća. (Pantić, 1998:39)

Cvijić zaključuje da je jedno od glavnih obilježja nacionalnog karaktera Južnih Slavena podložnost „kolektivnoj groznici“. (Cvijić, 1987: 325-517) Kasnija istraživanja su pokazala da su pojedini Cvijićeви zaključci potvrđeni kroz ponašanje ljudi u narednih sto godina.

Paradoksalno, većina pripadnika niže klase zaštitu i nadu potražila je upravo kod onih koji su za postojeće stanje najodgovorniji. Time je osnažena ne samo podanička kultura, već i tradicionalno parohijalna kultura. Ovaj začarani krug nemoguće je prevazići jer su pristalice građanskog društva malobrojne, a alternativne političke opcije fragmentirane i marginalizirane.

Politička kultura se ne prenosi samo sa generaciju na generaciju, već se i postepeno mijenja u skladu sa socijalnim, gospodarskim i političkim okolnostima prilagođavajući se promjenama u društvu, a u slučaju dramatičnih okolnosti političkog diskontinuiteta, sasvim se iznova stvara. „Historijski politički diskontinuitet“ već dva puta u 20. stoljeću, obilježje je većine zemalja na jugoistoku Evrope. (Vasović, 1998:91)

Kada je stari ideološki i politički sustav u potpunosti diskreditiran, postojeći politički režim iznenada srušen, vladajuća elita naglo uklonjena sa vlasti, mjenjaju se zakoni i pravila politike, a prethodno iskustvo više ne predstavlja pogodno sredstvo socijalne adaptacije i stoga gubi na značaju. Političke elite su uložile velike napore da svjesno i ciljano preobrazu političku kulturu

svojih društava u skladu sa novom ideologijom, političkim sustavom i režimom.

Kada je na vrhuncu društvene i moralne krize, došlo do radikalnog preispitivanja vladajuće ideološke paradigme i socijalističkog projekta u cjelini, došlo je do erozije samoupravljanja uz istovremeno naglo jačanje njegovog antipoda, tradicionalizma. U težnji za „pravom“ demokracijom i „konačnim ostvarenjem svojih demokratskih prava“, pojedinci i čitave društvene grupe se okreću prošlosti, „svojim korjenima“ i oživljavaju pojedine tradicionalne vrijednosti. Prenaglašavanje neotradicionalnih vrijednosti (izražavanje nacionalne svijesti i simbolike, etničkog i konfesionalnog identiteta, obnova „vjere svojih predaka“, afirmacijom nacionalne prošlosti, tradicionalnih kulturnih i religijskih običaja) pod plaštom borbe za demokraciju, predstavljalo je uvod u etničke i vjerske sukobe.

Tradicionalizam se naziva i nekritički odnos prema tradiciji, inzistiranje ne samo na kontinuitetu kulture nego i na poštivanju tradicionalnih normi i običaja u izvornom obliku usprkos što su se društveno historijske okolnosti promjenile. Tada tradicionalizam dobija značenje konzervatizma jer podrazumjeva zalaganje za nepromjenjivost naslijeđenih kulturnih obrazaca, glorifikaciju prošlosti i protivljenje novim, modernim idejama.

U srpskoj kulturi tradicionalizam se pretežno javlja kao patrijarhalizam, pri čemu je patrijarhalni sustav vrijednosti izgrađen na seljačkoj kulturi. (Kuzmanović, 1998, 261) Poštivanje religije, religijskih običaja i kult predaka zauzimaju središnje mjesto u tradicionalnoj kulturi Srba. Prema Čajkanoviću, cijela srpska religija svodi se na kult predaka. (Čajkanović, 1975: 259)

U tradicionalnom sustavu vrijednosti srpskog naroda nacionalni identitet i nacionalna sloboda predstavljaju temelj svih drugih vrijednosti i moralnih zahtjeva. I prije nego se moglo govoriti o naciji u modernom smislu, ona je kod Srba postojala kao vrsta

duhovne zajednice, kao svijest o etničkom srodstvu (zajedničkom porijeklu) i grupno sjećanje na nekadašnju srpsku državu. Mada govori o izmjenama i razvoju mentaliteta, Cvijić u svojim opisima ne ostavlja sumnju da su se osnovni tradicionalni obrasci mišljenja i ponašanja (patrijarhalna porodica, religijski običaji, tradicionalne norme) ipak i dalje održali. Kao nekada ateizam, sada javno pokazivanje religijskih uvjerenja može biti neka vrsta pomodnog ponašanja.

Gredeljevo istraživanje je dokazalo da najveći dio opće populacije (54%) pretežno ispoljava tradicionalističku poziciju (Gredelj, 1994), a iz čega je moguće zaključiti da se neotradicionalizam javlja prije svega u sferi koja je podržavala socijalističku ideologiju. U novim okolnostima ta ideologija je zamjenjena novom (zapravo) starom ideologijom i duhom vremena (sferom kulturnih i religijskih običaja, nacionalne svijesti i sl.)

Početkom 90-ih Srbija je bila zaokupljena „prvobitnom političkom konstitucijom“ (država, granice, nacionalno jedinstvo, rat, mir), a ne modernizacijom i razvojem. Zaoštavanjem jugoslovenske krize produbljuju se već postojeće razlike, doprinoseći akumulaciji konfliktnog potencijala na temelju kojih je nacionalistička politika težila maksimalističkim ciljevima, pojačavajući razlike i stvarajući atmosferu netolerancije. Umjesto demokratskog, rađao se „nacionalni pluralizam koji je priznavao samo izvannacionalne razlike, a zahtijevao homogenizaciju unutar vlastite nacije.“ (Golubović, 1995:147)

Osnovni problem zemalja „mlade demokracije“ je prihvatanje demokracije kao modela čije bi institucije, norme i procedure trebalo da se primjenjuju u zatečenom društvenom okviru. Promjena najvažnijih elemenata političke kulture zahtijeva mnogo godina. (Inglehart, 1991: 18-19)

Sloboda kao preduvjet razvoja građana

Sloboda, s kojom se čovjek susreće u demokratskom procesu, nije njegovo prirodno nasljeđe. Očigledno, mnogo je lakše zavisiti od drugih nego misliti, rasuđivati i odlučivati sam za sebe. To objašnjava činjenicu da se i u individualnom i u političkom životu sloboda mnogo više smatra za teret nego za povlasticu. (Kasirer, 1972:280) Proizilazi, dakle, da vlasti koje na sebe preuzimaju odgovornost odlučivanja, „potiskuju i uništavaju i sam smisao slobode, ali oslobađaju čovjeka svake lične odgovornosti“. (Kasirer, 298)

Težiti slobodi znači težiti uklanjanju prepreka, boriti se za ličnu slobodu znači ne dozvoliti da nas sprječavaju, da nas iskoristavaju ili porobljavaju drugi ljudi čiji su ciljevi drugačiji od naših. Sloboda, shvaćena bar u političkom značenju bazira se na odsustvu pritiska i nadređene volje.

Constant, Mill, Tocqueville smatrali su da se društvo može nazvati slobodnim samo ako njime vladaju bar uzajamno povezana načela: apsolutnom se ne može smatrati nikakva moć, već samo prava, tako da svi ljudi, tko god njima vladao imaju apsolutno pravo odbiti ponašati se neljudski; i drugo, da postoje granice nepovredivosti čovjeka koje se određuju pomoću pravila koja tako dugo važe da su postala dio samog pojma normalnog ljudskog bića.

Još je Marx, slijedeći Hegelovu filozofiju, ukazivao da je za slobodu čovjeka potreban slobodan svijet, (Hegel, 1981:216) te je kao kategorički imperativ slobode isticao zahtjev „da se sruše svi odnosi u kojima je čovek poniženo, prezreno, porobljeno i napušteno biće“. (Marks-Engels, 1979: 156) Nestalnost čovjekove prirode Spinoza obrazlaže riječima da je „čovjek podložan afektima, nije svoj gospodar, nego je potčinjen sudbini, u čijoj se vlasti tako nalazi, da je često primoran da ide za onim što je gore, iako vidi ono što je bolje“ (Spinoza, 1959: 167).

Igoova misao da je ljudski duh „taj koji je od početka historije preobražavao društva i vlade prema zakonu sve prihvatljivijem za razum, taj koji je bio teokratija, aristokracija, monarhija, i koji je danas demokracija“ (Igo, 1985:24), može se dopuniti polazištem njemačke klasične filozofije koja je odredila čovjeka kao samosvjesno biće u svojoj biti. Onaj tko nije samosvjestan (slobodno i samodjelno biće) on još nije čovjek, te je ostao samo prirodno biće. Ako nisi u sebi imao dodatne snage da postaješ čovjekom (jer je to mukotrpan proces koji traje čitav život) jer je dospjet k sebi kao čovjeku jedini istinski zadatak, onda si ostao puko ništa. (Kangrga, 2001: 257)

Veliki značaj u oblikovanju političkih vrijednosti i vrlina građana, Amy Gutmann vidi u sustavu obrazovanja. Njezina glavna poruka je da „narod kojim se vlada samo pomoću vlasti i običaja nije sposoban da uspostavi društvo suverenih građana (Gutmann, 1987,51). Njezina misao je bliska Rousseau koji je u pravu kada kaže: „Stvoriti vladavinu za narod svakako je korisna stvar, ali znam za korisniju - odgojiti narod za vladavinu.“ (Matić, 1993: 831)

Taj zahtjev je utoliko nužniji što demokratska vlast, kako Tokvil ističe, „uvijek pretpostavlja postojanje veoma civilizovanog i veoma obrazovanog društva“. (Tocqueville, 1995:182) Samo onaj tko je spreman da se suoči za izazovima demokracije i da preuzme odgovornost za njezin razvoj može imati poziciju čovjeka koji niti drugome priznaje pravo „da na njemu nešto poboljšava i mijenja, i da se miješa u njegove maksime“, niti sebi daje pravo „da drugima osporava pravo da budu kakvi jesu i kakvi hoće da budu, dobri ili loši“. (Hegel, 1982: 158)

Da bi u demokratskom procesu ostvario svoju ulogu čovjek treba da bude autonoman. On to svojstvo, međutim, ne stiče automatski, odnosno ne daje mu ga priroda. Želi li da ga ima, sam ga mora stvoriti. Za autonomiju, jednako kao i za druga svojstva koja ga čine ličnošću, čovjek treba da je zahvalan sebi.

Ili, kako Kant kaže: „Priroda nije dala čoveku svu savršenost za koju je sposoban, on sam treba da je razvije. Čoveka ne razvija priroda nego sloboda. Za humanost on treba da je zahvalan sam sebi. On je po prirodi sirov, a ako takav ostane i posle kulturnog razvitka, on je zao.“ (Kant, 1974: 204)

Zato se i kaže da se čovjek rađa dva puta: „jednom kao prirodno biće ili *jedinka*, a drugi put kulturno biće ili *ličnost*“.
(Šušnjić, 1982: 207)

Za određenje ličnosti bitan je takođe i osjećaj identiteta, odnosno potrebe za očuvanjem svojeg *ja*, što podrazumijeva ne samo volju da se odluke donose samostalno, već i spremnost da se preuzme odgovornost za njih. Potreba čovjeka da se od jedinke, odnosno individuuma izdigne do nivoa ličnosti, data je i zadata. (Adorno, Horkhajmer, 1980:48)

Ta potreba je data jer čovjek, kako bi Kant rekao, stalno osjeća potrebu da se drugima *razotkrije*. I to nezavisno od toga da li se tim razotkrivanjem nešto namjerava ili ne. No, čak i onda kada nije motivirana ničim posebnim, potreba razotkrivanja drugima nosi u sebi svijest o kakvoći onoga što se razotkriva. Otuda su sasvim rijetki ljudi kojima nije stalo kako će sebe razotkriti (predstaviti se) drugima, i kakav će biti sud (i odnos) drugih o njima.

I kao što je korisno, sve dok je čovječanstvo nesavršno, da postoje različita mišljenja, tako je isto korisno da postoje različiti načini života, da se omogućí slobodan izbor različitim kriterijima, pod uvjetom da se ne povrede drugi ljudi i da valjanost različitih načina života treba dokazati u praksi kad god neko misli da je sposoban da ih oproba. (Mill, 1988: 88) U tom procesu, šanse su na strani onoga ko je kadar da ga razumije i mijenja. Razumjeti ga može onda kad stvarnost vidi onakvom kakva jeste, a „videti stvarnost onakvom kakva jeste znači, pre svega, razbiti mitove i iluzije koje nas *primoravaju* da posmatramo sebe, stvari i situacije *tudim* očima“. (Kosik, 1983: 122) Pri tome, vlastito viđenje svijeta ne isključuje, nego podrazumijeva

upoređivanje i kritičko vrednovanje svoje istine o svijetu sa odnosnim istinama drugih. (Jaspers, 1989:13) Mijenjati taj svijet može samo čovjek koji je slobodan, i to u izvornom hegelovskom smislu, gdje sloboda ne znači „biti u konačnosti, već u samostalnosti koja ne može biti napadnuta“.67 (Hegel, 1962:82) Izdizanje individue do nivoa ličnosti, koja treba da bude subjekat demokratskog procesa, bitno zavisi od mjere njene moralnosti.

Pejn upozorava da se mora praviti oštra razlika između vlade i društva. Razloge za to on nalazi u sljedećem: „Društvo je jedna zajednica, radi saradnje i međusobne povezanosti, a zasnovana je na pravdi i osjećanjima. Vlada je instrument represije. Društvo je blagodet, a vlada, čak i kad je najboljeg oblika, samo je nužno zlo radi ograničavanja čovjekovih zloćudnih nagona.“ (Paine, 1987) Hegel civilno (građansko) društvo posmatra kao sferu moralnog života u kojoj se povezuju porodica i država.

Mill je još precizniji u zahtjevu za uspostavljanjem granice između individualne nezavisnosti i društvene (državne) kontrole. Milov temeljni stav, u tom pogledu, jeste da „nema razloga da sva ljudska iskustva budu izgrađena po istom modelu“, budući da svako ko ima razuma može sam najbolje rješavati svoje probleme.(Mil, 1988: 130) Umjesto insistiranja na šablonima iza kojih stoji autoritet centralne vlasti, građanima treba dozvoliti da upravljaju lokalnim ustanovama i udruženjima. Da bi oni to uspješno radili, potrebno je „jedno posebno obučavanje građana“, jedan „praktični dio političkog obrazovanja slobodnih ljudi koji ih izvlači iz uskog kruga lične i porodične sebičnosti, navikava na razumijevanje zajedničkih interesa i uči da djeluju iz javnih i polujavnih motiva i da se u svojim postupcima rukovode ciljevima koji ih ujedinjuju, umjesto da ih izoluju“.(Mil, 1988: 134)

Ovo tim prije što „jedina sloboda koja zalužuje to ime, jeste sloboda da tražimo sopstveno dobro na svoj način“. (Mill, 1975: 18) Potreba za takvim reguliranjem odnosa na relaciji

društvo - pojedinac odnosi se ne samo na ekonomsku sferu već i na političku sferu i sferu čovjekovog duhovnog života u cjelini.

Slijedeći Kantovu težnju o „svjetsko građanskoj namjeri“, naše djelovanje treba biti vođeno željom za unapređenjem svjetskog građanskog društva. Ukoliko mi stvarno želimo slobodu u kojoj se jedino mogu razviti naše mogućnosti, Kant nas upozorava da uvijek moramo imati za cilj „na pravu zasnovanog sveopćeg građanskog društva“ za sve ljude. Dahrendorf ovu Kantovu misao shvaća kao nedjeljivost slobode. Sloboda je najviši cilj – „vita activa“ – javnog djelovanja. Stoga ona ostaje nepotpuna ako je privilegij. (Dahrendorf, 2005: 126)

Demokracija, kao oblik društvene zajednice u kojoj se kvalitet života ocjenjuje prema slobodi pojedinaca, a ne prema slobodi grupa i organizacija, nespojiva je s prepotencijom, karijerizmom, demagogijom, apsolutizacijom sopstvenih i neuvažavanjem interesa drugih, netolerancijom i isključivostima bilo koje vrste. Osoba bez tih „osobina“ oduzima mogućnosti iskazivanja demokratičnosti.

Nasuprot tome, građanske vrline (samodisciplina, tolerancija, spremnost na dijalog uz poštovanje dostojanstva drugih i različitosti u stavovima, usmjerenost na ravnotežu između ličnog interesa i dobrobiti svih, umijeće pregovaranja i upravljanja konfliktima na miran i pravedan način) sastavni su dio i bitno svojstvo čovjekovog demokratskog bitka i bića.

Demokracija znači odgovarati na želje i zahtjeve građana. Locke i Mill su naglašavali značaj građanskih vrlina za politički poredak, a naročito je Mill isticao da javna participacija građanina ima uvijek i obrazovnu funkciju i da oblikuje javne vrline građana i da podstiče njihovu odgovornost za opće dobro i toleranciju prema drugim građanima.

Politički procesi koji se odvijaju pod potpunom kontrolom nekog od nosilaca apsolutne moći (svejedno da li je to službena državna vlast ili neki „anonimni centar“), ili se temelje na neporecivim

kolektivnim identitetima i vrijednostima (nacionalnim, klasnim, vjerskim, ideološkim), više pogoduju nastanku raznih fundamentalizama i diktatura nego razvoju demokratije. To što takvi procesi, dok traju, uvijek imaju masovne pristalice ne mijenja njihovu prirodu i krajnji ishod. Na tu zakonitost podsjeća i Hannah Arendt, kada kaže da „totalitarni režimi, dok su na vlasti, i totalitarne vođe dok su živi, do samoga kraja ’iziskuju i počivaju na masovnoj podršci’“ (Arendt, 1996:31) Politički procesi unutar civilnog društva, kao autentičnog oblika povezivanja i organizovanja nezavisnih građana i njihovog slobodnog djelovanja prema javnoj vlasti i uopšte, drugačiji su i imaju drugačiji ishod jer čovjeku omogućavaju da, umjesto apstraktnih *viših*, preferira svoje realne životne ciljeve, i tako sopstvenu viziju društvenog interesa pretpostavi raznim organističkim i holističkim projekcijama *opšteg dobra*.

Mil kaže: „Kad samo društvo postane tiranin... onda ono praktikuje društveno veću tiraniju nego što to čine mnogi vidovi političkog pritiska, jer... daje manje mogućnosti za bjekstvo od njega, pošto dublje ulazi u intimu života i okiva i samu dušu.“ (Sartori, 2001: 146) „Društvo obuzeto beznađem i strahom, zahvaćeno panikom, može da potraži rešenje u tiraniji koja pojedince, uključujući i one koji je podržavaju, lišava individualnih prava“. (Kolakovski, 1988:5) Sioran kaže da se i tiranija „može zavoleti, jer se čoveku događa da više voli živeti u strahu nego da se suoči sa strepnjom što je oseća pred zahtevom da bude slobodna ličnost“ (Sioran, 1987:53)

Ima li se sve to u vidu, nije teško saglasiti se sa Milom, kad kaže: „Prava i interesi svih i svakoga sigurni su od ugrožavanja samo ako je zainteresovana osoba sposobna i riješena da se za njih sama izbori. Ljudska bića sigurna su od zla koje im mogu nanijeti drugi u mjeri u kojoj raspolažu snagom da sama sebe *štite*“. (Mill, 1958:43) Ova Milova misao, mada nastala u kontekstu objašnjenja pozicije građanina u društvu tzv. liberalne

orijentacije, ima važnost aksioma za poziciju čovjeka (građanina) u demokratskom procesu uopšte

Građanin kao subjekt demokratskog društva

Pojam građanina leži u temelju modernog građanskog svijeta u cjelini, a posebno za njemu primjeren karakter. Pojam građanin ima korjen u riječi grad odakle potiče i građansko društvo. Sam pojam građanina dvostruko se shvaća; misli se na građanina kao *bourgeois* (privatno, egoističko, na svoj interes usmjereno biće i građanina kao *citoyen* (kao političko, opće društveno biće ili javni društveno politički djelatnik koji se na društvenom planu bori za svoje posebne i pojedinačne interese, usklađujući svoje interese sa drugim različitim interesima). Iz ovoga je vidljivo da je pojam građanina proturječan, pa je unutar jednog naroda kao državljana i pojedinaca pripadnika naroda jedne države uvijek neprestan sukob interesa. Država mora biti organizacija za održanje, njegovanje i osiguranje općih interesa građana državljana uz garantiranje prava i sloboda, ali i interesa svakog pojedinca. Nasuprot plemensko rodovskom sustavu života ovdje je važno naglasiti da pojedinac prethodi kolektivu, te da se tako uređenoj zajednici očituje duh modernog vremena, a što je i osnovni princip novovjekovnog građanskog društveno – političkog uređenja jedne demokratske konstitutivne zemlje i što je bit europskog duha.

Slijedeći Hegelovu misao da je država u modernom građanskom društvu garant čovjekovih sloboda, osnovni politički zadatak suvremene demokratske konstituirane države je usklađivanje interesa građanina kao *bourgeois*-a s interesima građana kao *citoyen*-a. Ako ona to ne čini onda je ta država kreatura moderne europske države. Rousseau razlikuje volju svih i opću volju zaključivši da se na temelju volje svih ne može doći do konstitucije političkog života kao takvog jer svaki pojedinac

vuče na svoju stranu. Bitne probleme zajednice moguće je riješiti samo na nivou opće volje građana kao subjekta koji čine „političko tijelo“. Osnovna ideja Kantove filozofije prava istaknuta je u ideji savršenog građanskog uređenja u kome je sloboda svakoga moguća zajedno sa slobodom svih. Građanin je po svojoj biti određen kao političko biće pa samim tim i nezaobilazni faktor samog ustrojstva države.

Najčešće se, pod građaninom, podrazumijeva lice sa određenim pravima i dužnostima u okviru društveno-političke zajednice za koju je vezano relativno trajnim pripadanjem. Riječ je, dakle, o čovjeku kao političkom subjektu, koji se nalazi u aktivnom odnosu prema drugim članovima društvene zajednice, odnosno državi. No, kazati samo da je građanin *homo politicus* nije dovoljno. Otuda se tragovi razlika između *civisa* i *civicusa*, tj. aktivnog i punopravnog građanina i nepotpunog građanina ili podanika, mogu naći i kod Hegela i kod drugih pisaca koji pišu na prelazu iz srednjeg u novi vijek. Pritom, ne treba smetnuti s uma da je Hegel smatrao da sloboda postoji „samo onde gde samostalan pojedinac ima beskonačnu vrednost“. (Hegel, 1951: 34)

Deklaracija prava čovjeka i građanina (1789) afirmira prirodna građanska i politička prava, kojima treba da bude potčinjena i konstitucija i uprava. „Ljudi se“, piše u *Deklaraciji*, „rađaju i cijelog života ostaju slobodni i jednaki u pravima“, a jedine društvene razlike koje se mogu opravdati jesu one što nastaju „radi opšte koristi“. Zbog toga cilj svakog političkog udruživanja treba biti očuvanje čovjekovih prirodnih i nezastarivih prava: slobode, svojine i sigurnosti. Sloboda se, prema *Deklaraciji*, sastoji „u tome što svako može da čini ono što drugome ne škodi“. (Vešović, 215)

Građaninom se danas smatra pravno slobodna, ekonomski nezavisna i socijalno zbrinuta ličnost, koja ima inicijativu u obimnom mehanizmu političkih i pravnih odnosa i odgovorna je za karakter njegovog funkcionisanja i učinke. Atribucije tako

shvaćenog građanskog subjektiviteta znatno prevazilaze okvire aksiomatskih čovjekovih prava i sloboda, koje se smatraju pretpostavkama same njegove egzistencije i koje on posjeduje još u tzv. prirodnom stanju, prije pojave politike i političkog poretka (pravo na život, pravo na svojinu, pravo na slobodu, pravo na traženje sreće i izbor uvjerenja). U te atribucije, osim navedenih prava, spadaju i demokracija, tolerancija, kultura komunikacije, odgovornost, uzajamnost i etika, ali i znanje, kompetentnost, pouzdanost, spremnost da se odlučuje samo na osnovu informacija i argumenata, te vladanje odgovarajućim vještinama sudjelovanja u predlaganju mjera javne politike i vršenju vlasti. Riječ je o svojstvima i sposobnostima koje čovjeku nisu unaprijed date, već ih stječe postepeno i zavisno od „priprema za život“, odnosno iskustava i iskušenja koja mu život donosi.

Uzroci iskušenja građanina u ostvarivanju uloge subjekta demokratskog procesa višestruki su: dati su u njemu samom, u njegovoj *ljudskoj prirodi*; izviru iz složenosti uspostavljanja ravnoteže na relaciji individualno - kolektivno; nameće ih *unutrašnja priroda* posla kojim se u tom procesu bavi.

U prvom redu „skloni da stalno priznaju centralnoj vlasti nova prava ili da je puštaju da ih sama uzme, jer im se čini da jedino ona ima interes i mogućnosti da ih brani od anarhije braneći sebe“. Da bi pojačao taj argument, Tocqueville dodaje da građanima „ne preostaje ni energije ni vremena za politički život“, ni zbog toga što im je privatni život u demokracijama „tako pun djelatnosti..., tako živ, pun želja i poslova“ (Tocqueville, 1995: 616) Uz to, malo je građana koji su unaprijed pripremljeni i obrazovani za poslove uspješnog usmjerenja demokratskog procesa. Najviše je onih građana nosilaca (aktera) demokratskog procesa koji pripadaju onom *politički neupućenom i slabom tijelu* (svojih etnika), „gotovo nepriступaćnom za ideje koje bi mogle oplemeniti djelovanje“ (Arendt, 1996: 38)

No, ni građaninovo političko *ja*, tj. ono što građanin politički jeste, i kako jeste, nije unaprijed dato kao nešto posve jasno i dovršeno, već je i ono „u stalnom oblikovanju izborom djelovanja“. (Dewey, 1963: 469)

Hegel bi rekao: „Čovjek je tako mnogostran da se od njega sve može napraviti; raznoliko istkano tkanje njegovih osjećanja ima toliko krajeva da se na njih - ako ne na jedan, onda na drugi - može nadovezati sve. Zato je on bio sposoban za najbudalastija sujevjerja, za najveće historijsko i političko robovanje.“ (Hegel, 1982: 23)

Prema Galstonu vrline idealnog dobrog građanina su a) opće vrline (hrabrost, poštivanje zakona, lojalnost), b) socijalne vrline (nezavisnost, otvorenost), c) ekonomske vrline (radna etika, adaptacija na ekonomske i tehnološke promjene) d) političke vrline (sposobnost respektiranja prava drugih ljudi, sposobnost ocjenjivanja i vrednovanja onih koji upravljaju državom, spremnost sudjelovanja u javnim debatama zajednice) (Galston, 1991: 221-24) Osobinu „javne odgovornost“ naročito naglašava Macedo (Macedo, 1990)

I kod Rawlsa nalazimo ideal demokratskog građanina. Građane demokratskog društva promišlja kao slobodne i kao jednake osobe koje su slobodne jer posjeduju moralne moći (sposobnost za osjećaj pravednosti i za neku koncepciju dobra) i umske moći (sudeње, mišljenje i zaključivanje). Građani su jednaki jer posjeduju te moći u minimalnom stupnju, ali stupnju koji je potreban da bi oni bili u potpunost kooperirajući članovi društva. Sposobnost za osjećaj pravednosti, prema Rawlsu, osigurava razumijevanje javne koncepcije pravednosti. Taj osjećaj iskazuje spremnost, ali i želju, da se prema drugima djeluje pod uvjetima koje drugi također mogu javno prihvatiti. Druga moralna moć, sposobnost za neku koncepciju dobra, pruža svakoj osobi mogućnost revidiranja i preoblikovanja svoje koncepcije dobra na razložnim i racionalnim osnovama.

Pokušaja da se utvrdi idealan tip građanina kao subjekta demokratije i demokratskog ima i danas. Tako bi savremeni *uzor* u tom pogledu trebao sadržavati sedam bitnih svojstava. To su: odgovarajuće znanje; kompetentnost; pouzdanost; posvećenost građanskom društvu; vjerovanje u građanske vrline; vještine za građansko učešće; odlučivanje na osnovu argumenata i informacija. Građaninu koji hoće da bude subjekat demokratskog procesa potrebno je: da je ličnost, da ima odgovarajući moralni dignitet te da posjeduje potrebna stručna znanja i vještine. (Rowls, 1972)

Čovjeku nikada nije teško da svoje nerazumne i amoralne radnje opravda, tj. da sebi i drugima dokaže da su njegovi postupci razumni, čak i jedino mogući. Njemu, „nije teško da se ponaša iracionalno, ali mu je gotovo nemoguće da svojim akcijama ne da izgled razumne motivisanosti“. (From, 1980: 83)

Najzad, pomenuta svojstva građanina uslovljena su i činjenicom da se suština i kvalitet demokratskog ocjenjuje, pored ostalog, prema slobodi pojedinca, odnosno prema stepenu njegove relativne nezavisnosti u izboru puteva i sredstava kojima će ostvarivati sopstveno dobro i dobro drugih. Iznalaženje „prave mjere“, i jednog i drugog, suptilan je i vrlo osjetljiv proces, koji traži izuzetan smisao za vaganje odnosa između pojedinačnog i opšteg. Ili, kako bi Hegel rekao, „pravo na nezavisnost sastoji se ujedno u jedinstvu i prožimanju individualnosti i opštosti, jer opštost dobija konkretni realitet isto tako tek na osnovu pojedinačnoga, kao što pojedinačan i poseban subjekt tek u opštem nalazi nepokolebljivu bazu i pravu sadržinu svoje stvarnosti“. (Hegel, 1970: 180)

Demokracija se, pored ostalog, definira i kao politički sistem u kome obični ljudi kontroliraju elitu na vlasti. Od običnog čovjeka se, dakle, očekuje da ima aktivnu ulogu u poslovima vlasti. Zbog toga Dahl i smatra da se demokracija može definirati kao društvo u kojem „obični građani imaju visok stupanj

kontrole svojih vođa“. (Dahl, 1956, 3) Almond i Verba iznose suprotno mišljenje jer smatraju da u gotovo svim suvremenim društvima važne odluke donosi vrlo mali broj ljudi. U njima, „ni običan građanin, ni 'javno mnjenje' ne određuju politiku“. (Almond, Verba, 2000: 136)

Slična su i Tocquevillova razmišljanja o fenomenu samoisključivanja građana iz demokratskog procesa. Tokvil, naime, smatra da je to posljedica dvaju njihovih suprotnih, ali podjednako kobnih stanovišta: „Jedni u jednakosti opažaju samo anarhične težnje koje se iz nje rađaju. Boje se svoje slobodne volje; boje se sami sebe. Drugi, malobrojniji, ali upućeniji, drugačijeg su gledišta. Pored puta koji, polazeći od jednakosti, vodi anarhiji, otkrili su najzad i put koji se čini da ljude neodoljivo vodi potčinjenosti. Oni se u duši unaprijed mire s tom nužnom potčinjenosti, pa izgubivši nadu da će ostati slobodni, već u dnu srca obožavaju gospodara koji uskoro treba da dođe. Prvi se odriču slobode zato što cijene da je opasna; drugi zato što sude da je nemoguća.“ (Tocqueville, 1995:643)

Tokvil, uz to, apostrofira i „jedan vrlo prirodan i vrlo opasan nagon demokratskih naroda“, a to je „da preziru individualna prava i da o njima vode malo računa.“ On o tome kaže: „Ljudi obično drže do nekog prava i pokazuju poštovanje prema njemu u zavisnosti od njegove važnosti i od dugotrajnog njegovog korišćenja. Individualna prava koja se sreću u demokratskih naroda obično su malog značaja, vrlo nedavna i veoma nepostojana; zbog toga se ona često veoma lako žrtvuju i skoro uvijek krše bez griže savjesti.“ Da paradoks bude veći, „ljudi bivaju sve manje privrženi pravima pojedinaca baš u vrijeme kad bi bilo najnužnije sačuvati i braniti ono malo što od njih još ostaje“. (Kasirer. 1972: 641)

„Tocqueville iznad ljudi vidi ogromnu starateljsku vlast, koja se sama stara da im osigurava zadovoljstva i da bdi nad njihovom sudbinom. Ona je apsolutna, sveobuhvatna do sitnica, uređena

propisima, dalekovida i blaga. Ličila bi na očinsku vlast, kad bi joj, kao ovoj, svrha bila da ljude pripremi za muževni uzrast; ali ona, naprotiv, teži samo tome da ih nepromjenljivo zadrži u djetinjstvu; voli da se građani vesele, samo da ne misle na drugo što do na veselje. Rado ona radi na njihovoj sreći, ali hoće da im je jedino ona pruža i sama o njoj sudi; stara se o njihovoj bezbjednosti, predviđa i zadovoljava njihove potrebe, olakšava im uživanja, vodi njihove glavne poslove, upravlja njihovom djelatnošću, uređuje nasljeđivanje, raspodjeljuje nasljedstva; što li ne može i sasvim da ih oslobodi muke da misle i truda da žive”?

U takvim okolnostima, potčinjenost građana vlasti opća je i obuhvaća sve. „Ona ih ne baca u očajanje, ali ih neprestano ometa i navodi ih da odustanu od korišćenja svoje volje. Ona im malo po malo guši duh i slabi dušu, dok ovakva pokornost koja se nameće samo u malom broju vrlo važnih okolnosti, ali rijetkih, objelodanjuje potčinjenost tek s vremena na vrijeme i pritiskuje samo izvjesne ljude. Zalud ćete tim istim građanima, koje ste učinili tako zavisnim od centralne vlasti, povjeriti da s vremena na vrijeme biraju predstavnike te vlasti; to tako značajno, ali tako kratko i tako rijetko korišćenje njihove slobodne volje neće spriječiti da oni malo pomalo izgube sposobnost da misle, osjećaju i djelaju po svojoj volji i da tako postepeno padnu ispod nivoa ljudskoga“. (Kasirer, 289)

Tamo gdje bude mogućnosti da se ove potrebe slobodno iskazuju i realizuju, biće i građanin. I to ne kao frustrirana, bezlična i amorfnja jedinka, već onakav kakvog ga portretira H. Laswell: kao ličnost sa toplim i prijemčivim stavom prema drugim ljudima, sposobna da im vjeruje i sa njima dijeli sudbinu, više vrijednosno orijentirana i nesputana osjećanjem bilo koje tjeskobe. (Laswell, 1946:148) Gellner, o tome, kaže: „Ljudi se rađaju i žive u postojećim institucijama i kulturi svoga društva, koje često uzimaju kao samorazumljive, otprilike onako kako govore. Kultura u kojoj žive oblikuje ih, ne dolaze u nju posve gotovi i

zatim 'biraju' društvo koje im se sviđa. Kultura je unaprijed uređen sustav. Društvene institucije i kulture rijetko se biraju: one su naša sudbina, ne naš izbor" (Gellner, 2001)

Zaključak

Ako se u kriznim vremenima ljudi okreću tradicionalizmu, kolektivitetu, često i nacionalizmu, to znači da je Hobbes bio u pravu, a ne Locke: ljudi ne teže niti sreći, ni slobodi, ni pravdi, već iznad svega sigurnosti. U takvim okolnostima može se dokazati i ispravnost Aristotelovog mišljenja koji je tvrdio da su mnogi ljudi po prirodi robovi, a kad se oslobode okova oni nemaju moralnih i intelektualnih potencijala suočiti se s odgovornošću, mogućnosti odabira, već gubeći jednu vrstu okova teže drugoj ili sami stvaraju nove.

Za retradicionizam je karakteristično da je povezan sa jačanjem etnocentističkog nacionalizma jer to jeste bio karakterističan način vraćanja tradicionalizmu i njegov bitan sadržaj. Nacionalizam je odgovor na društvenu krizu i urušavanje ideološkog projekta, ali ne kao spontana reakcija, već je potican od strane političkih i intelektualnih elita. Politički rukovodioci su se borili za politički opstanak i tragali za novim temeljem legitimiteta, a dio tradicionalno usmjerene intelektualne elite na području cijele bivše Jugoslavije romantičarski opsjednut značenjem svoje nacije i vođenjem idejnog i političkog bilansa o dobitku ili gubitku u Jugoslaviji. S druge strane, većina građana je bila frustrirana ukupnom društvenom krizom i osjećala je potrebu za izlaskom iz stanja psihološke konfuzije i anomije. Iako je 80-ih godina 20. stoljeća nacionalizam jačao, on nije prodro u široki dio populacije. Kada je političko rukovodstvo došlo na čelo tok pokreta, društveni procesi su dobili tok koji je teško zaustaviti, a nacionalizam je postao sudbina ljudi ovih prostora. Nacija se doživljavala kao primordijalna i vječna

zajednica, etnicitet dobio prednost pred političkim; nacionalni identitet je postao važniji od drugih socijalnih identiteta, a sve simbole su potisnuli tradicionalno-nacionalni. Jačanje etnocentričkog shvaćanja nacije vodilo je obnavljanju starih mitova, opsesiji tradicionalnim i novim neprijateljima i viđenju vlastite nacije kao vječite žrtve. Društvena zajednica se vidi kao nacionalna i naglašava se iskustvo predaka, u prvom redu patnja, stradanja i žrtvovanja za narod (naciju).

Ovaj konfuzni spoj stare i nove ideologije, istovremeno je izraz konfuzije u društvu i vladajućem političkom vrhu i činilac koji pomaže održavanju te konfuzije u glavama novih generacija. Proces retradicionalizacije je kaotičan, nekonzistentan i konfuzan. Liberalni analitičari koji oštro i podrugljivo kritiziraju povratak tradicionalizmu često odbijaju vidjeti i razumjeti da je tradicionalni vrijednosni sustav nastao na logičan način pod određenim društveno-historijskim okolnostima, a da se retradicionalizacija svijesti događa zato što se obnavljaju neki obrasci društvenih odnosa i sukobljavanja, koji nužno obnavljaju i njima odgovarajuću svijest i vrijednosni sustav. Radikalna kritika etničkog, pa često i svakog socijalnog identiteta i kolektivizma kao vida zarobljavanja individue previđa da pojedinac razne vrste socijalnog identiteta doživljava kao proširenje vlastitog ega i da mu vezanost za kolektiv pomaže u lakšem podnošenju teških životnih trenutaka. Iz tog razloga društvene kataklizme često dovode do oživljavanja nekog kolektivnog duha. A čak i kada je sasvim jasno da neki elementi tradicionalizma igraju više negativnu nego pozitivnu ulogu, nije dovoljna oštra kritika anahrone svijesti već je potrebno promijeniti okolnosti koji su takvu svijest oživjeli i učinili je bar prividno smislenom, tj. funkcionalnom.

Na primjeru Srbije i Hrvatske vidi se da je u početku liberalna retorika otvarala vrata nacionalističkoj politici i pribavljala joj slobodarski legitimitet da bi kasnije čisto nacionalistička politika postala dominantna.

Kakve su šanse da se u ovim prostorima u sklopu matrice tranzicijskih procesa sada i ovdje oblikuju građanske nacije na temelju čisto političkog koncepta, ali sada bez nacionalizma? Politički procesi unutar civilnog društva trebaju biti shvaćeni kao autentični oblika povezivanja i organizovanja nezavisnih građana i njihovog slobodnog djelovanja prema javnoj vlasti i uopće. Građanin je po svojoj biti određen kao političko biće pa samim tim i nezaobilazni faktor samog ustrojstva države.

Mišljenje je glavno oružje u borbi protiv tiranskih birokratskih sila društva („društvo nikoga“, „vlasti nikoga“) u borbi za stvarnu slobodu. Mora se naučiti misliti na nov način kako bi se moglo oduprijeti posljedicama uspona društva u modernom dobu koje je osvojilo „javnu sferu“ i isključuje mogućnost djelovanja. Umjesto djelovanja društvo od svojih članova očekuje određenu vrstu ponašanja, namećući bezbrojna pravila koja imaju za cilj „normalizaciju“ svojih članova, prisiljavajući ih na poslušnost koja isključuje spontano djelovanje ili izvanredna dostignuća. Društveni mentalitet koji se usmjeren samo na „administriranje“, isključiv je i čak poguban za *djelovanje* i istinski politički život. Ako čovjek živi u svijetu u kome se *ponaša* i u kome je *normaliziran*, to znači da živi u svijetu koji je mrtav za govor i djelovanje. Potrebno je osloboditi se Poporovim riječnikom rečeno „mita o okviru“, mita da smo svi mi zatvorenici uhvaćeni u okvir naših teorija, naših očekivanja, naših ranijih iskustava, našeg jezika. Život se neprekidno mijenja te stalno postoje stvari o kojima treba razgovarati. Među ljudima koji žive zajedno uvijek će biti poslova koji su dio javne sfere, ili drugačije rečeno poslova koji zaslužuju da se o njima govori javno, s tim što treba naglasiti da je ono što postaje javno u svakom datom trenutku različito.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Adorno, Theodor/Horkhajmer, Max (1980) *Sociološke studije*, Zagreb.
2. Almond, Gabriel/Sidney, Verba (2000) *Civilna kultura*, Zagreb, Politička kultura.
3. Arendt, Hannah (1996) *Totalitarizam*, Zagreb: Politička kultura
4. Belin, Isaiah (1992) *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd: Filip Višnjić.
5. Bibo, Istvan (1996). *Beda malih istočnoevropskih država*, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
6. Bobio, Norberto(1992) *Liberalizam i demokracija*, Biblioteka Erasmus, Novi liber, Zagreb.
7. Cvijić, Jovan (1987) *Balkansko poluostrvo*, SANU, Beograd
8. Čajkanović, Veselin (1973) *Nekolike opšte pojave u srpskoj religiji u „Mit i religija u Srba“*, Srpska književna zadruga, Beograd
9. Dahl, Rober (1956) *A Preface to Democratic Theory*, Chicago.
10. Dahrendorf, Ralf (2005) *U potrazi za novim poretkom*, Zagreb: Delakont.
11. Dewey, John (1963) *Democrazia e educazione*, Firenca
12. Friedrich, Carl (1968) *Trends of Federalism in Theory and Practice*, New York
13. From, Erih (1980) *Zdravo društvo*, Beograd.
14. Galston, William A. (1991) *Liberal purposes: Goods, virtues, and diversity in the liberal state*, Cambridge University Press, Cambridge and New York
15. Gellner, Ernest (2001) *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, Zagreb: Politička kultura
16. Gramsci, Antonio (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.
17. Gredelj Stjepan „Dominantne vrednosne orijentacije“ u Lazić, Mladen (ur) *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd
18. Golubović, Zagorka (1995) „Nacionalizam kao dominantan društveni odnos i kao dispozicija karaktera“ u Golubović Z, Kuzmanović,

B., Vasović, M, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd

19. Gutmann, Amy (1987) *Democratic Education*, Princeptone.

20. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1951) *Filozofija povijesti*, Zagreb, 1951.

21. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1970) *Estetika*, Beograd, knj. I.

22. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1981) *Pravni i politički spisi*, Beograd

23. Hegel, Georg Vilhelm Fridrih (1982) *Rani spisi*. Sarajevo: Veselin Masleša.

24. Igo, Viktor (1985) *Govor o slobodi štampe*, Ljubljana, „Delo“, 5/1985.

25. Inglehart, Ronald (1991) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press

26. Jaspers, Karl (1989) *Filozofija*, Sremski Karlovci

27. Kangrga, Milan (2001) *Šverceri vlastitog života*, Beograd: Republika

28. Kangrga, Milan (2002) *Nacionalizam ili demokracija*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića

29. Kant, Imanuel (1970) *Um i sloboda*, Beograd.

30. Kasirer, Ernest (1972) *Mit o državi*, Beograd.

31. Kiš, Janoš (2002) *Građenje nacije i iza toga*, u: Opalski, Magda, Kymlicka Will, (ur) *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beograd

32. Kosik, Karel (1983) *Dijalektika krize*, Beograd.

33. Konstantinović Radomir (2004) *Filozofija palanke*, Otkrovenje, Beograd, 2004.

34. Kolakovski, Lešek *Idolatrija politike*, Beograd, “Književne novine”, br. 756/1988.

35. Kuzmanović Bora (1998) *Retradicionalizacija političke kulture* u zborniku *Fragmenti političke kulture*, Beograd, Institut društvenih nauka.

36. Lasswell, Harel (1946) *Power and Personality*, New York.

37. Locke, John (1970) *Two Treatises of Government*, Cambridge

38. Macedo, Stephen (1990) *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue, and Community in Liberal Constitutionalism*, Oxford, Clarendon Press

-
39. Matić, Milan (1993) *Politička kultura*. u: Matić Milan, Stanovčić Vojislav (ur.) *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: Savremena administracija
40. Marks-Engels-Lenjin (1975) *Nacionalno pitanje*, Sarajevo.
41. Marks, Karl (1951) *Pisma Kugelmanu*, Beograd
42. Marks-Engels (1979) *Dela*, Beograd.
43. Morin, Edgar (1983) *Kako izaći iz XX stoljeća*, Zagreb.
44. Mill, John Stuart (1958) *Considerations on Representative Government*, Indianapolis.
45. Mill, John Stuart (1975) *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London.
46. Mil, Džon Stjuart (1988) *O slobodi*, Beograd.
47. Paine, Thomas (1987) *Rasprava o temeljnim načelima vladavine*, Zagreb: Informator
48. Pantić, Dragomir (1998) „Politička kultura i vrednosti“, u zborniku radova *Fragmenti političke kulture*, Beograd, Institut društvenih nauka,
49. Podunavac, Milan (1998) „Politička kultura i političke ustanove“, u zborniku radova *Fragmenti političke kulture*, Beograd, Institut društvenih nauka.
50. Rawls. John (1972) *Theory of Justice*, Clarendon, Oxford.
51. Sartori, Đovani (2001) *Demokratija šta je to?*, CID, Podgorica.
52. Sioran, Emil (1987) *Istorija i utopija*, Čačak
53. Spektorski, Evgenije (1997) *Istorija socijalne filozofije*, Beograd-Podgorica.
54. Spinoza, Baruh (1959) *Etika*, Beograd.
55. Supek, Rudi (1992) *Društvene predrasude i nacionalizam*, Zagreb, Nakladni zavod Globus
56. Šušnjić, Đuro (1982) *Cvetovi i tla*, Beograd.
57. Tocqueville, de Alexis (1995) *O demokraciji u Americi*, Informator, Zagreb, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
58. Vasović Mirjana (1998) „Politička socijalizacija i promjene političke kulture“, *Fragmenti političke kulture*, Beograd, Institut društvenih nauka.
59. Vešović, Milan (prir.) *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*.

MARKSOVA NOVA POPULARNOST

Željko Rutović

We are witnessing a global crisis of the system which cannot adequately cope with its essential problems, and most of all, with a great autumn financial crisis since 2008. The crisis has a versatile nature, and in its expression, among other things, one can notice human alienation. While exploring new opportunities and corrections of theory and practice, work of Karl Marx is made topical again in scientific and intellectual circles.

*Marksizam nije prevaziđen,
jer nijesu prevaziđeni problemi
kojima se marksizam bavi.*

Žan – Pol Sartr

Najnovija svjetska ekonomska kriza donijela je razna kritička preispitivanja – politička, filozofska, ekonomska, preispitivanje osnovnih postavki funkcionisanja društva te promišljanje nove uloge države koja bi spriječila kaos na neoliberalnom tržištu. Tržišta su, takoreći, propala i bez jasnog su odgovora kako upravljati privredom da bi ona bila efikasna. Može se reći da je pitanje svih pitanja kako moderna društva mogu prevazići veliku svjetsku krizu.

Marks i marksizam su tema akademskog proučavanja u Njemačkoj (i uopšte na Zapadu) pri čemu se marksizam ne posmatra u ideološkoj ravni. Uostalom, Karl Marks (kao i Kant) pripada tradiciji „kritičkog racionalizma“ dominantne teorije ne samo XX vijeka. Mnoge od protivurječnosti koje je on vidio u kapitalizmu viktorijanskog doba, a kojima su se pozabavile i razne reformističke vlade, počele su da se pojavljuju u novom svijetlu. Marksovo djelo postalo je zanimljivo štivo o globalizaciji, političkoj korupciji, monopolizaciji, nejednakosti, tehničkom napretku, opadanju visoke kulture i iscrpljujućoj prirodi savremenog života – temama o kojima danas podjednako brinu ekonomisti, sociolozi, psiholozi, antropolozi, kulturolozi.

Marksov opis globalizacije i danas je aktuelan koliko i prije 150 godina. Treba li naglašavati značaj njegove teorije socijalnog otuđenja u ranoj kritici kapitalizma, što i danas oseća veliki dio čovječanstva. Jednostavno, Marksove analize kapitalističke ekonomije pomažu razumijevanju uzroka i današnje svjetske krize. Opadanje stope profita, monopolističke tendencije, uslovi rada, funkcija novca, rezervne armije nezapošljenih, tipična su mjesta Marksovih teorija koja ga čine „propovjednikom“ univerzalne međuzavisnosti država, što je bio njegov izraz za globalizaciju.

U tom kontekstu ime Karla Marksa, njemačkog filozofa i tvorca naučnog komunizma, koji je želio da ujedini njemačku filozofiju (izgrađenu na Hegelu) s britanskom političkom ekonomijom, odn. da ih pretvori u jednu teoriju radikalne revolucije, postalo je više nego aktuelno.

„Šta bi Marks mislio?“

Vjerovatno je veliko iznenađenje predstavljao Džon Kasidi kada je 1997. godine u *Njujorkeru* objavio esej u kome je anticipirao da će Marks brzo postati nezaobilazno ime među onima koji se bave proučavanjem tržišta. Prodaja *Kapitala* u posljednje

dvije godine znatno je porasla, a pojavila se i audio – verzija. U tome periodu formirani su i mnogi čitalački kružoci u kojima se raspravljalo o ovoj knjizi, kao aktuelnom djelu u jednom novom vremenu. Sociolog Hajnc Bude kaže da se na Marksa danas prevashodno gleda kao na teoretičara slobode: *Kada govorimo o slobodi – onakvoj kakvu bismo željeli u budućnosti – onda dio tih razgovora mora biti Karl Marks*. Dalje, Džeјms Ledbeter, ekonomski novinar, priredio je za izdavačku kuću *Pengvin* izbor najzanimljivijih Marksovih novinarskih radova. Konačno, Fransiѕ Vin, koji je 1999. godine objavio Marksovu biografiju, 2009. godine objavio je anatomiju *Kapitala* koju završava ocjenom da bi *Marks mogao postati najuticajniji mislilac 21. vijeka*. Jern Šitrumpf iz Berlina, koji izdaje klasična pisana djela Marksa i Engelsa, naglašava: *Radi se o tome da se iz tih knjiga uči i kako razmišljati. To su knjige za osposobljavanje sebe samog, a ne knjige u kojima se objavljuju nekakve istine*. Marksova djela u doba svjetske finansijske krize postala su bestseleri, tako da se u Japanu *Kapital* prodaje u manga (strip) izdanju. Knjiga Rajnharda Marksa *Kapital* (inače nadbiskupa minhenskoga i fraјzinškoga) nedeljama se nalazila na njemačkoј listi bestselera. Teza Rajnharda Marksa glasi: današnja ekonomija, duboko zapala u nevolje, mora da uspostavi vezu sa temelјnim hrišćanskim vrijednostima, ne bi li nekako ozdravila. Uvodni dio knjige je pismo koje Rajnhard Marks piše Karlu Marksu, u kojem se nadbiskup pita da li je Marksova kritika kapitalizma na kraju kraјeva bila, ipak, ispravna. *Kapitalizam je potrajao duže nego što ste vi očekivali kada ste o njemu razmišljali u 19. vijeku ali nije li on možda samo istorijska epizoda koja će u nekom trenutku prestati, zato što će se sistem urušiti usljed unutrašnjih protivrečnosti?* Stilizovani portret Karla Marksa u 2009. godini pojavio se na naslovnoj strani američkog nedeljnika *Tajm*, čime je bio najavlјen specijalni izvještaj o stanju svjetske ekonomije sa pitanјem: „Šta bi Marks mislio?“

Francuski predsjednik Nikola Sarkozy dozvolio je da ga fotografiju kako prelistava *Kapital*, a njemački ministar finansija Per Štajnbrik je 2008. godine rekao da Marksovi odgovori *moгу biti relevantni* za današnje probleme; njemački reditelj Aleksandar Kluge obećava da će *Kapital* pretvoriti u film, dok pozorište iz Šangaja radi na adaptaciji ovog djela za mjuzikl. Velika hrvatska i južnoslovenska pjesnikinja Vesna Parun (preminula 25. X 2010. godine) u intervjuu *Jutarnjem listu* iz Zagreba, govoreći o svojoj posveti Marksovom djelu *Das Kapital*, između ostalog, kazala je: „Svi se boje reći da je to genijalan uradak, nadahnut Kantom“.

No, ono što je sigurno, jeste da je Marks bio izuzetni analitičar verzije globalizacije iz 19. vijeka. Naime 1848. godine on je u *Komunističkom manifestu* napisao: *Umjesto stare lokalne i nacionalne izolacije i samodovoljnosti imamo odnose u svim pravcima, univerzalnu međuzavisnost nacija*. Marksova analiza kapitalističke ekonomije svakako da pomaže pri razumijevanju uzroka i današnje krize. Primjera radi, Karl Marks je, između ostalog, zapisao i sljedeće: *Vlasnici kapitala i biznisa kod radnika će podsticati i stimulirati potrebu da kupuju njihovu skupinu: stanove, kuće i tehnologiju, obavezujući ih pri tom da ulaze u skupe hipotekarne kredite do nivoa neizdrživosti – i na kraju ti neplaćeni dugovi će izazvati bankrot banaka*. Potresi na američkim i svjetskim tržištima novca i nekretnina rječito govore o istorijskoj reprizi Marksovih riječi. Harold Džejms, profesor istorije i međunarodnih odnosa na *Woodrow Wilson School* (Prinston univerzitet) kao i na Institutu Evropskog univerziteta u Firenci ovim povodom kazaće da je Karl Marks *bio oštroomni analitičar verzije globalizacije iz XIX stoljeća*. Žoze Saramago, nobelovac, portugalski pisac izjavljuje: *Marks nikada nije bio moderniji, potrebniji i aktuelniji nego danas*. Da je Marksova teorija zanimljiva za izučavanje i danas, govori između ostalog i primjer Njemca Georga Zansa, isusovca i vanred-

nog profesora na papskom univerzitetu Gregorijanum, koji pohvalno razmišlja o osnivaču „naučnog socijalizma“. Prilog o Marksu napisao je za isusovački list *Civita catolica* od 17. oktobra (broj 3824). Tekst nosi naslov *Šta je ostalo od Marksa posle pada Berlinskog zida i kraja Hladnog rata*, tvrdeći da svakako treba razlikovati Marksa kao filozofa od njegove političke ideologije. Ovaj članak prenio je i zvanični vatikanski medijski organ *Oservatore Romano* (OR) koji izlazi od 1861. godine. Na ovom mjestu ne treba zaboraviti Sartra koji je parafrazirano govoreći za marksizam rekao da je to epohalna filozofija i da će ostati živa dok traje epoha. Ne treba sigurno prenebreći ni ocjenu koju je historičar A. Dž. P. Tajlor dao Marksovom *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte: istorijski esej bez ijedne mane*. Konačno, Džejms Bjuken, autor knjige *Zamrznuta žudnja: Marks je toliko ugrađen u zapadnjačku misao, da je veoma mali broj ljudi uopšte svjestan koliko mu duguje. Svi moji poznanici ubijeđeni su da su njihovi stavovi u izvjesnoj mjeri proizvod njihovih materijalnih okolnosti ... i da nasuprot tome, njihovo društveno biće određuje njihovu društvenu svijest, tačno onako kako je Marks pisao – i da promjene u načinu proizvodnje suštinski utiču na čovječanstvo i van radionice ili fabrike*.

* * *

Džud Vaniski, desničarski orijentisani ekonomista, 1994. godine je izjavio: *Ne bismo smjeli da pohitamo i čestitamo sebi da smo porazili Marksa, kamoli marksizam*, kaže da mu je *Kapital* poslužio kao glavna inspiracija za njegovu teoriju po kojoj ključ prosperiteta leži u proizvodnji, a ne u potražnji, dodajući pri tom da se Marks „sasvim približio istini“ kada je sugerisao da kapitalizam sije seme sopstvenog razdora. U svakom slučaju nesporno je da je Marks u *Kapitalu* razotkrio prirodu kapitalizma – minuciozne slike nestabilnosti, otuđenja i

eksploatacije ne gube na važnosti ni danas. Djelo Karla Marksa ima mnoga tumačenja. Ono je protivrječno i posebno osporavano s revolucionarnog aspekta njegovih rješenja i neefikasnosti onih koji su pokušavali da primijene Marksovu teoriju.

U vremenu globalne finansijske krize i ekonomske depresije u traganju za idejama mnogi se pozivaju na ekonomsko-političke recepte iz tridesetih godina Džona Mejnarda Kejnsa, koji se zalagao za masovne programe vladine potrošnje tipa kakav danas promovišu predsjednik SAD-a Barak Obama, bivši britanski premijer Gordon Braun i drugi. Naravno, rješenja se traže i u djelima Adama Smita i Džona Keneta Galbrajta, no tu bez dileme je i podsećanje na djelo Karla Marksa, preteče političke ekonomije čija je kritika mana kapitalizma imala ne malu ulogu u svjetskoj istoriji. Izučavanjem te kritike kapitalizma primijetićemo da postoji čvrsta i precizna dijagnoza problema koji leže u osnovi tržišne privrede. Začuđujuće, ta dijagnoza je i danas relevantna. Naravno, ovde treba ostaviti po strani mesijanske recepte koje je Marks preporučivao i u ime čijeg djela je vođena politika koja je milionima ljudi širom planete donijela bijedu.

Pitanja iz ovog diskursa prije bi se reklo da tangiraju ono na što upozorava njemačka kancelarka Angela Merkel, koja kaže da ako države nisu u poziciji da pokažu da smo u stanju da uspostavimo društveni poredak u kome se takve krize neće događati onda ćemo se suočiti sa veoma neugodnim pitanjima koja će se sva svesti na jedno: da li je ovo zaista pravi ekonomski sistem (NIN, 5. 02. 2009 : 17). Na ovom diskursu engleski filozof Albert Toskano, predavač na Goldsmit univerzitetu, urednik časopisa *Istorijski materijalizam* odgovara: *Neoliberalizam više nije napredna ideološka struktura i ne može više da pridobija značajnu podršku, pa ima prostora da se on napadne. Ali kapital teži da razreši krizu u svoju korist, da prebaci sopstvene rizike na društvo i propadanje na radničku klasu (kako su to Marks i Engels opisali u Komunističkom manifestu).* (NIN, 02. 04. 2009 : 40)

Naravno, sva ovovremena tumačenja Marksova djela ne treba i nemoguće je podvoditi pod naivne analize da će nas marksizam spasiti od velike krize. Stvari su naravno mnogo složenije. Prije svega treba reći da je sam pojam **marksizam** neodređen i neprecizan, pod koji se mnogo šta može podvesti. Otvorenosti pitanja ili dilema doprinosi i to što su razne ideologije, političke prakse i razni pokreti sebe proglašavali marksističkim, dodajući pri tom sebi titule „jedinog“, „pravog“, „istinskog“ ili „revolucionarnog“ marksizma. Ovde treba napomenuti i nepomirljive koncepcije od Bernštajnovе i Kauckijeve socijalne demokratije, preko Lenjinova boljševizma i Staljinova i Maova „marksizma – lenjinizma“, te sve do niza teorija i praksi koje se pozivaju na Marksa ili marksizam, a da s marksističkim ortodoksijama nemaju baš previše dodirnih mjesta. O ovome je još osamdesetih godina prošloga vijeka pisao Lino Veljak *O lažnosti jedne lažne dileme, Horizont metafizike* 1998, đe ovaj autor u knjizi *Marksizam i teorija* (1979) upozorava na Marksovu izjavu: *Ne, ja nisam marksist*. Proizilazi da je racionalno ili, pak, smisleno razgovarati tek o analizama, koncepcijama i idejama koje je ponudio Marks. Ovde se želi reći da ko god u Marksovu djelu želi naći istinu, koja se ne dovodi u pitanje, po kome bi se kritičko mišljenje prevodilo u dogmu – suprotno je i samom Marksu. Na ovom mjestu podsećamo na riječi Marksa u prepisci sa Rugeom 1843. godine đe on kaže: *Do sada su filozofi imali rješenja svih zagonetki u svom pisaćem stolu, dok je grub i prost svijet trebalo otprilike samo da otvori gubicu, pa da mu u nju ulete pečeni golubovi apsolutnog znanja. Upravo je prednost novog trenda to što mi ne sagledavamo svijet dogmatski, već samo želimo da pronađemo novi svijet kroz kritiku starog*.

Danas je otvoreno pitanje da li je Marksova ostavština pala u zaborav sa propašću komunizma, koji njemu i nije bio najvažniji predmet interesovanja. Marks je bio hroničar kapitalizma i treba ga procjenjivati prije svega na osnovu toga, pa i uprkos

mnogima koji su saglasni sa Kejnsonom da su Marksove ekonomske teorije „zamršena varka“. Između ostalog i zbog toga što je Marksova teorija „materijalističke koncepcije istorije“, iznijeta u *Njemačkoj ideologiji* (1846), danas toliko rasprostranjena da je analitičari svih političkih pogleda koriste bez ikakvih dodataka. Godine 1969. Ser Džon Hiks, britanski ekonomista i dobitnik Nobelove nagrade, zapisao je da je Karl Marks što se tiče istorijskih teorija i dalje nenadmašan. *Neobično je da se 100 godina posle „Kapitala“ malo toga značajnog pojavilo*, pisao je Hiks.

Marks je vjerovao da način na koji društvo organizuje proizvodnju na kraju oblikuje ljudske stavove i vjerovanja. Kapitalizam je, uostalom, učinio da ljudska bića postanu robovi pohlepe. *Novac je otuđena suština ljudskog rada i postojanja. Ova otuđena suština upravlja njime i on je obožava*, pisao je Marks. Dalje, obezvrjeđivanje masovne kulture zbog zarade, tipično za većinu holivudske produkcije, takođe je prvi naslutio Marks. Konačno, verzija *Komunističkog manifesta* koji je Marks napisao sa Fridrihom Engelsom (Engels je napisao prvu verziju), sadržavala je neke od njegovih najupečatljivijih rečenica: *Istorija svih dosadašnjih društava je istorija klasnih borbi; Ono što buržoaziju stvara, prije svega su njeni sopstveni grobovi*. No, pogrešna proročanstva o bliskoj propasti kapitalizma bacila su u sjenku mnogo trajnije intelektualno dostignuće. Konkretno, npr. Marksovo objašnjenje u *Manifestu* kako kapitalizam ustvari funkcioniše. Za razliku od mnogih njegovih sljedbenika on nikad nije potcjenjivao moć slobodnog tržišta. *Buržoazija, tokom svoje vladavine od jedva 100 godina, stvorila je čvršće i veće proizvodne snage nego sve prethodne generacije zajedno. Stare nacionalne industrije su uništene ili se uništavaju iz dana u dan. Njih potiskuju nove industrije, čije uvođenje postaje pitanje života i smrti za sve civilizovane narode. Intelektualna dostignuća pojedinih nacija postaju zajednička*.

Nacionalna jednostranost i uskogrudost postaju sve više i više nemogući i od mnogobrojnih nacionalnih i lokalnih književnosti, uzdiže se svjetska planetarna književnost. Očito da je globalizaciju kao ključnu riječ dvadeset prvog vijeka i većinu njenih implikacija Marks predvidio još prije 160 godina. Još jednom, treba naglasiti da u *Komunističkom manifestu*, vrlo precizno i gotovo vizionarski, govori o prednostima i negativnostima globalizacije. Primjera radi, vjerno je govorio o nejednakosti bogatih i siromašnih, o tome kako rad ne smije biti tretiran kao obična roba, te bojazni da će srednja klasa biti istisnuta, uz jasnu identifikaciju da će profit preuzimati sve veći dio u odnosu na nadnice i plate, što je i realnost današnjeg globalizovanog poretka.

No, postoji i mnogo toga što Marks nije mogao da predvidi, od hipotekarne krize i špekulacija sa povlačenjem mjenica do globalne ekonomske neravnoteže. Ovovremeni kapitalizam, uprkos nedostacima, daleko je od verzije koju je Marks analizirao, posebno iz razloga što njegova analiza iz toga doba nije poznavala npr.: penzijski sistem, sistem osiguranja za slučaj nezaposlenosti, zdravstveno osiguranje i zakonom propisanu zaštitu na radu.

Za kraj, citirajmo još jednom Džona Kasidija koji je u zaključku svog članka napisao o Marksu i sljedeće: *Njegove knjige će biti vrijedne čitanja dokle god kapitalizam bude opstajao.* S obzirom na to da smo u uvodnom dijelu rekli da je „pitanje svih pitanja kako moderna društva mogu prevazići krizu“, podsetimo se na Marksovu izjavu iz 1842. godine u *Rajnskim novinama*: *Sudbina koju pitanje vremena dijeli sa svakim pitanjem koje opravdava njegov sadržaj, a samim tim i logična osnova, jeste u tome da pitanje, a ne odgovor predstavlja osnovnu poteškoću. Istinska kritika, stoga, analizira pitanja, a ne odgovore. Kao što se do rješenja algebarske jednačine dolazi čim se problem svede na svoj najjednostavniji i najjasniji oblik, tako se i do odgovora na svako pitanje dolazi kada ono postane stvarno.*

A kada je već riječ o **pitanju**, navedimo i ono koje nadbiskup Marks svom prezimenjaku u svojoj verziji *Kapitala* postavlja: *Postoji jedno pitanje koje mi nikako ne da mira: na kraju 20. vijeka, kada je kapitalistički Zapad porazio komunistički Istok u međusobnoj borbi tih dvaju sistema, da li smo možda isuviše brzo odbacili i Vas i Vaše ekonomske teorije?*

ODNOSI ČEŠKIH ZEMALJA S CRNOM GOROM

František Šitek

The article represents a historical overview of cultural, political and economic relations between the Czech lands and Montenegro since their beginnings in the first half of the 19th century until present. Through the period of almost two centuries, these two countries developed cultural, political, and diplomatic relations that finally obtained standard form after Montenegro's declaration of independence in 2006.

Tekst koji slijedi opisuje glavne karakteristike odnosa između čeških zemalja i Crne Gore od prvih kontakata početkom 19. vijeka pa sve do danas (2010). Radi se o istorijskom pregledu, izloženom pretežno hronološki, ali na nekoliko mjesta protkanom cjelovitijim tematskim tumačenjima određenih aspekata kulturnih odnosa (likovne umjetnosti, muzike, prevodilaštva i sl.). Rigidna aplikacija hronološkog pristupa u tekstu koji pokriva dugi period posljednja dva vijeka dovela bi do njegove mehaničke raspršenosti, što bi s aspekta čitalačke upotrebljivosti nesumnjivo bilo kontraproduktivnije od povremenih nelinearnih digresija tumačenja koje nudimo.

Od prve polovine 19. vijeka, u kojoj nailazimo na ispoljavanje interesa češke javnosti za Crnogorce i kada dolazi do prvih međusobnih kontakata, pa do 1918. godine Crna Gora je bila prvo de facto, a onda i de jure samostalna država sa vlastitom dinastijom i međunarodnim odnosima, dok pripadnici češkog naroda, koji su živjeli u ševerozapadnim provincijama Habzburške monarhije, pored svojih njemačkih zemljaka u to vrijeme nijesu disponirali političkom samostalnošću, a ni autonomijom na nacionalnoj bazi. S obzirom na to da je češka patriotska elita imala potpuno zane-marljiv uticaj na formiranje inostrane politike Habzburškog carstva, kao i na težnje političkog establišmenta Monarhije da minimalizira ispoljavanja panslovenske ideologije, koja je smatrana za potencijalnu opasnost stabilnosti podunavskog saveza država, nije ni moglo doći do razvoja direktnih političkih veza. Dakle, međusobni kontakti nijesu se razvijali na međudržavnom nivou, što ne znači da bi trebalo prevideti njihov često izrazito politički podton. Crna Gora, koja do 1878. nije imala ni gradove ni puteve, a o industriji da i ne govorimo, tokom 19. vijeka nije privlačila ni češke preduzetnike ni iseljenike, izuzev nekoliko pojedinaca. Međutim, tim pojedincima uspjelo je da ostave vidljive tragove u kulturnom i političkom razvoju jer su u okviru ukupne modernizacije male zemlje na periferiji Evrope u nekim oblastima odigrali pionirsku ulogu. U češko-crnogorskim odnosima do 1918. najdominantniji dio predstavlja obimna zastupljenost i refleksije Crne Gore i Crnogoraca u češkoj književnosti, publicistici i umjetnosti.

U periodu između dva svjetska rata Česi su bili narod koji je imao glavnu riječ u Čehoslovačkoj Republici, dok je Crna Gora izgubila sve elemente vlastite političke nezavisnosti, i u privrednom i kulturnom životu nove jugoslovenske države igrala je sporednu ulogu. Od kraja Drugog svjetskog rata pa do početka 90-ih godina međusobni odnosi razvijali su se u okviru dviju višenarodnih komunističkih država. Njihov razvoj, u značajnoj mjeri, određivala je i ograničavala šira geopolitička situacija u

vezi sa Hladnim ratom. Obostrani odnosi između Crne Gore i Češke Republike počeli su se razvijati krajem 90-ih godina 20. vijeka, nekoliko godina nakon raspada Jugoslavije i Čehoslovačke, kad se crnogorsko političko rukovodstvo postepeno i pragmatično distanciralo od Miloševićevog režima i državnog saveza sa Srbijom. Tek nakon proglašavanja crnogorske samostalnosti 2006. godine politički, privredni i kulturni odnosi dobijaju formu koja je standardna za odnos dviju samostalnih evropskih država. Međutim, ti odnosi iz praške perspektive limitirani su relativno malom površinom i značajem Crne Gore, kako u globalnom tako i u evropskom kontekstu, a iz podgoričke perspektive preferiranjem odnosa sa Briselom kao centrom evropske integracije, sa značajnim velesilama (SAD-om, Rusijom, Velikom Britanijom, Italijom) i sa balkanskim sušedima, na štetu odnosa s manjim srednjoevropskim državama, te do danas imaju više formalni i prigodni karakter.

Kao što to već u pokušajima opisivanja odnosa između dvije zemlje ili naroda biva, tako i u našem slučaju, određeni problem predstavlja činjenica, da se pod pojmom Crna Gora u različitim istorijskim periodima skrivala sa geografskog gledišta znatno promjenljiva teritorija.¹ Tekst koji slijedi primarno prati odnose

¹ Termin Crna Gora, koji je prvobitno označavao manje kraško područje u okolini današnjeg Cetinja nad kojim dominira masiv Lovčena, postepeno je obuhvatao sve veću, etnički, kulturno, geografski i konfesionalno raznovrsniju teritoriju, sve dok se u drugoj polovini 40-ih godina 20. vijeka nije ustalio u današnjem obliku. Tako su npr. u vrijeme kad je Crnogorce portretisao Jaroslav Čermak, Podgorica, koja je danas glavni grad, te Nikšić, Bar ili Ulcinj, još uvijek pripadali Turskoj. Neka druga područja npr. Sandžak, nekadašnja crnogorska monarhija stekla je na štetu Osmanskog carstva tek 1912. godine. Obala ševerno od Bara prije 1918. pripadala je Habzburškoj monarhiji (isto kao i češke zemlje), dok je prije toga (do napoleonskih ratova) vijekovima pripadala Venecijanskoj republici. Narodnoj Republici Crnoj Gori, koja se konstituisala kao jedna od federalnih jedinica Titove Jugoslavije, taj dio primorja pripao je tek nakon Drugog svjetskog rata.

stanovništva čeških zemalja sa stanovništvom crnogorske države, odnosno njene istorijske teritorije u periodu 1918–1945, kad je crnogorska politička subjektivnost bila suspendovana režimima kraljevske Jugoslavije, fašističke Italije i nacističke Njemačke. U okviru mogućnosti obrat ćemo pažnju i na one oblasti današnje Republike, koje joj npr. u drugoj polovini 19. vijeka još nijesu pripadale. U tom kontekstu potpuno je logično da su češki odnosi sa južnim krajem habzburškog primorja (Bokom Kotorskom) bili neuporedivo intenzivniji, nego sa unutrašnjošću i teško pristupačnim Sandžakom koji je pripadao Turskoj.

Analiza razvoja predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima otkriva, pored niza specifičnih saznanja, šire tendencije koje mogu doprinijeti boljem razumjevanju istorijskog razvoja odnosa češkog društva prema Balkanu. Analiza izvora o Crnoj Gori precizno odražava uspon i pad slovenske ideologije i romantičnog idealiziranja južnoslovenskih junaka u češkoj sredini.² Crna Gora je pogodan primjer za objašnjavanje tih fenomena, isto kao što je to Hrvatska u vezi sa temom razvoja turizma, Srbija (Beograd) u primjeru razvoja političkih odnosa ili Bosna i Hercegovina za razumjevanje orijentalističkih tendencija i stereotipa.

Proučavanjem veza češke sredine s Crnom Gorom i slikom Crnogoraca u češkom javnom diskursu, kao specifičnom temom, sve do nedavno niko se nije bavio sistematski, premda neke pojedinačne studije i sinteze posvećene širim odnosima sa Južnim Slovenima nude brojne relevantne informacije.³ Osim toga, njihovo proučavanje danas znatno olakšava kvalitetno urađena

² Vidi František ŠÍSTEK, „*Jihoslovanští junáci*“ v českém diskursu před rokem 1918, in: Kuděj 2, 2009, s. 56–70.

³ Naročito sinteza Václav ŽÁČEK a kol., *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*, Praha 1975.

bibliografija publikovanih izvora. Narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ u saradnji sa Slovenskom bibliotekom u Pragu 1993. godine objavila je bibliografiju čeških radova o Crnoj Gori (1801–1991), koja sadrži preko 18500 bibliografskih jedinica. Riječ je o do sada najobimnijoj bibliografiji radova o Crnoj Gori na stranom jeziku.⁴ Napomenimo da je još prije Prvog svjetskog rata Ferdinand Velc (1864–1920)⁵ sakupio preko 5000 bibliografskih jedinica o Crnoj Gori na 12 svjetskih jezika, među kojima i izbor pisanih izvora na češkom jeziku. Istoriji međusobnih odnosa se sa crnogorske strane u zadnje vrijeme posvećivao prije svih Miroslav Luketić (*1927), koji je u svojim radovima obradio veze čeških slikara i muzičara sa Crnom Gorom i sastavio bibliografiju crnogorskih izvora o Česima iz perioda od 1835. do 1968, čime je značajno dopunio postojeće bibliografije.⁶ Diskurzivnom analizom slike Crne Gore i Crnogoraca u češkoj sredini od prve polovine 19. vijeka do obnove samostalnosti 2006. godine bavio se František Šistek (*1977).⁷ Knjiga

⁴ Zdeňka RACHŮNKOVÁ – Michaela ŘEHÁKOVÁ, *Crnogorska bibliografija 1494–1994, tom IV*, knjiga 3, *Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801–1991*, Cetinje 1993 (dva toma). Crnogorska narodna biblioteka još od preloma 60-ih i 70-ih godina 20. vijeka sistematski obrađuje i objavljuje bibliografije stranih izvora o crnogorskoj istoriji, tako da objavljivanje bibliografije čeških izvora ne predstavlja nikakav izuzetak.

⁵ Ferdinand VELC, *Účast Čechů v písemnictví o Černé Hoře*, in: *Pokroková revue*, 1911–1912, č. 6, s. 253–263; tamtéž, č. 7–8, s. 300–305.

⁶ Miroslav LUKETIĆ, *Češka i Crna Gora I.: prilog istoriji odnosa između Češke i Crne Gore u XIX i XX vijeku*, Budva–Cetinje 2009. O muzičkom životu vidi ISTI, *Češi u muzičkom životu Crne Gore*, Budva 2005.

⁷ František ŠÍSTEK, *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, 1830–2006*, Cetinje–Podgorica 2009. Sumariziranje problematike vidi ISTI, *Our Brothers from the South. Czech Images of Montenegro and the Montenegrins before 1918 as an Example of a Positive Discourse on the*

slovačkog slaviste Jana Jankoviča (*1943), posvećena slici Crnogoraca u slovačkoj kulturi prije Prvog svjetskog rata, pruža niz dragocjenih saznanja o istoriji češko-crnogorskih odnosa,⁸ dok su slovenački antropolog Božidar Jezernik⁹ i britanska istoričarka australijskog porijekla Vendi Brejsvel u svojim nedavno objavljenim radovima, između ostalog, analizirali pozitivni, čak romantični pogled čeških autora na Crnu Goru u širem evropskom kontekstu.¹⁰

* * *

Prve eksplicitne pomene o Crnoj Gori u češkim izvorima sadrži novinska vijest iz januara 1806. o pomoći, koju su Crnogorci pružili srpskim ustanicima u borbama protiv Turaka.¹¹ Korijeni sistematičnijeg interesovanja za Crnogorce sežu do 30-ih godina 19. vijeka, kad su bili stimulisani slovenofilski motivisanim pokušajima uskog sloja češke patriotske elite da bliže upozna

Balkans, in: Lukáš Babka – Petr Roubal (eds.), *Prague Perspectives II.: A New Generation of Czech East European Studies*, Praha 2007, s. 177–188; ISTI, *L'image romantique des Monténégrins dans la culture tchèque aux 19e et 20e siècles*, in: Igor Tchoukarine (ed.), *Entre mythe et réalité: les relations culturelles et politiques entre Tchèques et Slaves du Sud de l'Ex-Yougoslavie aux 19e et 20e siècles*, Études du CEFRES, N° 11, Prague, Septembre 2008, 9–22, www.cefres.cz/pdf/etude11.pdf, 25. března 2010.

⁸ Ján JANKOVIČ, *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov 1839–1914*, Bratislava 2004.

⁹ Božidar JEZERNIK, *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004.

¹⁰ Wendy BRACEWELL – Alex DRACE-FRANCIS (eds.), *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Budapest and New York 2008.

¹¹ *Kramériusowy cýsařské kráľovské vlastenské nowiny*, 25.1.1806, s. 13–14.

Slovene, s time je povezano i interesovanje za njihovu narodnu i savremenu književnost. Prvi opširniji opis odnosa u Crnoj Gori, s kojim se češko društvo imalo mogućnost upoznati, predstavljala je knjiga tvorca modernog književnog srpskog jezika, lingviste i folkloriste Vuka Stefanovića Karadžića (1787–1864) *Montenegro und Montenegriner*.¹²

Ocem osnivačem češke slike Crnogoraca smatra se novinar i pisac Prokop Hoholoušek (1819–1864), autor brojnih, u svoje vrijeme popularnih, istorijsko-romantičnih pripovjetki.¹³ Predstave o češkoj istoriji kombinovane s interesom za slovenstvo, često su zavodile kako Hoholouška, tako i niz kasnijih čeških autora, ka stavu da Crnogorci i njihov savremeni društveni nivo predstavljaju živu inkarnaciju nekadašnjeg praslovenskog patrijarhalnog uređenja, mentaliteta i drugdje već izgubljenih „narodnih vrijednosti“. Geopolitička situacija Crne Gore u kojoj su polovinom 19. vijeka još uvijek dominirale borba s Turcima i težnja za priznavanjem nezavisnosti od Osmanskog carstva, obogaćivala je sliku Crnogoraca atraktivnim i za Čehe egzotičnim elementima. Tekstualna i likovna predstavljanja Crnogoraca uspijevala su spojiti visoke ideale slovenstva, odbrane slobode i narodne samostalnosti, koje su proklamovali pripadnici aktivnih patriotskih slojeva češkog društva, sa čitalački atraktivnim elementima, u koje su spadali avanturističko-romantični zapleti, ratne i ljubavne scene s primjesama orijentalnih elemenata, i sve to još na monumentalnoj i divljoj prirodnoj pozornici.

Prva Hoholouškova pripovijetka sa crnogorskom temom, kratko nazvana *Crnogorci*, objavljena je u časopisu *Květy* 1843. godine. Pred kraj života Hoholoušek je svoje pripovijetke s balkanskim

¹² Vuk Stefanović KARADŽIĆ, *Montenegro und Montenegriner*, Stuttgart 1837.

¹³ Hoholouškovu biografiju napisala je Magdaléna POKORNÁ, *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819–1864*, Praha 2001.

sižeima sastavio u trotomni ciklus *Jug*, koji je sadržavao starije i u istom duhu kasnije napisane „istorijsko-romantične slike iz južnoslovenske istorije“.¹⁴ Prvi dio ciklusa čine pripovijetke, čija se radnja odvija u vrijeme osmanske ekspanzije na Balkan. U drugi dio uključene su tri opširne pripovijetke posvećene crnogorskoj istoriji, od vremena kad su većim dijelom zemlje ovladali Turci (*Venecijanska svadba*), preko događaja s početka 18. vijeka, nakon kojih pozicije osmanskih vlasti u tim oblastima počinju slabiti (*Harač*), pa do pobjedonosne bitke koja definitivno potvrđuje ponovno rođenje crnogorske države (*Krusi*). Treći dio sadrži veći broj kraćih pripovjedaka iz raznih krajeva Balkana, računajući i već spominjane *Crnogorce*. Na radnje Hoholouškovih pripovjedaka imali su uticaj prozaični odjeci južnoslovenske narodne poezije, savremene novinske vijesti i neki istorijski pregledi. U kontekstu tadašnje češke literature radilo se o jedinstvenom pokušaju da se južnoslovenska prošlost i savremenost predstave u okviru opširnog i konceptualno jedinstvenog ciklusa. Uticaj Prokopa Hoholouška na formiranje pozitivnog stereotipa o Crnogorcima i Južnim Slovenima u češkom društvu 19. vijeka bio je značajan i dugotrajan.¹⁵

Prvi Čeh za kojeg sigurno znamo da je posetio Crnu Goru i koji je o svom putovanju ostavio detaljan izvještaj, bio je ljekar i biolog Vilem Dušan Lambl (1824–1895). Lambl je „slobodnu crnogorsku zajednicu“ posetio u proljeće 1850. godine tokom svog studijskog putovanja po Dalmaciji, de se pretežno posvećivao proučavanju morske faune. U *Izveštaju o Crnoj Gori i Crnogorcima*, objavljenom u časopisu češkog muzeja, spojio je vlastita zapažanja i zapise razgovora s crnogorskim vladarom i

¹⁴ Prokop CHOCHOLOUŠEK, *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských*, Praha 1863–1864 (tri toma).

¹⁵ Više o recepciji Hoholouškova djela M. POKORNÁ, *Milován a sledován*, s. 136–142.

pjesnikom Petrom I Petrovićem Njegošem (1813–1851, vladao 1830–1851) sa znanjima stečenim proučavanjem literature.¹⁶ Godine 1856, u okviru studijskog putovanja po istočnom dijelu jadranskog primorja, Crnu Goru je posetio i prirodoslovac Antonin Frič (1832–1913), kasniji direktor češkog Narodnog muzeja.¹⁷

Publicista i političar Jan Vaclik (1830–1918) jedna je od najznačajnijih ličnosti u okviru češko-crnogorskih odnosa. Od kraja 50-ih do druge polovine 60-ih godina 19. vijeka radio je za crnogorske knjaževe Danila (1826–1860, vladao 1852–1860) i Nikolu (1841–1921, vladao 1860–1918). Igrao je značajnu ulogu kako u razvoju crnogorskog unutrašnjopolitičkog života, tako i u jačanju pozicije tada već faktički nezavisne, ali od strane velikih sila još uvijek definitivno nepriznate knjaževine. Godine 1856. u Parizu se upoznaje s crnogorskim knjazom Danilom, koji u to doba pokušava da za svoju zemlju definitivno izbori položaj međunarodno priznate nezavisne države i u tom smislu nastoji da utiče na evropske velesile. Vaclik je nakon toga u cetinjskom arhivu pronašao dokumente, koji su ilustrovali istoriju faktičke crnogorske nezavisnosti od Turske, te je na osnovu njih 1858. godine napisao spis *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*.¹⁸ Crnogorski knjaz je ovu njegovu brošuru razaslao vladama evropskih zemalja, a 1860. godine češkog publicistu imenovao je za svog sekretara. Nakon što je Danilo u avgustu iste godine ubijen, Vaclik ostaje u crnogorskoj službi kao sekretar novog knjaza, Nikole, sve do 1868. godine. Učestvovao je, prije svega,

¹⁶ Vilém Dušan LAMBL, *Zpráva o Černé Hoře a Černohorcích*, Časopis českého musea IV, 1850, s. 512–539.

¹⁷ Antonín FRÍČ, *Cesty po Evropě a Americe*, Praha 1900.

¹⁸ Jan VACLÍK, *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*, Leipzig 1858. Danas je dostupniji u crnogorskom prijevodu. Vidi: ISTI, *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*, Podgorica 1996.

u formiranju inostrane politike, između ostalog i kao prvi crnogorski konzul u Skadru.¹⁹ Jan Vaclik je tako postao prvi diplomatski predstavnik Crne Gore u Osmanskom carstvu, koje je time faktički potvrđivalo crnogorsku nezavisnost. Osim toga, pružao je svestranu pomoć svojim zemljacima koji su pošećivali Crnu Goru, te je i na taj način doprinio jačanju međusobnih kontakata. Jedan od njegovih gostiju bio je najpopularniji češki pjesnik tog doba Vitěslav Halek (1835–1874), koji je 1865. godine u okviru svog putovanja po istočnom Sredozemlju i Balkanskom poluostrvu posetio Crnu Goru. Utiske oduševljenja objavljivao je kako te, tako i narednih godine u novinama *Květy* i *Národní listy*.²⁰

Najznačajnija ličnost, koja je posetila Crnu Goru u vrijeme dok je Vaclik djelovao u njoj, nesumnjivo je francuski slikar češkog porijekla Jaroslav Čermák (1830–1878).²¹ Prvi njegov boravak u Crnoj Gori, koji potvrđuju dokumenti, bio je za vrijeme osmansko-crnogorskog rata 1862. godine. Čini se da je romantični umjetnik aktivno učestvovao u nekoj od bitaka protiv Turaka, najvjerovatnije u bici kod Graba, blizu sela Meterize, do koje je došlo u avgustu 1862.²² Knjaz Nikola odlikovao ga je

¹⁹ Današnji Shkodër, metropola ševerne Albanije.

²⁰ Mogu se naći i u njegovim knjigama: Vítězslav HÁLEK, *Cestopisy. Články z let 1861–1874 (spisy IX)*, Praha 1925.

²¹ O Čermakovom životu i djelu u vezi sa Crnom Gorom uporedi: Vratislav ČERNÝ – František V. MOKRÝ – Václav NÁPRSTEK, *Život a dílo Jaroslava Čermáka*, Praha 1930; Věra SOUKUPOVÁ, *Jaroslav Čermák*, Praha 1981; Vjera BOROZAN, *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka, 1858–1878*, Praha 2002 (diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, FF UK Praha). Osnovne teze njenog, do sada u cjelini neobjavljenog rada, osvjetljuje tekst: V. BOROZAN, *Černá Hora a Černohorci optikou obrazů Jaroslava Čermáka*, in: Mirjam Moravcová – David Svoboda – František Šístek (eds.), *Pravda, láska a „ti na Východě“: obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, Praha 2006, s. 162–183.

²² Vjera BOROZAN, *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka*, s. 19.

ordenom Danilovog reda za nezavisnost Crne Gore – odlikovanjem za izuzetnu hrabrost u borbi. Nakon nekoliko mjeseci, slikar se vraća u Dalmaciju koja ima umjereniju klimu, i tamo ostaje do 1865. godine. Tokom tog boravka imao je još nekoliko avanturističkih izleta na crnogorsku i tursku teritoriju. Sačuvani su njegovi umjetnički i dokumentarno dragocjeni portreti članova vladarske porodice, nekoliko poznatijih ličnosti, kao i portreti nepoznatih Crnogoraca i Crnogorki. Nakon povratka u Francusku, crnogorske, hercegovačke i dalmatinske motive koristiće slobodnije, što je upadljivo naročito na velikim kolektivnim kompozicijama s određenim političkim nabojem. Prizor gotovo ikonski, koji simbolizuje romantično viđenje borbe za slobodu, predstavlja slika *Ranjeni Crnogorac* (1873), koju je po narudžbi izradio za hrvatskog rodoljuba, biskupa Josipa Juraja Štrosmajera (1815–1905).

Iako je idealističko slovenofilstvo imalo neosporan uticaj na Čermaka, ne može se prevideti da su na njegov stil presudno uticali francuski orijentalistički slikari, naročito Žan Leon Žerom (1824–1904) i Ežen Delakroa (1798–1863). Čermak je imao dubok i dugotrajan uticaj na stvaralaštvo cijelog niza južnoslovenskih slikara istorijskih i etnografskih prizora.²³ Za kasniju češku predstavu o Crnogorcima, Južnim Slovenima i Balkanu karakteristično je da je bila pod uticajem čermakovskog shvatanja. Njegovim stopama, u drugoj polovini 19. vijeka, krenuli su na Balkan i drugi likovni umjetnici. Međutim, niko od njih nije dosegao kvalitet njegovog likovnog izraza. Dobar primjer za to predstavlja djelo Jozefa Hutarija (1842–1890), Čermakovog učenika, koji zajedno sa svojim učiteljem posećuje južnoslovenske krajeve početkom 60-ih godina. Njegovo djelo predstavlja manje imaginativnu imitaciju čermakovskih tema i postupaka,

²³ Npr. hrvatskog slikara Vlaha Bukovca (1855–1922) ili srpskog Paje Jovanovića (1859–1957).

iako i radovi Hutarija doprinose učvršćivanju romantične vizuelne predstave Crnogoraca.

Značajan i dugotrajan uticaj imale su ilustracije i crteži Františka Ksavera Zvjeržine (1835–1908),²⁴ koji su nekoliko decenija redovno izlazili u češkoj i njemačkoj štampi. Njegovi crteži Crnogoraca i njihovih etnografskih srodnika iz dinarskog pojasa takođe su pojačavali vizuelne stereotipe o Južnim Slovenima, krećući se između slovenofilstva, romantizma, orijentalizma i etnografske dokumentarnosti. U sličnom duhu Crnu Goru i njeno stanovništvo prikazivali su i František Čermak (1822–1884), Rudolf Otenfeld (1856–1913) i František Halupa (1828–1887), koji je tu zemlju zajedno sa susjednim jadranskim primorjem posetio u vrijeme krivošijskog ustanka 1869. godine.²⁵ Prigodne teme iz Crne Gore i Boke Kotorske pojavljivale su se i u djelima niza drugih slikara i ilustratora. I vrhunski predstavnik secesije Alfons Muha (1860–1939) je u okviru priprema obimnog projekta *Slovenske epopeje* 1912. godine posetio Crnu Goru. Nekoliko slikara, npr. František Jelinek (1890–1977), a kasnije i fotografa, npr. Jan Langhans (1851–1928), portretisali su prije Prvog svjetskog rata članove vladarske porodice Petrović-Njegoš, naročito knjaza Nikolu. Kao zvanični slikar crnogorskog dvora djelovao je na prelomu 19. i 20. vijeka František Zigler (1868–?), koji je između ostalog autor i zavjese

²⁴ Uporedi prije svega: Markéta DLÁBKOVÁ – Ondřej CHROBÁK (eds.), *František Bohumír Zvěřina 1835–1908*, Jihlava 2008. Reprezentativna monografija, objavljena povodom stogodišnjice autoreve smrti, uz zanimljive članke o životu umjetnika sadrži i veliki broj kvalitetnih reprodukcija. Od starije literature vidi npr.: Melanie NĚMCOVÁ-ZVĚŘINOVÁ, *Maliř F. B. Zvěřina a Balkán*, Adamov 1970; ISTA, *Cesty F. B. Zvěřiny po Balkáně*, Hrotovice 1974.

²⁵ O odjeku krivošijskog ustanka u češkom društvu uporedi: Miroslav ŠESTÁK, *Krivošijské povstání 1869–1870 a česká politika*, Slovanský přehled 56, 1970, č. 4, s. 252–258.

Kraljevskog narodnog pozorišta Zetski dom na Cetinju.²⁶ Glavno težište Ziglerovih aktivnosti predstavljala je Boka Kotorska, đe se pored portretisanja lokalnog stanovništva posvećivao, prije svega, pravoslavnoj sakralnoj umjetnosti. Između ostalog, uradio je glavni oltar novog pravoslavnog hrama u Kotoru, za crkvu Sv. Arhandela Mihaila u Herceg Novom dekorisao je ikonostas, a za oba hrama naslikao je ikone.

Bez doprinosa čeških autora nije ostao ni donekle potcjenjivani, ali među Crnogorcima bez prećerivanja najpopularniji umjetnički žanr: medalje i odlikovanja. Prvo zvanično crnogorsko odlikovanje, Obilićevu medalju, kreirao je 30-ih godina 19. vijeka Bečlija Edvard Svoboda (1815–1902). Vaclav Seidan (1817–1870), nakon crnogorskog konflikta sa Osmanskim carstvom 1862. godine, izradio je Medalju za hrabrost s portretom mladog knjaza Nikole. Istog vladara, kao starog kralja ovjenčanog lovorovim vjencem, prikazao je pedeset godina kasnije na spomenici iz Prvog balkanskog rata Stanislav Suharda (1866–1916). Pregled istorijskog razvoja crnogorskih odlikovanja objavio je 1980. godine dugogodišnji predsjednik Čehoslovačkog društva prijatelja sitne plastike, kolekcionar Vaclav Mjerička (1916–2001).²⁷

Početkom 90-ih godina 19. vijeka Crnu Goru posetio je slikar, muzikolog i putopisac Ludvik Kuba (1863–1956).²⁸ Cijelog života je bio uvjereni slovenofil i poklonik južnoslovenskih

²⁶ Slike muza koje su ustvari bile kopije njegovih djela za Narodno pozorište u Pragu, za crnogorsko narodno pozorište naslikao je František Ženišek (1849–1916). Međutim, taj dio dekoracija je za vrijeme austro-ugarske okupacije bio uništen.

²⁷ Václav MĚŘIČKA, *Černohorská vyznamenání*, Praha 1980.

²⁸ O Kubinom životu i djelu bliže govore njegova šecanja (Ludvík KUBA, *Zaschlá paleta*, Praha 1955), sabrane etnografske studije i članci (ISTI, *Cesty za slovanskou písni, 1885–1929*, Praha 1953).

narodnih kultura. Međutim, on se nije priklanjao romantičnim kompozicijama i narativnim prizorima čermakovskog tipa. Umjesto toga, koncentrisao se ili na manje crteže na kojima je, što je moguće preciznije dokumentarno prikazivao mjesno stanovništvo i arhitekturu, ili na predmete za svakodnevnu upotrebu. Na svojim uljanim slikama prikazivao je motive iz prirode, gradove i prizore iz lokalnog života karakterističnim stilom kasnog impresionizma, opet s akcentom na dokumentarnu preciznost. Iz njegovog putopisa *U Crnoj Gori* očito je da se prije svega divio onim aspektima crnogorskog društva koje je smatrao za izvorne i autentične, mada se moglo činiti da su arhaični i u modernoj civilizaciji neupotrebljivi.²⁹ Imao je kritičan stav prema ideji napretka i prihvatanja zapadnih kulturnih uzora. Osim Crne Gore posetio je i opisao susjednu obalu austrijske Dalmacije.³⁰

Ludvik Kuba je istovremeno bio prvi muzikolog koji je u Crnoj Gori vršio sakupljanje narodnih pjesama. Plod njegovih muzikoloških istraživanja predstavlja objavljena zbirka sa sedamdeset od ukupno 250 zabilježenih narodnih pjesama, dopunjena prepjevima tekstova na češki.³¹ U crnogorskoj muzici vidio je „jasne elemente starogrčke muzike“, čiji karakter bi se mogao rekonstruisati pomoću istraživanja muzičkih formi koje postoje u zabačenim oblastima Balkana. Crna Gora je, po njegovom mišljenju, bila „arhiv i muzej starina u etnografskom pogledu“, što je bilo uslovljeno „izolovanošću“ i „konzervativnošću“ njene zajednice.³² Danas je, uz Čermaka i Holečeka,

²⁹ Ludvík KUBA, *Na Černé Hoře*, Praha 1892. Knjiga je popraćena sa preko 120 autorovih ilustracija.

³⁰ Ludvík KUBA, *Čtení o Dalmácii. Cesty a studie z roků 1890–1912*, Praha 1936.

³¹ Ludvík KUBA, *Album černohorské. 70 národních písní*, Poděbrady 1890.

³² L. KUBA, *Na Černé Hoře*, s. 87. U nastojanju da pronađe ostatke antičke kulturne tradicije ili paralele s njom Kuba ne predstavlja nikakav izuzetak

upravo Kuba smatran za jednog od najslavnijih, ne samo čeških, već uopšte stranih prijatelja Crne Gore. Nedavno je po njemu u Podgorici, isto kao prije toga i u Sarajevu, nazvana ulica u centru grada.

Ne može se zaboraviti ni uticaj koji su Česi imali u formiranju modernog muzičkog života u Crnoj Gori. Nakon što je Boka Kotorska poslije Bečkog kongresa postala definitivno dijelom podunavskog saveza država, češki muzičari djelovali su u nizu primorskih mjesta, ispočetka najčešće kao vojni muzičari austrijske vojske. Zahvaljujući njima bili su osnivani, a onda i cijele decenije aktivni, duvački orkestri u Budvi, Kotoru, Tivtu i Herceg Novom. Tako su npr. 1839. osnovali i nekoliko prvih godina vodili kotorsko pjevačko društvo *Jedinstvo*, iako su u isto vrijeme bili aktivni i u austro-ugarskim vojnim orkestrima.³³ Godine 1869. kapelnik vojnog orkestra Anton Šulc postao je šef *Jedinstva*. Prilikom jednog gostovanja *Jedinstva* na Cetinju 1870. godine, Šulc je za tekst srpskog pjesnika Jovana Sundečića komponovao pjesmu *Ubavoj nam Crnoj Gori*, koja je ubrzo nakon toga bila proglašena za prvu crnogorsku himnu. Poslije toga je počeo da radi direktno za crnogorski dvor. Nije imao uspjeha u pokušaju da sastavi knjaževski orkestar od mladih Crnogoraca koji nijesu znali ništa o zapadnoj muzici, a uz to su nipodaštavali duvačke instrumente. Crnu Goru napušta 1879. godine, nakon čega se na cijelu deceniju gasi rad dvorskog orkestra. Njegova himna je nekoliko puta bila zamjenjivana drugim kompozicijama.

Najobimnije istraživanje u cilju objašnjavanja nastanka homerske epike na osnovu paralela s južnoslovenskim usmenim narodnim stvaralaštvom obavili su naučnici s Harvardskog univerziteta Milman Peri i Albert Bejts Lord u 30-im godinama 20. vijeka (između ostalog i u crnogorskom dijelu Sandžaka).

³³ M. LUKETIĆ, *Češka i Crna Gora I*, s. 118.

Kao kapelnik gradske muzike u Herceg Novom započeo je svoju cjeloživotnu južnoslovensku karijeru František (Franjo) Vimir (1865-1935), koji je 1889. godine prešao u službu crnogorskog dvora, da bi postao kapelnik (za tu priliku ponovo osnovanog) knjaževskog i vojnog orkestra. Za razliku od Šulcove tragikomične sudbine, njegov rad u Crnoj Gori bio je veoma uspješan – sve do austrougarske okupacije 1916. godine, ovaj naturalizovani Crnogorac predstavljao je značajnu ličnost u muzičkom i društvenom životu.³⁴ Cijelo to vrijeme pomagao je češkim posetiocima da uspostave kontakte s crnogorskom političkom i kulturnom elitom, te je, da tako kažemo, od Jana Vavlika preuzeo ulogu neoficijelnog češkog konzula, savjetnika i prigodnog vodiča svojih zemljaka. U Vimerovom orkestru obično je sviralo nekoliko čeških muzičara.

Treću ključnu figuru u muzičkom životu predstavljao je Robert Tolinger (1859–1911). Početak njegove karijere povezan je sa južnom Ugarskom (danas Vojvodinom). Na Cetinju je djelovao od 1890. do 1897. kao pedagog, kompozitor, kapelnik i muzičar. Isto kao i brojni drugi češki muzičari koji su djelovali u južnoslovenskim zemljama, i on je komponovao muziku koja je bila pod uticajem folklornih i nacionalističkih motiva (*Crnogorskom vojniku*), ali u njegovom slučaju radilo se više o formalnom dodvoravanju lokalnoj sredini, budući da je njegovu cjeloživotnu inspiraciju predstavljala savremena romantičarska evropska muzika (Mendelson, Čajkovski).³⁵

U prvim decenijama 20. vijeka češki muzičari su učestvovali u osnivanju pjevačkih društava i duvačkih orkestara u Nikšiću, Podgorici i Baru. Kako između dva svjetska rata, tako i za vrijeme Titove Jugoslavije, niz čeških muzičara i pedagoga djelovao je

³⁴ Od 1920. djelovao kao kapelnik jugoslovenske vojske u Skoplju, Vršcu i Zagrebu, đe je 1935. preminuo.

³⁵ Stana ĐURIĆ-KLAJN, *A Survey of Serbian Music Through the Ages*, Belgrade 1972, s. 75–76.

na teritoriji današnje Crne Gore. Od kraja 19. vijeka u češkim zemljama muziku je studiralo i nekoliko studenata iz Crne Gore, koji su nakon povratka imali uticaj na muzički život u svojoj zemlji. Osim toga, oni su koliko je to bilo moguće nastojali održavati kontakte sa češkom sredinom. Između ostalih, muziku je studirao i Jovan Ivanišević (1860–1890). Bio je učenik Zdenjeka Fibiha. Nažalost, mladi talentovani kompozitor se utopio u Vltavi, kad je, dok se klizao, ispod njega pukao led.³⁶

Muzički uticaji kretali su se prije svega od Čeha prema Crnogorcima, međutim, inspiracija je ponekad strujala i u suprotnom pravcu. Godine 1879. Karel Bendl (1838–1897) je na libreto Jozefa Otakara Veselog (1853–1879) komponovao operu *Crnogorci*.³⁷ Njena premijera se 1881. izjalovila zbog požara koji je uništio Narodno pozorište u Pragu, ali u septembru iste godine je izvedena u gradskom pozorištu mjesta Královské Vinohrady (koje je od 1922. praški kvart). Muziku inspirisanu južnoslovenskim motivima tadašnja publika ocjenjivala je pozitivno. Međutim, publika, koja je o crnogorskoj problematici bila dosta dobro informisana, s pravom je kritikovala naivni avanturistički zaplet opere. Od kraja 80-ih godina 19. vijeka opera *Crnogorci* se više nije pojavljivala u repertoaru čeških pozorišta.³⁸ Ni opera *Jovana* kompozitora Jaroslava Vogela (1894–1970), inspirisana klasičnom temom o crnogorsko-turским sukobima, nije se dugo održala na pozornici. Njena premijera u ostravskom Moravskoslezskom narodnom pozorištu izvedena je samo nekoliko dana nakon nacističke okupacije u martu 1939. i ubrzo je bila skinuta sa repertoara.³⁹

³⁶ M. LUKETIĆ, *Češka i Crna Gora I.*, s. 184.

³⁷ Josef Otakar VESELÝ, *Černohorci. Romantická opera ve 3 jednáních*, Praha 1881.

³⁸ M. LUKETIĆ, *Češka i Crna Gora I.*, s. 159–160.

³⁹ Tamo, s. 162–164. Luketić nam daje na raspolaganje spisak daljnjih prirodnih djela čeških autora inspirisanih crnogorskim temama.

Hercegovački ustanak 1875. godine i ratni sukobi koji su uslijedili i doveli do promjene dotadašnjeg status quo na Balkanu, uključujući i međunarodno priznavanje crnogorske nezavisnosti i teritorijalno proširenje knjaževine, izazvali su najveći talas interesovanja za Južne Slovene. Romantična glorifikacija južnoslovenskih junaka dosegla je svoj vrhunac u drugoj polovini 70-ih godina 19. vijeka, a počela se gubiti i gasiti pred Prvi svjetski rat. Veliku pažnju izazivali su članci mladog novinara Jozefa Holečeka (1853–1929) koji je kao izvještač dnevnih novina *Národní listy* slao vijesti o crnogorsko-turskim sukobima. Ubrzo je postao cijenjeni stručnjak za crnogorsku problematiku.⁴⁰ U Crnu Goru je dolazio još mnogo puta i tokom narednih decenija posvetio je toj zemlji, njenom stanovništvu i istoriji bezbroj reportaža, političkih analiza, pripovijetki, putopisa, etnografskih tekstova, jedan roman pa čak i jedan ep *Sokolović* (koji predstavlja najdužu češku pjesmu 20. vijeka). Oduševljeni slovenofil i poštovalac crnogorskog patrijarhalnog života, literarno je prikazao idealizovani svijet južnoslovenskih junaka. Stvorio je specifičnu ideologiju, prema kojoj bi Česi u cilju jačanja narodnog identiteta trebalo da prihvate kao svoje neke crnogorske vrijednosti, npr. čojstvo i junaštvo koje im prema mišljenju autora

⁴⁰ Osim obimnog novinarskog djela Holeček se Crnoj Gori i Crnogorcima posvetio prije svega u sljedećim putopisima, pripovijetkama, razmatranjima, istorijsko-etnografskim radovima, romanima i epu: Josef HOLEČEK, *Černá Hora*, Praha 1876; ISTI, *Černá Hora v míru I., II.* Praha 1882–1883; ISTI, *Černohorské povídky I.–II.*, Praha 1880–1881; ISTI, *Junácké kresby černohorské I.–III.*, Praha 1884–1889; ISTI, *Surrogát sv. Vasilija*, Praha 1894; *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, Praha 1899; ISTI, *Za svobodu I.–III.*, Praha 1909–1911; ISTI, *Sokolovič*, Praha 1922; TÝŽ, *Černohorští junáci*, Praha 1954. Crnogorskoj tematici, naročito komparativnim pokušajima u oblasti karakterologije, rado je skretao Holeček i u cijelom nizu svojih drugih djela, čije glavno tržište nije bilo u crnogorskoj problematici. ISTI, *Bosna a Hercegovina za okupace*, Praha 1901; ISTI, *V Jugoslavii roku 1924*, Praha 1927.

nedostaju. Svojim opširnim, i u češkoj sredini tematski i misaono vrlo originalnim djelom, nekoliko decenija kreirao je sliku Crnogoraca kao hrabrih slovenskih junaka. Nažalost, u okviru ukupnog pregleda historijskog razvoja međusobnih odnosa ne možemo mu se detaljnije posvetiti, iako to nesumnjivo zaslužuje.⁴¹

Pod uticajem romantične fascinacije Južnim Slovenima – pod kojom je češko društvo bilo 70-ih godina, a u nešto manjoj mjeri i kasnije – napisana su brojna književna djela i objavljen je niz prijevoda. Mnoga od tih djela su u potpunosti ili djelimično bila posvećena upravo „crnogorskim junacima“. Zigfrid Kaper (1821–1879),⁴² jevrejski pisac koji je pisao i na češkom i na njemačkom, objavljuje u prvoj polovini 70-ih godina 19. vijeka pjesme inspirisane crnogorskom narodnom epikom. Crnogorska inspiracije vidljiva je i u njegovim *Primorskim bajkama*.⁴³ Crnogorci se pojavljuju i u poeziji Eliške Krasnohorske (1847–1926)⁴⁴ i Svatopluka Čeha (1846–1908), a kasnije i u poeziji Viktora Dika (1877–1931), Konstantina Biebela

⁴¹ Detaljnije o slici Crne Gore i Crnogoraca u Holečekovom djelu: František ŠÍSTEK, *Crnogorski Muslimani u radovima Josefa Holečka*, in: Almanah 15–16, Podgorica 2001, s. 61–70; ISTI, *Transfuse junáctví. Myšlenka posílení české národní identity pomocí černohorských patriarchálních hodnot v díle Josefa Holečka*, in: Václav Sýkora – Antonín Jančařík (eds.), Studentská vědecká konference Univerzity Karlovy v oboru humanitních věd 2004, Praha 2004, s. 241–252; ISTI, *Orientalismus, násilí a erotika v díle Josefa Holečka*, in: Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, Brno 2006, s. 741–754.

⁴² Siegfried KAPPER, *Gusle. Ohlasy černohorské*, Praha 1875. Za ovu knjigu pjesama Kaper je dobio odlikovanje od knjaza Nikole.

⁴³ Siegfried KAPPER, *Pohádky přímořské*, Praha 1865, najnovije izdanje ISTI, *Pohádky přímořské*, Praha 1998.

⁴⁴ Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *K slovanskému jihu*, Praha 1880.

(1898–1951), Adolfa Černog (1864–1952) (pod pseudonimom Jan Rokyta).⁴⁵ Pripovijetke o Crnoj Gori pisao je i Jozef Deograt Konrad (1859–1921).⁴⁶

Osim autora politički angažovanih i slovenskim idealizmom inspirisanih književnih djela – od kojih neki, uzgred rečeno, nikad nijesu videli ni Crnu Goru ni Balkan – postoji i veliki broj tematski drugačije usmjerenih djela, u kojim su autori reflektovali rezultate svojih posmatranja i naučnih istraživanja. Dragocjena svjedočanstva o karijeri ljekara u izolovanoj sredini crnogorske unutrašnjosti, đe je djelovao polovinom 70-ih godina 19. vijeka, ostavio je Bohumil Bouček (1850–1926), kasnije jedan od osnivača banjskog lječilišta u Podjebradima.⁴⁷ Na prelomu 19. i 20. vijeka Crnu Goru počinju sve više da posećuju češki naučnici i pioniri turizma. Jedan od najznačajnijih među njima je geograf Viktor Dvorski (1882–1960).⁴⁸ On je u svojim pronicljivim studijama crnogorskim geografskim, ekonomskim i etnološkim relacijama pristupao iz perspektive koja je bila pod velikim uticajem ratzelovskog shvatanja geopolitike. U okviru popularizacije koja je imala za cilj da dotadašnjem romantičnom i često samo deklarativnom slovenstvu dâ novi, praktičniji smjer. Dvorski je kao autor sarađivao na nekoliko turističkih vodiča i djela alpinističke literature.⁴⁹

⁴⁵ Jan ROKYTA, *Balkánské zpěvy*, Praha 1913.

⁴⁶ Josef Deograt KONRÁD, *Dalmatské povídky*, Praha 1895.

⁴⁷ Bohumil BOUČEK, *Mezi raněnými Černohorci*, Poděbrady 1912.

⁴⁸ Viktor DVORSKÝ, *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory*, Praha 1907; ISTI, *Černohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře*, Praha 1909; ISTI, *Prímorské země říše rakousko-uherské*, Praha, s. d. (cca 1914); ISTI, *Jan Čermák: Albánské a Černohorské obrázky*, Praha, s. d. (1913–1914).

⁴⁹ Viktor DVORSKÝ – Bohuslav FRANTA – Vladimír RŮŽIČKA, *Ze slovanských hor*, Praha 1907; Viktor DVORSKÝ – Bohuslav FRANTA a kol., *Moře Adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmácii, chorvatském Přímoří, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu*, Praha 1911.

Crnu Goru je 1890. godine posetio putopisac Jozef Vunš (1842–1907). Polovinom 90-ih o njoj piše i Ignjat Horžica (1859–1902).⁵⁰ Godine 1897. u okviru obilaska južnoslovenskih zemalja pošećuje je velika ekskurzija Kluba čeških turista (KČT), u kojoj je bilo preko sedamdeset učesnika. Priređen im je svečani doček od strane domaće kulturne i političke elite na čelu s knjazom.⁵¹ Demonstrativno hodočašće imućnijih članova KČT u Dalmaciju, Crnu Goru, Hercegovinu, Bosnu i Hrvatsku ujedno je predstavljalo i propagandnu akciju koja je ove zemlje promovisala kao pogodne za češke turiste, koji su u sve većem broju putovali izvan granica svoje „uže domovine“. I putopisac i prevodilac Jan Jozef Svatek (1870–1948)⁵² je u predvečerje balkanskih ratova objavio svoj putopis, dok je Jaroslav Bradač,⁵³ objavio reprezentativno i bogato ilustrovano djelo o crnogorskoj vojsci.

Od početka 20. vijeka pa sve do 40-ih godina botaničar Josef Rohlena (1874–1944) posvećivao se istraživanju crnogorske flore. Većinu svojih naučnih radova publikovao je na njemačkom. Nakon *Beitrag zur Flora Montenegro*, djela u devet tomova koji su objavljivani u nastavcima do polovine 20-tih godine, njegov cjeloživotni rad krunisan je monumentalnim opusom *Conspectus Florae Montenegrinae*, u kojem je popisao sve poznate biljne vrste koje rastu na teritoriji Crne Gore, a od kojih je cijeli niz sâm otkrio i prvi opisao.⁵⁴ Mala, ali veoma

⁵⁰ Ignát HOŘICA, *Na Černé Hoře*, Praha 1895.

⁵¹ Jan BUCHAR, *První výlet klubu českých turistů do Dalmacie, Černé Hory, Hercegoviny, Bosny a Záhřebu ve dnech od 13. do 30. dubna 1897*, Praha 1898.

⁵² Jan Josef SVÁTEK, *Černá Hora a Skadar*, Praha 1914.

⁵³ Jaroslav BRADÁČ, *Černohorská armáda*, Praha 1912.

⁵⁴ Josef ROHLENA, *Beitrag zur Flora Montenegro*, Prag 1902–1924; ISTI, *Conspectus Florae Montenegrinae*, Praha 1941–1942.

aktivna komuna crnogorskih botaničara i danas s ponosom upozorava na Rohlenovu naučnu zaostavštinu.⁵⁵ Po Rohleni je do sada bilo nazvano trideset vrsta biljaka, od kojih osamnaest predstavljaju endeme.

Pravnik i publicista Vratislav Černi (1871–1933)⁵⁶ na prelo mu 19. i 20. vijeka sistematski se posvećivao njegovanju kulturnih, obrazovnih i parapolitičkih odnosa s crnogorskom knjaževinom. On propagira češki turizam u Crnoj Gori i predstavlja vodeću osobu Crnogorskog udruženja,⁵⁷ koje je osnovano 1892. godine u cilju omogućavanja obrazovanja mladim Crnogorcima u češkim zemljama. Udruženje, čiji su članovi bili i drugi prijatelji Crne Gore uključujući i Jozefa Holečeka ili Ignjata Horžicu, nastojalo je da mlade Crnogorce usmjerava, prije svega, na studiranje praktičnih zanata. Vratislav Černi je sve do Prvog svjetskog rata održavao i intenzivne kontakte s crnogorskom političkom elitom na čelu s knjazom Nikolom.

Uprkos sve izrazitijem zaostajanju za Evropom, na početku 20. vijeka u Crnoj Gori počinju se ispoljavati i pozitivni rezultati modernizacije, što je stvaralo uslove za prodor češkog kapitala i naseljavanje pojedinih Čeha, premda u mnogo skromnijoj

⁵⁵ Vukić PULEVIĆ, *Bibliografija o flori i vegetaciji Crne Gore*, Titograd 1980; ISTI, Josef Rohlena, *Građa za vaskularnu floru Crne Gore: dopuna „Conspectus Florae Montenegrinae“ Josefa Rohlene*, Podgorica 2005; ISTI, *Botaničari i Crna Gora*, Podgorica 2006.

⁵⁶ Vratislav Černi je objavio cijeli niz kraćih putopisa o brojnim crnogorskim mjestima. Najopširnija je monografija o Cetinju *V hlavním městě Černé Hory*, Praha 1902; od kraćih spomenimo npr.: ISTI, *Na prahu Albanie*, Praha 1899; ISTI, *Od Kotoru přes Nēguše a Cetyni do Baru*, Praha 1899; ISTI, *Ulcín. Černohorské mořské lázně*, Praha 1900; ISTI, *Kamenným mořem. Putování katunskou nahijí na Kčevo*, Praha, s. d. (1901–1903). Osim toga objavio je brojne tekstove publikovane u periodici.

⁵⁷ Vratislav ČERNÝ, *Deset let Černohorského spolku*, Praha 1902.

mjeri nego npr. u Bosni i Hercegovini ili u Bugarskoj. Česi su u to doba najviše radili kao muzičari, u bankarstvu, u pivarskoj industriji i kao šoferi automobila marke Laurin a Klement, na tada međunarodnoj trasi Kotor–Cetinje.⁵⁸

Politička diverzifikacija do koje je došlo brzo nakon izdanja prvog crnogorskog ustava i uvođenja parlamentarizma u zemlji, krajem 1905. godine izazvala je u dijelu češke štampe kritiku apsolutističke vlasti knjaza Nikole. Novinskom platformom te kritike postali su prije svih dnevne novine *Čas* i časopis *Slovanský přehled*, koji je izlazio jedanput mjesečno. Njegov glavni urednik Adolf Černi (1864–1952), je od 1907. pa sve do Prvog svjetskog rata oštro kritikovao politički režim crnogorske monarhije kao nedemokratski i nazadnjački.⁵⁹ U svojim člancima obično je preuzimao argumente obojene revolucionarno-demokratskom retorikom srpske štampe i publikacija radikalnih crnogorskih emigranata naseljenih u Beogradu, koji su agitovali protiv politike crnogorskog dvora i učestvovali u nekoliko neuspjelih pokušaja svrgavanja ili atentata na knjaza Nikolu.⁶⁰ Tradicionalne pristalice crnogorskog vladara kao Jozef Holeček ili Vratislav Černi, okupljeni oko dnevnih novina *Národní listy*, i dalje su se slijepo držali vizije postepenog razvoja pod žezlom prosvećenog vladara, budući da za savremenu demokratiju zapadnog tipa patrijarhalno crnogorsko društvo – po njihovom mišljenju – još uvijek nije bilo zrelo, a naglim razvojem bi navodno mogao biti ugrožen njegov slovenski karakter. Tako je

⁵⁸ Viktor DVORSKÝ – Bohuslav FRANTA a kol., *Moře Adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmacii, chorvatském Přimorí, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu*, Praha 1911, s. 134.

⁵⁹ František ŠÍSTEK, „*Strhnutí romantické roušky*“. *Černá Hora a její politická scéna očima časopisu Slovanský přehled, 1898–1914*, Slovanské historické studie 32, Brno 2007, s. 307–325.

⁶⁰ Vidi npr. Todor BOŽOVIĆ – Jovan ĐONOVIĆ, *Crna Gora i napredni pokret*, Beograd 1911.

napredna liberalna kritika kreirala sliku prostog ali dobrog naroda, podjarmljenog i ugnjetavanog despotskim režimom, dok su konzervativni nacionalisti isticali harmoničnu povezanost junčkih ratnika s prosvijećenim i slovenski osviješćenim političkim rukovodstvom. Početkom 20. vijeka spektar čeških interpretacija savremene crnogorske stvarnosti dopunjavaju mlađi autori, putopisci i turistički pioniri (među kojima je npr. bio i Viktor Dvorski) koji su isticali pozitivnu ulogu vlade i vladara u ukupnoj modernizaciji i kulturnom uzdizanju zemlje, koje su, po njihovom mišljenju, kočile ignorancija, primitivnost i nevjerovatna lijenost prostog, zaostalog i sve pokvarenijeg naroda.⁶¹ Polemike o karakteru crnogorskog režima i smjera kojim bi zemlja trebalo da krene dalje, jednako su dobro ilustrovale kulturni, privredni i politički napredak češkog društva, kojem je, s obzirom na dosegnuti stepen razvoja, sve manje bilo potrebno da pojačava kolektivno samopouzdanje snovima o crnogorskim junacima.

Balkanski ratovi vođeni 1912. i 1913. godine izazvali su novi talas interesovanja za države jugoistočne Evrope. „U Pragu je zavládala ratna euforija. Ispred redakcija novina po cijeli dan su se skupljale gomile ljudi, na Vaclavskom trgu su na informacionim platnima prikazivane vijesti s Balkana, tiraž novina se udvostručio, čak utrostručio.“⁶² Većina najznačajnijih novina i časopisa šalje na balkanska ratišta specijalne dopisnike. Organizovano je i sakupljanje humanitarnih priloga u korist ranjenih. Sljedeću značajnu reakciju predstavljao je odlazak čeških ljekara i medicinskog osoblja na razne djelove fronta.

⁶¹ František ŠÍSTEK, *Obraz Černohorců v českých cestopisech, 1897–1912*, in: Mirjam Moravcová – David Svoboda – František Šístek (eds.), *Pravda, láska a „ti na východě“*. Obrazy východoevropského a středoevropského prostoru z pohledu české společnosti, Praha 2006.

⁶² Milada PAULOVÁ, *Balkánské války 1912–1913 a český lid*, Praha 1963, s. 47.

U Crnu Goru je krenula najveća ekspedicija sastavljena od nekoliko ljekara pod vođstvom hirurga Emanuela Rihlika (1876–1963) iz praške *Vinohradské* bolnice,⁶³ s devet vagona ljekarskih potrepština, stotinjak ležajeva i dvije operacione ambulante.⁶⁴ Češko društvo koje se u to vrijeme kritički odnosilo prema austrijskoj spoljnoj politici, javno je podržavalo ratne ciljeve slovenskih balkanskih država, i to je u narednim sedmicama i mjesecima poprimilo velike razmjere. Ovo je, sasvim razumljivo, izazvalo nezadovoljstvo austrougarskih državnih ureda, koji su na razne načine pokušavali da ublaže i potisnu češka ispoljavanja solidarnosti s balkanskim saveznicima. Naročito im je smetalo organizovanje javnih proslava povodom pojedinih pobjeda, kao što je bilo osvajanje Drinopolja (tur. Edirne, bug. Odrin) od strane Bugara ili crnogorsko osvajanje (etnički albanskog) Skadra. „Službeni fascikl o proslavama /pada/ Skadra sadrži izvještaje iz pedeset i jedne češke opštine, u kojima su bile povještane zastave i u kojima je ispoljavana radost zbog trijumfa, ili su u njima bile više ili manje uspješno organizovane povorke. Uredi su intervenisali i raspuštali pohode i sastanke, prijave protiv pojedinaca su se množile.“⁶⁵ I uprkos tome, nakon pada Skadra u Pragu su organizovane brojne manifestacije i proslave.⁶⁶

⁶³ Emanuel RYCHLÍK, *Na Černé Hoře a v Srbsku – Vojenskochirurgické zkušenosti z balkánské války 1912–1913*, Praha 1914. Ovo je prva monografija iz oblasti ratne hirurgije na češkom jeziku.

⁶⁴ Václav ŽÁČEK a kol., *Češi a Jihoslované v minulosti*, Praha 1975, s. 623.

⁶⁵ M. PAULOVÁ, *Balkánské války*, s. 91.

⁶⁶ Bogata svjedočanstva o reakcijama na balkanske ratove, koja dobro ilustruju suštinu i mehanizme recepcije slike Južnih Slovena u češkom društvu, sadrže naročito radovi: Milade PAULOVÉ, *Balkánské války 1912–1913 a český lid* (naročito s. 46–91) a Václava ŽÁČKA a kol., *Češi a Jihoslované v minulosti*, s. 619–630, Milada PAULOVÁ, *Ohlas balkánské války v české*

Međutim, u Prvom svjetskom ratu Česi i Crnogorci su se našli na suprotnim stranama, iako je bilo i pojedinaca koji su služili u crnogorskoj vojsci, kao npr. Radola Gajda (1892–1948), rođen u Kotoru, koji je kasnije postao general čehoslovačkih legija u ruskom građanskom ratu i vođa čeških fašista u periodu između dva svjetska rata. Boka Kotorska je uz Pulu bila najznačajnija pomorska baza austrougarske vojske na Jadranu. S obzirom na strategijski značaj i povoljan položaj zaliva, u bazi i na brodovima koji su tu bili usidreni još prije rata, bio je prisutan veliki broj vojnika a među njima je služio i značajan broj vojnika iz čeških zemalja.

Na palubama torpednih čamaca koji su bili usidreni u luci Đenovići, Česi su činili čak trećinu posade. Češki piloti koji su služili u avionskoj bazi Kumbor, nedaleko od Herceg Novog, učestvovali su u prvom avionskom bombardovanju crnogorske teritorije, 23. oktobra 1914. u napadu na luku i željezničku stanicu u Baru.⁶⁷ S austrougarskom armijom je, nakon što je u januaru 1916. osvojila Crnu Goru, u uniformama okupatorske vojske došao i veći broj Čeha. U takvoj situaciji zemlju je upoznao, na primjer, pisac Stanislav Kostka Nojman (1875–1947).⁶⁸

veřejnosti, in: Československo-jihoslovanská liga II, Praha 1922; Ctibor NEČAS, *Balkán a česká politika*, Brno 1972; D. ŠLAISOVÁ, *Ohlas první balkánské války v Čechách*, Slovanské historické studie I, Praha 1955, s. 227–263; Ctibor NEČAS, *Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku*, in: Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, k vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek, svazek 1, Brno 2006, s. 267–275.

⁶⁷ Jindřich MAREK, *Pod rakouskou vlajkou. Čeští námořníci v rakousko-uherském loďstvu 1900–1918*, Cheb 2003, s. 73.

⁶⁸ Stanislav KOSTKA NEUMANN, *Elbasan. Válečné vzpomínky*, Praha 1922.

Pjesnik, Konstantin Biebl (1898–1951) je kao austrougarski vojnik bio zarobljen od strane ustanika i osuđen na smrtnu kaznu, ali prije njenog izvršenja uspio je pobjeći. Posljedice borbi u Boki Kotorskoj i austrougarsku okupaciju Crne Gore u kratkim dokumentarnim filmovima zabilježio je grof Aleksandar Jozef Kolovrat-Krakovski (1886–1927), poznati automobilista i filmski producent.⁶⁹

Jedna od najvećih pobuna u austrougarskoj armiji za vrijeme cijelog Prvog svjetskog rata odigrala se 1. februara 1918. u Boki Kotorskoj. Među četvoricom vođa pobunjenika koji su bili egzemplarno pogubljeni bio je i zapovjednik krstarice Sankt Georg, František Raš (1889–1918) iz Pržerova u Moravskoj. Na spomenute događaje podseća spomen ploča u Kotoru. Kasnije interpretacije bokokotorske pobune sumirao je Jindřih Marek: „O pobuni u Boki Kotorskoj je kod nas bilo napisano mnogo tendencioznih legendi kako u godinama prije Minhenskog sporazuma tako i za vrijeme komunističkog režima. U prvom slučaju pisalo se o osviješćenom organizovanom pokretu slovenskih mornara protiv Monarhije, u drugom su dominirale bajke o sjajnom uticaju sovjetskih boljševika. U stvarnosti su mornare do pobune doveli sasvim prosti razlozi: iscrpljenost od rata spojena sa višegodišnjom odvojenošću od porodice, kao i loši životni uslovi u kontrastu sa rasipničkim životom oficira...”⁷⁰ Karel Pícka je nakon rata u svom romanu pokušao opisati komplikovanu poziciju čeških vojnika u okupiranoj zemlji, koji su manevrisali

⁶⁹ Gojko KASTRATOVIĆ, *Crnogorska kinematografija i filmovi o Crnoj Gori*, Podgorica 1999, s. 216–217.

⁷⁰ Jindřich MAREK, *Piráti svobody. Čeští námořníci v letech 1918–1921*, Cheb 2002, s. 26. Svake godine u Kotoru se, već godinama bez čeških predstavnika, svečano obilježava godišnjica pobune mornara iz februara 1918. Na posljednjem ceremonijalu bili su prisutni hrvatski i austrijski ambasadori.

između simpatija prema lokalnom stanovništvu i pridržavanja vojne discipline i lojalnosti prema kruni.⁷¹

Između dva svjetska rata u okviru jugoslovenske države Crna Gora je imala sasvim sporednu ulogu. Jednako značajnu ulogu imala je „nekadašnja domovina crnogorskih junaka“ i u češkom diskursu o Jugoslaviji.⁷² Na prelomu 20-ih i 30-ih godina ulogu posrednika između češke i crnogorske kulturne i naučne sredine odigrao je cetinjski časopis *Zapisi*, koji je izlazio od 1927. godine, i koji je pružao relativno sistematičan pregled kulturnih događanja u Čehoslovačkoj. *Zapisi* su brzo stekli ugled i u zainteresovanim krugovima u inostranstvu. U njima su svoje tekstove objavljivali vodeći predstavnici praške slavistike kao Gerhard Gezeman (1888–1948), Franc Spina (1868–1938) ili Frank Volman (1888–1969). To je bio časopis širokog kulturno-naučnog profila koji je svojim značajem prevazilazio crnogorsku sredinu.⁷³ Liberalna urednička politika – koja je stranice lista otvorila širokom spektru autora od konzervativnih predstavnika režima kralja Nikole, preko probeogradskih centralista,⁷⁴ pa do komunista (Milovan Đilas), krajem 1933. poslužila je kao izgovor za zabranjivanje časopisa.

⁷¹ Karel PICKA, *Rozvrat rodu Agičů. Dobrodružný román z dob okupace Černé Hory rakousko-uherským vojskem*, Praha 1932.

⁷² O tome vidi: František Šístek, *Od vlasti junáků k muzeu staré slávy. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1912–1938*, Slovanské historické studie 33, Brno 2008, s. 7–41.

⁷³ Posredstvom *Zapisa* je npr. do Čehoslovačke došla proza značajnog bosanskog sefardskog pisca Isaka Samokovlije (1889–1955), čija je pripovijetka *Mirjamina kosa*, preuzeta upravo iz *Zapisa*, objavljena u novinama *Prager Presse*.

⁷⁴ Među njih je, između ostalih, spadao i istoričar i publicista Nikola Škerović (1884–1972), apsolvant Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta (1910), na kojem je stekao i doktorat za rad o ekonomskim razmišljanjima u djelu Juraja Križanića. U periodu 1945–1954 radio je kao direktor Državnog arhiva Srbije u Beogradu.

⁷⁶ Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941*, Podgorica 2002, s. 136–134.

Slika Crne Gore, koja se između dva svjetska rata pojavljuje u Čehoslovačkoj, u mnogo čemu je statička reprodukcija slike iz vremena postojanja nezavisne crnogorske monarhije. Međutim, ono što je nekad bila živa stvarnost promijenilo se u muzej pod vedrim nebom, u kojem su uspomene na slavnu prošlost rasute u prekrasnim prirodnim predjelima.⁷⁷ Češki autori ispoljavali su konzistentnu sklonost ka previđanju političkih, socijalnih i privrednih problema crnogorske i jugoslovenske zajednice. Tako npr. nijesu znali ili su prevideli da je na pravoslavni Božić 6. januara 1919. u okolini Cetinja izbio ustanak protivnika bezuslovnog ujedinjenja, tzv. Božićni ustanak ili da je 30-ih godina u nemirnoj i siromašnoj Zetskoj banovini počeo da raste komunistički uticaj. Od kraja 20-ih do kraja 30-ih godina u južnom dijelu Jadrana i priobalnom području razvijao se turizam, u kome su značajno mjesto zauzimali pionirski turisti iz Čehoslovačke.⁷⁸ Upravo češki posetioци pomagali su da se polože temelji turističke infrastrukture npr. u Budvi i okolini,⁷⁹ u nizu mjesta u Boki Kotorskoj⁸⁰ i na najjužnijem dijelu jugoslovenske obale, u Ulcinju.

U periodu između dva svjetska rata, interesovanje za crnogorsku problematiku u humanitarnim i socijalnim naukama bilo je nesistematično i sporadično. U proučavanju Južnih Slovena

⁷⁷ Vidi npr. Karel HANSA, *Léto pod jihoslovanským sluncem*, Praha 1930.

⁷⁸ Niz fragmentarnih spoznaja o češkom učešću u razvoju turizma na teritoriji današnje Crne Gore sadrži zbornik: Dušan MARTINOVIĆ (ed.), *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX. i prvoj polovini XX. vijeka: zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 18–19. oktobra 1996 godine*, Cetinje 1997.

⁷⁹ I naziv glave budvanske plaže „Slovenska plaža“, povezan je s dolaskom prvih čeških turista.

⁸⁰ Krajem 20-ih godina 20. vijeka osnovali su npr. češki izviđači u Morinju u Risanskom zalivu prvi turistički kamp na teritoriji današnje Crne Gore (sadašnji autokamp Naluka).

preovladavao je ideološki, slovenofilski, pozitivistički pristup istoričarke Milade Paulove (1891–1970), prve žene koja je stekla zvanje profesora na praškom univerzitetu. Paulova je u svom monumentalnom djelu u skladu s aktuelnim političkim potrebama legitimizirala okolnosti sinhronijskog nastanka Jugoslavije i Čehoslovačke. Crnogorskom tematikom sistematičnije se bavio slavista i balkanista Gerhard Gezeman,⁸¹ koji je od 1922. do 1944. predavao na njemačkom dijelu praškog Karlovog univerziteta. U Pragu je, između ostalog objavio, danas već klasično djelo *Der montenegrische Mensch: Zur Literaturgeschichte und Charakterologie der Patriarchalität*, u kojem na osnovu književnonaučnih i etnografskih analiza prikazuje patrijarhalni mentalitet Crnogoraca kao „junačka forma života“. Gezemanove karakterološke koncepcije su na zanimljiv način u skladu s pozitivnim slikama Crnogoraca u djelu Jozefa Holečeka ili Ludvika Kube.

Od kraja Drugog svjetskog rata pa do preloma 80-ih i 90-ih godina 20. vijeka razvoj češko-crnogorskih odnosa bio je sastavni dio širih odnosa između Čehoslovačke i Titove Jugoslavije. Ti odnosi – s obzirom na to da je čehoslovački establišment bio sa izuzetkom liberalnog perioda „Praškog proljeća“ praktično cijelo vrijeme vazalski potčinjen Moskvi – nikad nijesu bili idealni i valjda ni u jednoj oblasti njihov potencijal nije u potpunosti iskorišćen. Uprkos cijelom nizu

⁸¹ Uporedi prije svega: Gerhard GESEMAN, *Der montenegrische Mensch: Zur Literaturgeschichte und Charakterologie der Patriarchalität*, Prag 1934, druhé vydání TÝŽ, *Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität*, Berlin 1943. Oba izdanja su dostupna i u dva različita crnogorska prevoda, vidi Gerhard GEZEMAN, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*, Cetinje 1968; ISTI, *Crnogorski čovjek*, Podgorica 2003. O crnogorskoj narodnoj književnosti vidi ISTI, *Helden, Hirten und Hajduken. Montenegrische Volksgeschichten*, München 1935.

ograničavajućih faktora ipak je dolazilo do kulturnih kontakata, a od 60-ih godina ponovo je uzeo maha i turizam, čiji je perspektivni razvoj bio prekinut Drugim svjetskim ratom. U Bečićima pokraj Budve 1965. godine osnovan je prvi rekreativni centar čehoslovačkih sindikalaca na jadranskoj obali, a nešto kasnije podignut je i veliki hotel Revolucionarnog sindikalnog pokreta *Plavi Horizonti* nedaleko od Tivta. Crna Gora je, zajedno sa ostalim jugoslovenskim republikama, 1968. godine pružila svestranu pomoć čehoslovačkim turistima koji su, nakon okupacije njihove domovine ostali u dilemi da li da se vraćaju kući ili da emigriraju. Crna Gora kralja Nikole se na parodičan način vratila u češku kulturu kao kraljevina Monte Albo kralja Pikole u bajci Jana Veriha *Tri veterana* (1960)⁸² i njenoj popularnoj filmskoj verziji prema scenariju Zdenjeka Svjeraka (1983).

U okviru recepcije jugoslovenskih književnosti nakon Drugog svjetskog rata do češke sredine su dolazila i djela autora iz Crne Gore. Prijevodi crnogorskih djela na češki jezik objavljivani su još od druge polovine 19. vijeka. Radilo se prije svega o prijevodu djela vladara iz dinastije Petrović-Njegoš, koji su se bavili i književnošću. Prvi kompletni prijevod *Gorskog vijenca* publikovao je 1897. godine Jan Hudec (1856–1940).⁸³ Novi (i za sada posljednji) prijevod tog klasičnog djela iz 1963. godine bio je plod saradnje avangardnog pjesnika Jozefa Hiršala (1920–2003) i slaviste Otona Berkopca (1906–1988).⁸⁴ Često su bile prevedene i rodoljubive pjesme knjaza Nikole, a 1902. godine objavljen je tekst njegove pozorišne predstave *Balkanska carica*.⁸⁵

⁸² Jan WERICH, *Fimfárum*, Praha 1960 (i niz kasnijih izdanja).

⁸³ Petar Petrović NJEGOŠ, *Horský věnec*, Praha 1897.

⁸⁴ Petar Petrović NJEGOŠ, *Horský věnec*, Praha 1963.

⁸⁵ Král Nikola černohorský, *Balkánská cařice*, Praha 1902.

Drugu grupu prijevoda iz crnogorske sredine činili su prijevodi narodne epike, najčešće u okviru šireg izbora srpske ili južno-slovenske poezije. Kao vrhunski prevodilac tog literarnog žanra pokazao se naročito Jozef Holeček, čiji su prijevodi s južnoslovenskih jezika, za razliku od većine prijevoda njegovih savremenika, do danas čitljivi.⁸⁶ Nakon Drugog svjetskog rata, na češkom su između ostalih objavljene knjige Radovana Zogovića (1907–1986)⁸⁷, nekoliko romana s temom Drugog svjetskog rata Mihaila Lalića (1914–1993)⁸⁸ ili npr. romani Miodraga Bulatovića (1930–1991).⁸⁹ O prvoj fazi poratnog „građenja socijalističke Čehoslovačke“ u zbirci eseja *Na Vltavi*⁹⁰ s oduševljenjem je pisao Janko Đonović (1909–1991). U 80-im godinama objavljeno je nekoliko prijevoda Borislava Pekića (1930–1992), rođenog u Podgorici.⁹¹ Nakon raspada Jugoslavije, kao samostalna knjiga, do sada je objavljen samo prijevod satiričnog postmodernog romana *Privatna galerija* od Balše Brkovića (*1966),⁹² o umjetničkim i političkim krugovima savremene Podgorice. Autor je jedan od vodećih predstavnika tzv. „generacije diskontinuiteta“, koja se kritički postavlja

⁸⁶ Uporedi npr.: Josef HOLEČEK, *Srbská národní epika*, Praha 1909 (dva toma).

⁸⁷ Radovan ZOGOVIĆ, *Píseň o životě soudruha Tita*, Praha 1946.

⁸⁸ Mihailo LALIĆ, *Svatba*, Praha 1957; ISTI, *Zlé jaro*, Praha 1958; ISTI, *Tráva pod kameny*, Praha 1958; ISTI, *Nad hlavou jen stromy*, Praha 1965; *Štvanice*, Praha 1964 i pripovijetke *Pramen tmy*, Praha 1973.

⁸⁹ Miodrag BULATOVIĆ, *Červený kohout letí k nebi*, Praha 1972; ISTI, *Ďáblové z mansardy*, Praha 1976.

⁹⁰ Janko ĐONOVIĆ, *Na Vltavi*, Cetinje 1948.

⁹¹ Borislav PEKIĆ, *Jak zařikávat upíra*, Praha 1980; ISTI, *Obhajoba a poslední dny*, Praha 1983; ISTI, *Vzlet a pád Ikara Gubelkijana*, in: Pět jugoslávských novel, Praha 1985.

⁹² Balša BRKOVIĆ, *Soukromá galerie*, Praha 2007.

prema tradicionalističkim i nacionalističkim tendencijama svojih prethodnika. Toj književnoj generaciji pripadaju i Andrej Nikolaidis (*1974) i Ognjen Spahić (*1977), čije pripovijetke su objavljene u reprezentativnom izboru iz postjugoslovenskih književnosti, koji je za češke čitaoce sastavio beogradski pisac Vladimir Arsenijević (*1965).⁹³

Od kraja Drugog svjetskog rata pa do danas crnogorski čitaoci bili su opskrbljivani izdanjima prijevoda djela strane literature uglavnom preko drugih jugoslovenskih, odnosno postjugoslovenskih republika, naročito Srbije. Specifičnost crnogorskog knjižnog tržišta predstavlja s jedne strane manji broj čitalaca, s druge strane dostupnost i potpuna razumljivost srpske, hrvatske i bosanske književne produkcije. Zbog toga se u Crnoj Gori naročita pažnja posvećivala prevođenju onih djela koja imaju veze sa crnogorskom problematikom, a prijevodi im nijesu bili objavljeni u nekoj drugoj republici. Uprkos tome broj objavljenih prijevoda nije zanemarljiv. Od polovine 90-ih godina 20. vijeka u vezi sa povećanim interesovanjem za narodnu prošlost već je objavljeno nekoliko stotina prijevoda putopisa i stručnih radova, koji su bili napisani još prije pada crnogorske monarhije 1918. godine. Među njima je takođe i nekoliko putopisnih, etnografskih i istorijski dragocjenih djela čeških autora spominjanih u ovom radu, npr. Jana Vaclika, Zigfrida Kapera, Ludvika Kube, Viktora Dvorskog, Jozefa Rohlene, Jana Jozefa Svatka i naravno veći broj djela Jozefa Holečeka, a od novijih radova preveden je jedan stručni rad mediaveliste Lubomira Havlika (1925–2000).⁹⁴ Kao marljiv prevodilac stručnih i istorijskih radova s češkog istakao se naročito istoričar umjetnosti Branislav Borožan.

⁹³ Vladimir ARSENIJEVIĆ, *Jugolaboratorija. Antologie postjugoslávské prózy*, Zlín 2009.

⁹⁴ Lubomír HAVLÍK, *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, Podgorica 2008.

S obzirom na veliki broj čeških pisanih izvora o Crnoj Gori, donekle iznenađuje da se njenom istorijom, sve do preloma 20. i 21. vijeka, češki historičari bave samo periferno i sporadično. Poznavanju srednjovjekovne istorije današnje crnogorske teritorije doprinijela je historičarka Lenka Blehova (*1961), koja je 90-ih godina 20. vijeka bila zapošljena u Istorijskom institutu Crne Gore u Podgorici, a danas radi u Istorijskom institutu Akademije nauka Češke Republike u Pragu. Njena istraživanja bila su usmjerena prije svega na problematiku Boke Kotorske, i adekvatno je iskoristila bogate fondove kotorskog arhiva.⁹⁵ Modernom crnogorskom istorijom i slikom Crnogoraca u češkom društvu bavio se František Šístek, koji je sada takođe naučni radnik Istorijskog instituta Akademije nauka Češke Republike. Objavio je, između ostalog, prvi monografski pregled crnogorske istorije na češkom jeziku, dok je na crnogorskom objavljena njegova monografija o češkim predstavama o Crnoj Gori i Crnogorcima.⁹⁶ O istoriji ili o aktualnim problemima Crne Gore nakon raspada Jugoslavije stručne radove su publikovali i Bohdana Dimitrovova (1977),⁹⁷ Petr

⁹⁵ Lenka BLECHOVÁ, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002; ISTA, *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Podgorica 2006.

⁹⁶ František ŠÍSTEK, *Černá Hora*, Praha 2007; ISTI, *Naša braća na jugu. Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Podgorica–Cetinje 2009.

⁹⁷ Bohdana DIMITROVOVÁ, *Bosniak or Muslim? Dilemma of One Nation with Two Names*, in: Southeast European Politics, vol. II, no. 2, October 2001, s. 94–108, www.seep.ceu.hu/issue22/dimitrovova.pdf, 25. března 2010. Članak analizira debatu o etnonimu u okviru šire redefinicije kolektivnog identiteta slovenskih muslimana u Crnoj Gori u postjugoslovenskom periodu. O cjelokupnoj problematici manjina nakon raspada Jugoslavije uporedi: František ŠÍSTEK – Bohdana DIMITROVOVÁ, *National minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia*, in: Florian Bieber (ed.), *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden 2003, s. 159–179, www.policy.hu/bieber/Publications/Montenegro.html, 25. března 2010.

Prokš⁹⁸ i Filip Tesarž (1969).⁹⁹

Crna Gora je nakon raspada Jugoslavije od 1992. do 2006. ostala u državnoj zajednici sa Srbijom. Prvo je to bilo u okviru Savezne Republike Jugoslavije, koju je 2003. godine zamijenila konfederativna unija pod nazivom Državna zajednica Srbija i Crna Gora. S obzirom na proporcionalno manji značaj primorske republike i činjenicu da je tokom većeg dijela 90-ih crnogorsko rukovodstvo bilo lojalno Miloševićevom režimu, zvanični odnosi Češke Republike i SRJ – koji su sve do 1996. bili znatno ograničeni, da bi se od 1999. do 2000. zbog međunarodnih sankcija uvedenih na krnju Jugoslaviju još pogoršali – bili su svedeni uglavnom na Srbiju. Međutim, od 1997. godine se crnogorsko rukovodstvo na čelu sa sve dominantnijim Milom Đukanovićem počelo odvracati od Beograda. U vrijeme kad je u vezi sa eskalacijom kosovske krize NATO bombardovao SRJ, od marta do juna 1999. godine, već se radilo o otvorenom razdoru, čiji vrhunac su predstavljale jednostrane Miloševićem inicirane ustavne promjene u junu 2000. godine koje je Crna Gora odbila prihvatiti. Nakon pada Miloševića zajednička država je funkcionisala takoreći još samo formalno, budući da se stvarna politička vlast i odlučivanje o ekonomskim stvarima prebacilo na republički nivo.¹⁰⁰

⁹⁸ Petr PROKŠ, *Projekt sloučení Srbska a Černé Hory v mezinárodních vztazích před vypuknutím „Velké války“ (srpen 1913 – červen 1914)*, Slovanský přehled 95, 2009, č. 3, s. 289–304.

⁹⁹ Filip TESAŘ, *Postavení národnostních menšin ve Svazové republice Jugoslávii*, in: Břetislav Dančák – Petr Fiala (eds.), *Národnostní politika v postkomunistických zemích*, Brno 2000; ISTI, *Černá Hora: na cestě k nezávislosti?*, Mezinárodní vztahy, 2001, č. 1, s. 42–57.

¹⁰⁰ Zajednička država više nije imala ni zajedničku valutu (u Srbiji je važio dinar, u Crnoj Gori njemačka marka, a od 2002. euro), niti centralnu banku.

Na promjenu situacije reagovala je i češka diplomatija koja je pred kraj Miloševićevog režima podržavala nezavisniji, prozapadni kurs crnogorske vlade. U periodu od 1999. do 2000. godine predsjednik Đukanović je dva puta posetio Češku Republiku, u kojoj se između ostalog sreo sa predsjednikom Havelom, te učestvovao u diskusiji koju je organizovao Radio Slobodna Evropa. Jedanaestog jula 2000. Vaclav Havel je u Dubrovniku učestvovao na sastanku s predsjednicima Hrvatske (Stipe Mesić), Slovenije (Milan Kučan) i Crne Gore. Između ostalog, bio je to simbolični gest podrške crnogorskom otporu protiv Miloševićevog režima u napetoj situaciji u kojoj je prijetila realna opasnost od izbijanja oružanog konflikta između Beograda i crnogorskog rukovodstva.

Nakon pada Miloševićevog režima u oktobru 2000. godine, češka diplomatija je održavala korektne odnose i sa srpsko-crnogorskom državom i sa objema republikama posebno. Tako su češki političari i diplomate dolazili u kontakt sa crnogorskim predstavnicima na oba nivoa. Premijer Jirži Paroubek posetio je Podgoricu 15. novembra 2005. Na osnovu referendumu o nezavisnosti od 21. maja 2006. Crna Gora je 3. juna iste godine proglasila nezavisnost. U skladu s ukupnom politikom EU, čiji predstavnici su postepeni i ne baš dramatični proces osamostaljivanja kontrolisali i određivali njegova pravila, Češka Republika je 12. juna 2006. godine, zajedno sa ostalim zemljama EU, priznala nezavisnost Crne Gore (priznanje je važilo retroaktivno od dana proglašenja nezavisnosti). Od 2006. do 2007. u Crnoj Gori je funkcionisalo sezonsko konzularno zastupništvo (tj. od 15. juna do 15. septembra s obzirom na povećanu prisutnost čeških turista na jadranskoj obali u Podgorici bio je aktivan jedan radnik Ministarstva inostranih poslova Češke Republike, koji je formalno spadao pod češku ambasadu u Srbiji). Od 2008. godine – budući da se bližilo češko predsjedništvo EU „konzularno zastupništvo bilo je otvoreno preko cije

godine (ali je i dalje potpadalo pod ambasadu u Beogradu). Stalno prisustvo službenog predstavnika države, u konstantno skromnom razvoju međusobnih odnosa, bilo je korisno naročito za vrijeme češkog predsjedništva EU (1. januar – 30. jun 2009.), tokom kojeg je 11. 3. 2009. Podgoricu posetio premijer Mirek Topolánek. U okviru propagiranja češke kulture u Kotoru održan je uspješan koncert grupe *Čechomor*, a u Narodnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ organizovana je izložba „Kulturni odnosi između Crne Gore i Češke Republike“.

Republika Crna Gora još uvijek nema diplomatsko predstavništvo u Češkoj Republici. Praktične stvari njeni građani još uvijek obavljaju na ambasadi Srbije. Za sada je najbliži konzulat u Beču. Događanja na češkoj kulturnoj sceni koja imaju veze sa Crnom Gorom vrlo su skromna i sporadična. Tako je npr. 2005. godine u Šlezijском zemaljskom muzeju u Opavi u saradnji sa crnogorskim ministarstvom kulture organizirana izložba „Bogatstvo Crne Gore“, koja je predstavila niz dragocjenih istorijskih i etnografskih eksponata iz zbirki cetinskog Narodnog muzeja. Godine 2006. u praškom ateljeu Jozefa Sudka organizirana je izložba fotografa Duška Miljanića (*1975) „Zona slobodnih bacanja“, koja je prezentovala današnju Crnu Goru kao zemlju s najvećom koncentracijom košarkaških koševa po stanovniku.

Na prelomu 20. i 21. vijeka iz Češke Republike je u više navrata poslana humanitarna pomoć prije svega u vezi s talasima izbjeglica koje su malu republiku zaplavile u vrijeme kosovske krize i rata. Fondacija „Čovjek u nevolji“ je 1999. godine poslala jedanaest kamiona humanitarne pomoći u vrijednosti pola miliona maraka, koja je podijeljena albanskim izbjeglicama, koje su srpske jedinice izgnale iz njihovih domova, kao i nešto kasnije sveopšte ignorisanim romskim izbjeglicama koje su iz straha pred represijama od strane Albanaca našli utočište u Crnoj Gori. Osim toga, Fondacija „Čovjek u nevolji“ nakon završetka izbjegličke krize poklonila je Bijelom Polju nekoliko

vozila za odvoz komunalnog otpada. Posljednje i dramatične godine Miloševićevog režima odrazile su se i na veći medijski interes za aktualna događanja u Crnoj Gori. U češkoj sredini se crnogorskoj problematici sistematski posvećivao naročito novinar Matijaš Zrno (*1979), prije svega na stranicama sedmičnih časopisa *Respekt* i *Týden*. Snimljena su i dva dugometražna dokumentarna filma, posvećena političkoj situaciji i istoriji sa sociološkim i etnografskim elementima: *Montenegro, zemlja na periferiji Evrope* (režija Petr Slavík, 1997) i *Strah i nada Crne Gore* (režija Petr Zrno, 1999). Početkom 21. vijeka, u vezi s opadanjem tenzija i renesansom turističkog interesovanja, snimljeno je i nekoliko kraćih dokumentarnih filmova za češku televiziju posvećenih turističkim, prirodnim i istorijskim kulturnim spomenicima. Crnogorsko primorje i planinske oblasti su u posljednjoj deceniji ponovo postale standardne turističke destinacije, što je imalo uticaj i na povećanje produkcije turističkih vodiča i tekstova putopisnog karaktera.¹⁰¹

Slično kao i sto godina ranije, tako se i početkom ovog vijeka zajedno sa rastom turističke djelatnosti ponovo pojavilo i ozbiljno naučno interesovanje. U tom smislu su za sada najmarkantnije aktivnosti čeških speleologa. Radnici češkog Zavoda za zaštitu pećina u saradnji sa Prirodnjačkim muzejom Crne Gore su od 2004. do 2007. poduzeli devet istraživačkih ekspedicija (Dragaljsko Polje, Crmnica, Orjen, Bukovina, Rumija, Prekornica, Žijovo), na kojim su otkrili 29 većih pećina, dosad neopisanu vrstu pećinskih buba i niz daljnjih rijetkih egzemplara podzemne faune, od kojih neke decenijama nije vidio nijedan zoolog.¹⁰²

¹⁰¹ Uporedi: František ŠÍSTEK, *Obráz Balkánu v českých internetových cestopisech*, Lidé města, 2005, č. 16, s. 43–61.

¹⁰² Roman MLEJNEK – Vratislav OUHRABKA – Petr ZAJÍČEK, *Speleologické výzkumy v Černé Hoře*, Ochrana přírody, 2008, č. 4, <http://www.casopis.ochranaprirody.cz/Vyzkum-a-dokumentace/speleologicke-vyzkumy-v-cerne-hore.html>, 25. března 2010.

Tokom posljednjih godina češki speleolozi su istraživali i mapovali pećinski sistem u okolini Bijelog Polja, često koristeći i akvalunge. Jedna od novootkrivenih pećina, na samoj granici sa Srbijom, u kojoj se prema novim spoznajama nalazi izvor rijeke Bistrice, u mape je ucrtana pod nazivom Brno, u počast moravske metropole, odakle je porijeklom bila većina članova ekspedicije.¹⁰³

Ekonomske interese zastupa *Trgovinsko privredna kancelarija Česke Republike* sa sedištem u Podgorici. Osnovana je nekoliko godina prije proglašavanja nezavisnosti. U okviru Programa pomoći zemljama u razvoju, Češka Republika je za period 2006–2010 tadašnju državu Srbiju i Crnu Goru uvrstila među prioritetne zemlje. Firma *Vodní zdroje* je od 2006. do 2008. u okviru tog programa realizovala projekat čišćenja deponija i postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda nakon eksploatacije olovnih ruda u Mojkovcu u vrijednosti od 22 miliona čeških kruna.¹⁰⁴ Najznačajnija investicija u sadašnje vrijeme je širenje i modernizacija željezničke pruge između Podgorice i Nikšića (56 kilometara), realizovana konzorcijem čeških firmi predvođenih *OHL ŽS Brno*. Češka eksportna banka dala je kredit u vrijednosti od 47,5 milionu dolara.¹⁰⁵ Rekonstrukcija je počela u martu 2006. godine a trebalo je da bude završena u novembru 2010. godine. U daljoj fazi izgradnje željeznicu bi trebalo produžiti od Nikšića sve do Čapljine, da bi se spojila sa postojećom bosansko-hercegovačkom željezničnom infrastrukturom i tako omogućila direktnu vezu s Mostarom i Sarajevom. Češke firme ispoljile su i ozbiljan interes za učestvovanje u modernizaciji pruge Podgorica-Skadar, koja predstavlja jedinu željezničku

¹⁰³ Informacije o najnovijoj fazi speleoloških istraživanja nam je pružio Izudin Gušmirović šef Trgovinsko privredne Kancelarije Češke Republike u Crnoj Gori.

¹⁰⁴ Uporedi: www.vodnizdroje.cz/mojk.htm, 25. mart 2010.

¹⁰⁵ *Modernizace železnice v Černé Hoře*, www.ceb.cz/content/view/874/55/, 25. března 2010.

vezu Albanije sa svijetom.

Jedini crnogorski proizvodi koji se u značajnijoj mjeri izvozi u Češku Republiku su proizvodi vinarije Plantaže Podgorica, naročito vrsta crnog vina Vranac. Međutim, prehrambeni i poljoprivredni proizvodi, koji za razliku od većine ostalih grana crnogorske privrede često dosežu kvalitet uporediv sa drugim mediteranskim zemljama, na češkom tržištu nailaze na veliku konkurenciju razvijenijih i etabliranijih zemalja evropskog juga, prije svega Italije, Grčke i Španije. Međutim, ova naizgled ne baš ohrabrujuća konstatacija o stanju i mogućnostima crnogorskog izvoza u Češku Republiku, upozorava na jedan dublji i značajniji aspekt sadašnje faze razvoja međusobnih odnosa. Oni se sve češće, umjesto čisto bilateralnog nivoa, odigravaju u okviru širih euroatlantskih integracionih odnosa političkog, ekonomskog i kulturnog karaktera, na šta naravno ključni, iako često neupadljiv, uticaj ima proces globalizacije.

Intenzitet političkih, kulturnih, naučnih, a u manjoj mjeri i privrednih odnosa između čeških zemalja i Crne Gore je u istorijskoj perspektivi posljednja dva vijeka u značajnoj mjeri određivao uspon i pad slovenske ideologije. Za razliku od 19. vijeka, tokom većeg dijela 20. vijeka Crnogorci i Crna Gora su u češkom diskurzu imali potpuno sporednu ulogu. Još značajniju, dugotrajnu karakteristiku međusobnih odnosa, reflektovanu i u ovom pregledu, predstavlja prije svega značajna disproporcija u pogledu veličine, broja stanovnika, stepena ekonomskog i naučnog razvoja. U okviru dinamike sveukupne evropske modernizacije, mala i periferna Crna Gora tradicionalno je bila objekt češkog interesovanja i primalac čeških kulturnih transfera, privrednih investicija i inovacija, a ne obrnuto. Međutim, ova konstatacija ne bi trebalo da vodi uprošćenim interpretacijama o nekakvoj češkoj civilizacijskoj misiji na evropskom jugoistoku i tobožnjim zaslugama Čeha na uzdizanju zaostalih Balkanaca. Interpretacije u tom smislu, koje se u posljednje dvije decenije

počinju pojavljivati u češkim stručnim krugovima,¹⁰⁶ predstavljaju samo zakašnjelu i tim više mučnu varijaciju tradicionalnih, ali u inostranim akademskim sredinama već odavno sistematski dekonstruisanih mitova o habzburškoj, srednjoevropskoj, njemačkoj ili italijanskoj nadređenosti i misionarskoj ulozi na mračnom i barbarskom Istoku. Češki izvori o Crnoj Gori i Crnogorcima paradigmu kulturno-civilizacijske misije naprotiv problematizuju: naime, većina čeških autora iz vremena prije Prvog svjetskog rata uopšte nije ispoljavala osećaj nadređenosti prema Crnogorcima i Južnim Slovenima. Nova proučavanja međusobnih odnosa, isto kao i odnosa između češke sredine i Balkana uopšte, u budućnosti bi trebalo razvijati komparativnim smjerom i vremenom dospjeti do širih kontekstualizacija po oblastima (npr. Srednja Evropa/Habzburško carstvo i Balkan) i temama (orijentalizam, okcidentalizam, gender perspektivu i sl.). Doduše, usko nacionalna ili bilateralna optika ne sprečava dublje uranjanje u izvore, međutim problematiku odnosa po pravilu deformiše i sužava. Sadašnja faza proučavanja odnosa češke sredine (u jezičkom i teritorijalnom smislu) i pojedinačnih zemalja i naroda evropskog jugoistoka, u čemu se aktivno nadovezujemo na rezultate prethodnih istraživanja češke balkanistike, već omogućava zahtjevnije i opširnije kontekstualizacije i nove interpretacije.

S češkog preveo: **Adin Ljuca**

¹⁰⁶ Takve tendencije se mogu u skladu sa poznatim zaključcima Marie Todorove (Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*, Oxford and New York 1997) interpretirati kao osećaj civilizacijske nadređenosti nad Balkanom i Balkancima. U češkoj sredini su predrasude prema Balkanu očito povezane i sa osećajem vlastite civilizacijske inferiornosti prema „stvarnom Zapadu“, detaljnije o tome: František ŠÍSTEK, *Slovanský jih, brána Orientu, divoký Balkán. Kořeny a proměny konceptualizace jihovýchodní Evropy v české společnosti 19.–21. století*, in: Milan Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 534–545.

HEROJSKA ZEMLJA

Angeliki Konstantakopoulou

In this segment of the book on Greek perceptions of Montenegro which will soon be published in Montenegrin, the author deals with the period from 1870 to the Congress in Berlin (1878). She analyses the position of Montenegro in the Balkan and European context and investigates how the information on Montenegro reflected in the Greek politics and public.

Kao u šezdesetim tako i poslije 1870, neprestana politička kriza, pored ostalih razloga, vodila je grčke vlade u prihvatanje spoljne politike engleskih konzervativaca, koji su težili obezbjeđivanju suvereniteta Otomanskog carstva. Pored svega ovoga, pošto je postalo očigledno da „događaji u evropskoj Turskoj dobijaju danas vrlo važan karakter“, naglašavala se potreba da „Grčka prestane da sve ovo posmatra s čvrstom nezainteresovanosti“, zato što se bliska saradnja s pobunjenim Crnogorcima, Srbima i Bugarima povezivala sa sudbinom „rođaka i braće po krvi“ slobodnih Grka.¹ Tako je vladina nespremnost, koja je kao

¹ *Ora* 27. 04. 1876. „Od najvećeg je, dakle, značaja i vrlo kritično vrijeme koje prolazi, jer najsvetija prava helenizma lebde u neizvjesnosti,...“ U istim novinama navode se od početka godine dogovori Crne Gore s Portom i razvoj događaja u vezi s tim: 30. 01, 06, 12. 02, 04. 03, 26. 04. 1876. Takođe, objavljuje imena ljudi koji predstavljaju grupu na vlasti pored Nikole: Crtež Crne Gore, *Ora* 18. 04. 1876.

politički stav prozvana „helenootomanizam“,² sve više postajala suprotstavljena opštem osećanju solidarnosti s borbom Balkanaca i bila povod za napade u skupštini.³ Posebno je objavljivanje rata od strane saveznika Srba i Crnogoraca u junu 1876. odmah izazvalo „patriotske podstreke“ i „nevjerovatnu pobunu nacionalnog duha.“⁴ Grčki vladajući krugovi, međutim, ostaju pasivni: „Velika ideja spava već dvadesetak godina“, napisao je, karakteristično, Em. Roidis,⁵ a ministar spoljnjih poslova H. Trikupis u Skupštini je naglasio potrebu da se grčka država pripremi da u odgovarajućem trenutku zatraži svoje proširenje (*Ora*, 23.05.1877).

² Skopeteas, „*Model kraljevstva*“, kao pret., poglavlje Helenootomanizam. Neologizmi „panotomanizam“ i „helenootomanizam“ ne postoje kod Kumanudisa, *Skup*, kao pret.

³ Pogledaj, na primjer, šta govori Ep. Deligeorgis u skupštini 30.10.1876. Ne radi se, dakle, o „neutralnosti“ već politika vlade „nosi karakter pasivnosti i u isto vrijeme karakter samoživosti.“ *Novine skupštinskih rasprava*, Zasedanje 21. str. 121 i 125 i dalje. *U istom* 02.11.1876, str. 145, 147. Značajno je za Deligeorgisa pomenuti i njegovo Masonstvo, pogledaj *Masonski spomenik...*, *Pregled politički i filozofski* I, br. 34 (Atina 22.08.1881) str. 116-22.

⁴ „...kralj Georgios proglasio je u Londonu da, iako je njegov narod obuzet patriotskim uzbuđenjima, odlučuje da sačuva mir, ali pod uslovom da Turska podnese svoje žrtve. ...“, *Alitia* 29.07.1876 (iz *Tavlati*) i *Fos* 17.07.1877, str. 2. Crna Gora, *Fos* 12.09.1876, „O, koliko žele da vide neustrašive ove heroje sa grebenastih stijena i njihove zastave kako se vijore...!“ i 24.10.1876.

⁵ E. Roidis, *Djela*, VII, uredio D. Petrokokinos, A. M. Andreadu, Atina 1914, str. 136. Isto je komentarisao i u svojim člancima u novinama *Asmodeo*, *u istom*, str. 27-30 i 104 i L. Luvis, *Ismijano kraljevstvo*, *Satirične novine i nacionalno pitanje (1875-1886)*, Atina 2002, str. 102, đe je karikatura iz *Asmodeo* od 02.05.1876. Štampa često opisuje situaciju kao „izgubljenost grčke nacije“ i „narkozu“ a ne kao političku odluku, pogledaj, na primjer, *Fos* 24.04. i 08.05.1877. Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 281.

Kao što se desilo na grčkoj, i na engleskoj političkoj sceni, posebno u toku sljedeće godine, stvorio se raskol između konzervativne vlade i opozicionih liberala: Gladston je optužio konzervativce za „užasnu letargiju“, podšetio je na vrijednosti pravde i slobode, koje je Engleska uvijek štitila, i naglasio da slovenskim hrišćanima s Balkana ne treba dozvoliti da smatraju da je Rusija njihova jedina zaštitnička sila.⁶ Konkretno interesovanje liberalnog političara bilo je relativno novijeg datuma, ne samo za njega već i za čitavo englesko društvo. Tek posljednjih godina nije izgledalo čudno baviti se balkanskim hrišćanima i posebno nekim od južnoslovenskih „demi-varvara“.⁷ Stupajući u kontakt, dakle, s liberalima Englezima i Engleskinjama koji su se интересовali za Južne Slovence – neki od njih su i pisali od prethodne decenije – i on, Gladston, skrećući sa svojih „homerskih“ interesovanja, počinje da piše o ovoj temi. Prema bilješci u njegovom *Dnevniku*, pišući o Crnoj Gori „ošećao je“ da čini „sveto djelo“.⁸ U diskusiji u parlamentu, „strasnoj“, kako su rekli njegovi politički protivnici, Gladston je eksplicitno pomenuo i Crnogorce koristeći poznate termine nacionalne historiografije. Ono što je tog mjeseca napisao o njihovoj istoriji u članku koji je objavljen u časopisu *Nineteenth century*, zgusnuo je u govoru u parlamentu i podigao je ton dok je govorio o etici i humanosti poslije objavljivanja rata od strane Rusije i Rumunije.

⁶ Iz „velike rasprave u Parlamentu“, *Ora* 05. 05. 1877. (iz *Klio*).

⁷ Pogledaj Todorova, *Imagining the Balkans*, kao pret., str. 98 i 101 „Gladstone focused on the necessity for a moral foreign policy“ i str. 113.

⁸ *The Gladstone Diaries*, vol. IX, ed. H. C. G. Matthew, Oxford 1986, str. 211, prim. 9, 14. 04. 1877. „Began article on Montenegro“ i sljedeći „Wrote on Montenegro: I feel it a holy work.“ i u 22 „Corrected proofs on Montenegro“. Pogledaj i 16, 19, 22, 29. 03. 1877. prvo upoznavanje Crne Gore i kontakti s Miss Irby i dr. koji su se vratili s Balkana. 6. apr.: Piše prolog u 2. izdanju knjige dvije Engleskinje G. M. Mackenzie, A. R. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1877, O pjesniku Tenisonu za koga kaže: „He seems inclined to touch Montenegro.“ Pogledaj sljedeću primjedbu .

Ora, kao i liberalne novine dijaspore, prati i neprekidno obavještava grčke čitaoce: Gladston „je viknuo“, piše, „Neka se probudi iz užasne letargije Engleska, pa makar to bilo u jedanaest sati.“ Iste novine bilježe i njegove riječi o Crnoj Gori:

„za pravdu se bore djelom heroji Crnogorci, čiji su se preci popeli na te planine i budno sačuvali svetu vatru nezavisnosti.“⁹

Stavovi engleskog liberala i, posebno, način na koji unosi istorijski u politički diskurs ovde nas višestruko zanimaju: prvo, zato što političko-ideološki bojē konvergenciju ekvivalentnih političkih snaga s ustalim Balkancima, drugo, zato što se informacije o njima objavljuju u grčkoj dnevnoj štampi – novine *Ora* prenose ih iz *Klio* iz Trsta – i pomažu nam da shvatimo uticaje koje primaju grčki intelektualci i njegovi politički istomišljenici, ali i šira čitalačka publika i, na kraju, da bismo prepoznali načine na koje se oblikuje grčka slika Crne Gore.

Nasuprot Englezima i Francuzima, koji su bili za to da se očuva status quo – posljednji će da učvrste svoje odnose s Rusijom,¹⁰ Njemci i Austrijanci pojačavaju od početka svoje diplomatske kontakte s Crnogorcima, s ciljem da dođe do razdora s Otomanskim carstvom. U ovim okolnostima predsjednik senata Crne Gore pošećuje Bizmarka u Berlinu i ministra spoljnjih poslova Austrije Andrašija, u Beču. Grčki čitaoci obavještavaju se iz dnevnih novina o sve važnijoj ulozi „mikroskopske knjaževine“:

⁹ *Ora* 05.05.1877. Pogledaj i W. E. Gladstone, *Montenegro A sketch, Nineteenth century* I 3 (maj 1877), str. 360-79. U suštini radi se o predstavljanju dvije knjige: G. Frilley, *Officier de la Légion d'honneur*, J. Wlahovitch *Capitaine de la Service de la Serbie*, *Le Monténégro contemporain*, Pariz 1870. i Sp. Goptchevitch, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig 1877. do „commentary“ u pjesmi njegovog prijatelja Tenisona.

¹⁰ D. - D. Vujović, *La Troisième République française et le Monténégro 1871-1914*, *Le Monténégro dans les relations internationales*, kao pret., str. 109-44.

„...Pretpostavlja se da diplomatija severnih sila pokušava da ubijedi Crnu Goru da prihvati ulogu pregovarača u vezi s prestankom neprijateljstava i primirjem u Hercegovini, a za uzvrat da dobije neke oblasti i mnogoželjenu luku. Ovo je nova potvrda koliko se danas cijeni mikroskopska knjaževina u južnoslovenskom svijetu i u svijesti Evrope.“ (*Nea Imera* 15/27. 05. 1876).¹¹

Grk – Na oružje! Na oružje, grčki rode!

Sloveni – Odlazimo! Odlazimo! Sada više
slavizam ne može da pobijedi helenizam!...

Bez obzira na novi razvoj događaja, grčka vlada nastavlja da pokazuje nespremnost u podržavanju ustalih Balkanaca, sigurno zato što je, pored anglofilije, smatrala da bi dolazeći balkanski

¹¹ Iste novine 22/3. 06. 1876. bilježe da neki za Crnu Goru pozitivni rezultati, koji duguju ovoj diplomatskoj promjeni, kao, na primjer, skidanje, od strane Rusije, zabrane uvoza oružja iz Austrije u Crnu Goru i slanje iz Trsta na Cetinje 30000 pušaka „sistema Vencel“.

nacionalizmi mogli da podriju tendenciju ka stvaranju solidarnosti na Balkanu.¹² U ovoj političkoj klimi, međutim, različite društveno-političke grupe, smatrajući postojeći splet okolnosti povoljnim, organizuju istovremene oružane borbe u Epiru, Makedoniji i drugdje. Poznati poslanik L. Vulgaris, na primjer, aktivira se u ovom pravcu održavajući veze s ostalim Južnim Slovenima, ali i s albanskim bojovodama. Među inicijativama koje preduzima jeste i formiranje Nacionalnog odbora, koji je 24. 02. 1876. zasjedao u kući A. Metaksasa.¹³ Odbor je ustanovio Program, u kome za cilj određuje „djelovanje ka ostvarivanju nacionalnih želja“. Objavili su 18. 04. 1876. i poziv za podršku boraca Hercegovaca,¹⁴ kao što će učiniti i slovenski komiteti u Rusiji (*Ora* 05. 01. 1877).

¹² Kritika „tetraptihu“ panromanizam, panhelenizam, panslavizam i panotomanizam, novine *Rigas* 15. 02. 1877. (pominje se u E. Skopeteas, *Model kraljevstva i Velika ideja Strane nacionalnog pitanja u Grčkoj 1830-1880*, doktorska disertacija, A. P. T., Solun 1984, str. 306 i prim. 7). I Srbija, *Fos* 22. 08. 1876. o suprotnosti „panhelenizam-panslavizam“ i objašnjenje da Srbija ne namjerava da osvoji Carigrad nego da vlada Srbima.

¹³ Pogledaj *Alitia* Odgovor Leonidasa Vulgarisa gospodinu Teodorosu Dilijanisu, ministru spoljnjih poslova Grčke kroz rečeno u grčkoj skupštini 04. 10. 1878, Atina okt. 1878, str. 80 i dalje, đe su i imena. I str. 115, đe nas obavještava da se „zahvaljujući Istočnom društvu“ u Atini nalaze Crnogorci Fil. Plamenac i Joan. Janović. O ulozi L. Vulgarisa u grčko-srpskim dogovorima i optužbama na njegov račun da je „slovenski organ“ i, čak, pronevjerilac novca namijenjenog Srbiji i Crnoj Gori, str. 115 i dalje. Njegova uloga ne treba da se posmatra jednodimenzionalno, kao uloga jednog političara rusofila, nego da se dovede u vezu sa suprotnostima koje su postojale u višeznačnoj balkanskoj politici Kumundurosa, koji je, uostalom, bio obaviješten o njegovim potezima i o oscilacijama njegove vlade i kralja, Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 288-89. Zanimljivo je da određena nepotpisana pisma, koja L. Vulgaris navodi u svojoj knjizi, nose oznake slobodnih zidara.

¹⁴ Otkrivajući *Alitia*, kao pret., str. 86-7, 103. D. Đorđević, *Istorija Srbije 1800-1918*, Solun 1970, str. 189. Ev. Kofos, *Grčka i istočno pitanje 1875-1881*, Atina 2001, str. 60.

Uticaj Odbora na zvaničnom nivou ostao je, međutim, potpuno bezvrijedan, jer ni predstavnik srpske vlade ni sam M. Garašanin, koji je doputovao u Atinu (mart 1876), nijesu bili primljeni od strane Vlade. Iste godine, u atmosferi narodnog oduševljenja, koje su, čini se, bodrili engleski liberali,¹⁵ i permanentne neutralnosti Vlade, K. Paparigopulos, u govoru na skupu podrške koji je organizovan u Pniki (19. 09. 1876), ističe evropsku zainteresovanost i naglašava potrebu učešća Evrope u oslobađanju Grka, kao i Srba i Crnogoraca. Konkretno naglašava:

„Kada se na severu čulo da se Srbi i Crnogorci pripremaju da podrže pokrete u Bosni, u Hercegovini i u Bugarskoj, jug je bio ganut; kada su se pročula herojska djela Crnogoraca zavlдало je ogromno uzbuđenje i u slobodnoj i u porobljenoj Grčkoj, svako srce je zadrhtalo, svaka glava se zapalila.“¹⁶

Znamo da su prisutni, kojih je bilo, prema svjedočenjima, oko 8000, na kraju prihvatili glasnim odobravanjem ponuđeni predlog.¹⁷

Ako navedena dejstva proizilaze iz programa „Evropa nacija“, drukčiju ideološku orijentaciju pokazuje aktivnost kruga oko demokratskog kluba „Riga“ (ne treba ga poistovjećivati s istominim klubom iz prethodne decenije), u kome učestvuje, kao

¹⁵ Pogledaj, na primjer, *Ora* 14. 11. 1876, Čestitke Gladstona prodekanu Univerziteta u Atini, Emm. Kokinosu, za podršku u Pniki i *Klio* 11/23. 12. 1876. zahvalnica mnogih Grka iz Trsta engleskom liberalnom političaru. Nacionalni i Kapodistrijski univerzitet *Predlozi za podizanje spomenika Gladstonu*, Atina 30. 11. 1881 (jedan list). Bista Gladstona, *Esperos* 15/27. 10. 1881, str. 190.

¹⁶ *Stoa* 22. 09. 1876. (= K. T. Dimaras, K. Paparigopulos, MIET, Atina 1986, str. 339 i 337). Kiriakidu, *Istorija savremenog helenizma*, kao pret., str. 552-3. Komentari u stranoj štampi, vidi *Nea Imera* 29/10.02.1877. i *Ora* 29. 04. 1877.

¹⁷ E. Driault, M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, tom III, Pariz 1925, str. 400.

jedan od utemeljivača, P. Panas.¹⁸ U prvom javnom prikazivanju Klub, koji izdaje i zvanični organ - *Riga novine uprave Istočne Federacije*, objavljuje molbu za sakupljanje novca za ustanike u Bosni i Hercegovini.¹⁹ Podrška, međutim, grčkih i balkanskih radikala „bratstvu naroda i nacija“²⁰ izgleda da se nalazi u jednom alternativnom programu za političku organizaciju Balkana, dakle, u političkoj perspektivi federacija. Među najaktivnijim članovima grupa koje su kritikovale „Velike ideje“ država ističe se srpski socijalista S. Marković (1846-1875).²¹ Ideje balkanskih radikala, međutim, ne izgleda da nailaze na odobravanje u atmosferi jačanja antagonizama, koja se forsira u nacionalnim državama, sada još više nego u toku prethodne decenije, i to zato što u novom spletu okolnosti vodeće političke sile smatraju protivnicima u balkanskim državama koliko „federalne“ i „socijalističke“, toliko i iredentističke programe suparničkih susjednih zemalja, čak i na unutaršlovenskom nivou, kao što ćemo uskoro videti.

Na početku 1877, dakle, situacija na zapadnom Balkanu opisuje se gotovom da eksplodira. Priča se o nedostatku žita u Crnoj Gori i o ruskoj ekonomskoj pomoći da bi se kupio hljeb.²² Ove vijesti pojašnjavaju neprekidne zahtjeve Crne Gore za pripajanje ravnica u pograničnim oblastima, da bi se održala kao

¹⁸ Pogledaj Stavropulos Er. -L., *Panajotis Panas (1832-1896), Jedan romantični radikal*, Atina 1987.

¹⁹ Odlomak iz programskog proglasa prenesen je iz novina *Ergatis* 24. 09. 1875. u M. Dimitriu, *Grčki socijalistički pokret. 1 Od utopista do marksista*. Gavriilidis, Atina 1985, str. 31.

²⁰ Pogledaj, na primjer, Panasove novine *Sfika* 05. 12. 1867.

²¹ On je prvi kritikovao termin „Velika Srbija“, pogledaj Banac, *The National Question*, kao pret., str. 109 i Skopeteas, *Model kraljevstva*, kao pret., str. 424-5.

²² *Fos* 16. 01. 1877.

politički entitet. Objavljuje se, takođe, tekst promijenjene odluke sila u vezi s definisanjem granica Crne Gore, s pravom slobodne plovidbe na ušću rijeke Bojane (14. 01. 1877).²³ Pošto se, međutim, „pokret“ u Bosni i Hercegovini širi, čini se da Porta prijeti odbijanjem crnogorskog zahtjeva za proširenje teritorije.²⁴ Komentariše se i želja Nikole od Crne Gore, koja je u suprotnosti s „umjerenom politikom Skupštine i Milana“, da objavi rat Porti u slučaju rusko-turskog rata.²⁵ U ovom spletu okolnosti, Nikola, razočaran „Milanovim proglašavanjem za kralja“²⁶ i koristeći priliku da pronađe izlaz na jugu, djeluje nezavisno od Srbije i pravi dogovor s katoličkim Albancima, Mirditama.²⁷

²³ Grčka publika informiše se i o različitim evropskim stavovima u vezi s Crnom Gorom, kao, na primjer, o italijanskom: „Na Cetinju se izražava jako nezadovoljstvo suprotstavljanju italijanske vlade ustupanju luke Spič.“ I novine iz Trsta dodaju: „Izgleda, međutim, da Italijani diplomate insistiraju na tome, i ne bez razloga, da će, pošto Crna Gora nema poljoprivredu ni industriju, ova ustupljena luka koristiti samo kao baza švercera i gusara.“ *Nea Imera* 05/17. 03. 1877. Radi se o luci Spič, pogledaj Aleksić-Pejković, *Les relations entre l'Italie et le Monténégro, kao pret.*, str.181.

²⁴ *Ora* 05. 01. 1877. i *Fos* 29. 05. 1877.

²⁵ *Ora* 05. 01. 1877. O reakciji dvadesetak Srba poslanika „dvije krajnosti“, koji su „podnijeli ostavke u znak protivljenja ovoj politici“, pogledaj *Fos* 10. 07. 1877. Crna Gora i Srbija bile su sklopile tajni savez 09.06.1876, *Ora* 28. 07. 1877.

²⁶ „.....Ovaj događaj veoma je iznervirao Nikolu, tako da je odlučio da odmah uspostavi mir s Portom, da sebe ne bi žrtvovao radi Milana. Ali ništa od ovoga ne potvrđuje se telegrafom.“ *Fos* 10.10.1876, takođe 26.09. i 03.10.1876. Pogledaj i Srbija, *Esperos* br. 4 (Lajpcig 15/27.06.1881), str. 62.

²⁷ Pogledaj naprijed, str. 96, prim. 56. Slična jačanja veza primjećuju se od prethodne godine. Telegrami, *Alitia* 29. 07. 1876.

Sve ove informacije, koje zasipaju grčke novine, stvaraju sliku po kojoj nacionalna ideja, proširenje teritorije Crne Gore i dinastičke ambicije gospodare namjerama i ambicijama knjaza Nikole. Radikalni vjetar iz šezdesetih godina, koji se podudario s njegovom mladošću i s prijateljskim odnosom prema Srbiji, „Pijemontom Balkana“, definitivno je postao prošlost. Političko-vojni razvoj događaja, u koji je sada umiješan, pritisak od stalnog problema nedostatka žita u Crnoj Gori i pobjede koje ostvaruje, za razliku od srpskog kneza koji je primoran da prekinе borbu, povlače ga s prethodne pozicije solidarnosti prema istorodnim Srbima i daju mu podstrek za mnogobrojne i dinamičnije zahtjeve.

Nije slučajno što razvoj odnosa Crne Gore s njenim sušedima izaziva interesovanje grčke štampe. Od ogromnog materijala na ovu temu ograničavamo se na navođenje najkarakterističnijih vijesti i analiza koje smo pronašli. U novinama *Fos* od 10.04.1877. čitamo vijesti iz poluzvaničnog političkog izvještaja iz Beča:

„...Vladar Crne Gore Nikola i Mirdita, Preg, dogovorili su se da u slučaju rata 8000 vojnika Mirdićana pritekne u pomoć Crnogorcima... prenosiće se prema drugima u Albaniji, uzimajući za knjaza Nikolu najveći dio. Priča se da se dogovor... tiče i sudbine ‘centralne’ Albanije. Knjaz Nikola ima ambiciju da obnovi državu Đerđa Kastriota; nije mu dovoljno zauzimanje teritorije do skadarske ravnice već vrebа teritorije koje se prostiru van kruga crnogorske vlasti.“.

U međuvremenu, Rusija 24. aprila i Rumunija početkom maja objavile su rat Porti. Knjaz Nikola u cirkularnom pismu velikim silama iznosi neophodnost usvajanja crnogorskih zahtjeva za spasavanje života 90000 izbjeglih Hercegovaca i 5000 članova plemena Kuči.²⁸

²⁸ *Ora* 04.05.1877, „Pošto u mojoj maloj zemlji nemam prostora da ih nase-
lim, dužan sam da insistiram na zahtjevu za njegovo oslobođanje.“

U periodu koji slijedi, koliko se borbe pojačavaju toliko se širi entuzijizam koji inspirišu napisi i koji inspiriše napise u kojima se ponovo aktuelizuju „naoružani s Pindosa“, „jatanan Kastriotov“ i „pobjednički mač Aleksandrov“. ²⁹ Jedan od emotivno i ideološki najinspirisanih tekstova, kao što ćemo videti na kraju poglavlja, jeste proglas knjaza Crne Gore Nikole, objavljen u novinama iz Trsta *Nea Imera*:

„.....govorio sam vam (prošle godine) ‘Crnogorci! Znam da ćete se sa mnom vjerno boriti’. Naše geslo bilo je geslo kneza Lazara ‘Do sretanja na Kosovu!’ Vaš heroizam još jednom su potvrdile velike bitke... u kojima ste se borili kao pravi potomci Obilića, bili ubijani i zarobljavani... Hrabrošću, Crnogorci, opravdali ste moje povjerenje, ispunili ste očekivanja Slovena i izazvali divljenje ostalog svijeta... Crnogorci! Hvala vam u moje ime i u ime naroda pred Bogom i pred cijelim svijetom. Hvala vam u ime naših nezaboravljenih predaka svetog Petra, vladike Danila, koji je postavio temelj naše nacionalne budućnosti, knjaza Danila...“ Na Cetinju, 14/26. aprila (30/12. 05. 1877. pogledaj i str. 104).

Krajem sedamdesetih grčka štampa, solidarišući se s ostalim Balkancima i u isto vrijeme kritikujući neutralan stav grčke države,³⁰ prati i prenosi razvoj vojnih događaja od objavljivanja

²⁹ Buđenje, *Fos* 17.07.1877, str. 1. Devetodnevna bitka u Crnoj Gori, *Nea Imera* 2/14.07.1877. „neporecivi heroizam kome se dive i prijatelji i neprijatelji...“ i „Ti ljudi bili su najveći heroji...“ *Ora* 23. 06. i 08. 07. 1877. „...sljedeće nedjelje, 15.07, Crnogorcima je naređeno da budu na Plenici... svim ustanicima Hercegovcima naređeno je da se skupe u Ostrogu, đe će doći knjaz Nikola sa svojom pratnjom, *Ora* 11. 07. 1877. Crnogorci uvijek pobjednici, *Fos* 02. 10. 1877.

³⁰ Pored kritičkog stava najvećeg broja novina, koje iznose nacionalni stav političkih snaga koje nisu anglofilske, zanimljiv je i stav satiričnih novina, L. Luvis, *Ismijano kraljevstvo*, kao pret.

rata Srbije i Crne Gore Otomanima (30. 06. 1876), do poraza Srbije i, s tim povezanog, uplitanja Rusije u „borbu za čitav slavizam“ (Ora 16. 11. 1876) i kongresa u Berlinu (jun-jul 1878). Tako, s jedne strane porazi Srbije³¹ i s druge strane pobjede Crnogoraca (osvajanje Nikšića, Podgorice i drugih gradova),³² učvršćivanje veza posljednjih s katoličkim Albancima i Nikolin zahtjev za pravo na nasljeđe,³³ zaista stvaraju jednu novu ravnotežu, ne samo među Crnogorcima i Otomanima već prvenstveno između dvije jednorodne države. Iz atinskih novina čitaoci su mogli da prate ogledanje dviju „srpskih država“ s Otomanima, Nikolino s Milanom Obrenovićem (1868-89), kao i reakciju protiv posljednjeg unutar srpske države.³⁴ 04. 04. 1877, *Ora*, na primjer, prenosi vijest da je „poraz Srbije [u dolini Timoka] i uspješni otpor Crnogoraca pod njihovim zaslužnim vladarom prenio s Milana na Nikitu [Nikolu] vlast nad Slovenima iz Turske.“.

Zaista, znamo da su se 1866. Mihailo Obrenović i Nikola bili dogovorili, vjerovatno uz odobrenje Rusije, da će, ako prvi umre bez potomstva, drugi biti njegov nasljednik. Vojne pobjede koje je ostvario Nikola, kao što je poznato, poboljšale su njegov položaj. Uprkos tome, poslije ubistva Mihaila 1868. ovaj dogovor

³¹ Pogledaj, na primjer, Telegrami, *Alitia* 29. 07. 1876.

³² *Ora* 15. i 30. 08. 1877. Pogledaj i 26. 09, 14. 10. 05. 11. 1877.

³³ „Prvi objekti vojnog djelovanja Crnogoraca bili su Nikšić i Podgorica. Prva od ove dvije tvrđave otvarala je Crnogorcima prolaz do Duge i Donje Hercegovine, a druga stavlja pod vlast knjaza Nikole albansku ravnicu do Skadra. Obje su nedavno opasane, iako ne potpuno. Na ministarskom odboru koji se sastaje u 3 knjaz je objavio: ‘I Nikšić i Podgorica pali su pod našu vlast.’ ... Crna Gora rekla je da neće ostaviti oružje prije nego što Turska prizna knjazu pravo nasljeđa.“, *Ora* 13. 04. 1877. Pogledaj i [E. Saint-Marie de Pricot], Hercegovina, *Estia* tom I (01. 02. 1876), str. 77.

³⁴ O zavjeri „protiv kneza“ i hapšenju 200 osumnjičenih, *Fos* 27. 02. 1877.

nije ispoštovan i vlast u Srbiji ostala je, preko mladog Milana, unuka Mihailovog brata, u porodici Obrenovića. Upravo o nezadovoljstvu Rusije i o njenoj ulozi u ovim događajima obavještava Ora svoje čitaoce nekoliko dana kasnije:

„... da Rusija u Srbiji podriva princa Milana. Njen cilj je da ga zamijeni knjazom Crne Gore Nikolom,... ovo djelovanje dovelo je do velikih previranja u Srbiji, koja su prijetila da prouzrokuju pad ministarstva.“ (28. 05. 1877).

Od tada počinje period nepovjerenja i antagonizma između Srbije i Crne Gore.³⁵ Razdoru između ove dvije jednorodne grupe izgleda da je doprinio i Nikolin zahtjev da se na kongresu u Berlinu prizna nasljedno pravo vlasti – znamo da je 1876. zamišljao svog sina Danila kao „kralja slovenskog naroda“. ³⁶ Naravno, u ime nacionalnih interesa dvije „srpske zemlje“ nastavljaju da se bore za zajedničke ciljeve. Nekoliko mjeseci kasnije Nikola šalje telegram Milanu Obrenoviću:

„Ovaj radosni događaj [osvajanje Nikšića] biće preteča brzog ostvarenja naših zajedničkih nacionalnih želja!“ (10. 09. 1877).³⁷

Iz informacija u vezi s ovom temom, koje postaju sve brojnije sljedećih godina, očigledno je da je Crna Gora ozbiljno pretendovala, uz odobrenje Rusije, na vodeću ulogu među Južnim Slovenima:

³⁵ Dorđević, *Istorija Srbije*, kao pret., str. 146 i 178.

³⁶ Nasljedno pravo bilo je priznato Milošu Obrenoviću 1830, ali ga je izgubio 1840. godine. Ponovo ga je tražio za vrijeme svoje druge vladavine 1859-60.

³⁷ Geopolitički značaj gradova Nikšića i Podgorice naglašen je u tekstu u listu *Ora* od 13. 04. 1877: „Prva od ove dvije tvrđave otvarala je Crnogorcima prolaz do Duge i Donje Hercegovine, a druga stavlja pod vlast knjaza Nikole albansku ravnici do Skadra.“

„Omladina je obećala Srbiju crnogorskom knjazu Nikoli, čija je želja za širenjem zemlje postala uzrok Milanovog strahovanja.“
čitamo u listu *Ora* 29. 10. 1877.³⁸

Među Grcima, jasnu predstavu o „suparništvu“ Crnogoraca i Srba imao je konzul u Skadru Ep. Mavromatis (1846-1918). Svoje uspješne opservacije iznosi u novinama *Akropoli*, u seriji tekstova (1884), koje će kasnije objediniti u knjigu. Prikazuje, dakle, ravnotežu koja se bila stvorila između dvije „suparničke“ države:

„...značajne teškoće ima (srpski rod) u rješavanju pitanja nacionalnog jedinstva i ujedinjenja u jedinstvenu državu. Prvo, dvije istorodne i nezavisne države... već se bore za vlast nad ovim plemenom na suparnički način, koji vremenom može da utiče na njihovo jedinstvo... Iako je Srbija bogata, veća i, vjerovatno, kulturnija od Crne Gore i nalazi se u boljem položaju da ostvari navedenu misiju, i Crna Gora ima veliku prednost kada se radi o uticaju na sušedne istorodne pokrajine, u tome što njom vlada dinastija duboko ukorijenjena u tle, u postojanju bliskog i čvrstog jedinstva između naroda i vladara i u tome što je vodi zajednički duh; u svakoj inicijativi i akciji uz potpuno je povjerenje predata pravoj ruci, koja danas određuje sudbinu Crne Gore.“³⁹

Uspješno vojno djelovanje daje „prestiz“ Crnoj Gori i ona postaje pol „ujedinjenja u istu naciju“ za Dalmaciju i Raguzu, oblasti, dakle, koje su do tada imale ekonomski i kulturni život

³⁸ Iz logora Crnogoraca, *Nea Imera* 20/2.10.1880, iz novina *Hronos* „da su nekad Crnogorci bili krvavo pljačkaško pleme ne poriče se... Ali u isto vrijeme oni su ljudi krajnje odani domovini, koji su svojom nepokornom hrabrošću vjekovima branili svoje gore od svih sila otomanske države. U njima postoji seme velikog plemena, koje zna kako da djeluje na sudbinu velikog slovenskog roda!“.

³⁹ Ep. Mavromatis, *Sadašnjost i budućnost Albanije*, Atina 1907. [1884], str. 28-9.

nezavisan od svih ostalih Južnih Slovena.⁴⁰ Ovaj razvoj događaja neminovno mijenja sliku Crne Gore u inostranstvu. Tako se i u Grčkoj od početka stvara klima podrške borbi Crnogoraca i ohrabruju se izrazi prijateljstva prema njima, što se zapaža, ne slučajno, naravno, čak i u engleskoj štampi.⁴¹ Bez obzira na nespremnost grčke vlade da se sinhronizuje s ustanicima na Balkanu, počinje da se primjećuje jačanje diplomatskih odnosa između dvije zemlje. Moglo bi se argumentovano tvrditi da su interesovanje i reakcija javnosti, više nego vladin stav, doprinijeli stvaranju pozitivne klime, u kojoj je porastao broj članaka s obimnim vijestima o borbama Crnogoraca⁴² i prilozima s isto-rijskim i etnografskim sadržajem.

Pažljiv čitalac ovih članaka može da prepozna dublje ciljeve u problematizmu evropskih sila, pošto svaka od njih prilazi balkanskim pitanjima imajući u vidu ulogu koju želi da odigra u određenoj balkanskoj zemlji. Ova uloga zavisila je od jačine uticaja svake balkanske zemlje na svoje sušede. Tako, na primjer, stavovi austrijskog ministra spoljnjih poslova Andrašija, koji su objavljeni u novinama *Ora* (05. 07. 1877), jasno pokazuju da interesovanje Evropljana za „mikroskopsku“ Crnu Goru proizilazi iz jedne opštije političke orijentacije, koja je mogla da se promijeni u zavisnosti od razvoja događaja. Priznavanje i povećavanje, dakle, teritorije Crne Gore bili su preduslov za njeno preoblikovanje u zemlju evropskog tipa koja može da opstane,

⁴⁰ O Crnoj Gori, *Nea Imera* 27/8. 11. 1879.

⁴¹ Između ostalog *Ora* 29. 04. 1877 prenosi iz novina *Hronos* iz Londona: „a uzbuđenje u Grčkoj od tada je toliko živo, da je vojni ministar bio primoran da upotrebi vlast da bi spriječio dezertiranje vojnika u rat protiv Turaka.“.

⁴² *Ora* 10, 13, 21, 26. 04; 23. 06. đe se govori da je „otomanska vojska vjerovatno utvrđena u sjevernoj Albaniji da bi je sačuvala od Crnogoraca, a u južnoj od Grka, ako slučajno ustanu.“ 08. 07, 19. 07. 1877.

koja kao viši cilj ima okupljanje Južnih Slovena, sa odgovarajućim, naravno, evropskim podrškama i uz cijenu slabljenja Srbije, da bi se tako ograničio uticaj Rusije na Balkanu.

Od evropskih ravnoteža i nacionalnih želja zavisila je i pozicija grčke države u vezi s ograničavanjem Slovena s Balkana i s ulogom civilizatora, koju su imali Grci na Istoku. Za Grčku i Crnu Goru povoljan dogovor koji je postignut na Berlinskom kongresu, doveo je do učvršćivanja njihovih odnosa. S jedne strane, teritorijalno proširenje Crne Gore – s 4427km² 1877. na 9475km² 1879. i sa 196000 1864. na oko 200000 stanovnika 1879⁴³ – i njen izlazak na more, bili su, naravno, pozitivne činjenice, iako su date uz stroge uslove i bile ograničene u odnosu na one koje je u februaru iste godine odredila konvencija u San Stefanu.⁴⁴ S druge strane, u grčkoj državi berlinski dogovor stvorio je istu klimu, u kojoj je vladalo oduševljenje i zbog ispunjenja zahtjeva Crne Gore.⁴⁵ Od knjaževine, dakle, potčinjene Otomanskom carstvu, Crna Gora od 1880. postaje poseban entitet, s

⁴³ El. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle. La Terre et les Hommes, I. L'Europe Méridionale*, Pariz 1879, str. 296 i O Crnoj Gori, *Atinais* II, br. 23 (01. 12. 1877), str. 181.

⁴⁴ O značaju luke Antivari i članu 29 Berlinskog kongresa, koji je važio do 1909, pogledaj Ant. G. Kartalis. *Italijanska politika u Albaniji i na Balkanu*, Atina 1914, str. 56, prim. 1.

⁴⁵ Pominje se i u nešto kasnijem školskom priručniku: „Treba istaći da gradova u Crnoj Gori nije bilo, dobili su ih Berlinskom konvencijom (1878), prije koje su bili turski: Nikšić, grad utvrđen, bivše jako granično utvrđenje prema Crnoj Gori, južnije industrijska Podgorica i primorski gradovi Bar i Ulcinj.“, A. I. Antoniadis, *Geografija, prirodna i politička s najosnovnijom matematičkom i prirodnom istorijom, podijeljena u tri dijela. Jedina dozvoljena za upotrebu u grčkim školama...* Atina, 1888, str. 109. Nedostatak gradskih centara do tada u Crnoj Gori neprekidno se komentariše, pogl. na primjer, Ford, *Montenegro in the Eyes of the English Traveler, kao pret.*, str. 354-5.

većom važnošću za Grčku. Konzul u Skadru Ep. Mavromatis, koji izbliza prati situaciju na zapadnom Balkanu, piše odmah poslije završetka Berlinskog kongresa:

„Imajući u vidu prelaznu situaciju u kojoj se danas nalazimo i budućnost koju oblikuje ova situacija, mislim da treba da pokušam da učinim poznatim saznanja iz službe koju obavljam... ovaj susjedni narod ima široku budućnost i s njim su nam odmah potrebne direktne veze... Niko ne treba da smatra Crnu Goru dalekom i, s današnje tačke gledišta, malom po broju stanovnika... ako, međutim, imamo u vidu značaj narodā ovog plemena, njihovu međusobnu bliskost i usmjerenost prema centru... uvjereni smo da danas mala Crna Gora može, u odgovarajućim okolnostima, da postane jezgro velike države. Tome neprekidno teže i njeni snovi, ideje, djelovanje... osvjetljavajući ono što nam je zajedničko s ovom nama gotovo nepoznatom državom, s kojom... ćemo vjerovatno imati važne zajedničke i suprotstavljene interese.“⁴⁶

Politički uspon Crne Gore prouzrokovao je, zaista, i stvaranje jedne jasnije slike o njenoj „nacionalnoj“ prošlosti – znamo da je ovom ideološkom procesu značajno doprinio knjaz Nikola pišući književna djela i ističući djelo Petra II Petrovića Njegoša. Zemlja se, dakle, u grčkim napisima sve više predstavlja kroz istorijske činjenice nezavisne od srbijanskih i od Stefana Nemanje, različite, dakle, od onih koje je u *Istoriji o Crnoj Gori* zabilježio 1754. crnogorski vladika Vasilije Petrović. Istorijska prošlost koja se sada probira da bi se predstavila, pokušava se prikazati kao posebna, iako se njeni počeci i dalje smještaju u 14. vijek. Ova verzija javlja se i u grčkoj štampi:

„Crna Gora (pravoslavci) osamostaljuje se od Srbije 1389. godine i njen prvi samostalni vladar je Georgije Valshas, utemeljivač kuće Cernatević [čitaj Crnojević]. Od 1658. do 1852. zemljom vladaju vladike (mitropoliti) iz kuće Petrović-Njegoš

⁴⁶ Četiri dana na Cetinju, *Nea Imera* 10/22. 06. i 22/3. 08. 1878.

po nasljedstvu. Danas je svjetovna knjaževina u kojoj se vlast nasljeđuje unutar ove kuće, proglašena nezavisnom i uvećana 1878. na Berlinskom kongresu.“⁴⁷

Navedeni razvoj događaja značajan je i za udaljšavanje Crne Gore od Srbije i, u isto vrijeme, razdvajanje ostalih Južnih Slovena na dvije sfere uticaja: ubuduće Nikola pretenduje na Hercegovinu, a Milan na Bosnu.⁴⁸ Što se Grčke tiče, širenje i izlazak Crne Gore na Jadransko more smatrali su se pozitivnim razvojem događaja, pošto, s obzirom na aktuelni evropski stav koji grčkoj štampi prenosi advokat N. P. Elefteriadis, postigla se ravnoteža u korišćenju Jadrana između Italije i Austrije:

„Crna Gora, dakle, predstavlja tačku na Jadranu na kojoj se presijeca Austrija i ta tačka ima ogroman značaj za političare iz Rima... Značaj Crne Gore, koja se nalazi na granici, na kraju njene teritorije na Jadranu, na vrijeme je shvatila Austrija... kao protivtežu ovom jačanju slavizma, Austrija je uzela Bosnu i Hercegovinu...“⁴⁹.

⁴⁷ Eir. Esopos *Atički kalendar prestupne 1880. godine*, god. 14, Atina 1879, str. 428. Pogledaj i At. Paleologos *Kalendar Istoka za godinu 1883*, god. 2, Carigrad 1882, str. 112, „Površina Crne Gore iznosi 9030 km². Broj stanovnika u njoj je 236000, ili 26 stanovnika po kvadratnom kilometru. Po vjeroispovijesti su pravoslavni, s izuzetkom 4000 katolika i isto toliko muhamedanaca. Smatra se da Crnogoraca van zemlje ima oko 2000...“. I *Kalendar Istoka za godinu 1886*, Carigrad 1885, str. 23. Pogled na poziciju Crne Gore prije i poslije Berlinskog kongresa, N. P. Elefteriadis, Crna Gora, Jadran i Balkansko poluostrvo, *Panatina* 12 (31.05.1912), str. 99-102.

⁴⁸ Pogledaj Ražnatović, *Relations politiques entre le Monténégro et la Serbie au XIXe s.*, *Le Monténégro dans les relations internationales*, kao pret., str. 81.

⁴⁹ Elefteriadis, Crna Gora, Jadran i Balkansko poluostrvo, *kao pret.*, str. 101 i str.100: „Pošto su po Berlinskoj konvenciji čitava Bosna i Hercegovina ... pripale Austriji... Crna Gora više ne predstavlja prosto ruski satelit protiv Turaka na Balkanskom poluostrvu već najvažniju stražu, koja budno čuva,

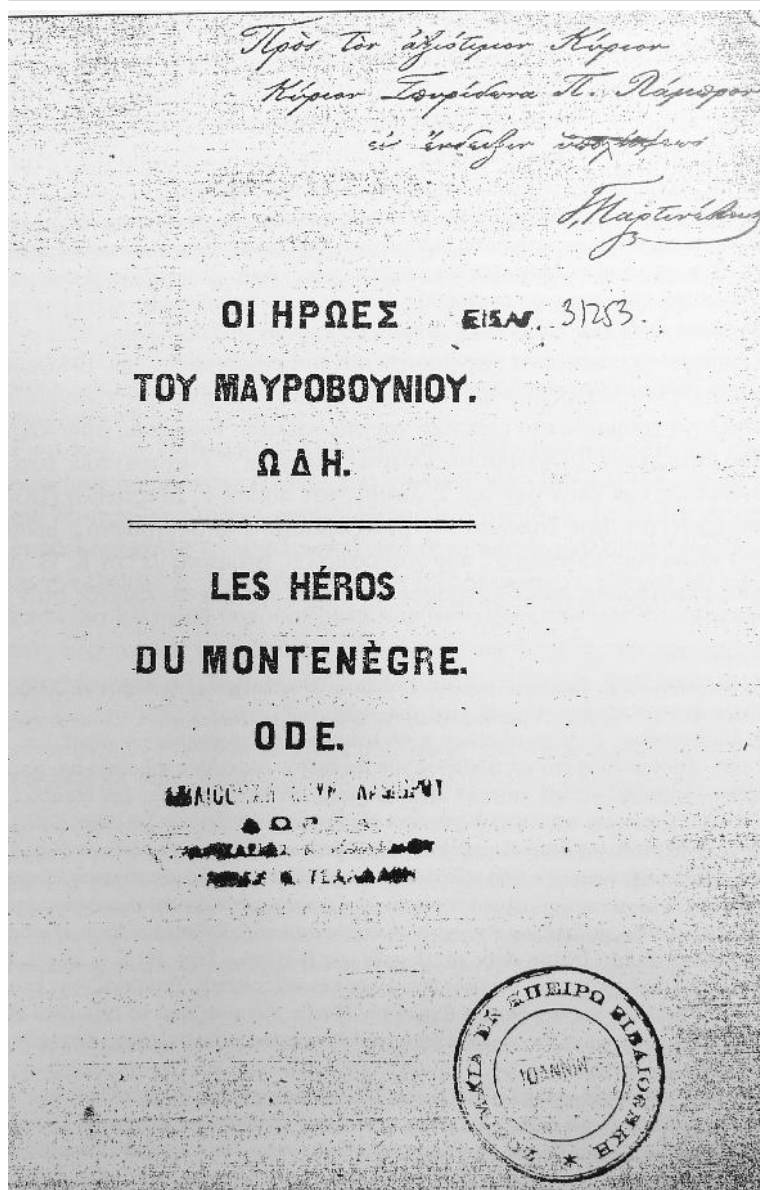
Na taj način, sigurno, treba da objasnimo i oduševljenje Grka u vezi s Crnom Gorom. Ovu klimu odlično pokazuje i pjesnička zbirka napisana na grčkom i francuskom. Izdao ju je na Krfu istog mjeseca (jun 1878) „grčki Tenison“,⁵⁰ jedan od kasnijih predstavnika potomaka Solomosa, pjesnik G. Martinelis (1836-96) i posvetio je Nikoli Crnogorcu. Pisac u poznatoj klimi „idealnog“, koja je karakteristična, po K. T. Dimarasu, za pjesnike Heptanežane, piše u predgovoru, obraćajući se knjazu:

„Kada se svijet divio svijetlim podvizima novih Heroja Crne Gore, moja sirota koliko i slavna domovina blagosiljala je njihovu slobodu; njenim sam oduševljenjem bio inspirisan dok sam pisao Odu, koju se usuđujem da vam poklonim. ... Decembar 1877.“⁵¹

zajedno sa Srbijom, austrijski prolaz preko Novog Pazara prema Makedoniji i Solunu, spremna da prva pozove na opasnost čitav slovenski svijet i, svakako, jaka, uvijek spremna da uzme oružje i da uposli Austriju...“ od istog, Ravnoteža na Jadranu. Grčka – Italija – Austrija, *Panatina* 8 (jul-septembar 1913), str. 99-111. Nik. Elefteriadis (1867-1943) poznati je pravnik i poznavalac istoka. Učio je u Evangelističkoj školi u Smirni i studirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Atini. Od 1914. pravni je savjetnik u Ministarstvu ekonomije i, kasnije, Ministarstvu poljoprivrede, *Novi enciklopedijski rječnik Iliu*, tom 6.

⁵⁰ Lord Alfred Tenison (1809-92), engleski pjesnik viktorijanske epohe, rusofob, „poseban prijatelj Gladstona“, pogl. Premijer Gladston u Kopenhagenu, *Esperos* br. 59 (1/13.10.1883), str. 170-1. Takođe, A. Tennyson, Montenegro, *The Nineteenth Century* I, 3 (May 1887), str. 359; pjesma koja je štampana u *Crnogorskoj bibliografiji IV-4/5*, kao pret., str. 100, u vezi je s tekstom W. E. Gladstona, pogledaj str. 81 i dalje. V. Goldsworthy, Tennyson and Montenegro, *Tennyson Research Bulletin* 7, 1 (Nov. 1997), koji mi nije na raspolaganju. Iste, *Inventing Ruritania*, kao pret., str. 33-5.

⁵¹ *Heroji Crne Gore. Oda / Les Héros de Monténégro. Ode*, Krf, Štamparija Krf, 1878. Pisac je poznat i po drugim pjesničkim zbirkama ljubavnog i patriotskog sadržaja.

Korice knjige G. Martinelisa

Krf nije slučajno mjesto u kome je izdata Oda, ako imamo u vidu ranije veze Crne Gore s Komitetom radikala koji je tu bio organizovan i aktivnost određenih lokalnih činilaca, kao, na primjer, I. Paramitiotisa, u organizovanju heptanežanskih revolucionarnih pokreta zajedno s političkim krugovima (među njima se ističe L. Vulgaris), koji su se protivili anglofilskoj politici grčkih vlada. Veze knjaževine s ostrvom održale su se, dakle, i van vremenskog perioda u kome su bili aktivni radikali i izgleda da su one nastale povezanošću određenih krugova koji nisu bili isključivo politički.⁵²

Rezultati Berlinskog kongresa još više su iskomplikovali balkanske antagonizme, pošto se u vihoru iredentističkih pretenzija nacionalnih država pojavila i jedna nova nacija – Albanci. Prvi put, koliko znam, o autonomiji Albanaca govori se u julu 1876, na dogovoru Austrougarske i Rusije u Rajhštatu, na predlog prve.⁵³ Naravno, znamo da je Crna Gora od samog početka

⁵² Pogledaj, na primjer, *Aion* 09. 08. 1862. informacija da knjaz Nikola „već planira da doplovi na Krf kada prođe opasnost.“ Takođe, *Nea Imera*, Trst 27/8.04.1876, „prema bečkim listovima knjaz Crne Gore naručio je od krfskog slikara sliku svog sina i nasljednika princa Danila. Slika predstavlja proroka Danila koji predaje malog princa zaštiti svetog Spiridona; na dnu slike napisane su sljedeće riječi: ‘Zaštiti svemogući Bože princa Danila i kruniši ga za kraja slovenskog naroda!’.“ Vjerovatno se radi o krfskom slikaru Nikolaosu Aspiotisu o kome znamo da je odlikovan ordenom viteza četvrtog stepena, Alk. G. Haralambidis, *Prilog studiji heptanežanskog slikarstva 18. i 19. vijeka*, Joanina 1978, str. 28-9. Na kraju, o vezama Krfa i Crne Gore vrijedno je pomenuti i lik koji je opisao heptanežanski pjesnik Io. N. Cakasianos (1853-1908), Konte Spurgitis, ili Spurgitis Montenegro (Vrabac Montenegro, prim.prev.), K. F. Skokos, *Nacionalni kalendar za 1897. godinu*, str. 337-42, iako sadržaj nismo mogli da jasno vidimo.

⁵³ Đorđević, *Istorija Srbije*, kao pret., str. 193. Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 286, 293 i 300. O vezama Kumundurosa, Kofos, *Grčka i Istočno pitanje*, kao pret., str. 60.

decenije, uz rusku podršku, bila zainteresovana za oblast „Gornje Albanije“.⁵⁴ Tako je u mreži veza koja se stvorila u ovom novom spletu okolnosti zapadna obala Balkana dobila na važnosti. Sa svoje strane, naravno, Albanci, hrabri Portom i Italijom, žele da se sakupe u jedan politički entitet, pretendujući na najveću moguću teritoriju između Grčke i Crne Gore.⁵⁵ Koristeći suprotstavljene interese Evropljana, saopštavaju svoje nezadovoljstvo novim granicama Srbije i Crne Gore.⁵⁶ Udvostručavanje teritorije posljednje, s pripajanjem oblasti Plav, Kuči, Rugova i drugih, smatrano je nepravednim i zato albanski stanovnici ovih oblasti šalju pismenu žalbu francuskom konzulu u Carigradu.⁵⁷

Nezavisno, međutim, od toga da li su bili podstaknuti otomanskom upravom da bi djelovali kao „strašilo“, kao što se tvrdilo u Grčkoj, ili su izražavali stvarne nacionalne strahove – u okolnostima rastućeg nacionalizma velike sile podsticale su ili inspirisale slične poteze, njihova težnja za političkim samopostojanjem

⁵⁴ Vijesti, *Ora* 11. 11. 1876, „Šta da radi Gornja Albanija u kojoj sada nema turske vojske, ugrožena ili pažena od Crne Gore, podrivena od Rusije i Italije? Crna Gora će se ograničiti na to da osvoji granična slovenska plemena, ili će da uđe i u Albaniju?“. Pogledaj i El. I. Nikolaidis, *Strana propaganda i nacionalni albanski pokret u mitropolitskim eparhijama Drača i Beograda krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Joanina 1978, str. 261-2.

⁵⁵ Pogledaj, na primjer, Grci i Albanci, *Nea Imera* 8/20.12.1879: „Albansko udruženje preuzelo je na sebe da ubijedi Evropu da je albansko pleme toliko mnogobrojno i ujedinjeno, da može da se organizuje kao knjaževina. Ali način njegovog djelovanja potvrdio je da Albanci nemaju odlike koje su im potrebne da bi stvorili naciju, nemaju ni dovoljno snage ni sredstava. ...“ (iz *Francuske Demokratije*), đe i o teritorijalnim pretenzijama Crne Gore.

⁵⁶ Iako je jedan dogovor bio postignut s vođom Mirdita Pregom, *Ora* 10.04.1877. i 21.04.1877.

⁵⁷ *La Ligue albanaise de Prizren 1878-1881. Documents*, tom I, Tirana 1988, str. 16-8. Slijede i druge slične žalbe.

zanima nas iz dva razloga: s jedne strane, zato što u okviru nove ravnoteže Crna Gora djeluje zastrašujuće za Albance i, s druge strane, zato što pretenzije drugih izazivaju preusmjeravanje grčkih pretenzija u Epiru. Ogroman broj članaka nalazimo u grčkim novinama iz 1877. u kojima se analiziraju ova dva odnosa, uz komentarisanje zahjeva sva tri balkanska naroda.⁵⁸ Radi se o krajnje zanimljivim komentarima, koji se tiču promjene dotada podrazumijevane slike Crne Gore, pošto ponekad pokazuju kritičko raspoloženje prema zvaničnim stavovima, slažući se s upravo navedenim albanskim.

Nedeljnik *Glas Albanije - novine za albanska prava*, koji je u Atini izdavao od 29. 09. 1879. do 23. 08. 1880. Anastasios Kuluriotis (?-1887), vjerovatno je jedini list koji je, u grčkoj državi, od prvog dana poslije Berlinskog kongresa konstantno propagirao albansko pitanje.⁵⁹ Nedeljnik se pojavio u okolnostima nadolazećih nacionalizama, tačnije, s tačke gledišta grčko-albanskih odnosa, u periodu poslije mira iz Adrianopolisa, 19. 12 - 01. 01. 1878, i odbijanja predloga grčke države za ujedinjenje Grčke i Albanije u jedno dvojno kraljevstvo.⁶⁰

„Atinski poštovalac Albanaca“ Kuluriotis, poznat po vezama koje je imao s Biblijskim društvom, već u prvom broju svojih novina *Glas Albanije* naziva sebe „pristalicom i vatrenim podržavaocem nacionalnih manjina, oslonjenim na kosmopolitsku

⁵⁸ Pogledaj, na primjer, Crnogorci i Albanci, *Nea Imera* 26/8. 12. 1877. Albanska, u *istom* 3/15. 11. 1879. Crnogorci i Albanci, u *istom* 17/29. 11. 1879. Crnogorci i Turkosloveni, u *istom* 17/29.11.1879. i čitavih prvih šest mjeseci 1880.

⁵⁹ Biografija, Il. G. Skulidas, Anastasios Kuluriotis i njegovo djelo *Prilog studiji grčko-albanskih odnosa* (II polovina 19.v), *Dodoni* 21, (1992), Joanina 1995, posebno strane 221-23.

⁶⁰ Hr. Pituli-Kicu, *Grčko-albanski odnosi i pitanje Ševernog Epira u periodu 1907-1914*, Olkos, Atina 1997, str. 30-1.

osnovu“. Kasnije, kroz sve svoje napise, radi na „buđenju“ Arbanasa u grčkoj državi, ali i ostalih, đe god se oni nalazili.⁶¹ Izgleda da je na neke grčke državljane Arbanase ovo uticalo i da su podržavali nacionalne zahtjeve još uvijek potlačenih Albanaca, za stvaranje „ujedinjene i nezavisne Albanije.“ Oni shvataju da se pretvaranje Crne Gore u nezavisni državni entitet i posebno povećanje njenih teritorija sudaraju s ostvarivanjem nacionalnog i političkog ujedinjavanja njihovih sunarodnika,⁶² pošto se Crna Gora predstavlja kao sila sposobna da na Jadranu uzme monopol na ostvarivanje interesa naročito Rusije i Italije, funkcionišući kao odskočna daska za njihovo političko i trgovačko širenje na Balkanu. U tekstovima na ovu temu u novinama *Glas Albanije*, osim ševernih slovenskih država, napada se i stav grčke vlade zato što „učestvuje u oduzimanju teritorija Albanije od strane Srbije i Crne Gore i priželjkuje njeno cijepanje, pa mu, štaviše i doprinosi s ciljem da i ona uzme mali komad, zaslijepljena pohlepom ovih zemalja, njenih prirodnih neprijatelja.“⁶³

S ciljem, dakle, da stvore jednu novu ravnotežu u svoju korist, Albanci iz Otomanskog carstva i neki stanovnici grčke države,

⁶¹ O terminu „αλβανόφων“ (poštovalac, obožavalac, Albanaca prim.prev) pogledaj Kumanudis, *Skup*, kao pret., str. 37, đe se pominje Kuluriotisovo ime. O stavovima posljednjeg u predgovoru njegovog djela *Albanski bukvar dija-lekta koji se govori u Grčkoj...*, Atina 1882, i „*Crtime iz Albanije*“, Atina 1883. O novinama *Glas Albanije* s albanske tačke gledišta Z. Reso, *L'activité d' A. Koulourioti dans son journal „La voix de l'Albanie“ durant les années de la Ligue de Prizren*, *Studia Albanica* 15, 2 (1978), str. 43-66 albanski s francuskim rezimeom.

⁶² Pogledaj, na primjer, Knjaz Crne Gore i njegova albanska politika, *Helenizam* 5, maj 1902, str. 309-12.

⁶³ Jedan članak iz novina iz Livorna o Albanskom pitanju koji je preveden i objavljen u nastavcima u novinama *Glas Albanije* br. 2 (06.10.1879).

koji su maštali o stvaranju nacionalnog albanskog političkog entiteta u prvom, a u drugom stadijumu jedne grčko-albanske federacije, napadaju Grke i Evropljane zbog interesovanja koje pokazuju za „mikroskopsku“ i „izgladnjelu“ Crnu Goru i naglašavaju nepravdu koja se dešava na njihovu štetu:

„Albanci su ustali protiv nepravde i protiv Evrope koja želi da ih proda milošću stranih država još uvijek živim Crnogorcima. Ustali su protiv Evrope koja hoće da uništi sebe i izbriše – kao što je uradila s Poljacima – jedan od najplemenitijih i najhrabrijih naroda Evrope, koji ima, po objektivnom svjedočenju, 4000000 duša da bi popravila i povećala siromašnu i gladnu Crnu Goru koja ima samo 200000 duša! Kako je nelogično kontradiktorna i diplomatska drskost! ... S pravom je najveći govornik Albanac na tajnom sastanku Albanskog društva grmio protiv ove nepravedne i ponižavajuće odluke Evrope.“⁶⁴

Iste argumente nalazimo čak i u poetičnim tekstovima, koji izražavaju još jači emotivni naboj. U jednoj pjesmi, na primjer, koju potpisuje Hr. P. Sulis, naglašava se hitna potreba da se osvoji jedina plodna ravnic, koju je od Albanije uzelo „mikromavrovunio“.⁶⁵

„Protivnacionalni“ stavovi Kuluriotisa, zbog kojih je na kraju završio u zatvoru đe je i umro, treba da se tumače u ovoj koheziji. Tako mogu da se potpunije shvate i pokušaji suprotstavljanja koje se širi u okviru grčke države i koje ima tendenciju da preusmjeri ideološko-političke ravnoteže i, s tim u vezi, slike sušeda sa zapadnog Balkana. Ovakvim povezivanjem postaje jasno da albanski činilac i evropski interesi vezani za njega vode mijenjanju, ili, u svakom slučaju, učestvuju u preoblikovanju

⁶⁴ *Glas Albanije*, god.I, br. 27 (24.05.1880).

⁶⁵ „...da uzmeš zemlju albansku da svoje žito siješ... I tada će sva Albanija s mačem da nagrne. Preporodiće se zemlja, procvjetaće polja...“.

grčkih slika i Crnogoraca i Albanaca.⁶⁶ Iako detaljna analiza Kuluriotisovih stavova predstavlja poseban predmet istraživanja, ovde možemo da istaknemo one karakteristike njegovih novina koje su ih činile posebnim u odnosu na ostalu grčku štampu. Njegov list, dakle, pošto je konstantno informisao, očigledno ograničen broj grčkih čitalaca, o vojnim sukobima Crnogoraca i Albanaca u problematičnim oblastima,⁶⁷ o „nacionalnim albanskim pravima“ i djelovanju Prizrenske lige, predstavljao je, u stvari, govornicu za političku repliku upućenu svim političkim grupama: s jedne strane, anglofilnim grčkim krugovima, koji su bili neutralni, i, s druge strane, onima koji su sarađivali sa Srbima i Crnogorcima u organizaciji revolucionarnih tijela, s ciljem oslobađanja oblasti ševerno od grčke države. Prema tome, kritika koju je Kuluriotis upućivao evropskoj i grčkoj politici u vezi s blagonaklonim stavom prema Crnoj Gori, dolazila je iz jedne neprijateljske nacionalne politike – bez obzira na to što je on stavlja u „kosmopolitski“ okvir.⁶⁸ S ove tačke gledišta,

⁶⁶ U grčkoj štampi nalazimo rasijane negativne komentare o Kuluriotisu, pogl., na primjer, *Mi hanese* I, br. 23 (09. 03. 1880), str. 1, đe se iznosi aporija poslanika Mesinezisa o balkanskom bratimljenju: „I među kojim narodima će da se desi ovo bratimljenje? Među Rumunima, Srbima, Albancima i nama. A znate li šta svi oni traže? Trakiju, Makedoniju i Epir, a Kuluriotis i Atiku.“ Pogledaj i u istom br. 24 (12. 03. 1880) str. 2. Kuluriotis, naravno, oseća potrebu da pojasni: „Naprotiv, mi se trudimo da svima dajući potpunu slobodu djelovanja, političkog i religioznog, učvrstimo i ojačamo državu...“, *Albanski bukvar*, kao pret., str. 12. I *Glas Albanije*, 03. 11. 1879, str. 4.

⁶⁷ Pogledaj, na primjer, Prijatni telegram, *Glas Albanije* 06.10.1879.

⁶⁸ Ne čudi činjenica da su nekoliko godina kasnije Grci koji su težili federaciji Grčke i Albanije gledali na Crnu Goru kao na prijetnju političkom postojanju Albanije i nisu smatrani antinacionalnim elementima, kao što se desilo Kuluriotisu. Ep. Mavromatis, *Sadašnjost*, kao pret., str. 26, predstavlja isti karakteristični primjer.

bilo je neminovno da sve ovo dovede do povlačenja do tada neprikosnoveno pozitivne slike Crne Gore, ili makar do skepticizma u vezi sa složnošću koju su stekle balkanske ravnoteže, posebno od 1880, kada Grčka s Crnom Gorom uspostavlja diplomatske odnose.

U okolnostima poslije Berlinskog kongresa, želja različitih evropskih političkih sila u vezi sa stvaranjem dvije nove nacionalne države, Crne Gore i Albanije, s različitom geopolitičkom ulogom na zapadnom Balkanu, stvorila je antagonističke odnose između dva naroda.⁶⁹ Dijalog u vezi s tim, koji je trebalo da ubijedi evropske države da doprinesu stvaranju posebnog državnog entiteta, jedne ili druge grupe, prouzrokovao je napetu klimu na različitim poljima. Na ideološkom, koje nas ovde najviše zanima, primjećuje se da i Crnogorci i Albanci pokušavaju da se prikažu kao prepoznatljive nacionalne grupe, bez obzira na njihove zajedničke istorijske osobine, poput organizacije u plemena – karakteristika koja je odvajala Crnogorce od istorodnih Srba – i bez obzira na istorijske veze njihovih vladajućih porodica u 15. vijeku, zbog kojih su ih u jednoj ranoj fazi Zapadnoevropljani poistovjećivali (pogl. str. 38, prim. 19).

Tako se, zajedno s političkim argumentima u vezi s jačanjem jednih ili drugih, pojavila i verzija dviju poznatih istorijskih priča, kroz koje se prikazuju razlike među njima i suparništva iz

⁶⁹ Pogledaj, na primjer, Crnogorci i Albanci, *Nea Imera* 17/29. 11. 1879. i Crnogorci i Turkosloveni, u *istom* 15/27. 12. 1879. nastavlja se i sljedeće godine. Albanija, u *istom* 3/15. 11. 1879. Članak iz „Terđžuman Hakikat“, *Glas Albanije* 13. 10. 1879. o reakciji albanskog muslimanskog življa protiv pripajanja Crnoj Gori na osnovu odluke Berlinskog kongresa, Stavrianos, *The Balkans*, kao pret., str. 502-3 i 507. Pogledaj i Albanske vrijednosti, *Glas Albanije* 27. 10. 1879, str. 4, đe se demantuje vijest da je Albansko udruženje počelo da se raspada. Ali, kroz dva mjeseca (15. 12. 1879. str. 2) pad u njegovom djelovanju postavlja neka pitanja.

prošlosti, kao nešto od početka očigledno. Jedna od najznačajnijih tema u tekstovima koji su napisani prije i poslije Berlinskog kongresa, koja je vrijedna analize, jeste, osim aktuelnih vijesti, verzija koja se stvara o istorijskoj prošlosti Crne Gore i koja se podudara s tekućim političkim diskursom. U toku razvoja, dakle, gore navedenih događaja, najranija faza istorije Crne Gore trebalo je, prije svega, da se izdvoji od istorije Albanaca u kasnom Srednjem vijeku i da se otkine i od istorije Srba u istom periodu. Kasnije, kao istorija koja se ticala isključivo i samo Crnogoraca, mogla je da uzme oblik jedne „nacionalne“ priče, sljedeći primjer evropskih i ostalih balkanskih nacionalnih istoriografija. Ali u novom političkom okviru, razlike od Albanaca, Srba i ostalih Južnih Slovena nisu mogle, a nije ni bilo potrebno, da uzmu suprotstavljenu formu, zato što su Nikoline težnje za ujedinjenjem sa Srbijom i proširenjem prema jugu predstavljale alternativne političke planove za širenje njegove moći. S jedne strane, Crna Gora je poslije 1878. na svojoj teritoriji imala veliki broj albanskih muslimanskih stanovnika. Tako je u istoriografiji ovog perioda pokušano da se ponovo sagradi istorijska prošlost od kasnog Srednjeg vijeka do tada, posebno poslije bitke 1389, na taj način što je otpor Otomanima označen kao početak crnogorske istorije, ali i kao „zajedničko nasljeđe“ svih stanovnika Crne Gore, i, u isto vrijeme, i Albanaca i Srba, nasuprot Otomanima.

Ovo historiografsko pitanje ovde će nas zanimati s tačke gledišta uplitanja politike u istoriju, u onoj mjeri u kojoj osvjetljava grčke slike Crne Gore. Ograničićemo se, tako, na predstavljanje samo dvije istorijske teme, koje slikama daju određenu istorijsku dubinu. Prva se tiče odnosa Crne Gore s Albanijom, koji je, kao što smo se uvjerali u prvom poglavlju, bio nenarušiv u periodu kasnog Srednjeg vijeka, pošto su, osim veza između različitih plemena, porodični odnosi vezivali Skenderbega sa starijom porodicom Crnojevića. Srodstvo, međutim, dviju porodica

na vlasti, koje, izgleda, objašnjava zajednički otpor Crnogoraca i Albanaca protiv otomanskih porobljivača u 15. vijeku, smatrao je, od strane posljednjih, da treba da se prikrije u okolnostima nacionalnih težnji u 19. vijeku. Jedan sličan historiografski primjer nalazimo na stupcima atinske štampe. Radi se o istraživanju Pashka Vassa (Skadar 1825-Bejrut 1892), visokog činovnika Porte i člana Prizrenske lige, koje je u nastavcima objavljeno u novinama *Glas Albanije*.⁷⁰ Zajednički otpor, tada još uvijek nedefiniranih „bratstava“ Albanaca i Crnogoraca, Otomanima u 15. vijeku prikriva se. Umjesto njega, ističe se „albansko jedinstvo“ i, naravno, heterohroničnom terminologijom u korist tekućih političkih okolnosti, „udruživanje“ albanskih plemena.

Ova novonastala politička historiografija treba da se dovede u vezu s dva različita historiografska primjera, da bi postala očigledna njena dinamika u vezi sa starijim, kao i u vezi s njenim novijim verzijama. U nešto malo starijem pjesničkom djelu *Skenderbej*, napisanom za grčke čitaoce, čiji je autor nekadašnji Ohridanin Gr. Stavridis (kasnije će svoje grčko prezime zamijeniti slovenskim Parličev), koji ga je napisao da bi učestvovao na konkursu Univerziteta u Atini 1862. (pogl. dalje str.158), izuzetno je naglašena saradnja dva naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, Otomana. Naravno, ne treba da promakne našoj pažnji da negativna strana odnosa Crnogoraca i Albanaca, na kojoj insistira preteča albanske nacionalne ideje Pashko Vassa,

⁷⁰ Iz istraživanja o Albaniji i Albancima Vasa Efendije, *Glas Albanije*, u nastavcima od 1. god. br. 6 (Atina, 03. 11. 1879), pogl. posebno 22. 12. 1879, str. 3. Isto na engleskom: *The Truth on Albania and the Albanians Historical and Critical Issues* by Vassa Effendi An Albanian Christian Functionary, London 1879, preštampano skoro: Centre for Albanian Studies, London 1999. Nije mi bilo na raspolaganju djelo Pasco Vassa, *Esquisse historique sur le Monténégro d'après les traditions de l'Albanie*, Constantinople 1872.

nije potpuno neosnovana s istorijske tačke gledišta. Radi se, ipak, o razvoju događaja poslije otomanskog osvajanja i pošto je porodica Crnojević, u 15. vijeku prestala da vodi Crnu Goru.

Gore navedene činjenice pokazuju da je prošlost odnosa ove dvije grupe sadržavala, u dvije različite faze, i simbiozu, kad je u pitanju antro-po-geografija, i suparništvo, kad je u pitanju politika. Drugim riječima, ova posljednja istorijska pozicija, ucrтана kao dinamična replika u crnogorski diskurs, u toku Berlinskog kongresa, kada su se, dakle, predstavile albanske nacionalne pretenzije, odabira se od strane Albanaca za stvaranje jednog novog kolektivnog pamćenja. U isto vrijeme, pošto se koristi u uslovima oružanih borbi, s ciljem da se crnogorske pretenzije ka povećanju teritorije prikažu neosnovanim i nepravednim, za razliku od njihovog pravednog pokušaja da stvore nacionalnu državu, ona u krajnjoj liniji funkcioniše kao zakonodavni diskurs i izaziva različite reakcije na balkanskom i evropskom prostoru.⁷¹ S druge strane, preko Nikolinih pretenzija u „gornjoj“ Albaniji i još južnije, kao što smo se uvjerali, i njegovog zajedničkog djelovanja s katolicima Mirditama, vraća se iz zaborava „Skenderbegova država“ (str. 87). Za našu temu vrijedno je pomenuti da povezivanje Crnogoraca sa Skenderbegom, koje će se, kao što ćemo videti, ponoviti 1912-13, u grčku štampu dolazi preko evropskih novina. Studirajući istorijske i političke činioce ovog „primjera“, pronalazimo različite historiografske radnje, kroz koje se stvaraju nacionalne ideje i, na kraju, u svemu što se tiče prošlosti, politički diskurs. Stvoren, dakle, na ovaj uzajamnooduzimajući način, stavlja se na raspravu u okvir evropskih antagonizama, za koje Balkan predstavlja ulog u igri, koji će da bude prihvaćen ili odbijen.

⁷¹ Stavovima Wassa odgovorio je njemački geograf H. Kiepert u *Nacionalnim novinama* iz Berlina br. 276, grčki prevod *Ora* 18. 06. 1879.

Drugi historiografski primjer, koji je u vezi s potrebom razlikovanja Crnogoraca od Srba, jeste pamćenje bitke na Kosovu (1389). Ova bitka postaje aktuelna u drugoj polovini 19. vijeka, pošto se prvo oslobađa sfere nacionalne poezije, da bi se povezala s političkim diskursom obje „srpske zemlje“. Radi se, naravno, o temi koja je bezbroj puta predstavljala predmet detaljnog istraživanja u srpskoj historiografiji, ali, koliko znam, nije se istraživala kao ulog za ideološke rasprave. U vezi, dakle, s Crnogorcima, sukob Otomana sa Srbima i drugim stanovnicima centralog Balkana 1389, predstavljen isključivo kao srpski otpor, označava početak njihovog organizovanja u posebnu grupu u „Crnim planinama“. Najraniju potvrdu ove historiografske verzije ne možemo naći u djelu *Istorija o Crnoj Gori* vladike Vasilija Petrovića (1754), pošto je on svoje pripovijedanje započeo srednjovjekovnom istorijom Duklje-Zete, čije je vladare povezao sa srpskom dinastijom Stefana Nemanje.⁷² Decidno pominjanje, najvjerovatnije prvo, 1389. kao godine koja graniči početak crnogorske istorije, nalazimo u djelu Petra II Petrovića Njegoša *Gorski Vijenac* (1847).⁷³ Ovu zvaničnu istorijsku verziju usvojili su Evropljani i Grci koji pišu o Crnoj Gori, kao, na primjer, A. Miliarakis, koji Crnu Goru, prenoseći tekst Francuza

⁷² „... od tada je kralj Volkan [sin Stefana Nemanje] živio u Zeti i iz ove porodice potiču vladari Zete i Crne Gore...“ Petrović *Istorija o Črnoj Gory*, kao pret., str. 18. Kasnije se pominje i Kosovska bitka, ali se ne određuje kao početak crnogorske istorije.

⁷³ P. P. Njegoš, *The Mountain Wreath*, engleski prevod Vasa D. Mihailovich, Beograd 1989, str. 36 „Why d’ you speak of Kosovo and Miloš? / It is there we lost our happiness. / But bravery and our Montenegrin name / have risen from Kosovo’s tomb again / above the cloud into the knights’ kingdom / where Obilić holds sway over shadows.“. Pogl. i [Fr. Carrara], Vladika Crne Gore, *Hrisalis* III, list 72 (30.12.1865) [1852], str. 724 „razmišljao je da napravi orden u znak šććanja na slavni dan Kosova“.

G. Lejeana, koji ju je posetio,⁷⁴ opisuje kao „posljednji ostatak stare srpske države“.⁷⁵

Drugim riječima, pojačano osporavanje kod oba srpska naroda, u kome nisu bili bez udjela neki evropski autori, pokušava da se izrazi i kroz jednostrano prisvajanje srednjovjekovne „zajedničke baštine“, dakle, one koja se povezuje s pamćenjem bitke iz 1389. Naravno, cjelokupno zanimljivo pitanje politike kosovskog pamćenja ne može da bude naša tema. Ograničićemo se samo na to da istaknemo da je ovo političko-ideološko pitanje bilo aktuelno u okolnostima nadolazećih nacionalizama i borbi Južnih Slovena s Otomanima, kao i antagonizma među njima. Neki tekstovi izuzetne važnosti prenose pisane potvrde prisvajanja kosovskog pamćenja i od strane Srba i od strane Crnogoraca i njegovo pripajanje, kao suštinskog činioca, u obje nacionalne ideologije i u njihove odgovarajuće političke diskurse. Zanimljivo je ono što prenose grčke novine iz Trsta. Na godišnjicu Kosovske bitke, 15/27. juna 1876, „na dan istorijske bitke na Kosovu na planini Kozari vanredno se iskupila Skupština, da izglasa pripajanje Bosne Srbiji i proglašenje princa Milana za vladara.“⁷⁶ U istim novinama, nešto niže, čitamo „drugi proglas“ Hercegovcima:

⁷⁴ Crna Gora, Hercegovina i Srbija, *Aion* 13.08.1862.

⁷⁵ Etnografija Srba, *Estia* tom II, br. 32 (08.08.1876), str. 510. Uporedi O Crnoj Gori, *Atinais* god.II, br. 23 (01.12.1877), str. 181, „U srednjem vijeku Crna Gora pripadala je jakoj srpskoj kraljevini, ali poslije ovog poraza 1389. odvojena je od strane Otomana. Međutim, Otomanima se nije pokorila do 1714.“ Pogledaj i Elefteriadis, Crna Gora, kao pret., str. 99.

⁷⁶ *Nea Imera* 19/01.07.1876. Pogl. i D. Đorđević, *The Tradition of Kosovo in the Formation of Modern Serbian Statehood in the nineteenth century*, W. S. Vucinich, Th. A. Emmert eds, *Kosovo Legacy of a Medieval Battle*, 1 (Minnesota, Minn. 1991), University of Minnesota, str. 317 „1876 declaration of war against the Ottomans referred to the ‘mission of Kosovo’.“ i 314. Manifesto of the Prince of Serbia proclaiming a Renewal of the War with Turkey Dec. 1877, *Documentary History of Eastern Europe*, A. J. Bannan, A. Edelenyi eds, University of Dayton, New York 1970, str. 202.

„Svi vojno sposobni muškarci pozivaju se da uzmu oružje da bi oslobodili domovinu... Da raščiste vjekovni račun s Osmanlijama, ili će nacija da propadne. Sloboda ili smrt – drugo rješenje ne postoji.“

Iredentistički zahtjevi Crnogoraca vezaće se eksplicitno za Kosovsku bitku i za „kneza Lazara“ u okolnostima istih ustaničkih pokreta u sedamdesetim godinama 19. vijeka. Nikolin Proglas iz aprila 1877. upućuje upravo na ovo pamćenje. (pogl. str. 88). Atinske novine objavljuju tekst s frazom „Do sretanja na Kosovu!“ Istu funkciju istorijskog diskursa o Kosovu nalazimo i u nacionalnoj himni, „Marseljezi Crne Gore“, koju je napisao, vjerovatno u deceniji 1870, sam Knjaz. Novine *Alitia* pišući 02. 07. 1876. o vojnim sukobima, daju, koliko znam, prvu informaciju u grčkoj štampi o crnogorskom „ratnom peanu“:

„Crnogorci su, dolazeći u borbu, pjevali ratni pean, koji je napisao knjaz Nikola, jedan od najcjenjenijih slovenskih pjesnika. Svaka strofa ove strasne pjesme počinje riječima ‘Onamo, onamo za brda.’“.

Zaista, kako se pojačava dinastično suparništvo između Petrovića i Obrenovića, navedenu istorijsku verziju o bici iz 1389. predstavljaju obje ove južnoslovenske grupe, koje imaju ambiciju da postanu pol oko koga će se sakupiti svi njihovi istoplemenici s Balkana.⁷⁷ Za Crnu Goru stvaranje nastavka na vrhovima „Crnih planina“ poslije ovog istorijskog događaja, treba da ovjeri i idealizuje sliku jedne države, „monotone i tužne“ i, posebno, siromašne. Pripajanje slavne bitke crnogorskoj ideologiji daje, s jedne strane, ubjedljivije pojašnjenje početaka istorije Crnogoraca kao grupe i, s druge strane, potvrđuje ih kao neprikosnovene protivnike Otomana među Južnim Slovenima. Sve ovo, međutim, ne djeluje jednostrano. U antagonističkom odnosu „dvije srpske države“ bitka na Kosovu prikazuje se kao suštinski momenat i za nacionalnu ideologiju

⁷⁷ Pogl. Đorđević, *The Tradition of Kosovo*, kao pret., str. 317.

Srba, posebno zato što i oni počinju s aktivnostima u istom geografskom prostoru, na koji imaju pretenzije.

Slika ideološkog suprotstavljanja „dvije srpske države“ u vezi s njihovom srednjovjekovnom prošlošću, onako kako se reflektuje u Grčkoj, višestruko je interesantna. Ovdje, kao i u Evropi, konstantno se promoviše crnogorska tvrdnja i verzija po kojoj su poslije bitke ne samo „posljednji ostaci“ Srba već „ostaci srpskih plemića“ našli utočište i preživjeli u Crnoj Gori (1912).⁷⁸ Na ovaj način, međutim, bitka, u krajnjoj liniji, ne predstavlja dio crnogorske istorije već trenutak koji označava njen početak. Nasuprot tome, ovaj istorijski događaj, prepun nacionalnih značenja, pripisuje se samo srpskoj istoriji, pošto, pored obavještenja i proglasa, u grčkoj štampi nalazimo i napiše isključivo istorijskog sadržaja, koji joj ga potpuno pripajaju. Tipičan primjer predstavlja članak koji su objavile borbene atinske novine T. Termojanisa *Merimna*, s naslovom „Istorija Kosovske bitke“, onda kada je Srbija već bila objavila rat Turskoj.⁷⁹ U ovom članku, osim jednog jedinog pominjanja vladara „Cete“, dakle, Zete, koje ostaje neprimjetno za grčkog čitaoca tog vremena, ništa ne podseća na Crnu Goru.⁸⁰ Još veći utisak ostavlja zvanično učešće Atinjana na proslavi godišnjice bitke. Jedna zanimljiva vijest iz novina obavještava nas da „i opština Atina danas proslavlja zajedno sa Srbima i učestvuje u njihovoj radosti, kiteći zastavama zgradu opštine i podižući na Akropolju nacionalnu zastavu.“⁸¹ jer se navršilo „pet vjekova

⁷⁸ Elefteriadis, Crna Gora, *kao pret.*, str. 99. Ovo mišljenje opstaje čak i poslije pripajanja Crne Gore Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca i naučnog istraživanja njene istorije, na primjer, T. D., Crna Gora, *Velika vojna i pomorska enciklopedija Leksikon*, tom IV, Atina 1929. Pogledaj i str. 227, prim. 106.

⁷⁹ U dva nastavka, 10. i 14. 09. 1876, prevedeno iz spisa [P. St. Vassiliou], *Histoire de la guerre d'Orient 1876*.

⁸⁰ Lazareva ćerka Despa udala se prvo za Sismana, kralja Bugarske, a zatim za „Georgija Valšića, vladara Cete“, *Merimna* 10. 09. 1876. (prevod Ionia).

od istorijske bitke na Kosovu, u kojoj je boreći se herojski pao srpski kralj Lazar.“.

Navedene činjenice dozvoljavaju nam da tvrdimo da u okolnostima značajnog političkog regulisanja balkanskih pitanja, u deceniji 1870. istorijsko znanje funkcionalno se pripaja političkom diskursu nacionalnih država. Kao što bi rekao K. Paparigopulos, kao i svaki drugi Balkanac i nenacionalni historiograf, „istraživanje nacionalne istorije“ predstavlja „sigurno oružje protiv izdaje“ nacionalnih prava.⁸² Na ovaj način, koliko se pooštavaju nacionalne pretenzije, dinastički razdori i antagonizmi između Beograda i Cetinja u vezi s mogućnošću ova dva centra da prošire uticaj i da ujedine ostale Južne Slovene, toliko raste vrijednost funkciji istorije kao sadržajnom činiocu njihovog političkog diskursa i utoliko više istorijsko pamćenje postaje osnovni činilac slike obje etničke grupe.

Razumijevanje, međutim, cjelokupnog kulturnog života ne može da se zasniva samo na istraživanju pretvaranja istorije u nacionalnu nauku. U isto vrijeme treba da se istražuju i druga polja javnog života, poput književnosti i umjetnosti, koja, kao što ćemo videti, imaju tendenciju djelovanja u istom pravcu kada se radi o pamćenju bitke na Kosovu. Da bismo, međutim, istorijski shvatili, u svojoj njegovoj širini, dijalog u vezi s istorijskom prošlošću koji se odvija između različitih balkanskih grupa, dakle, između Albanaca, Crnogoraca, Srba i Otomana, u eksplicitnom ili pritajenom suprotstavljanju ulozi do tada vladajućih Otomana, potrebno je, takođe, da istaknemo pojavu jednog novog činioca u poznatoj suprotstavljenoj shemi hrišćanstvo-islam.

Ograničićemo se da ovde pomenemo, u vezi s dva gore navedena istorijska primjera, političko-ideološku stranu sukoba Balkanaca s Osmanima. Možemo, tako, da tvrdimo da u procesu primjenjivanja reformi i, posebno, uzimanja otomanskog

⁸¹ Srpska proslava, *Poligenesia* 15. 06. 1889.

⁸² K. Paparigopulos, *Bilten Estie* br. 407 (14. 10. 1884), str. 1.

„državljanstva“ od strane starih stanovnika Otomanskog carstva – Hati Humajun u svom tekstu već je govorio o „etnizmu“ (1856),⁸³ staro, opšte, religiozno odvajanje vladajućih i potčinjenih, pošto se sada tiče i nekih od potčinjenih, dakle, Albanaca i nekih Južnih Slovena, organizovanih u nove državne entitete, dobija, neizbježno, nov sadržaj. U svakom slučaju, reforme, koje su Otomani bili prinuđeni da izvrše, izazivaju prestrukturiranje političkih institucija carstva i jedan opšti političko-ideološki nemir (ustanak Midat paše, svrgavanje Abdula Aziza i postavljanje na presto Murata V, maj 1876). Tako, smanjenje teritorije, ekonomska kriza i nestabilnost u carstvu vode okretanju prema sebi, iz koga se, neminovno, rađa potreba za zaštitom muslimanske posebnosti, kao nove važne diferencijacije. Nalazimo se, dakle, pred istorijskim razvojem događaja, čiji se svjetovni sadržaj prekriva odgovarajućim teološkim diskursom. U dijalogu koji se razvija između Otomana i Balkanaca, ova dimenzija postaje vidljiva na obje strane.

Kao što, dakle, Otomani, da bi zadržali vlast, pokušavaju da se ujedine preko Kurana i da uguše balkanske ustaničke pokrete, tako i potlačeni, iako se bore da bi formirali nacionalne države i da bi predstavljali „nacionalnu posebnost“ ili svjetovne političke entitete, daju religiozan sadržaj svom suprotstavljanju („sveta borba“), stvaraju raznovrsne nacionalne simbole i proglašavaju ih svetim – bitka na Kosovu predstavlja jedan od njih. Komplikovanost situacije i sukob novih ideološko-političkih shema „nacija“ s ranijim religioznim i, posebno za Crnogorce, patrijarhalnim strukturama, izuzetno dobro pojašnjavaju dvije informacije o Grcima i Otomanima dobrovoljcima, koji iz Carigrada kreću prema Crnoj Gori istog mjeseca (jul 1877), u trenutku kada su se borbe pojačale na čitavom Balkanu.

⁸³ *Harilaos Trikupis i njegova epoha 4. nov. – 7. dec. 1996*, ELIA, Atina 1996, str. 116.

Iz prve vijesti saznajemo da je, prema informacijama zvaničnih novina sa Cetinja, „136 Grka, među kojima dva podoficira grčke vojske“ stiglo u Crnu Goru iz Carigrada, „maskirani u Crnogorce“, da bi se borili zajedno sa Crnogorcima. Pošto, međutim, kao što je poznato, tamo ne prihvataju „strane dobrovoljce“, jer je vojska organizovana na osnovi „bratstava“, Knjaz ih je „svrstao u knjažev odred“. ⁸⁴

Zajedno s vojnim sukobima Crnogoraca i istoriografskim sintezama koje se stvaraju u njihovoj zemlji, u Grčkoj, preko dnevne štampe, saznaje se i o ideološkom povlačenju Otomana, koje je bilo posljedica pritisaka Velikih sila vezanih za reforme. Iz druge vijesti, dakle, shvatamo da u nacionalnom suprotstavljanju iz sedamdesetih godina religiozni činilac ne predstavlja prosto jedno ideološko „ruho“. Naprotiv, pretpostavlja dinamično uplitanje islamskog klera kao institucije. Sljedeća informacija iz novina *Etnofilaks* potpuno otkriva vojnu i, uopšte, svjetovnu ulogu koju igra ovaj činilac, zajedno s Portom, u krugovima Otomana i Albanaca:

„hiljadu petsto softa i sposobnih Albanaca upisali su se u Carigradu u dobrovoljce. I derviši iz Ejupove tekije tražili su da služe kao vojnici. Već su mnogi dobrovoljci poslani iz prestonice preko Novog Pazara i Niša.“ ⁸⁵

I sljedeća vijest, koja se pojavljuje u grčkoj štampi (*Ora* 08. 03. 1877) kao teološko obašnjenje reakcije Otomana na dogovor o proširenju teritorije Crne Gore, osvjetljava, s iste tačke gledišta, istu temu:

⁸⁴ *Alitia* 29. 07. 1876, str. 3.

⁸⁵ *Etnofilaks* god. XV, br. 3472 (06.07.1876), str. 3. Stižu, takođe, informacije o nasilnom prevođenju u islam, jedne djevojčice iz Bosne, na primjer, *Fos* 10.04.1877. Naravno, ne treba da zaboravimo da u ovakvim situacijama varira stepen istinitosti informacija.

„U neđelju ujutru pojavili su se, zalijepljeni na zidove džamija Porte, pozivi za ‘izražavanje nezadovoljstva zbog dogovaranja mira sa Srbijom, koji za državu nema nikakve koristi... i odbije svako ustupanje teritorije Crnoj Gori, poštujući sadržaj jasnog naređenja iz Kurana koje zabranjuje predavanje bez krvi onoga što je krvlju stečeno...“.

Sadržaj navedenih vijesti stavlja nas pred primjer različitog, ali i sličnog shvatanja novog političkog modela i nacionalne/svjetovalne ideologije od strane muslimana i hrišćana. Uvjeravamo se, dakle, da se tradicionalne strukture i novi činioči, u klimi ekonomskog propadanja i nametanja evropske kontrole, prepliću na različite načine u okviru svake grupe, što je tema koju ovđe ne možemo da istražujemo. Drugim riječima, na osnovu principa nepodjeljivosti carstva i nadolazećeg „panotomanizma“,⁸⁶ pokreta softa (studenti teologije), kao što se ustalilo u govoru,⁸⁷ i, s druge strane, nacionalnih pokreta, dinamični protivnapad Otomana, iako predstavlja pokret političkog, dakle svjetovnog karaktera, prikazuje se i teološkim terminima. Ustav, dakle, koji je upravo svečano proglašen, i pritisci evropskih sila na Portu u vezi s reformama, ne djeluju toliko odlučno na političko-vojni razvoj situacije,

⁸⁶ Rigas 15. 02. 1877. (navodi Skopeteas, „Model kraljevstva“ i *Velika ideja strane nacionalnog pitanja u Grčkoj 1830-1880*, doktorska disertacija, A. P. T, Solun 1984, str. 306, prim. 7) Ovaj neologizam ne postoji kod St. Kumanudisa u *Skupu*, kao pret.

⁸⁷ Laskaris, *Istočno pitanje*, kao pret., str. 278-280. Pogledaj i G. Endress, *Islam Uvod u njegovu istoriju*, Atina 2004, 298 i dalje. E. J. Zürcher, *Savremena istorija Turske*, Atina 2004, posebno str. 131 „(Abdul Hamit) stavio je emfazu na muslimansku solidarnost koristeći titule i simbole kalifata.“.

koliko djeluju softe i kler, koji mogu dinamično da intervenišu, kao što su, na primjer, uradili u slučaju mobilizacije. S druge strane, u Crnoj Gori nije religija već je tradicionalna plemenska struktura ta koja još uvijek potpuno određuje svjetovno/političko djelovanje, makar u okviru hrišćanskih „bratstava“.⁸⁸ Tako shvatamo da ustanički procesi, ne samo u Otomanskom carstvu nego ni ovđe, nemaju snagu da razore plemensku strukturu. Naprotiv, patrijarhalna struktura i vojnički karakter Crnogoraca i dalje uspješno funkcioniše u toku vojnih sukoba. To kao rezultat ima idealizaciju ovih karakteristika, pošto one postaju shvatljive kroz nacionalne, dakle, heterohronične sheme.⁸⁹

U Grčkoj su navedena ideološko-politička polja balkanskih sukoba s otomanskim carstvom funkcionisala tako da je slika Crne Gore dobijala, u uslovima vojnog sukoba, ali i nagodbe koja je slijedila, složenost i mnogo nijansi. Zatvarajući ovo poglavlje možemo, znači, da izvedemo zaključak da ravnoteže između Crne Gore, Albanije, Evropljana i Porte postaju prepoznatljive u Grčkoj krajem 19. vijeka, kao dinamika povezivanja i suprotstavljanja, dinamika složenog oblika. Različite verzije političko-ideološkog diskursa koje se pojavljuju u grčkoj štampi, pokazuju dinamično učešće Grka u

⁸⁸ Ep. Mavromatis, *Sadašnjost i budućnost Albanije*, Atina 1907. [1884], str. 20.

⁸⁹ Pogledaj, na primjer, N. P. Škerović, *Monténégro à l'aube du vingtième siècle*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1964, srpskohrvatski s francuskim sižeom, str. 617, „Les tribus du Monténégro, de Brda et d'Herzégovine, organisés comme communautés contre le conquérant, la conscience nationale serbe et l'idée de l'Etat national.“

„dijalogu“ između ostalih balkanskih i evropskih država i, pored ovoga, od slika koje se stvaraju o Crnogorcima, pokazuje onu koja pozitivno doprinosi borbi za zajedničke ciljeve i čiji se istorijski sadržaj podudara ne samo sa savezništvom sa Crnogorcima već i sa Srbima.

DRŽAVNA UPRAVA U CRNOJ GORI

Šerbo Rastoder

We dealt with the topic of the public administration in Montenegro in the mentioned period on grounds of some basic facts primarily because since 1989 and the official fall of communism Montenegro has been turning into a pluralistic society in which the public administration and government were constituted in a new way.

U periodu od 1989. do 2009. godine Crna Gora je prošla jednu od najdramatičnijih dionica u svojoj istoriji. Slom ideološke paradigme i kraj komunističkog poretka, začetak novog parlamentarnog sistema, ekonomski i privredni sunovrat izazvan raspadom SFRJ, unutrašnji politički sukobi indukovani negativnim istorijskim nasljedom, proces nacionalne i državne emancipacije praćen snažnim političkim raskolima i borbom za vlast, okretanje evropskim i demokratskim vrijednostima praćeno samospoznajom i svijješću o potrebi neutralisanja kompleksa inferiornosti, bile su samo neke od najvidljivijih pojava koje su pratile Crnu Goru u navedenom periodu. Otuda svaka priča o državnoj upravi u navedenom periodu nužno mora uzeti u obzir tek kratko podsećanje na najvažnije činjenice.

Političko – privredni okvir

Proces raspada Jugoslavije dobio je na ubrzanju poslije raspada SKJ (januar 1990. godine) i održavanja prvih višestranačkih izbora u jugoslovenskim republikama. U junu 1991. Slovenija i Hrvatska proglašavaju nezavisnost i poslije kratkotrajnog rata u Sloveniji (10 dana, oko 70 žrtava) rat se prenosi u Hrvatsku, u kojoj od avgusta 1990. traju oružane čarke između srpske manjine i snaga hrvatske Vlade, koji će sredinom 1991. prerasti u otvoreni rat između Hrvatske i JNA. Srbi u Hrvatskoj stvaraju svoje autonomne oblasti koje žele da pripoje Srbiji (Republika Srpska Krajina). Isti recept će kasnije primijeniti i Srbi u Bosni (Republika Srpska).

Do stvaranja Savezne Republike Jugoslavije kao dvočlane federacije Srbije i Crne Gore, dolazi 27. aprila 1992. godine, u vrijeme ratne psihoze i u žurbi, koja je trebalo da preduhitri planirani rat u BiH, i propagande koja je zaglušivala svaku racionalnu misao. U međuvremenu međunarodna zajednica priznala je Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Već početkom aprila 1992. godine eskalirao je rat u Bosni i Hercegovini, a međunarodna zajednica bila je involvirana u sukobe na jugoslovenskom prostoru, kao posrednik ili jedna od zainteresovanih strana. U takvim uslovima neuspjelo posredovanje međunarodne zajednice lomilo se u velikonacionalnim planovima Srbije, koja je proklamovala načelo *Svi Srbi u jednoj državi*. Srbija će u Tuđmanovoj nacionalističkoj Hrvatskoj pronaći partnera u pokušaju dijeljenja Bosne, u čemu ih je onemogućila međunarodna zajednica. Ratna dejstva su i formalno prestala kada su novembra 1995. godine u Dejtonu (SAD) predsjednici Hrvatske (Franjo Tuđman), Srbije (Slobodan Milošević) i Bosne i Hercegovine (Alija Izetbegović) potpisali ugovor o prekidu rata u Bosni i Hercegovini, a mirovni ugovor potpisan je u Parizu decembra iste godine.

U međuvremenu, Albanci sa Kosova su od ukidanja autonomije odbijali da priznaju srpsku vlast i formirali paralelne institucije sistema. Kosovsko pitanje je, dakle, tokom trajanja ratova na bivšem jugoslovenskom prostoru ostalo neriješeno i postalo potencijalni detonator novih sukoba.

Pošto nije uspjelo posredovanje međunarodne zajednice u cilju mirnog rješenja sukoba na Kosovu, jer su politički dogovori u Rambujeu i Parizu (februar - mart 1999) doživjeli krah, došlo je do intervencije NATO-pakta (mart - jun 1999). Tada je (24. marta 1999) 19 članica NATO-pakta preduzelo kampanju bombardovanja SRJ u kojoj je poginulo između 1200 i 2500 ljudi. U bombardovanjima, koja su bez prekida trajala 78 dana, teško je oštećena infrastruktura, medijske kuće, vojni, privredni i drugi objekti. O procjenama štete postoje različiti podaci. Grupa ekonomista G17 štetu je procijenila na 29,6 milijardi dolara. NATO je izvodio napade na SRJ sa brodova na Jadranu i iz četiri vazduhoplovne baze u Italiji, a u nekim operacijama učestvovali su i strateški bombarderi koji su polijetali iz baza u zapadnoj Evropi, pa i u Americi.

Bombardovanje SRJ okončano je 10. juna, donošenjem Rezolucije 1244 Savjeta bezbjednosti. Dan ranije, predstavnici VJ i NATO-a potpisali su u Kumanovu Vojnotehnički sporazum kojim je precizirano povlačenje snaga srpske policije i VJ sa Kosova i ulazak na Kosovo međunarodnih vojnih trupa.

Poraz Slobodana Miloševića na predsjedničkim izborima u Srbiji septembra 2000. godine, značio je i formalan kraj režima čiji je cjelokupan državni, politički i vojni vrh, zajedno sa rukovodstvima Srba u Hrvatskoj, Srba u Bosni i Hercegovini, zajedno sa dijelom hrvatskog, bosanskog i kosovskog vojnog rukovodstva, završio pred međunarodnim sudom u Hagu. Prljavi i varvarski sukobi u kojima su počinjeni zločini, uporedivi samo sa onima tokom II svjetskog rata, u izvođenju novih balkanskih satrapa, šokirali su civilizovani svijet. Zbog toga je

Rezolucijom 827 Savjeta bezbjednosti UN donijetom 25. maja 1993. osnovan Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu. Do marta 2005. godine, pred ovim sudom odgovaralo je 111 osoba po optužbama za nasilno proćerivanje stanovništva, zločine nad civilnim stanovništvom i genocid poćinjen na prostoru bivše Jugoslavije od 1991. godine.

Događanja na prostoru bivše SFRJ uticala su i na prilike u Crnoj Gori, kako u domenu politike tako i u organizaciji državne uprave. Sa stanovišta razvoja politićkih ideja u Crnoj Gori, teško da je neko u padu Berlinskog zida prepoznao kraj ideološke paradigme. Naravno, proces koji će zahvatiti gotovo sve evropske komunistićke sisteme na ovim prostorima će, i po formi i po sadržini, imati drugaćiji tok.

Početakom osamdesetih, Crna Gora se ekonomski oporavljala od posljedica katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, izvodi-la je bilanse i planirala budućnost. Međunarodni eksperti (Pariz 1981) predviđali su da će radni kontingent Crne Gore do 2000. godine narasti na 468.000, što je bila veoma optimistićka vizija. Društveno bogatstvo Crne Gore je 1983. procjenjivano na 14 milijardi dolara. U strukturi društvenog proizvoda 1984. godine primarne djelatnosti (poljoprivreda i šumarstvo) činile su 14%, sekundarne (industrija, rudarstvo, građevinarstvo i zanatstvo) 46,7%, a tercijarne (saobraćaj, trgovina, turizam) 39,5% .

U Crnoj Gori je sedamdesetih i osamdesetih godina radilo oko 120000 radnika, od kojih 73% u privredi, da bi taj broj 1990. bio povećan na 159384 (80% u privredi), a od tada je počeo da se smanjuje, tako da je 1993. iznosio 133587 radnika (78% u privredi). To je bila otvorena privreda i prema jugoslovenskim republikama i prema inostranstvu, manje profitabilna od jugoslovenskog prošeka sa trendovima razvoja teške industrije. Nelikvidnost privrede i banaka postala je opća pojava i ozbiljno ugrožavala proces reprodukcije. Gubici su (1986) bili veći od akumulacije za 110% i po zapošljenom bili 2,6 puta veći od

jugoslovenskog prošeka. Inflacija i disparitet cijena i njihovi negativni trendovi posebno su pogađali manje razvijene djelove zemlje, poput Crne Gore.

Ekonomsku perspektivu Crne Gori komunisti su videli u razvoju industrije, koja je zahtijevala velika ulaganja. Ona su mogla biti obezbijeđena samo kreditima i donacijama. U Crnoj Gori je još od ranije vladalo mišljenje o njenoj siromašnoj ekonomskoj osnovi, potcjenjivani su njeni privredni resursi. Bez naučnog utemeljenja stvorena je socijalna i psihološka osnova za vjerovanje u njenu zavisnost od okruženja. Sklone popravljajući a ne mijenjajući neefikasnog sistema, *događanje naroda* i populistički pokret Slobodana Miloševića koji je počeo da se *izliva* izvan Srbije, Crnogorci je *zatekao* bez alternativnog odgovora na istorijske izazove.

Počev od 1989. godine u Crnoj Gori dolazi do drastičnog pada životnog standarda. U 1989. godini društveni proizvod iznosio je oko 2300 USD, da bi 1994. godine pao na realnu vrijednost između 200 i 300 USD. Sankcije međunarodne zajednice prema SRJ maja 1992. (SRJ - Srbija i Crna Gora) dodatno su uzrokovale ekonomsku i svaku drugu izolovanost ovoga prostora. Tokom 1993. u tadašnjoj SR Jugoslaviji nastala je najveća, ikada zabilježena, hiperinflacija od 120 biliona godišnje i izvršena preraspodjela privrede i pljačka građana - deviznih štediša. Nezapošljenost je porasla na 40%, privreda je uglavnom uništena, a ekonomija zamrla i zašla u sivu zonu.

U akciji preuređenja Jugoslavije, Milošević je tražio pouzdane saradnike. Sa Crnom Gorom već je imao „polu jugoslovenske federacije“ pod kontrolom, budući da je zemljom upravljalo osmočlano Predsjedništvo sastavljeno od po jednog predstavnika republika i pokrajina. Demonstracije su bile masovne i zahvatile su sve slojeve društva, među kojima i radništvo, tada nesvjesno da samo sebi kopa jamu. Njihovi glavni promoteri bili su ljudi sa strane. Kroz retoriku mitingaša probudila se epska, kon-

zervativna i autoritarna Crna Gora koja je u Miloševiću vidjela novog „vođu“. Zahtjevi za promjenama pronašli su saveznike u mlađim komunističkim i omladinskim kadrovima, karijeristima, informbirovcima, intelektualcima (najglasnije je bilo Udruženje književnika) i drugim esnafskim organizacijama.

Socijalno nezadovoljstvo radnika i njihovo masovno učešće na mitinzima davali su obol ideološki prihvatljive socijalne osnove protestima i paralisali komunističke strukture uvjerene da su i dalje „radnička avangarda“. U januaru 1989. godine, pod pritiskom demonstranata, koji su osnovali Organizacioni odbor, ostavke je podnijelo cjelokupno partijsko i državno rukovodstvo Crne Gore. Tako je i ova smjena političara u Crnoj Gori u XX vijeku na vlast dovela generaciju koja je, sticajem okolnosti, imala političke mentore sa strane.

Nova politička generacija, koja će zamijeniti „staro“ crnogorsko rukovodstvo, personifikovana kroz ličnosti Momira Bulatovića, predsjednika Crne Gore od 1990. do 1998, Mila Đukanovića, predsjednika Vlade Crne Gore od 1991. do 1998. i predsjednika Republike Crne Gore 1998. do 2002, i Svetozara Marovića, predsjednika Skupštine Crne Gore (1994 -2001), slijedeći politiku Beograda u naporima za navodno očuvanje Jugoslavije, vezaće Crnu Goru za Srbiju.

Badinterova arbitražna komisija (sastavljena od predsjednika ustavnih sudova Francuske, Španije, Njemačke, Italije i Belgije) još krajem 1991. godine svrstala je Crnu Goru među jugoslovenske republike koje nemaju političkih smetnji da postanu samostalne države. Po nalazima ove komisije, republikama je priznato pravo na samoopredjeljenje u okviru granica federalnih jedinica i pravo na konstituisanje suverene države u procesu razdvajanja od savezne države. Pozivajući se na nalaze Badinterove komisije, međunarodna zajednica je priznala raspad Jugoslavije 1992. godine i učinila besmislenim republičke sporove oko granica, proglašavajući ih državnim u procesu samoopredjeljenja.

Crnogorsko rukovodstvo, pod pritiskom Beograda i jakih prosrpskih snaga u Crnoj Gori, bilo je prisiljeno da ne koristi to pravo na način na koji su to uradile druge jugoslovenske republike (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija), svjesno činjenice da je opcija osamostaljivanja u datim okolnostima bila nerealna, a mogla je uzrokovati i unutrašnje sukobe. Umjesto toga, istaknut je princip ravnopravnosti republika, organizovan referendum i tako je politička sudbina Crne Gore bila vezana za zajednicu sa Srbijom.

Referendum je organizovan u roku nešto dužem od nedelju dana. Održan je 1. marta 1992. godine, istog dana kada i u BiH, samo, naravno, u Crnoj Gori, u uslovima koji bi se najmanje mogli smatrati demokratskim. Na pitanje „*Da li ste za to da Crna Gora, kao suverena Republika, nastavi da živi u zajedničkoj zajednici – Jugoslaviji, potpuno ravnopravno sa drugim republikama koje to budu željele*“, od 66,04% izašlih birača potvrđan odgovor zaokružilo je 95,94%. Tako se Crna Gora našla u sličnoj situaciji kao poslije 26. novembra 1918. godine, ali je anticipacija buduće države bila različita. Odnosno, kako 1918. tako i 1992. godine takva država zamišljena je kao nukleus neke veće države, ovoga puta sa imenom koje je trebalo da zadrži i opravda državno-pravni i međunarodni kontinuitet bivše SFRJ, retorikom i politikom koja je bila negacija i jugoslovenstva i ideje jugoslovenske države. Ustav SRJ je donijet 27. aprila 1992. godine. Njime je definisan princip ravnopravnosti kroz federalno-konfederalno ustrojstvo koje je trebalo da „izjednači“ u pravima dvije republike od kojih je Crna Gora 6,4 puta manja po teritoriji, 15,9 puta po broju stanovnika, 17,9 puta manja po društvenom proizvodu i 19 puta manja po nacionalnom dohotku. Bez kritičkog i objektivno validnog utemeljenja, od bivše SFRJ ostala su zajedno dva državna i društvena entiteta elementarno nesaglasna i neuporediva po svim parametrima, od geografskih i demografskih, do ekonomskih, socijalnih, političkih i

etičkih. Od početka funkcionisanja nove državne tvorevine (SRJ) pokazaće se da nema načina kojim bi se kod tih, takvih i tolikih razlika njenih članica mogla uspostaviti bilo kakva ravnopravnost u bilo kojoj njihovoj zajednici.

Novi ustav Crne Gore donijet je 12. oktobra 1992. godine. Crna Gora definisana je kao država crnogorskog naroda, demokratska, socijalna i ekološka država, suverena u pitanjima koja nije prenijela u nadležnost SRJ. Time je i ustavno-pravno okončan period bitisanja Crne Gore u jugoslovenskoj federaciji stvorenoj 1943. godine.

Već u maju 1992. godine, SRJ je, zbog umiješanosti u ratove u okruženju, isključena iz međunarodnih organizacija. Zavedene su joj ekonomske sankcije. U takvoj državi je Crna Gora trebalo da ima *pola u svemu* u uslovima kada je faktički *sve* već bilo u rukama Slobodana Miloševića, bez obzira na funkciju koju je pokrивao. Po prirodi stvari i po samoj konstrukciji radilo se o potencijalno konfliktnoj tvorevini čije je trajanje oročeno političkom sudbinom projekta *svi Srbi u jednoj državi* i Slobodana Miloševića. Sa stanovišta Crne Gore u perspektivi bi realizacija takvog projekta značila samo njen nestanak.

Tokom 1990. u Crnoj Gori je osnovano više stranaka i udruženja, tako da je njena politička karta već u to vrijeme bila veoma razuđena. U decembru 1989. osnovana je *Demokratska alternativa* kao udruženje građana, *koja je polazila od potvrde svjetskog iskustva o istrošenosti jednopartijskog monopola*. Januara 1990. osnovan je *Liberalni savez Crne Gore* (LSCG), kao prva politička stranka koja je u svoj program ugradila evropska načela liberalizma i naglašeniji zahtjev za njegovanje kulturno-istorijske tradicije crnogorskog naroda, koji će uskoro biti pretvoren u zalaganje za državnu nezavisnost Crne Gore, kao reakcija na raspad jhugoslovenske federacije. U maju 1990. dolazi do podjele unutar vladajuće komunističke elite, kada dio komunističkih, koji ne prihvata naglašenu nacionalističku retoriku

Miloševićevih sljedbenika, osniva (28. V 1990) *Nezavisnu organizaciju komunista* sa najjačim političkim uporištem u Baru. Tada je osnovan i *Ekološki pokret*, potom *Stranka nacionalne ravnopravnosti*, koja je okupljala Muslimane u Crnoj Gori. U isto vrijeme (12. V 1990) dolazi do osnivanja *Narodne stranke* (NS), političke organizacije desnog konzervativnog centra, naglašene srpske nacionalne prepoznatljivosti i jedine političke organizacije koja je težila političkom kontinuitetu, oslanjajući se na tradiciju Narodne stranke iz 1906. godine. U julu 1990. osnovane su *Partija socijalista* i *Socijalistička partija*, dok je u septembru 1990. osnovan *Demokratski savez u Crnoj Gori* (DSCG), prva stranka albanske nacionalne manjine u Crnoj Gori. U junu 1991. godine *Savez komunista Crne Gore* (SKCG) će promijeniti ime u *Demokratsku partiju socijalista* (DPS) i tako će formalno nestati komunističkog imena iz naziva najuticajnije političke organizacije u Crnoj Gori.

Crna Gora prošla je put od najlojalnijeg saveznika režima Slobodana Miloševića 1989-1997. do njegovog oponenta i protivnika 1997-2000. Već do početka devedesetih u Crnoj Gori je izvršena čistka *nepodobnih i nelojalnih* u državnoj administraciji i medijima. Izbijanje rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini praćeno je snažnom medijskom kampanjom državnih glasila koja su postala centri ratne propagande i medijske manipulacije usmjerene ka raspirivanju antihrvatske i antimuslimanske mržnje, a u cilju homogenizacije stanovništva radi učešća u ratu koji je predočavan kao *nametnut, pravedan*, radi zaštite *srpskog življa kojem se sprema novi genocid*.

Na nivou crnogorske vlasti prihvaćena je retorika srpskog nacionalističkog talasa u *odbrani Jugoslavije*, prepuštajući je Srbiji i dogmatizovanom i nesposobnom rukovodstvu JNA.

Jula i avgusta 1991. godine sprovedena je mobilizacija rezervnog sastava pripadnika JNA sa područja Crne Gore. U noći između 20. i 21. septembra 1991. ove jedinice prešle su u isto-

čnu Hercegovinu, istoga dana kada je crnogorski politički vrh Crnu Goru proglašavao „ekološkom državom“. Masovno učešće crnogorskih rezervista obesmisliło je pozitivne tekovine crnogorskog ratovanja i u kojem je u operacijama po Hercegovini i na dubrovačkom ratištu poginulo 165 vojnika iz Crne Gore, dok je status ratnih invalida dobilo 236 osoba. I najveći pobornici i zagovornici ovoga rata kasnije su bilježili da su u njemu *greškom* od *svojih* ginuli, čak i visoki oficiri, ali nijesu uspjeli objasniti smisao i cilj vojnog angažmana crnogorskih rezervista. Dejstvima i pokretima jedinica komandovao je Generalštab JNA, odnosno štab Vrhovne komande na osnovu naredjenja Predsedništva SFRJ. Faktičko stanje bilo je takvo da u njemu generali JNA nijesu mnogo vodili računa o mišljenju crnogorskog političkog rukovodstva.

Neslavne operacije rezervista i vojnika JNA oko Dubrovnika okonačane su sporazumom Ćosić - Tuđman, odnosno predsjednikâ SRJ i Hrvatske, godinu dana kasnije (oktobar 1992) kada se JNA povukla sa područja Konavala i Dubrovnika, a ovo područje stavljeno pod kontrolu snaga UN. Sudeći po ovom iskustvu, a s obzirom na činjenicu da su sušedne zemlje u kojima je nastavljeno ratovanje (Hrvatska i Bosna i Hercegovina) bile međunarodno priznate, više nije bilo javnih masovnih mobilizacija stanovništva Crne Gore radi učešća u ratovima. To ne znači da ratovi u okruženju Crnu Goru nijesu držali u stanju permanentne ratne psihoze. Sprovodeći politiku Srbije i JNA (kasnije Vojske Jugoslavije) crnogorsko rukovodstvo oštro se obračunavalo sa političkim neistomišljenicima i svojim oponentima. Osudama vladajućeg režima bili su izloženi protivnici rata (*domaći izdajnici*), zagovornici crnogorske nezavisnosti (*separatisti*) i kritičari aktuelnih političkih trendova. Tolerantan i blagonaklon stav prema nacionalšovinizmu, pobornicima nacionalne i vjerske isključivosti, pogromu i proćerivanju izbjeglica početkom devedesetih godina, i njihovom doćeku i prihvatu u drugom periodu

(1995-2000), mogu se razumjeti samo unutar razvoja političke dinamike u Crnoj Gori koja je prelazila put od Miloševićevog „feuda“ do samosvojnog političkog i državnog subjekta.

Crna Gora pružala je utočište izbjeglicama sa područja zahvaćenih ratovima (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Kosovo). Do 1995. godine odnos prema izbjeglicama bio je selektivan (zavisno od nacionalne i vjerske pripadnosti). U pojedinim razdobljima, ukupan broj izbjeglica koje su nalazile utočište u Crnoj Gori dostizao je i jednu petinu broja domicilnog stanovništva, što je bio jedinstven slučaj u svijetu.

Crna Gora je tada primila i zaštitila ogroman broj izbjeglica. Godine 1999. u Komesarijatu za raseljena lica registrovano je 136.812 osoba koje su utočište našle u Crnoj Gori, što je u odnosu na broj stanovnika bilo veliko opterećenje. Samo sa Kosova pristiglo je oko 80.000 izbjeglica. Tenzije između Vojske Jugoslavije i crnogorske policije, odnosno između Miloševićevih i Đukanovićevih pristalica, tada dostižu kulminaciju. Ali, usvajanjem zajedničke deklaracije 1999. godine o miru i toleranciji svih parlamentarnih partija Crna Gora je izbjegla građanski rat prešavši psihološku granicu koja je ukazivala na njeno sporo, ali sigurno političko sazrijevanje. Prvi put je uspjela da „pobijedi“ sopstveno političko nasljeđe raskola i međusobnih oružanih obračuna u XX vijeku.

Prilikom NATO udara na SRJ 1999. godine, savezno rukovodstvo proglasilo je mobilizaciju, a crnogorsko *radnu obavezu*. Tada će sukob savezne i republičke vlasti dobiti na intenzitetu, a Crna Gora se naći na udaru saveznih institucija, od kojih je Vojska Jugoslavije imala ulogu političkog žandarma i korišćena kao sredstvo pritiska na crnogorsko političko rukovodstvo. Raskid sa politikom Miloševića *poštedio* je Crnu Goru razaranja i posljedica koje bi sigurno bile veće da se nije distancirala od učesća u ovom besmislenom, virtuelnom i unaprijed izgubljenom ratu. Ali to ne znači da je Crna Gora bila pošteđena i žrtva-

va među civilnim stanovništvom. Prilikom NATO bombardovanja mosta u varošici Murina 30. aprila 1999. godine stradalo je šest civila, među kojima i деца od 9, 12 i 13 godina.

U navedenim ideološkim i političkim matricama razvijalo se crnogorsko pluralističko društvo sve do 1997. godine. Zbog izrazitih razlika u stavu prema politici Slobodana Miloševića tada je došlo do podjele u najvećoj i najuticajnijoj crnogorskoj partiji – Demokratskoj partiji socijalista (DPS). Iz nje su nastale dvije partije: procrnogorska DPS i prosrpska (jugoslovenska) koja od 1998. godine dobija novo ime - Socijalistička narodna partija (SNP). Njih su personifikovale dvije ličnosti iz dotadašnjeg državnog vrha: Milo Đukanović i Momir Bulatović. Đukanovićev DPS od tada pravi radikalniji zaokret u odnosu na politiku koju personifikuje Slobodan Milošević, dok mu Bulatovićevo krilo (SNP) ostaje lojalno do posljednjeg dana. Đukanovićeva politika subjektivizacije Crne Gore, vođena prikriveno u vrijeme Miloševićeve strahovlade, na kraju postaje programski osnov DPS u kojem je istaknut zahtjev za obnavljanje crnogorske državnosti (2001), dok „*Jugoslavija bez alternative*“ Momira Bulatovića na kraju kod njegovih nasljednika u SNP-u (Predrag Bulatović) prerasta u zahtjev za očuvanje državne zajednice Srbije i Crne Gore. Raskol u DPS-u i otklon Đukanovićevog krila od politike Slobodana Miloševića, nastojanje da Crna Gora očuva svoj nacionalni i državni identitet u obliku građanske države, želja da svojim djelovanjem postane ravnopravna članica evropske porodice država i naroda, u Srbiji je naišla na oštru reakciju. Posredstvom federalnih organa, kojima je rukovođila Srbija, i aktivnim učešćem prosrpskih političkih stranaka u Crnoj Gori, iz Srbije je krenuo propagandni rat protiv Crne Gore. Srbija prekida trgovinski i platni promet sa Crnom Gorom, članicom dvočlane federacije, zatvara joj granice i prema Srbiji i prema susjedima. Na scenu je stupila i Vojska Jugoslavije. Bez odobrenja tadašnje, od Crne Gore nepriznate, Savezne vlade, u Crnu

Goru se nije moglo ući niotkuda – ni sa kopna, ni sa mora, ni iz vazduha, čak je i pošiljke humanitarne pomoći Vojska Jugoslavije presretala, preusmjeravala na druga mjesta, a neke smještala u svoja skladišta. U Crnoj Gori je formiran tzv. Sedmi vojni bataljon Vojne policije, sastavljen od aktivista prosrpskih partija. Zadatak mu je bio da „disciplinuje“ Crnu Goru i da u pogodno vrijeme pomogne rušenje crnogorske vlasti.

U periodu 1990-2009. godine održano je devet parlamentarnih izbora (1990, 1992, 1996, 1998, 2001, 2002, 2004, 2006, 2009), na kojima su se pojavljivale stranke, koalicije i udruženja različitih političkih, ideoloških i nacionalnih orijentacija.

Crna Gora je od 1990. do 1997., odnosno do 1998. društvo *pseudodemokratije*. Preokret u Crnoj Gori izvršen je na izborima u maju 1998, kada su održani slobodni i poštteni izbori za crnogorski parlament. *Organizovanjem takvih izbora, Crna Gora je prešla „kritični prag“ i – u skladu sa Diamondovom tipologijom – uključila se u izborne demokratije*. Ovi izbori bili su od velike važnosti za dalju političku perspektivu Crne Gore, jer su značili pobjedu diskontinuteta u odnosu na prethodni period i novu političku stratifikaciju Crne Gore. Od raskola u vrhu vladajuće Demokratske partije socijalista 1997. godine i otklona Đukanovićevog krila od politike Slobodana Miloševića unutrašnje tenzije i raskoli dobijaju na intenzitetu, a politička radikalizacija na pristalice Mila Đukanovića i Slobodana Miloševića (Momira Bulatovića i SNP), Crnu Goru dovode do ivice građanskog rata. Tijesna pobjeda Đukanovića nad Bulatovićem na predsjedničkim izborima, oktobra 1997. godine, ukazivala je na novu raspolućenost Crne Gore, koja je u Miloševiću i njegovim političkim sateljima dobila ogorčenog protivnika, ali i naklonost međunarodne zajednice i demokratskih snaga u Srbiji i Crnoj Gori. Pokušaj Miloševićevih pristalica, januara 1998. godine, da pučem i demonstracijama preokrenu rezultate predsjedničkih izbora, završio je neuspjehom. Đukanović je 15. januara 1998. godine

inaugurisan za predsjednika Crne Gore, poslije sedam godina provedenih na mjestu predsjednika crnogorske vlade (15. februar 1991 - 5. februar 1998), dok će bivšeg prvog čovjeka vladajuće partije i predsjednika Crne Gore (23. decembar 1990 - 15. januar 1998), Momira Bulatovića, Slobodan Milošević (od 1997. i predsjednik SRJ) instalirati za predsjednika Savezne vlade. Otklon od politike Slobodana Miloševića Crnu Goru je približio demokratskom svijetu i ojačao unutrašnje demokratske snage. Crna Gora je postala utočište i za demokratsku opoziciju Srbije i neke njene prvake. To je mnogo značilo za stabilnost Crne Gore i njenu sposobnost da izdrži pritisak, naročito poslije ustavnog puča koji je Slobodan Milošević izvršio 6. jula 2000. g. promjenom Ustava SRJ u Saveznoj skupštini. Bez znanja i konsultovanja crnogorskih legalnih i legitimnih državnih organa i vladajućih političkih partija - savezna država je unitarizovana. Umjesto ravnopravne republike - Crna Gora je postala samo jedna od izbornih jedinica novoustrojene države. Ovim činom postalo je jasno da ni u jednom državnom zajedništvu sa Srbijom, Crna Gora ne može biti ništa više i ništa drugo do *dva-desetsedma izborna jedinica*. Donoseći jednostranu odluku o promjeni ustava Srbija je definitivno i nepovratno srušila zajedničku ustavnu i državnu konstrukciju, izvršila suštinsku i faktičku (ako ne i deklarisanu) secesiju od nekadašnje zajedničke države SRJ. Ovu činjenicu ignorisali su „projugoslovenski“ lojalisti u Crnoj Gori, a i međunarodna zajednica. Zbog toga je Crna Gora tada, svjesna istorijskog imperativa i potrebe da preuzme odgovornost za sopstvenu sudbinu, i formalno prestala da učestvuje u upravljanju saveznom državom. Prestala je da finansira federalne organe, a nije koristila nikakva finansijska sredstva iz federalne kase. Federalni organi su i praktično svedeni na paradržavne organe Srbije. Time je i zvanično najavljeno odustanje od zajedničke savezne države sa Srbijom i iniciran savez samostalnih međunarodno priznatih država Srbije i Crne

Gore. Od savezne države, Crna Gora je u svoju nadležnost vratila ekonomske, monetarne, finansijske, carinske, spoljnotrgovinske i bezbjednosne funkcije. Sa stanovišta ustavnog i međunarodnog prava Crna Gora (odnosno njena Skupština) mogla je tada zbog ovog ustavnog puča da proglasi faktičku nezavisnost. Ali, iz razloga unutrašnje, regionalne i međunarodne stabilnosti i bezbjednosti, ostala je u labavoj zajednici sa Srbijom.

Peti parlamentarni izbori 2001. godine bili su i formalna potvrda političke polarizacije na procrnogorski i prosrpski (jugoslovenski) blok, koji su se objedinili u koalicije: *Pobjeda je Crne Gore* (PJCG) - Milo Đukanović, koju su predvodili DPS i SDP, i *Zajedno za Jugoslaviju*, koja je okupila SNP, NS, SNS. Izvan ovih koalicija, od većih stranaka, ostao je samo LSCG. Koalicija *Pobjeda je Crne Gore* (PJCG) - Milo Đukanović osvojila je 42,36% glasova, ili 36 poslaničkih mandata u parlamentu koji je sada brojao 77 poslaničkih mjesta, dok je koalicija *Zajedno za Jugoslaviju*, osvojila 40,87% glasova ili 33 mandata. Liberalni savez Crne Gore osvojio je 7,91% glasova ili 6 mandata, dok su albanske stranke DSCG i DUA osvojile po 1 mandat.

U situaciji u kojoj je, mimo očekivanja, LSCG odbio da podrži procrnogorku koaliciju ulaskom u Vladu, zadovoljivši se samo podrškom manjinskoj vladi koalicije *Pobjeda je Crne Gore* (PJCG) - Milo Đukanović, postalo je jasno da takva Vlada ne može biti stabilna i da joj je mandat oročen. Zato su već 2002. godine uslijedili novi parlamentarni izbori, šesti po redu od 1990. godine, na kojima će se ponovo pojaviti dva velika stranačka bloka, objedinjena u koalicije *Za evropsku Crnu Goru* (ZECG) koju su ponovo sačinjavali DPS, SDP i Građanska partija nastala iz Liberalnog saveza i *Zajedno za promjene* (SNP, SNS, NS). Izvan ova dva velika stranačka bloka ponovo je ostao Liberalni savez, dok su albanske stranke (DSK i DUA) оформиле *Demokratsku koaliciju – Albanci zajedno*. Koalicija *Za evropsku Crnu Goru* osvojila je 47,98% glasova ili 39 mandata, dok

je koalicija *Zajedno za promjene* osvojila 38,43% glasova ili 30 mandata. LSCG je osvojio 5,85% glasova ili 4 mandata, dok je albanska koalicija osvojila 2 mandata u parlamentu od 75 poslaničkih mjesta.

Karakteristiku svih parlamentarnih izbora u Crnoj Gori čine oštra politička borba, široka politizacija društva, korišćenje svih sredstava u pridobijanju birača, učešće državnog aparata u izbornim kampanjama i dominacija tema opšteg značaja, poput državnog, nacionalnog i uopšte pitanja perspektive Crne Gore u postojećem državnom okviru.

Pad Slobodana Miloševića 2000. godine otvorio je pitanje njegovog političkog nasljeđa. SRJ, kao država Srbije i Crne Gore, pokazala se konfliktnim i protivurječnim državnim okvirom iz kojeg je Crna Gora pokušavala da izađe, posebno od 1997. godine. Parlamentarni izbori u Crnoj Gori 2001. i ne tako ubjedljiva pobjeda zagovornika crnogorske nezavisnosti okupljenih oko Đukanovića, koje nije podržao LSCG odbivši da uđe u Vladu, oslabili su pozicije crnogorskih suverenista i ojačali napore međunarodne zajednice, kao i prosrpskog bloka u Crnoj Gori i zvaničnog Beograda (čija se politika i stav prema Crnoj Gori nijesu bitnije promijenili poslije pada Miloševića) da sačuva postojeći državni okvir, mijenjajući mu formu. Jer, iako je međunarodna zajednica odlučila da Slobodanu Miloševiću sudi u Hagu, ona je istovremeno, usljed straha od mogućeg narušavanja regionalne stabilnosti, odlučila i da sačuva njegovo djelo (SRJ) u izmijenjenoj formi zadržavajući Crnu Goru u nešto labavijoj zajednici sa Srbijom.

Za razliku od državne tvorevine kakva je bila SRJ, u koju je Crna Gora ušla dajući joj legitimitet na referendumu, ovog puta novi državni aranžman su kreirali predstavnici političkih elita uz učešće predstavnika međunarodne zajednice. Praktično, pod pritiskom međunarodne zajednice, posebno Evropske unije, 14. marta 2002. godine, usvajanjem dokumenta *Polazne osnove za*

uređenje odnosa Srbije i Crne Gore (skraćeno nazvane „Beogradski sporazum“), stvorena je nova državna tvorevina *Srbija i Crna Gora* sa rokom trajanja od tri godine. Po isteku tog roka države članice imaju pravo da na referendumu odluče da li će ostati zajedno ili postati nezavisne. *Sporazum o principima odnosa Srbije i Crne Gore*, u okviru nove državne zajednice potpisali su u Beogradu, 14. marta 2002. godine, predsjednik Vlade Srbije Zoran Đinđić, predsjednik Vlade Crne Gore Filip Vujanović, predsjednik SR Jugoslavije Vojislav Koštunica, predsjednik Crne Gore Milo Đukanović, potpredsjednik Vlade Jugoslavije Miroljub Labus i visoki predstavnik Evropske unije za spoljnu politiku i bezbjednost Havijer Solana. Ovim činom prestalo je postojanje Savezne Republike Jugoslavije. Napušten je federalni oblik državnog uređenja bivše države SRJ. Državni suverenitet prenesen je na države članice. Državna zajednica *Srbija i Crna Gora* *Beogradskim sporazumom* nije definisana kao država građana Srbije i Crne Gore, već kao zajednica država članica – Srbije i Crne Gore.

Na osnovu *Sporazuma o principima odnosa Srbije i Crne Gore u okviru državne zajednice* 2003. godine u republičkim parlamentima usvojena je *Ustavna povelja državne zajednice Srbija i Crna Gora*. U ovom najvišem pravnom aktu označeno je ime državne zajednice, koja počiva na načelu ravnopravnosti „*dvije države članice, države Srbije i države Crne Gore*“ i ima jednodomnu skupštinu, predsjednika koji predlaže Savjet ministara koji ima pet resora: spoljni poslovi, odbrana, međunarodni ekonomski odnosi, unutrašnji ekonomski odnosi i zaštita ljudskih i manjinskih prava. Ustavno-sudsku i upravno-sudsku funkciju ima Sud državne zajednice sa sedištem u Podgorici. Sud ima jednak broj sudija iz država članica. Bavi se ujednačavanjem sudske prakse, ali nema instancionu nadležnost. Povelja o ljudskim pravima i građanskim slobodama je sastavni dio *Ustavne povelje državne zajednice Srbija i Crna Gora*, usvojene 29. januara 2003. godine,

kada je usvojen i Zakon o njenom sprovođenju. Vojskom komanduje Vrhovni savjet odbrane (državne zajednice i država članica) koji odluke donosi konsenzusom.

Stvaranjem državne zajednice Srbija i Crna Gora zaustavljen je proces disolucije bivše Jugoslavije. Crna Gora je od aneksije 1918. godine i dijela unitarne jugoslovenske države (1921), preko federalne jedinice u šestočlanoj jugoslovenskoj federaciji (1943), do dvočlane federacije SRJ (1992) i državne zajednice Srbije i Crne Gore (2003) napravila istorijski krug u kojem je svaka sljedeća promjena državno-pravnog statusa značila i povećanje njene državne subjektivnosti. Zanimljivo je da je svaka naredna državna tvorevina nastajala kršenjem ustavnih normi prethodne, što je najubjedljiviji dokaz da demokratska rješenja nijesu dio istorijske vertikale ovih prostora.

Nova državna tvorevina nastala kao projekat EU nije imala pandana u svijetu. Bila je to jedina dvočlana federacija, odnosno savez dvije države, od kojih je jedna (Crna Gora) tražila način da izađe iz takve zajednice na način koji ne bi doveo do unutrašnjih konflikata i ne bi uveo Crnu Goru u sukob s međunarodnom zajednicom. Tim prije što je Srbija, poslije pada Miloševića, na čelu sa Đinđićem i Koštunicom, postala miljenik međunarodne zajednice koja nije bila spremna da potpomogne bilo što što bi moglo da dovede u pitanje relativno krhku demokratsku perspektivu Srbije prepoznatu u pobjedi DOS-a. Ali tek što je 04. februara 2003. u republičkim parlamentima usvojena *Ustavna povelja državne zajednice Srbija i Crna Gora* u martu 2003. godine ubijen je Zoran Đinđić, demokratski i prozapadno orijentisan srbijanski premijer, što je bilo jasno upozorenje da konzervativne i nacionalističke snage u Srbiji ne samo da nijesu bile poražene, već su dobile i novog mentora u liku predsjednika Vojislava Koštunice. U takvoj konstelaciji razumijevanje za crnogorski hod ka nezavisnosti ne samo da je povećavano i u zemlji i van, već se nametalo kao jedina alternativa i jedino

moguće rješenje u završnici procesa disolucije Jugoslavije. Snage za nezavisnost u Crnoj Gori stalno su jačale, a njihova pozicija bila je osnaživana procesom zaokruživanja državnosti i povećanjem njenih kapaciteta, počev od uvođenja njemačke marke kao jedinog sredstva plaćanja (novembar 2000), do uvođenja eura (početak 2002.godine), čime je zaokružen monetarni suverenitet, do carinskog i fiskalnog suvereniteta stečenog usvajanjem Ustavne povelje (februar 2003). Tome treba dodati da je u julu 2003. godine crnogorska policija preuzela kontrolu granica od Vojske Jugoslavije, da bi već u martu 2005. bila u cjelosti preuzeta kontrola u sektoru bezbjednosti, čime je značajno sužena uloga vojske kao oružane sile pod dominantnim uticajem Beograda, koja je imala veoma destruktivnu ulogu u procesu raspada Jugoslavije. Pošto je međunarodna zajednica od 2000. do 2004. radila na tome da ubijedi crnogorsko rukovodstvo da odustane od referenduma i u tome djelimično uspijevala, produžavajući time trajanje netipične i originalne zajednice iz koje se moglo izaći samo na dva načina. Prvi, koji je postao izlišan poslije neuspjelog dogovora od oktobra 2001. a koji je podrazumijevao sporazumno razdruživanje i međusobno priznanje Srbije i Crne Gore. Njime, nakon tročasovnih razgovora iza zatvorenih vrata u Palati federacije između Đukanovića i Vujanovića, s jedne, i Koštunice i Đindića, s druge strane, u oktobru 2001, kada je crnogorsko rukovodstvo u Beograd došlo sa projektom nezavisne države i predlagalo Savez nezavisnih država i čvrstog zalaganja Koštunice i Đindića na projektu opstanka federacije, čime je nova srpska vlast i javno zaključila da dalje isčekivanje pregovora ne vodi ničemu i da je crnogorski referendum neminovnost. To je ipak bio značajan iskorak jer se do tada zvanični Beograd javno protivio ideji o referendumu, a sam Koštunica isticao da referendumsko izjašnjavanje treba spriječiti svim demokratskim sredstvima. Poslije toga postala je izvjesnija i jedino moguća druga varijanta koja je podrazumijevala

održavanje državotvornog referenduma, u skladu sa međunarodnim standardima i domaćim Zakonom o referendumu. Istovremeno, stav zvaničnog Beograda o nužnosti održavanja referenduma, obesmislio je poziciju prosrpskih stranaka u Crnoj Gori SNP, NS i SNS objedinjenih u koaliciji „Zajedno za Jugoslaviju“ koje su do tada prijetile bojkotom referenduma, računajući da će to podržati i DOS u Srbiji i međunarodna zajednica, i tako proces osamostaljivanja Crne Gore doveli u pitanje. Uz to, relativno protivrječan stav EU po pitanju crnogorskog referenduma je ovo pitanje činio kompleksnijim, a sam ishod neizvjesnim. Veoma dug period isčekivanja stavova i uslova za održavanje referenduma, koji se očekivao od ekspertskog tijela Savjeta Evrope - Venecijanske komisije, dodatno je stvarao konfuziju. U junu 2005. Venecijanska komisija otpočela je rad na ocjeni crnogorskog zakona o referendumu, da bi tek krajem godine objavila preporuke po kojima je za legitiman referendum bila potrebna izlaznost od najmanje 50% upisanih birača, a da bi bila donijeta odluka o nezavisnosti, za nju se moralo opredijeliti preko 55% izašlih birača. Ovako visoki zahtjevi bili su skoro nepoznati u međunarodnoj praksi i u vremenu objelodanjivanja bili su veoma ohrabrujući za unioniste u Crnoj Gori i Srbiji, koji su tvrdili da tako nešto onemogućava suvereniste da dođu do nezavisnosti. Ono što ih je činilo nezadovoljnim, a na čemu je građena antireferendumska strategija, jeste mišljenje Venecijanske komisije da na referendumu pravo glasa nemaju državljani Crne Gore koji žive u Srbiji. Venecijanska komisija je takođe preporučila *da budu održani ozbiljni pregovori između vlasti i opozicije unutar Crne Gore s ciljem da bude postignut konsenzus o principima održavanja i primjene rezultata referenduma, a posebno u odnosu na određivanje potrebne većine koja bi se zahtijevala kako bi se osiguralo da ishod referenduma prihvate sve najvažnije političke stranke u Crnoj Gori*, što je otvorilo prostor za dugotrajni dijalog dvije sučeljene opcije u Crnoj Gori.

Istovremeno je Havijer Solana imenovao slovačkog diplomatu Miroslava Lajčaka za posrednika u pregovorima i glavnog predstavnika EU u procesu praćenja i oblikovanja referendumske kampanje. Venecijanska komisija smatrala je da bi međunarodne standarde zadovoljilo referendumsko pitanje sljedeće sadržine: *Da li želite da Republika Crna Gora bude nezavisna država sa punim međunarodnim i pravnim subjektivitetom?* Time su bili konačno stvoreni preduslovi za demokratsko izjašnjavanje građana u Crnoj Gori o najvažnijem pitanju u njihovoj novijoj istoriji. U martu 2006. godine je nakon dvomjesečnih pregovora, uz posredovanje EU, je konačno bio usaglašen novi Zakon o referendumu koji je Skupština usvojila i na osnovu kojeg je referendum bio zakazan za 21. maj 2006. godine.

Dvije riječi **DA** (Pokret za evropsku nezavisnu Crnu Goru na čelu sa Milom Đukanovićem) i **NE** (Pokret za zajedničku državu Srbije i Crne Gore na čelu sa Predragom Bulatovićem) bile su najčešće izgovarane u mjesecima uoči referenduma. Održavani su veliki mitinzi jednog i drugog bloka, slate najrazličitije poruke, a hiljade aktivista danonoćno je radilo na pridobijanju glasača za jednu ili drugu opciju. Pošto je 13. aprila crnogorska Vlada usvojila Deklaraciju o odnosima sa Srbijom nakon sticanja nezavisnosti u kojoj je najavljena spremnost za održavanje bliskih, dobrosusjedskih odnosa, uz garanciju prava građanima na svojinu, slobodno kretanje, dvojno državljanstvo i druge benefite, da bi 27. aprila 2006. godine crnogorska Vlada usvojila Deklaraciju o EU u kojoj je, pored očekivane obnove državnosti, najavljena i spremnost da se odmah po sticanju nezavisnosti nastave pregovori sa EU o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju nezavisne države Crne Gore EU. Jasno trasirajući evropsku perspektivu kao cilj, Vlada Crne Gore na čelu s Đukanovićem, kao dio Pokreta za evropsku nezavisnu Crnu Goru, krenula je u organizovanje masovnih skupova na kojima su slate poruke o perspektivama i ciljevima nezavisne države.

U godini uoči referenduma u Crnoj Gori obavljene su najveće privatizacije: Telekom Crne Gore prodat je Mađarima, Kombinat aluminijuma Podgorica Rusima, Montenegrobanka Slovincima, a Podgorička banka Francuzima. Željezaru Nikšić kupili su bili Rusi mada su je ubrzo i napustili. U 2005. Crna Gora je dobila i kapitalni infrastrukturni objekat - tunel Sozinu, vrijedan 80 milion eura. U Podgorici je izgrađen most Milenijum, jedan od najljepših u Crnoj Gori. Optimistična najava prosperitetnog ekonomskog razvoja i povoljni ekonomski parametri davali su snagu zagovornicima obnove crnogorske države u finišu kampanje za nezavisnost. Moguće da je ironija ove borbe bila u tome što se te godine ugasio Liberalni savez Crne Gore, partija koja se 15 godina zalagala za nezavisnost Crne Gore i partija koja je na čelu sa Slavkom Perovićem ideju nezavisnosti održavala i širila kao alternativni projekat crnogorskom utapanju u srpske projekte, čemu je, početkom devedesetih, bila sklona većina sadašnjih suverenističkih lidera.

I jedan i drugi Blok su radili na tome da na referendum dovedu što više pristalica iz dijaspori koji su imali pravo glasa. Blok za zajedničku državu je naročito računao na studente koji studiraju na fakultetima u Srbiji koji su u kampanji ovoga bloka imali značajno mjesto, tvrdnjom da će sticanjem nezavisnosti biti tretirani kao stranci, što je uz stanovište da će sticanjem nezavisnosti bolesnici iz Crne Gore izgubiti pravo na besplatno liječenje na srbijanskim klinikama, koje uzgred rečeno nije nikada bilo besplatno, bio ključni argument ovoga bloka o potrebi opstanka zajedničke države. U tom smislu unionisti su u Beogradu osnovali studentski pokret *Njogoš* na čelu s Markom Pekićem, s ciljem okupljanja studenata unionističke orijentacije. „*Veljinim vozovima*“, nazvanim tako po srpskom ministru Velimiru Iliću, ali i u autobusima i vozovima koje je obezbjeđivao unionistički blok iz Crne Gore, prevoženi su besplatno crnogorski studenti iz Srbije, kao i takozvani crnogorski gastarbajteri, i ne mali broj

vikendaša iz Srbije, koji su imali prijavljeno mjesto prebivališta u Crnoj Gori, iako su godinama živjeli i radili u Srbiji. Po procjenama Pokreta za očuvanje zajedničke države, takvih je bilo između 15 i 20 hiljada. Pokret za evropsku nezavisnu Crnu Goru orijentisao se prema crnogorskoj dijaspori u SAD-u, Australiji i zapadnoevropskim zemljama u kojima je na privremenom radu bilo preko 50.000 crnogorskih državljana. U oktobru 2005. realizovana je poseta Australiji /Sidnej/, potom Njemačkoj /Keln/, da bi u novembru bila realizovana poseta SAD-u /Njujork, Čikago, Detroit/, s tim što je poseta Detroitu imala manji efekat zbog demonstracija koje su organizovali tamošnji Albanci odbijajući da prime čelnike Pokreta za evropsku nezavisnu Crnu Goru. U istom mjesecu realizovana je poseta Hrvatskoj /Zagreb/ i Bosni i Hercegovini /Sarajevo/. I u ostalim sredinama đe je bila veća koncentracija iseljenika iz Crne Gore, bila je uspostavljena komunikacija i napravljena infrastruktura za dolazak onih koji su imali pravo glasa na referendumu, jer je bila očita zainteresovanost i spremnost ovih ljudi da učestvuju u donošenju odluke o statusu Crne Gore. Referendum o državnom statusu u Crnoj Gori održan je 21. maja 2006. godine. Pored CESID-a i CEMI-ja referendum je pratilo još oko hiljadu domaćih i međunarodnih posmatrača, a značajnu ulogu u nadgledanju glasanja i brojanju glasova imao je OEBS. Ukupno upisanih 484718 građana je glasalo na 1117 biračkih mjesta, a 3300 domaćih i stranih posmatrača pratilo je vjerovatno najvažnije izbore ikada održane u Crnoj Gori. Referendumski proces nadgledali su posmatrači iz 22 domaće i strane organizacije, institucije i ustanove.

Na referendum je ukupno izašlo 86,3% birača. Na pitanje: *Da li želite da Republika Crna Gora bude nezavisna država sa punim međunarodnim i pravnim subjektivitetom?* odgovor DA zaokružilo je njih 230711 ili 55,5%, dok je odgovor NE zaokružilo 184954 birača ili 44,5%.

Rezultate referenduma nije priznao beogradski Pokret za zajedničku državu najavljujući tužbu sudu. Matija Bećković i Slavenko Terzić podnijeli su žalbe sudu zbog povrede ljudskih prava u toku referendumskog procesa u Crnoj Gori koje se odnose na narušavanje principa zabrane i diskriminacije, prava na slobodne izbore i prava koja proističu iz državljanstva. U žalbi je navedeno da su neutvrđenog dana prije održavanja referenduma nadležni organi u Crnoj Gori u birački spisak upisali 2671 osobu s državljanstvom Crne Gore, ali s prebivalištem u Srbiji. Međutim, zvanična vlast Srbije u liku predsjednika Borisa Tadića odmah je priznala rezultate referenduma, a sam predsjednik, Boris Tadić je dolaskom u Podgoricu, nedelju dana poslije referenduma, to uradio i lično u susretu s najvišim državnim rukovodstvom Crne Gore.

Na osnovu rezultata referenduma Crna Gora je postala nezavisna država, što su 3. juna 2006. konstatovali i poslanici Skupštine donošenjem odluke o proglašenju nezavisnosti, pošto je prethodno predsjednik Republičke izborne komisije František Lipka podnio parlamentu izvještaj o rezultatima referenduma. Tako je prvi put u svojoj istoriji Crna Gora razriješila pitanje državnog statusa na demokratski i civilizovan način, što su potvrdile sve međunarodne institucije i asocijacije. Na sastanku Stalnog savjeta OEBS je, između ostalog, razmatrano i pitanje referenduma u Crnoj Gori. U raspravi su učestvovali SAD, EU i Ruska Federacija, a ponovljena je ocjena, koju je, dan poslije referenduma, iznijela Misija OEBS-a za nadgledanje referenduma, da je referendum protekao u skladu sa standardima OEBS-a, SE i EU, a ocjene procesa glasanja na dan referenduma su išle od dobro do vrlo dobro. Ocijenjeno je da je kompletan referendumski proces bio u skladu sa očekivanjima međunarodne zajednice, što mu daje kredibilitet i govori o demokratskoj zrelosti crnogorskog naroda. Rezultate referenduma i obnovu crnogorske države čestitali su zvaničnici: Kine, EU (Crnu Goru

zvanično priznali 12. juna 2006), Rusije, SAD (Crnu Goru zvanično priznali 12. juna 2006), Bugarske kao i susjednih i bivših jugoslovenskih država. Prema Ustavnoj povelji Srbije i Crne Gore, Srbija je naslijedila poziciju državne zajednice u svim međunarodnim institucijama. Već 28. juna 2006. godine Crna Gora je postala član UN i 192. članica ove svjetske zajednice. Za nešto više od godinu dana, više od 100 zemalja priznalo je Crnu Goru (prvi je to uradio Island), a sa preko 80 zemalja uspostavljeni su diplomatski odnosi na nivou ambasada. Crna Gora je potpisala niz važnih sporazuma sa EU, postala dio Partnerstva za mir, MMF, SE i drugih važnih svjetskih i evropskih asocijacija. Konačno u oktobru 2007. potpisan je sa EU i SSP (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju). Skupština Crne Gore je 19. oktobra 2007. usvojila prijedlog Ustava Crne Gore i prijedlog ustavnog zakona, a odluka o proglašenju Ustava donešena je 22. oktobra 2007. Time je bio zaokružen proces ustavnog i međunarodnog pozicioniranja nezavisne Crne Gore. Sve je to urađeno u veoma kratkom roku. U svakom slučaju 21. maj 2006. u istorijskom smislu bio je pozitivan nagovještaj nove, demokratske i prema svijetu otvorene Crne Gore i kao takav predstavlja jedan od najznačajnijih datuma crnogorske savremene istorije.

Normativno – pravni okvir državne uprave

Državna uprava predstavlja sistem organa i organizacija koji se ustavom i zakonom jedne države određuju i osnivaju kao organi državne uprave. Određenim državnim organima zakonom se daje naziv ministarstva, drugih organa uprave i sl., utvrđuje se njihova organizacija i propisuje da oni obavljaju poslove državne uprave. Organi državne uprave imaju određena svojstva koja ih razlikuju od drugih državnih organa (Skupštine, Vlade, sudova) i čine ih upravo organima uprave, pa u tom smislu postoje određena svojstva koja karakteristiku državne uprave, koja se

ogledaju u načinu organizacije i rada državne uprave. Državnu upravu karakteristiše princip hijerarhije kao osnovno organizaciono načelo, posebno u periodu od 1993-2004. godine, inokosni način odlučivanja i dr.

Ustav Crne Gore iz 1992. godine i Ustav iz 2007. godine utemeljili su organizaciju vlasti tako što su cjelokupnu državno-pravnu vlast organizovali na principu podjele vlasti, koja se u političkom smislu ogleda u podjeli pravnih funkcija na posebne državne organe. Ustav ne pominje upravnu vlast pored drugih oblika vlasti, ali se pominje u okviru izvršne vlasti, kada se utvrđuje status Vlade i istovremeno propisuje i državnu upravu, koja je ustavom postavljena kao izvršna vlast.

Pravni status državne uprave i upravnih organizacija koje čine državnu upravu, prema drugim državnim organima, prema Skupštini i Vladi, kao i njihovim međusobnim odnosima, te odnosima državne uprave i građana i sa organima i organizacijama-nedržavnu upravu zasnivaja se na pravima i dužnostima utvrđenim Ustavom, zakonom i drugim propisima.

Period od 1992. godine i period od 2003. godine su dva sasvim suprotna perioda razvoja uprave u Crnoj Gori. U prvom periodu državna uprava djelovala je uz ratna događanja u najbližem okruženju, dok se u drugom periodu približavala „evropskom upravnom prostoru“, što znači da se kroz „aprosimaciju“, odn. „harmonizaciju pravnih propisa sa propisima Evropske unije, došlo do konvergencije i „evropeizacije“ upravnog prava. Ovo znači da na zajedničkom „evropskom upravnom prostoru“ postoje određeni zajednički standardi i principi koje moraju ispunjavati države kada pretenduju na ulazak u Evropsku unju, što je slučaj i sa državom Crnom Gorom.

Ustavno određenje uprave po Ustavu iz 1992. godine

Ustavom Republike Crne Gore iz 1992. godine, članom 5 bilo je propisano¹, da se vlast u Crnoj Gori uređuje na načelu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Zakonodavnu vlast vrši Skupština, izvršnu vlast Vlada, a sudsku vlast sudovi. Ovim Ustavom, odredbama člana 99, bilo je propisano da poslove državne uprave vrše ministarstva i organi uprave, da se pojedini poslovi državne uprave mogu zakonom prenijeti na lokalnu samoupravu i pojedini poslovi državne uprave se mogu propisom Vlade povjeriti lokalnoj samoupravi, ustanovama i pravnim licima. Nadalje, članom 91, bilo je propisano, da Vladu čine predsjednik, jedan ili više potpredsjednika i ministri, a članom 94 određena je nadležnost Vlade:

- 1) utvrđuje i vodi unutrašnju i spoljnu politiku;
- 2) predlaže i izvršava zakone, druge propise i opšte akte;
- 3) donosi uredbe, odluke i druge akte za izvršavanje zakona;
- 4) zaključuje međunarodne ugovore iz nadležnosti Republike;
- 5) predlaže prostorni plan, budžet i završni račun Republike;
- 6) utvrđuje organizaciju i način rada državne uprave;
- 7) vrši nadzor nad radom ministarstava i drugih organa uprave, poništava i ukida njihove akte;
- 8) donosi uredbe sa zakonskom snagom za vrijeme vanrednog stanja, neposredne ratne opasnosti ili rata, ako Skupština nije u mogućnosti da se sastane, koja je dužna podnijeti na potvrdu Skupštini čim ona bude u mogućnosti da se sastane;
- 9) vrši i druge poslove utvrđene Ustavom i Zakonom.

¹ Službeni list RCG, broj 48/92.

Zakonsko uređenje uprave 1992-2003. godine

Zakonom o organizaciji državne uprave utvrđeni su poslovi državne uprave²:

- pripremanje prijedloga za utvrđivanje i vođenje politike Vlade Republike Crne Gore, sprovođenje i obezbjeđenje sprovođenja utvrđene politike;
- pripremanje zakona, drugih propisa i opštih akata;
- rješavanje u upravnim stvarima;
- rješavanje u prekršajnom postupku;
- drugi poslovi uprave utvrđeni zakonom.

Saržaj poslova državne uprave iz stava 1 ovog člana utvrđuje Vlada.³

Ovim Zakonom propisano je da poslove državne uprave vrše ministarstva i organi uprave⁴, da se ministarstva osnivaju u upravnim oblastima u kojima je pripremanje prijedloga za utvrđivanje i vođenje politike, sprovođenje i obezbjeđenje sprovođenja utvrđene politike i izvršavanje ili obezbjeđivanje izvršavanja zakona, drugih propisa i opštih akata isključiva ili pretežna nadležnost organa,⁵ da se organi uprave osnivaju za vršenje određenih poslova državne uprave i stručnih poslova iz nadležnosti Vlade i da se osnivaju kao sekretarijati, uprave i upravne organizacije.⁶

² Službeni list RCG, broj 56/93

³ Zakon o organizaciji državne uprave, član 1.

⁴ Isto, član 2.

⁵ Isto, član 3.

⁶ Isto, član 4.

Uredbom o organizaciji i načinu rada državne uprave⁷ formirano je osamnaest ministarstava⁸, dvije republičke uprave⁹, tri sekretarijata¹⁰ i sedam upravnih organizacija.¹¹

Pored navedenih propisa u Republici Crnoj Gori je do 2003. godine donijeto, saglasno ustavnim principima i određenjima uspostavljenog sistema državne uprave oko 70 propisa (Skupštine, Vlade i ministarstva), bilo da su donijeti prije Ustava, koji regulišu materiju iz oblasti državne uprave (kancelarijsko poslovanje), kao i u dijelu vršenja inspeksijske kontrole i drugi propisi kojima se regulišu pitanja u odgovarajućim upravnim oblastima, kao i propisi u oblasti unutrašnjih poslova. Najvažniji donijeti zakoni u ovoj oblasti su: Zakon o grbu i zastavi¹²,

⁷ Uredba o organizaciji i načinu rada državne uprave („Službeni list RCG“, br. 8/93, 39/93, 19/95, 13/96, 24/96, 7/97, 13/98, 27/98, 38/98, 18/99, 31/99, 59/00, 31/01 i 9/03)

⁸ Ministarstvo pravde, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo finansija, Ministarstvo inostranih poslova, Ministarstvo prosvjete i nauke, Ministarstvo kulture, Ministarstvo industrije, energetike i rudarstva, Ministarstvo pomorstva i saobraćaja, Ministarstvo poljoprivrede šumarstva i vodoprivrede, Ministarstvo turizma, Ministarstvo trgovine, Ministarstvo uređenja prostora, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo zaštite životne sredine, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo za zaštitu prava nacionalnih i etničkih manjina, Ministarstvo vjera i Ministarstvo sporta. (član 1 Uredbe)

⁹ Republičke uprave su: Direkcija javnih prihoda Crne Gore i Direkcija za nekretnine (član 20 Uredbe)

¹⁰ Sekretarijat za zakonodavstvo, Sekretarijat za informacije i Sekretarijat za razvoj (čl. 23 Uredbe)

¹¹ Zavod za statistiku, Hidrometeorološki zavod, Seizmološki zavod, Direkcija za robne rezerve, Direkcija javnih prihoda, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju i Državni arhiv Crne Gore (član 27 Uredbe).

¹² Službeni list RCG, broj 56793.

Zakon o pečatu Republike Crne Gore i pečatima državnih organa¹³, Zakon o inspekcijskoj kontroli¹⁴, Zakon o inspekciji rada¹⁵, Zakon o sanitarnoj inspekciji¹⁶, Zakon o tržišnoj inspekciji¹⁷, Zakon o urbanističkoj i građevinskoj inspekciji¹⁸, Zakon o prosvjetnoj inspekciji¹⁹, Zakon o zaradama i drugim primanjima poslanika i republičkih funkcionera²⁰, Zakon o troškovima u upravnom postupku²¹, kao i nekoliko uredbi, pravilnika, uputstava, odluka.²²

Uspostavljeni sistem državne uprave u Republici Crnoj Gori 1993. godine, koji se primjenjivao sve do 2003. godine, nije se u bitnom razlikovao od upravnih sistema bivših jugoslovenskih republika. Međutim, dok su evropske države u 1992. godini bile okupirane potpisivanjem Ugovora o Evropskoj Uniji u Maastrichtu, zatim i njegovoj reviziji u Amsterdamu, na prostorima bivše Jugoslavije počeo je rat i sve republike bile su prinuđene da svoj pravni poredak, a samim tim i upravu prilagode nastaloj situaciji. U takvoj situaciji, došlo je do prećerane centralizacije, pri

¹³ Službeni list RCG broj 56/93.

¹⁴ Službeni list RCG, broj 50/92.

¹⁵ Službeni list RCG, br. 56/92 i 20/95.

¹⁶ Službeni list RCG, broj 56/92.

¹⁷ Službeni list RCG, broj 56/92

¹⁸ Službeni list RCG, broj 56/02.

¹⁹ Službeni list RCG, broj 20/95.

²⁰ Službeni list RCG, broj 28/93.

²¹ Službeni list broj 44/81.

²² Uredba o zaradama državnih službenika, Uredba o naknadama i drugim primanjima državnih službenika, Uredba o priznanjima službenika državne uprave; Pravilnik o osposobljavanju pripravnika, stručnom ispitu i stručnom usavršavanju, Pravila o postupanju organa državne uprave sa građanima; Uputstvo za izvršenje Uredbe o kancelarijskom poslovanju; Odluke iz oblasti stambenih odnosa i dr.

čemu i donešeni propisi nijesu značili puno, posebno kod ostvarivanja osnovnih prava i sloboda građana. Došlo je do isprepletanosti političkih i stručnih pozicija (prećeran politički uticaj na djelovanje uprave; slabo iskorišćena znanja i sposobnosti službenika; nepostojanje kriterijuma i indikatora za utvrđivanje sposobnosti službenika i za njihovo napredovanje, napredovanje je stihijsko i bez jasnih kriterijuma; nepostojanje odgovarajućih mehanizama za motivisanje kvalitetnog rada službenika; upravni organi ne vladaju unutrašnjim poslovnim procesima i dupliranje postupaka rada i odlučivanja česti su nedostaci u upravnom odlučivanju; nema nikakve odgovornosti, bilo starješina organa bilo službenika.

Uređenje uprave po Ustavu iz 2007. godine

Ustavom Crne Gore²³, članom 11 propisano je :

Vlast je uređena po načelu podjele vlasti na: zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

Zakonodavnu vlast vrši Skupština, izvršnu vlast vrši Vlada, a sudsku sud.

Vlast je ograničena Ustavom i zakonom.

Odnos vlasti počiva na ravnoteži i međusobnoj kontroli.

Crnu Goru predstavlja predsjednik Crne Gore.

Ustavnost i zakonitost štiti Ustavni sud.

Vojska i bezbjednosne službe su pod demokratskom i civilnom kontrolom.

Ustavom Crne Gore propisano je da Vlada²⁴:

- 1) vodi unutrašnju i vanjsku politiku Crne Gore;
- 2) izvršava zakone, druge propise i opšte akte;
- 3) donosi uredbe, odluke i druge akte za izvršavanje zakona;
- 4) zaključuje međunarodne ugovore;

²³ Ustav Crne Gore, (Službeni list CG, broj 1/07.

²⁴ Ustav Crne Gore, član 100.

- 5) predlaže plan razvoja i prostorni plan Crne Gore;
- 6) predlaže budžet i završni račun budžeta;
- 7) predlaže strategiju nacionalne bezbjednosti i strategiju odbrane;
- 8) odlučuje o priznavanju država i uspostavljanju diplomatskih i konzularnih odnosa sa drugim državama;
- 9) predlaže ambasadore i šefove drugih diplomatskih predstavništva Crne Gore u inostranstvu;
- 10) vrši i druge poslove utvrđene Ustavom i zakonom.

Vlada može, za vrijeme ratnog ili vanrednog stanja, donositi uredbe sa zakonskom snagom, ako Skupština nije u mogućnosti da se sastane, s tim da je dužna da uredbe podnese Skupštini na potvrđivanje čim Skupština bude u mogućnosti da se sastane.²⁵

Odredbama člana 111 Ustava Crne Gore propisano je da poslove državne uprave vrše ministarstva i drugi organi uprave, a članom 112 da se pojedini poslovi državne uprave mogu zakonom prenijeti na lokalnu samoupravu ili drugo pravno lice i da se pojedini poslovi državne uprave mogu propisom Vlade povjeriti lokalnoj samoupravi ili drugom pravnom licu.

Na osnovu navedenih određenja, Ustav CG kada određuje državno pravnu organizaciju ne pominje *upravnu vlast* pored drugih oblika državne vlasti, ali u okviru izvršne vlasti, kada utvrđuje položaj Vlade utvrđuje istovremeno i Vladu i državnu upravu. Državnu upravu čine ministarstva i drugi organi državne uprave, što znači da je upravna vlast konceptualno postavljena kao dio **izvršne vlasti**, te se pojam uprave ne pominje ili vrlo rijetko, s obzirom na značaj koji ima. Ustav i relevantni upravni zakoni prihvataju pravno-politički koncept uprave kao administrativne službe i servis građana, a napuštaju koncept uprave kao vlasti.

²⁵ Isto, član 101.

Zakonsko uređenje državne uprave od 2003-2009. godine

U Crnoj Gori ne postoji Zakon o ministarstvima, kao što je to slučaj u Srbiji, Makedoniji, Bosni, Hrvatskoj, već se ova materija regulisana Zakonom o državnoj upravi.²⁶ Njegovim stupanjem na snagu prestao je da važi Zakon o načelima organizacije državne uprave, kojim je bila uređena ova materija.

Po prvi put u svojoj istoriji, Crna Gore je u oblasti upravne reforme ušla sa ciljem da se izvrši reforma uprave, kako bi se ista usaglasila sa pravom Evropske unije, a ne kvazi promjene, kako se uglavnom radilo u ovoj oblasti. U tom cilju je Vlada Crne Gore marta 2003. godini donijela Strategiju upravne reforme Crne Gore 2002-2009., koja je utvrdila razloge, ključne ciljeve i pravce reforme, kao i prioritetne aktivnosti.²⁷

Osnovni cilj Zakona o državnoj upravi je stvaranje moderne, profesionalne, efikasne, ekonomične državne uprave koja treba da omogući izvođenje demokratskih društveno-političkih i tržišno-ekonomskih reformi. Taj cilj je u skladu sa globalnim ciljem reforme javne uprave, a to je osnivanje, razvoj i djelovanje modernog sistema javne uprave koja treba da počiva na svim bitnim principima evropskog upravnog prava i upravno-pravne tradicije.²⁸ Cjelokupni koncept ovog zakona je promjena uloge državne uprave iz prvenstveno kontrolne i regulatorne u servisno orijentisanu upravu koja mora počivati na demokratskim

²⁶ Zakon o državnoj upravi (Službeni list SRCG, broj 38/03 i Službeni list CG, broj 22/08)

²⁷ Strategija upravne reforme Crne Gore 2002-2009., Ministarstvo pravde, Podgorica, mart 2003, str. 20-28.

²⁸ Doc. dr. Slobodan Dujić, *Zbirka novih upravnih propisa RCG* (sa uvodnim napomenama doc. dr. Slobodana Dujića), Republika Crna Gora, Vlada Republike Crne Gore, Ministarstvo pravde, strana 16, Podgorica 2004. godine.

temeljima. Njena glavna funkcija je omogućavanje razvoja privrede i kvalitetno ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u državi, što podrazumijeva usmjeravanje u model državne uprave u funkciji javne službe, odnosno servisa građana i pravnih lica, servisa, koji treba da u mnogo manjoj mjeri nego do sada predstavlja represivni aparat, a u mnogo većoj mjeri da omogućava razvoj privrede, i da građanina tretira kao naručioca i korisnika svojih usluga.²⁹

U Zakonu su inkorporirana načela Savjeta Evrope u ovoj oblasti: načelo zakonitosti³⁰, načelo stručnosti, nezavisnosti, samostalnosti i nepristrasnosti³¹, načelo javnosti³², načelo jednakosti i načelo odlučivanja u zakonskom roku³³, načelo odgovornosti države za štetu zbog nezakonitog ili nepravilnog rada³⁴, načelo zaštite jezičkih prava pripadnika manjina³⁵, načelo političke neutralnosti i zabrane političkog organizovanja i djelovanja u organima uprave.³⁶

Zakonom je utvrđeno da poslove državne uprave vrše ministarstva i drugi organi uprave, a da pojedine poslove državne uprave vrše organi lokalne samouprave, ustanove i pravna lica, kao javna ovlašćenja, kada su im ti poslovi prenijeti, odnosno povjereni.³⁷

Zakonom je utvrđeno da su poslovi državne uprave³⁸:

²⁹ Isto.

³⁰ Zakon o državnoj upravi, član 2 stav 1.

³¹ Isto, član 2.stav 2.

³² Isto, član 4,51 i 52.

³³ Isto, član 5.

³⁴ Isto, član 7.

³⁵ Isto, član 8.

³⁶ Isto, član 9.

³⁷ Zakon o državnoj upravi, član 3.

³⁸ Isto,član 11.

- 1) predlaganje unutrašnje i spoljne politike;
- 2) vođenje politike razvoja;
- 3) normativna djelatnost;
- 4) izvršavanje zakona i drugih propisa;
- 5) vršenje upravnog nadzora;
- 6) odlučivanje u upravnom postupku o pravima i obavezama građana i pravnih lica;
- 7) postupanje u prekršajnom postupku;
- 8) obezbjeđenje vršenja poslova od javnog interesa;
- 9) drugi poslovi državne uprave utvrđeni zakonom i drugim propisima.

Zakon o državnoj upravi uveo je „skandinavski model“ organizacije uprave, jer su nadležnosti ministarstava samo poslovi predlaganja politike, vođenja razvojne politike, normativna djelatnost i upravni nadzor³⁹, dok poslove uprave vrše drugi organi uprave, a to su: izvršavanje zakona i drugih propisa, vršenje upravnih i stručnih poslova u resoru, kao i obaveza izvještavanja o svom radu⁴⁰, čime su razdvojene funkcije ministarstava od poslova drugih organa uprave.

Zakonom je izvršeno i razgraničenje po pitanju organizovanja organa uprave za vršenje pretežno upravnih poslova („*ius imperium*“) koji se ogleda u funkciji izvršavanja zakona i odlučivanja o pravima i obavezama pravnih subjekata, od organa koji vrše pretežno stručne i razvojno-promotivne poslove. U prvu kategoriju spadaju organi sa nazivom „uprave“, dok u drugu kategoriju spadaju organi sa nazivom „sekretarijati, zavodi, direkcije, i agencije“⁴¹. I u ovom segmentu ogleda se princip prelaska sa pretežno represivnog karaktera uprave na servisnu i promotivnu funkciju države, čime se nastavlja dalji proces

³⁹ Isto, član 27.

⁴⁰ Isto, član 28.

⁴¹ Isto, član 29.

„metamorfoze karaktera uprave - od nekadašnjeg, prije svega, policijskog i represivnog prema sve više servisnom i uslužnom karakteru, pri čemu su zapošljeni sve više „službenici“.

Pored ovog zakona donijeti su i sljedeći zakoni: Zakon o inspeksijskom nadzoru⁴², Zakon o opštem upravnom postupku⁴³, Zakon o upravnom sporu⁴⁴, Zakon o državnim službenicima i namještenicima⁴⁵ i Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda⁴⁶. Svi navedeni zakoni usvojeni 1993. i 1994. godine baziraju se na načelima „vladavine prava“ (engl. the rule of law), od kojih su najznačajnija: načelo srazmjernosti (proporcionalnosti), načelo pravne sigurnosti, načelo zaštite legitimnih očekivanja pravnih subjekata (tj. načelo stečenih prava), načelo nediskriminacije, načelo dužnosti saslušanja stranke u okviru sudskih i upravnih postupaka, načelo prava građana na slobodan pristup sudu odnosno drugom nezavisnom tribunalu i načelo odgovornosti države za nematerijalnu štetu.

Normativni okviri organizacije, poslovi, položaj i uloga, kao i druga pitanja u vezi sa organizacijom i radom uprave u Crnoj Gori 1992-2009. godine posebno su regulisani Ustavom Republike Crne Gore iz 1992. godine i Ustavom iz 2007. godine, Zakonom o organizaciji državne uprave iz 1992. godine i Zakonom o državnoj upravi iz 2003. godine i Uredbom o organizaciji i načinu rada državne uprave, što je i po sadašnjim propisima u nadležnosti Vlade, a ne Skupštine.

Ustavom Crne Gore iz 1992. i Ustavom Crne Gore iz 2007. godine propisano je da poslove državne uprave vrše ministarstva i organi uprave, kao i da se pojedini poslovi državne uprave mogu zakonom prenijeti na lokalnu samoupravu, a pojedini

⁴² Službeni list RCG, broj 39/03.

⁴³ Službeni list RCG, broj 60/03.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Službeni list RCG, broj 27/04.

⁴⁶ Službeni list RCG, broj 41/03.

poslovi državne uprave mogu propisom Vlade povjeriti lokalnoj samoupravi, ustanovama i pravnim licima.

Zakonom o načelima državne uprave iz 1992. godine i Zakonom o državnoj upravi propisano je da se ministarstva osnivaju za jednu upravnu oblast, zavisno od prirode, značaja i obima tih poslova i potrebe obezbjeđivanja strategije razvoja, a drugi organi uprave za vršenje poslova izvršavanja zakona i drugih propisa, upravnih i stručnih poslova u upravnim oblastima u kojima se osnivaju ministarstva i u drugim oblastima, kada obim i priroda poslova zahtijeva samostalnost u radu. U Crnoj Gori „drugi“ organi uprave su: uprave, sekretarijati, zavodi, direkcije i agencije.

Reforma uprave započeta 2003. godine pokazala je da Crna Gora želi da u ovoj oblasti prati savremene tendencije razvijenog svijeta i da uredi državnu upravu po evropskom uzoru.

Jula 2009. godine, Crna Gora ima 17 ministarstava⁴⁷, dva sekretarijata⁴⁸, jedan zavod pri ministarstvu pravde⁴⁹, dvije uprave pri ministarstvu unutrašnjih poslova i javne uprave⁵⁰, pet uprava pri ministarstvu finansija⁵¹, dva zavoda pri ministarstvu

⁴⁷ Ministarstva su: Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija, Ministarstvo turizma, Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine, Ministarstvo finansija, Ministarstvo inostranih poslova, Ministarstvo kulture, sporta i medija, Ministarstvo odbrane, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Ministarstvo pravde, Ministarstvo prosvjete i nauke, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave.

⁴⁸ Sekretarijat za evropske integracije, Sekretarijat za zakonodavstvo

⁴⁹ Zavod za izvršenje krivičnih sankcija

⁵⁰ Uprava policije i Uprava za kadrove

⁵¹ Poreska uprava, Uprava za nekretnine, Uprava carina, Uprava za antikorupejisku inicijativu, Uprava za sprječavanje pranja novca i finansiranja terorizma.

Pored navedenog pri ovom ministarstvu su: MONSTAT - Zavod za statistiku, Direkcija za javne nabavke, Komisija za kontrolu postupka javnih nabavki.

prosvjete i nauke⁵², dva zavoda i dvije direkcije pri ministarstvu za ekonomski razvoj⁵³, tri uprave i jednu agenciju pri ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede⁵⁴, jednu upravu i jedan zavod pri ministarstvu zdravlja⁵⁵. Pri generalnom sekretarijatu Vlade radile su tri kancelarije⁵⁶, dok je Hidrometeorološki zavod bio u nadležnosti ministarstva turizma a Državni arhiv Crne Gore u nadležnosti ministarstva kulture, sporta i medija.

Vlade Crne Gore 1992-2009

Prva vlada u postkomunističkom periodu formirana je 15. februara 1991. godine kada je Skupština donijela odluku da se za predsjednika vlade Socijalističke republike Crne Gore izabere **Milo Đukanović**⁵⁷. Vlada je izabrana na osnovu još tada važećeg Ustava SRCG i Zakona o Vladi SRCG iz vremena socijalističke Crne Gore. Vlada je brojala 19 ministara:

1. Blagoje Lučić, ministar bez portfelja
2. Mr Vuk Ognjanović, ministar bez portfelja
3. Mr Zoran Žižić, ministar bez portfelja

⁵² Zavod za međunarodnu naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju i Zavod za školstvo

⁵³ Seizmološki zavod, Zavod za metrologiju, Direkcija javnih radova, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća

⁵⁴ Veterinarska uprava, Uprava za šume, Uprava za vode, Agencija za duvan

⁵⁵ Uprava za lijekove i medicinska sredstva, Zavod za zbrinjavanje izbjeglica

⁵⁶ Kancelarija za rodnu ravnopravnost, Kancelarija za održivi razvoj, Kancelarija nacionalnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima

⁵⁷ Službeni list SRCG, BR. 7, 25 02. 1991, str. 86.

4. Drago Šofranac, ministar bez portfelja
5. Jusuf Fetahović, ministar bez portfelja
6. Predrag Goranović, ministar bez portfelja
7. Momčilo Knežević, ministar pravde
8. pukovnik Božidar Babić, ministar narodne odbrane
9. Mr Pavle Bulatović, ministar unutrašnjih poslova
10. Mr Božidar Gazivoda, ministar finansija
11. Nikola Samardžić, ministar inostranih poslova
12. Dr Predrag Obradović, ministar prosvjete i nauke
13. Ilija Lakušić, ministar kulture i fizičke kulture
14. Vojin Đukanović, ministar privrede
15. Branko Abramović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
16. Nebojša Zeković, ministar turizma i trgovine
17. Đorđije Pribilović, ministar urbanizma, građevinarstva, stambene i komunalne poslove
18. Dr Miomir Mugoša, ministar zdravlja i zaštite životne sredine
19. Mr Milivoje Jauković, ministar rada, socijalne i boračko-invalidske zaštite⁵⁸

Druga vlada u navedenom periodu izabrana je 5. marta 1993.godine kada je mandat za sastav Vlade ponovo povjeren **Milu Đukanoviću**⁵⁹ i sljedećem sastavu:

Dužnost ministra odbrane, do donošenja saveznog zakona o odbrani, vršio je Milo Đukanović, predsjednik Vlade⁶⁰.

1. Mr Zoran Žižić, potpredsjednik
2. Mr Mihailo Ljesar, potpredsjednik

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Službeni list RCG, br. 8, 5. mart 1993.

⁶⁰ Ibid.

3. Krunislav Vukčević, potpredsjednik
4. Mr Rade Perović, potpredsjednik
5. Miladin Vukotić, ministar bez portfelja
6. Mevludin Nuhodžić, ministar bez portfelja
7. Dr Ranko Kadić, ministar bez portfelja
8. Filip Vujanović, ministar pravde
9. Nikola Pejaković, ministar unutrašnjih poslova
10. Mr Božidar Gazivoda, ministar finansija
11. Dr Predrag Obradović, ministar prosvjete i nauke
12. Miodrag Lekić, ministar inostranih poslova
13. Gojko Čelebić, ministar kulture
14. Mr Miodrag Gomilanović, ministar energetike, rudarstva i industrije
15. Jusuf Kalamperović, ministar pomorske privrede i saobraćaja
16. Branko Abramović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
17. Dragan Milić, ministar turizma
18. Duško Lalićević, ministar trgovine
19. Miodrag Burzan, ministar uređenja prostora
20. Dr Miomir Mugoša, ministar zdravlja i zaštite životne sredine
21. Dr Vukić Pulević, ministar zaštite životne sredine
22. Mr Milivoje Jauković, ministar rada i socijalnog staranja
23. Dr Slobodan Tomović, ministar vjera
24. Božidar Ivanović, ministar sporta

U isto vrijeme donijeta je *Uredba o organizaciji i načinu rada državne uprave* u kojoj je navedeno da će Vlada imati 18 ministarstava i tada su precizirane nadležnost nekih ministarstava⁶¹.

⁶¹ Ibid, str. 130.

Treća vlada za čijeg je mandataru na šednici Skupštine 16. jula 1998. izabran **Filip Vujanović** brojala je 23 člana⁶²:

1. Mr Milutin Lalić, potpredsjednik
2. Asim Telaćević, potpredsjednik za oblast ekonomske politike i privrednog sistema
3. Dr Predrag Goranović, potpredsjednik za oblast finansijskog sistema i javne potrošnje
4. Dr Novak Kilibarda, potpredsjednik za oblast političkog sistema i unutrašnje uprave
5. Dr Dragiša Burzan, potpredsjednik za društvene djelatnosti
6. Dragan Šoć, ministar pravde
7. Vukašin Maraš, ministar unutrašnjih poslova
8. Branko Perović, ministar inostranih poslova
9. Miroslav Ivanišević, ministar finansija
10. Dragan Kujović, ministar prosvjete i nauke
11. Budimir Dubak, ministar kulture
12. Vojin Đukanović, ministar industrije, energetike i rudarstva
13. Jusuf Kalamperović, ministar pomorstva i saobraćaja
14. Mr Milutin Simović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
15. Vlado Mitrović, ministar turizma
16. Mr Ramo Bralić, ministar trgovine
17. Dr Radovan Bakić, ministar uređenja prostora
18. Miladin Vukotić, ministar zaštite životne sredine
19. Dr Miomir Mugoša, ministar zdravlja
20. Predrag Drecun, ministar rada i socijalnog staranja
21. Dr Slobodan Tomović, ministar vjera
22. Luid Junčaj, ministar za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa
23. Slavoljub Stijepović, ministar sporta

⁶² Službeni list RCG, br. 27, 24. jul 1998, str. 1-2.

Četvrta vlada u ovom periodu na čelu sa mandatarom **Milom Đukanovićem** izabrana je 8. januara 2003. godine i ona je imala 18 članova⁶³:

1. Branimir Gvozdenović, potpredsednik za oblast ekonomske politike i privrednog sistema

2. Dragan Đurović, potpredsednik za oblast političkog sistema i unutrašnje politike

3. Jusuf Kalamperović, potpredsednik

4. Dr Suad Numanović, ministar bez portfelja

5. Željko Šturanović, ministar pravde

6. Milan Filipović, ministar unutrašnjih poslova

7. Miroslav Ivanišević, ministar finansija

8. Dr Dragiša Burzan, ministar inostranih poslova

9. Slavica Milačić, ministar za ekonomske odnose s inostranstvom i evropske integracije

10. Dr Slobodan Backović, ministar prosvjete i nauke

11. Dr Vesna Kilibarda, ministar kulture

12. Darko Uskoković, ministar ekonomije

13. Dr Andrija Lompar, ministar pomorstva i saobraćaja

14. Mr Milutin Simović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

15. Slavoljub Stijepović, ministar rada i socijalnog staranja

16. Dr Ranko Radović, ministar zaštite životne sredine i uređenje prostora

17. Dr Miodrag Pavličić, ministar zdravlja

18. Gzim Hajdinaga, ministar za zaštitu prava pripadnika nacionalnih i etničkih grupa

⁶³ Službeni list RCG, br. 1, 14. 01. 2003, str. 1.

Peta vlada na čelu sa mandatarom **Željkom Šturanovićem** izabrana je 10. novembra 2006. godine u sljedećem sastavu⁶⁴:

1. Prof. dr Gordana Đurović, potpredsjednik Vlade za evropske integracije
2. Prof. dr Vujica Lazović, potpredsjednik Vlade za ekonomsku politiku
3. Milan Roćen, ministar inostranih poslova
4. Dr Igor Lukšić, ministar finansija
5. Mr Boro Vučinić, ministar odbrane
6. Jusuf Kalamperović, ministar unutrašnjih poslova i javne uprave
7. Miraš Radović, ministar pravde
8. Prof. dr Slobodan Backović, ministar prosvjete i nauke
9. Fuad Nimani, ministar za zaštitu ljudskih i manjinskih prava
10. Dr Miodrag Radunović, ministar zdravlja, rada i socijalnog staranja
11. Branimir Gvozdenović, ministar za ekonomski razvoj
12. Dr Andrija Lompar, ministar pomorstva, saobraćaja i telekomunikacija
13. Predrag Nenezić, ministar turizma i zaštite životne sredine
14. Mr Milutin Simović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede
15. Predrag Sekulić, ministar kulture, sporta i medija
16. Suad Numanović, ministar bez portfelja

⁶⁴ Službeni list RCG, br. 70, 18. 11. 2006.

Šesta vlada u periodu koji razmatramo je izabrana 29. februara 2008. godine u sljedećem sastavu⁶⁵:

Milo Đukanović, predsjednik Vlade

1. Prof. dr Gordana Đurović, potpredsjednik Vlade za evropske integracije

2. Prof. dr Vujica Lazović, potpredsjednik Vlade za ekonomsku politiku

3. Milan Roćen, ministar inostranih poslova

4. Dr Igor Lukšić, ministar finansija

5. Mr Boro Vučinić, ministar odbrane

6. Jusuf Kalamperović, ministar unutrašnjih poslova i javne uprave

7. Miraš Radović, ministar pravde

8. Fuad Nimani, ministar za zaštitu ljudskih i manjinskih prava

9. Dr Miodrag Radunović, ministar zdravlja, rada i socijalnog staranja

10. Branimir Gvozdenović, ministar za ekonomski razvoj

11. Prof. dr Andrija Lompar, ministar pomorstva, saobraćaja i telekomunikacija

12. Predrag Nenezić, ministar turizma i zaštite životne sredine

13. Mr Milutin Simović, ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede

14. Branislav Mićunović, ministar kulture, sporta i medija

15. Prof. dr Sreten Škuletić, ministar prosvjete i nauke

16. Suad Numanović, ministar bez portfelja

⁶⁵ Službeni list CG, br. 20, 26. mart 2008, str. 1

Sedma vlada Na parlamentarnim izborima održanim 29. marta 2009. godine ubjedljivo je pobijedila koalicija DPS – SDP – BS, osvojivši 48 poslaničkih mandata u parlamentu. Na osnovu izbornih rezultata mandat za sastav Vlade dobio je predsjednik najjače partije. **Milo Đukanović** je na drugoj sednici prvog redovnog zasijedanja Skupštine 10. juna 2009. dobio podršku za sljedeći sastav Vlade⁶⁶ :

1. Igor Lukšić, potpredsjednik Vlade za poslove međunarodne ekonomske saradnje, strukturne reforme i unapređenje poslovnog ambijenta i ministar finansija
2. Svetozar Marović, potpredsjednik Vlade za politički sistem, unutrašnju i spoljnu politiku
3. Prof. dr Vujica Lazović, potpredsjednik Vlade za ekonomsku politiku i finansijski sistem i ministar za informaciono društvo
4. Milan Roćen, ministar inostranih poslova
5. Miraš Radović, ministar pravde
6. Mr Boro Vučinić, ministar odbrane
7. Ivan Brajović, ministar unutrašnjih poslova i javne uprave
8. Prof. dr Gordana Đurović, ministar za evropske integracije
9. Ferhat Dinoša, ministar za ljudska i manjinska prava
10. Prof. dr Sreten Škuletić, ministar prosvjete i nauke
11. Dr Miodrag Radunović, ministar zdravlja
12. Dr Suad Numanović, ministar rada i socijalnog staranja
13. Branimir Gvozdenović, ministar uređenja prostora i zaštite životne sredine
14. Branko Vujović, ministar ekonomije
15. Prof. dr Andrija Lompar, ministar saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija

⁶⁶ Službeni list, br. 40, 19. jun 2009.

Kao što se može zaključiti iz navedenog teksta Crna Gora je do 2009. godine promijenila sedam vlada sa sljedećim predsjednicima:

1) Milo Đukanović	1. 15. 03. 1991. 2. 1993. - 1998.
2) Filip Vujanović	od 5. 02. 1998. do 8. 01. 2003.
3) Milo Đukanović	od 8. 01. 2003. do 3. 06. 2006.
4) Milo Đukanović	od 3. 06. 2006. do 10. 11. 2006.
5) Željko Šturanović	od 10. 11. 2006. do 29. 02. 2008.
6) Milo Đukanović	od 29. 02. 2008. do marta 2009.
7) Milo Đukanović	od 10. 06. 2009. - 29. decembar 2010.

Osmu vladu osnovana je poslije ostavke aktuelnog premijera Mila Đukanovića. Pošto je prethodno obezbijedio podršku svoje partije (DPS) i njenog predsjednika inače premijera u ostavci, novu vladu je 29. decembra 2010. godine oformio **dr Igor Lukšić**. Dr Igor Lukšić se u sastavljanju svog kabineta oslonio uglavnom na provjerene kadrove iz prethodnog sastava vlade ali je unio manje personalne i organizacione promjene. Skupština je većinom glasova potvrdila sljedeći sastav vlade dr Igora Lukšića:

1. Duško Marković, potpredsjednik Vlade i ministar pravde (ministar bez portfelja u prethodnoj vladi)
2. Prof. dr Vujica Lazović, potpredsjednik Vlade i ministar za informaciono društvo i telekomunikacije (otpredsjednik i ministar za informaciono društvo u prethodnoj vladi)
3. Milan Roćen, ministar vanjskih poslova i evropskih integracija, ministar vanjskih poslova u prethodnoj vladi
4. Ivan Brajović, ministar unutrašnjih poslova (ministar unutrašnjih poslova i javne uprave u prethodnoj vladi)
5. Dr Milorad Katnić, ministar finansija (prethodno bio pomoćnik ministra finansija za međunarodnu ekonomsku saradnju, strukturne reforme i unapređenje poslovnog ambijenta)
6. Mr Boro Vučinić, ministar odbrane (ministar odbrane u prethodnoj vladi)
7. Dr Vladimir Kavarić, ministar ekonomije (prethodno bio predsjednik Savjeta Agencije za nadzor osiguranja)
8. Prof. dr Andrija Lompar, ministar saobraćaja i pomorstva (ministar saobraćaja, pomorstva i telekomunikacija u prethodnoj vladi)
9. Predrag Sekulić, ministar održivog razvoja i turizma (prethodno bio politički direktor Demokratske partije socijalista)
10. Tarzan Milošević, ministar poljoprivrede i ruralnog razvoja (prethodno bio gradonačelnik Bijelog Polja)
11. Slavoljub Stijepović, ministar prosvjete i sporta (ministar prosvjete i nauke u prethodnoj vladi)
12. Dr Sanja Vlahović, ministarka nauke (prethodno dekan Fakulteta za turizam Univerziteta „Mediterran“)
13. Dr Miodrag Radunović, ministar zdravlja (ministar zdravlja u prethodnoj vladi)
14. Dr Suad Numanović, ministar rada i socijalnog staranja (ministar rada i socijalnog staranja u prethodnoj vladi)
15. Prof. Branislav Mićunović, ministar kulture (ministar kulture, sporta i medija u prethodnoj vladi)

16. Ferhat Dinoša, ministar za ljudska i manjinska prava
(ministar za ljudska i manjinska prava u prethodnoj vladi)

17. Rafet Husović, ministar bez portfelja (ministar bez portfelja u prethodnoj vladi)

To je ujedno bio i sastav 39 vlade u istoriji Crne Gore.

„DOGAĐANJE NARODA“ U CRNOJ GORI - POLITIČKO-PROPAGANDNI OKVIR

Radenko Šćekić

The “Anti-Bureaucratic Revolution” in Montenegro begun with public gatherings where people expressed their solidarity with Serbs and Montenegrins in Kosovo and the politics of Slobodan Milošević. Animating workers, students and other citizens under the form of accumulated social problems and also adding the events in Kosovo to that social propaganda base, and later directing all that discontent at the Republic’s bureaucracy represented a successful propaganda technology which resulted in replacing of Montenegrin political elite of that period.

U uslovima ekonomske krize, pada proizvodnje i porasta inflacije, brojnih devalvacija dinara, narastajućih nacionalističkih tenzija kako u samoj republici, tako i na prostoru cijele SFRJ, Crna Gora, kao prostorno i brojčano najmanja od šest federalnih republika, ulazi u proces višestranačja, atmosferu populizma¹,

¹ „Narod se često pominje u svakodnevnom govoru, u politici, teoriji, nauci. Još prema drevnoj latinskoj izreci, ‘glas naroda’ smatrao se ‘glasom božijim’ – Vox populi, vox dei. Sa modernim dobom narod postaje nosilac suverene političke vlasti... Na narod se pozivaju mnogi pokreti u novijoj istoriji. Zato ih nazivaju „populističkim“. Populizam se često predstavlja kao izraz „organske cjeline“ naroda, mada takvo nešto realno ne postoji osim kao mitska slika. Ali dešava se da populizam obuhvati veći dio naroda koji se oseća i ponaša kao integralna ili apsolutna većina..” (N. Popov, specijalni dodatak *Srpski populizam – od marginalne do dominantne pojave*, *Vreme*, 24. maj 1993).

građanskih ratova i hiperinflacije, kao glavnih karakteristika prve polovine 90-ih. Opterećena teretom prošlosti, svojevrstne dihotomije crnogorstva i srpstva koje se prelamalo, kako u političkom životu, tako i u javnosti i u nauci, velikim brojem visokih vojnih oficira u JNA proizašlih iz rata i nakon njega – Crna Gora je predstavljala izuzetno složenu i komplikovanu cjelinu kao višetetnička i viševjerska republika.

Manipulišući specifičnošću nacionalnog oštećenja, apostrofirajući ratničku prošlost i slobodarski duh – novonastali politički akteri nastojali su da u opštem ekonomskom i društveno-političkom haosu pridobiju što veći broj glasača za svoje ideje i ciljeve, ne birajući pri tome sredstva, metode ni tehnike. Ponovo otvarajući crnogorske podjele na bjelaše (pristalice bezuslovnog ujedinjenja 1918. i dinastije Karađorđevića) i zelenaše (pristalice uslovnog ujedinjenja i dinastije Petrovića); komuniste i četnike, iznoseći u javnosti decenijama prikrivane zločine komunistu u „lijevim greškama“ tokom i nakon Drugog svjetskog rata, golootočka stradanja, podsećanje od strane komunistu na četničke zločine – unosila se dodatna konfuzija na već uzavrelu društveno-političku scenu.² Zahvaljujući upravo ovakvim specifičnostima i karakteristikama Crna Gora je predstavljala plodno tlo za razne vrste nacionalizama i političkih ciljeva i ideja, kako prikrivenih u socijalnoj formi, tako i otvorenih u obliku ultranacionalizma i šovinizma. „Talas mitinga“ i tzv. Antibirokratska revolucija u prvom periodu u obliku podrške i solidarnosti Srbima i

² U knjizi *Janusovo lice istorije – odabrani članci i rasprave*, (Vijesti, Podgorica, 2000. str. 263., Š. Rastoder ističe ideju o četiri generacije crnogorskih raskola: „... Uslovno, ove generacije mogli bi nazvati sledećim imenima: Nikolina djeca (umorni ratnici), Pašićevi omladinci (ujedinitelji), djeca komunizma (revolucionari) i Slobodanovi đaci (kormilari plutajućeg broda). Kao reperne godine smjena ovih generacija moguće je uzeti: 1918, 1941, i 1989, što ne znači da se one i poslije ovih datuma ne pojavljuju u raznim vidovima...”

Crnogorcima na Kosmetu u kombinaciji sa socijalnim zahtjevima i apostrofiranjem nesposobnosti tadašnje komunističke republičke elite – imao je za posljedicu promjenu vlasti.

Nepovoljna opšta društveno-ekonomska i politička situacija, kako na prostoru čitave SFRJ tako i u samoj Crnoj Gori, u kombinaciji sa prelivanjem nacionalizama i manipulisanjem njime, predstavljala je plodno tlo za razne vidove političko-propagandnog djelovanja. Populistički mitinzi koji su se pokazali kao oprobana i uspješna forma za propagandno djelovanje postali su od sredine 1988. godine nezaobilazan dekor u društveno-političkom životu Crne Gore. U početku organizovani u formi solidarisanja sa Srbima i Crnogorcima na Kosmetu u kombinaciji sa socijalnim zahtjevima, planski su prelazili u revolt prema tadašnjem rukovodstvu u Crnoj Gori.

Pojava *Memoranduma SANU* 1986. godine je u početnom periodu dočekana sa ćutanjem kako na saveznom, tako i na republičkim nivoima (osim crnogorskog).³ Pojava *Memoranduma* i angažovanje Akademije nauka (SANU), moglo bi se okarakterisati kao vid indirektnog propagande kroz prezentovanje naučnih i stručnih istraživanja i njihovim smještanjem u odgovarajuću formu, koristeći logički valjanu argumentaciju u odgovarajućem kontekstu, emotivno obojenu.

³ Šira javnost je o njemu više saznala iz komentara u *Večernjim novostima* 24. septembra 1986. (videti više u *Duga*, vanredno izdanje, jun, 1989.) Vjerovatno se ne bi o Memorandumu raspravljalo u Predsjedništvu CK SK CG da tada na ševeru Crne Gore, odn. u Pljevljima nije pokrenuto potpisivanje peticije o podršci Memorandumu, sa nekoliko desetina potpisa, među kojima je bilo i 12 članova Saveza komunista. Nakon osude tog dokumenta od strane crnogorskog vrha, došlo je do izvjesnog zahlađenja odnosa sa tadašnjim rukovodstvom Srbije (V. Koprivica, B. Vojičić, *Prevrat 89*, Liberalni savez Crne Gore, Podgorica, 1994. str. 8).

U ljeto 1988. godine, prije najavljenih mitinga za podršku Srbima i Crnogorcima na Kosovu, crnogorsko vođstvo je u više navrata stavljano na probu odanosti tadašnjem komunističkom rukovodstvu u Srbiji. Kao primjer takvog djelovanja je i pokušaj organizovanja političkih zborova radnika u Crnoj Gori radi podrške srpskom rukovodstvu i njegovoj proklamovanoj politici prema stanju na Kosmetu. Pošto se u tome nije uspjelo, traženo je da se takvi zborovi organizuju u djelovima preduzeća čija su matična sedišta na području Srbije. Energično suzbijanje i tog pokušaja bio je još jedan „minus“ na račun tadašnjeg crnogorskog rukovodstva.⁴ Predsedništvo CK SK Crne Gore tražilo je od opštinskih komiteta SK da takve političke akcije, koje su očigledno bile dirigovane iz Beograda, ne dozvole na svom području, čime su pali u svojevrstu političku nemilost. Ovo bi se moglo podvesti pod vid tehnike vertikalnog propagandnog djelovanja, jer se sa nivoa institucionalno zaštićenog autoriteta i hijerarhijski nadređene pozicije, nastoji ubjeđivački (persuazivno) djelovati uz kombinaciju sa načelom pojednostavljivanja slike svijeta, odnosno kreiranja figure neprijatelja („nacionalističkih snaga“), uz emotivni naboj, kategorizaciju i diskreditovanje, čime se povećava uvjerljivost poruke, stvara se u javnosti određena atmosfera ugroženosti i pronalaze krivci (tzv. *blame-placing*).

⁴ Predsedništvo CK SKJ 8. oktobra 1988. je zauzelo stav povodom „preliivanja“ mitinga u Crnu Goru: „*Nacionalističke snage pokušale su iskoristiti protestni skup u Titogradu da pučističkim putem smijene rukovodstvo SK Crne Gore i da ugroze njen ustavni položaj kao ravnopravne članice jugoslovenske federacije. Zloupotrebljavajući gostoprimstvo crnogorskog naroda i djelujući na platformi srpskog nacionalizma, takve militantne grupe i pojedinci, u savezništvu sa svojim istomišljenicima u Crnoj Gori, sve agresivnije dovode u pitanje postojanje crnogorske nacije, njene istorije, kulture...*“ (Monitor, 10. oktobar 2008, str. 22).

S druge strane, S. Milošević⁵ je od crnogorskog rukovodstva očigledno očekivao “četvrti glas” koji mu je bio neophodan za kontrolu odlučivanja u federaciji (Srbija je imala jedan glas, pokrajine po jedan, uz crnogorski, to je bilo četiri, dakle, koliko i svi ostali, pa se mogla blokirati svaka odluka na saveznom nivou).⁶

⁵ Govoreći o Slobodanu Miloševiću na 8. šednici CK SK Srbije, Vidoje Žarković, tadašnji član Predsjedništva CK SKJ je između ostalog rekao: *Na samom tome plenumu on je istupao kao čovjek reformi, kao dosledni titoista, kritikovao je srpski nacionalizam „kao guju u njedrima srpskog naroda“ i slično. Ali je ubrzo počeo sve više da klizi u zagrljaj tog istog nacionalizma. Tada su i sukobi, moji i drugih članova Predsjedništva CK SKJ, sa njegovim stavovima postajali sve češći i sve oštriji. Kritikovali smo njegove stavove oko ocjene situacije na Kosovu, organizovanja masovnih mitinga po Srbiji i njihovog izvoza u druge republike, pučističkog smjenjivanja legalno izabranih rukovodstava „u ime naroda“, njegovu politiku „homogenizacije naroda“ na nacionalističkim osnovama, njegovo mlako reagovanje na sve besomučniju hajku nacionalista i antikomunista protiv NOB-a, Ustava od 1974 ... Ali smo ih kritikovali ne kao radikalnan nacionalistički zaokret u odnosu na dotadašnju politiku SKJ po nacionalnom pitanju, već kao stavove proistekle iz birokratske ambicioznosti mladog političara, koji nastoji da učvrsti svoj liderski položaj, čak i preko izvjesnog paktiranja sa nacionalistima. Tek u drugoj polovini 1988. godine, Predsjedništvo je, pa i ja kao njegov član, postalo svjesno da se ne radi o tome, već o dubokom zaokretu, dubokom poniranju u nacionalističke vode do razmjera koje će da razbiju SKJ i Jugoslaviju. Zašto protiv svojih interesa, Pobjeda, 11. oktobar 1998, str. 7.*

⁶ O tome, kako je sa svojim najbližim sagovornicima u Predsjedništvu doživljavao Miloševića i njegovu pobjedu na VIII šednici, vrlo otvoreno govorio Stipe Šušar, tadašnji kandidat za predsjednika CK SKJ u sljedećem mandatu, u feljtonu splitskog *Feral Tribuna* marta 1994. g. Na pitanje novinara: *Tko su tada bili Vaši politički istomišljenici?*, Šušar odgovara: *Prije svih Vidoje Žarković i Marko Orlandić s kojima sam se nešto više družio Često smo razgovarali o Miloševiću i jedan drugoga uvjeravali: ‘Čuj, ako Milošević*

Milošević se prema Predsjedništvu CK SKJ ponašao kao prema I. Stamboliću. Dok nije sasvim učvrstio svoju poziciju u Srbiji kao neprikosnovenu – ponašao se kooperativno, druželjubivo. Potom je, sve otvorenije postajao netolerantan, arogantan, isključiv i bez želje za postizanje opšteg kompromisa (M. Orlandić, 1997:246).

I pored stava CK SKJ sa njegove 16. šednice da se „mitinzi solidarnosti“ ne održavaju van teritorije Srbije, mitingom u Titogradu učinjen je proboj za dalje mitinge. Tada je najavljen i miting u Nikšiću za dan njegovog oslobođenja (18. septembar). Ovde bi se mogla uočiti želja organizatora, da kroz tehniku transfera, povezivanjem sa pozitivno opšteprihvaćenim značajem određenog jubileja u društvu i u kombinaciji sa metodičkim postulatom pojednostavljivanja slike svijeta, budući da je riječ o odslikavanju svijeta putem simbola – samim vezivanjem za datum koji izaziva pozitivna osećanja, u kolektivnoj svijesti izazove prijem i pozitivna podloga prema onome šta se želi prezentovati na skupu.

Tokom ljeta i jeseni 1988., mitinzi su preplavili Srbiju i Crnu Goru, a pokušavali su da ih organizuju i u drugim republikama. Nošenje mošti kneza Lazara, svojevrsna populistička retorika protiv birokratije starog režima, manipulisanje pitanjem Kosova, negativno karakterisanje neposlušnih rukovodstava u

raščisti s memorandumskom politikom obračuna s Titom (a time i s Jugoslavijom kakva je ostala nakon Tita), to će biti jedino što nas može spasiti. A ako pak sam postane zarobljenikom nacionalizma, lakše ćemo se možda obračunati s njim nego li s Ivanom Stambolićem, kojega protežira sva srpska nacionalna elita, i to upravo ona koja je sročila Memorandum SANU' ... U Miloševiću tada nisam prepoznao kaplara za dovršenje upravo takve politike. Naprotiv, smatrao sam da mu treba dati šansu. Život me je, međutim, demantirao već u onom trenutku kada sam postao predsjednikom Predsjedništva CK SKJ – B. Mamula, Slučaj Jugoslavija, CID, Podgorica, 2000, str. 118.

Vojvodini i Crnoj Gori – samo su neki od propagandnih oblika korišćenih u cilju postizanja željenih ciljeva. U mitingaškom pokretu na djelu je ostvarivano jedinstvo, odnosno nacionalna homogenizacija⁷ i kompaktnost. I ovde možemo uočiti propagandnu tehniku transfera, tj. djelovanje na asocijativni plan i izbjegavanje potpunije racionalne kontrole, uspostavljanje veza između identiteta, odnosno značaja objekta sa koga se vrši transfer (u ovom slučaju mošti kneza Lazara) i identiteta političkog subjekta (organizatora nošenja i njegovih ideja i stavova). Naravno, ova tehnika je u ovom slučaju kombinovana i sa propagandnom tehnikom akcije, jer se zasniva na peruazivnosti događaja kao takvog, u snažnom i neposrednom propagandnom dejstvu samog čina učestvovanja pojedinca u kolektivnoj akciji (u ovom slučaju nošenja mošti). Takođe je putem tzv. propagande integracije djelovano u cilju postizanja što veće homogenosti i kohezije publike.

⁷ Miljan Radović, predsjednik Predsedništva CK SK Crne Gore, govoreći o opasnostima nacionalizma, istakao je: *U Crnoj Gori najveću opasnost predstavljaju crnogorski i velikosrpski nacionalizam, koji se poslednjih mjeseci agresivnije ispoljavaju. Grupice i pojedinci, pod firmom bavljenja etnogene- zom, negiraju istorijske i kulturne veze srpskog i crnogorskog naroda, sa ciljem da po svaku cijenu dokažu autohtonost etnogeneze crnogorske nacije. Velikosrpski negira postojanje crnogorske nacije i njene kulture, ne libi se od direktnih javnih napada na politiku SK Crne Gore i njeno rukovodstvo.*⁴ *Brković i Zeković temelje crnogorsku naciju na dvijema činjenicama: prva činjenica se odnosi na tezu da su srpski i crnogorski etnos oduvijek bili, od dolaska Slovena na Balkan dva toka slovenstva, jedno veće, drugo manje, koji su uporedo tekli, ali čije su matice ostajale u svojim koritima. Po drugoj čin- jenici, srpska svijest u Crnoj Gori, nacionalna svijest, i nije bila stvarno nacionalna svijest – ona je bila samo prividna, a stvarno se radilo o vjerskoj svijesti – o pravoslavlju.* – Risto Kilibarda, *Ideologije kontrarevolucija, Pobjeda*, 10. 02. 1988.

Od samog početka održavanje skupova bilo je demagoški populizam, a propagandno se tvrdilo da su to spontani pokreti i okupljanja naroda, iako se radilo o organizovanom pokretu.⁸ Radi boljeg i efikasnijeg propagandnog djelovanja taj pokret se vješto koristio nezadovoljstvom naroda zbog dešavanja na Kosmetu, kao i teškom ekonomskom situacijom i predstavljao se kao pokret usmjeren na savladavanje krize, odnosno, kao pokret sa prvenstveno socijalnim zahtjevima. Na mitinzima su bile dosta brojne parole o samoupravljanju, borbi protiv biro-

⁸ Još u prvim danima poslije Drugog svjetskog rata, novouspostavljena komunistička vlast kreirala je „spontane“ demonstracije kao izraz „opštenarodne volje“. Donijeta je na primjer: „Direktiva CK KPJ iz 1945. godine da se organizuju spontane demonstracije protiv kralja Petra II i da se izvikuju unaprijed pripremljene parole“ (Dnevnik Draže Markovića, *Intervju*, maj 1997, str. 64).

V. Keković, tada čelni čovjek crnogorske SDB, u knjizi *Vrijeme meteža 1988 -1989* (KPZP, Podgorica, 2002.) ukazao je na bezbjedonosnu i propagandnu komponentu tih događaja, dajući u prilogu izvorni dokument - izvod iz „tajnog dosijea SDB“ kao ilustraciju događaja o kojima je riječ, autorovo izlaganje u tadašnjoj skupštini SFRJ (24. januar 1989.), kao i na bezbjedonosni aspekt narodnih mitinga u Crnoj Gori. Na osnovu operativnih podataka i prisluškivanja telefonskih razgovora crnogorski SDB u akciji „Korab“ razotkriva kako se ne radi ni o kakvoj autentičnoj pobuni građana Crne Gore, već o organizovanom puču pod dirigentskom palicom Miroslava Šolevića. Crnogorska tajna policija u stopu prati Šolevića, parole i pjesme koje su uzvikivali učesnici sa Kosova (među kojima *Hoćemo oružje i Dajte nam oružje*) počinjale su na znak Šolevića, koji se nalazio na prostoru iza bine“. Inspektori SDB-a Crne Gore u akciji „Korab“ uredno bilježe i nacionalističke pjesme, koje se pjevaju po mitinzima. Tako je i republički javni tužilac Božidar Vuksanović u Skupštini Crne Gore potvrdio da se tokom proslave Badnje večeri 1989., ispred crkve Svetog Đorđa, u tadašnjem Titogradu, pjevalo: *Ko je drugi, ja sam prvi da pijemo turske krvi! i Slobodane pošalji salate, biće mesa klačemo Hrvate!*.

kratije, protiv „odnarođenih“ funkcionera. Kosovo je predstavljalo dobro sredstvo za manipulaciju u svim slučajevima i situacijama. Neizbježno se nametao utisak da i nije bitno da li će se u rješavanju otvorenih pitanja postići uspjeh ili ne, nego da se ta otvorena pitanja iskoriste kao povod za krizu, za vanredna sredstva.⁹ Međutim, zborovi podrške nijesu dali očekivani efekat, i više su predstavljali opipavanje snage i reakcija aktuelne vlasti.

Poslije „zborova podrške“ došli su na red „mitinzi solidarnosti“ sa ugroženim Srbima i Crnogorcima na Kosovu od strane albanskog nacionalizma.¹⁰ Prvi takav miting van Srbije održan

⁹ Raznolikost mitingaškog repertoara ukazivala je na heterogenost sastava učesnika mitinga. Jedan dio učesnika forsirao je nacionalistički stil izražavanja. Tako je na miting u Beograd 19. novembra 1988. iz Crne Gore otputovalo oko 3.000 lica, najviše iz Nikšića i dr. U toku putovanja, od strane pojedinih ekstremnih grupa pjevane su provokativne pjesme i uzvikivane parole: „U Titograd kraj Moraće osta vlada da nam plaće“, „Đuranović Veseline izdajniče domovine“, „Oj Vidoje Žarkoviću drugi Vuče Brankoviću, a i Marko isto tako...“, „Crna Gora sada plaće Rankoviću ko te smaće“, „Žuta gredo, crnogorska bruko specijalac radnike je tuk'o“, „Na Kosovu opet nema mira Azem Vlasi Srbe provocira“, „Aoj, Vlasi i Jašari čekaju vas cirkulari“, „Crna Gora sad se pita kad će Sloba mjesto Tita“, „Crna Gora i Srbija to je jedna familija“ i dr. (prema M. Orlandić, *U vrtlogu*, Montenegropublic, Podgorica, 1997, str. 270).

¹⁰ Izjava nekadašnjeg visokog funkcionera sa Kosova Fadilja Hodže iz 1986.: *Ima pojedinačnih primjera silovanja na Kosovu. Mislim da bi privatnim kafanama na Kosovu trebalo dozvoliti da dovode, da zapošljavaju žene iz drugih krajeva Jugoslavije. Onda bi se ovi pojedinci koji siluju žene drugih narodnosti mogli da izivljavaju na takvim mjestima. Albanke to ne dopuštaju, ali Srkinje i druge bi to htjele, pa zašto im to onda ne dopustiti..* (N. Popov, *Srpska strana rata*, B92, 2002, str. 210) imala je negativan efekat i odjek u tadašnjoj jugoslovenskoj javnosti. Ova izjava je pokrenula čitavu lavinu protestnih okupljanja na Kosovu, bila je tema velikog broja novinskih tekstova, i predstavljala je „dodatno dolivanje ulja na vatru“ na već uzavrelu i zategnutu atmosferu.

je u Titogradu 20. avgusta 1988. godine.¹¹ Kako je tada pisala *Pobjeda*, „više od 25.000 žitelja glavnog i drugih gradova Crne Gore jednodušno na današnjem mitingu solidarnosti dalo podršku opravdanim zahtjevima Srba i Crnogoraca sa Kosova da se odlučnije, brže i energičnije i odgovornije suzbije kontrarevolucionarno djelovanje albanskih nacionalista i separatista“ (*Pobjeda*, 21. avgust 1988. str. 1). Skandirano je: *Stradanja na Kosovu su i naša stradanja, Od Kanjiže do Prizrena Srbija je jedina zemlja, Hoćemo nepodijeljenu Srbiju*, Nakon mitinga: *Hoćemo oružje, Ko to kaže ko to laže, Listaj goro cvjetaj cvijeće, Crna Gora u boj kreće, Igrale se delije*. Na mitingu su između ostalih govorili B. Kovačević član RK SSRN CG, M. Šolević¹²

¹¹ „Dvadesetoga avgusta 1988. godine, jutro je najavljivalo tropski dan. Još u ranim jutarnjim časovima u Titograd su počeli da pristižu građani srpske i crnogorske nacionalnosti sa Kosova. Doputovali su autobusima, vozom i sa više od 200 putničkih automobila. Po procjenama bilo ih je oko 2.000. Istovremeno, dolazili su i građani iz drugih krajeva Crne Gore, a registrovan je i dolazak desetak putničkih automobila iz Trebinja. Kolona titogradskih taksista otišla je na Bioče, u susret kosovskim Srbima i Crnogorcima. Tu su im priredili srdačan doček i potom se, uz jeku sirena, dugačka kolona vozila slila u Titograd. Kolona vozila je oko 9 sati prošla titogradskim ulicama izazivajući simpatije i blagonaklonost građana. Zaustavili su se kod hotela „Crna Gora“ i odatle pješke, takođe u koloni, prošli glavnom titogradskom ulicom. Zanimljivo je da se na samom čelu kolone nalazilo i jedno svešteno lice. Skandiralo se: *Mi smo vaša braća, Život damo - Kosovo ne damo, Kosovo je Srbija*. Mnogi prolaznici su bili istinski ganuti, bilo je i suza. Za to vrijeme na Trgu Ivana Milutinovića užurbano je dekorisana bina. Po instrukcijama opštinskog štaba sa ozvučenja je grmjela revolucionarna muzika. Oko 11 sati Trg Ivana Milutinovića bio je tijesan da primi sve učesnike.“ (B. Vojičić, V. Koprivica, *Prevrat 89*, Liberalni savez, Podgorica, 1994, str. 27).

¹² Jedan od glavnih organizatora populističkih mitinga na Kosovu, Vojvodini i Crnoj Gori, M. Šolević je govoreći o S. Miloševiću i porastu njegove harizme u narodu istakao i sledeće: *Mi ga na vlast nismo doveli, ali da smo ga*

(sekretar odbora za odlazak kosovskih Srba i Crnogoraca na protestne mitinge van Pokrajine), S. Arsić Basara. Okupljeni Srbi i Crnogorci sa Kosova, Titograđani i ostali koji su se našli na Trgu Ivana Milutinovića svoje raspoloženje izrazili su i sa više od 30 transparentata. Među njima bilo je onih u kojima se prozivaju pojedini državni i partijski funkcioneri: *Zašto u 12? Već je minut do 12!, Tražimo miran san srpskoj i crnogorskoj djeci na Kosovu, Dolje birokratija, živjela radnička klasa, Hoćete li dozvoliti da odemo sa vjekovnih ognjišta, Hoćemo nepodijeljenu Srbiju* (*Pobjeda*, 21. avgust, 1988, strana 3). Nakon Podgorice održani su i mitinzi solidarnosti i u Nikšiću¹³ i Cetinju¹⁴. Oko

učvrstili na vlasti i od njega stvorili vođu – to je tačno. (Dokumentarni film: *Smrt Jugoslavije*, dio prvi, BBC).

¹³ Na mitingu solidarnosti 60.000 (kako se prenosilo u javnosti) građana Nikšića sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu osim brojnih jugoslovenskih zastava, uočene su slike Tita, Njegoša, Slobodana Miloševića i dr. Među brojnim transparentima nošeni su: „Svi smo jači u jedinstvenoj Jugoslaviji“, „Da živimo svi u slozi, Jugoslavijo ti pomози“, „Preko trista hiljada emigranata iz Albanije zauzeli su srce Srbije – poruka naroda: napolje iz zemlje“, „Živjela JNA“, „Crna Gora je srpska Sparta“. „Siluju nam djecu“ – uzvikivali su Srbi i Crnogorci sa Kosova. „Neće, neće više“ – odgovarala je masa. Grupe koje su nosile velike portrete Slobodana Miloševića prilikom prolaska ulicama Nikšića i kasnije na mitingu, frenetično su skandirale: „Slobo – slobodo“, „Slobodane naše rosno cvijeće, cio narod za tobom se kreće“, „Slobodane samo reci letjećemo kao meci“. Pri kraju, učesnici mitinga, uočljivo oni u prvim redovima prema bini uzvikivali su „Hoćemo oružje“, „Ubićemo Azema“, „Hoćemo ustanak“, „Podigla se Srbija“, „Crna Gora i Srbija, jedna familija“ (*Pobjeda*, 19. septembar 1988, str. 3).

¹⁴ Prenošeni su izvještaji sa pomenutih mitinga: „Na velikom mitingu na Cetinju, u gradu pod Lovćenom, na kome se okupilo oko 30.000 građana (kako se prenosilo u javnosti), a na kome je između ostalih govorio predsjednik SO Cetinje Jovan Markuš, izražena je solidarnost sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu, koje „albanski fašisti gone sa ognjišta“ (*Pobjeda, Protiv nepravdi i nasilja*, 19. septembar 1988, strane 1, 4, 5).

parole *Hoćemo Ruse!* koja je uzvikivana na mitingu u Nikšiću podigla se *velika prašina*. Naime, u vremenu kada je još postojala blokovska podjela u svijetu, u Crnoj Gori će još nijesu bili zarasli ožiljci Informbiroa i Golog otoka, jedna takva parola, kakva je „pozivanje Rusa”, imala je specifičnu konotaciju.¹⁵ Priroda uzvikivanih parola i istaknutih transparentata kretala se od socijalnih i društvenih tema i zahtjeva, preko napada na rukovodstva u Prištini i Podgorici, saveznom nivou, do otvorenih izlijeva nacionalizma.¹⁶ Dakle, u svemu tome, možemo prepoznati

¹⁵ Objavljivanje ove parole od strane TV Titograd iskorišćeno je za smjenu rukovodstva televizije, a kasnija zvanična interpretacija događaja se svodila da je autentična parola glasila: *Hoćemo gusle* (B. Vojičić, V. Koprivica, *Prevrat* 89, LSCG, Podgorica, 1994., str. 37).

¹⁶ Na mitingu solidarnosti u Nikšiću videlo se i čulo se sljedeće: „Za Srbe i Crnogorce na Kosovu - ŠIK Javorak“, „Ako treba, mi ćemo svi u borbu za slobodu“, „Sram vas bilo“, „Vršnjaci Jugoslavije, hoću da idem u školu“, „Arbanaški emigranti, u Albaniju, Srbe i Crnogorce na svoja vekovna ognjišta“, „Slovenci, ne zaboravite srpsku pogaču“, „De je zrno klicu zametnulo, tamo neka plodom i počinje“, „Crna Gora u boj kreće, bez pobjede proći neće“. Na velikom transparentu u vidu crnogorske kape doma učenika i studenata „Braća Vučinić“ iz Nikšića pisalo je: „Hoćemo jedinstvenu Jugoslaviju“, „Srbin živi dokle sunce grije“, „Dolje jagnjeća brigada Draže Markovića“, „Gdje je sad Žarković“, „Tirjanstvu stati za vrat“, „Zdravo da ste braćo Crnogorci - Titova Mitrovica“, „Jugoslavijo, pomogni nam da se ne ponovi Vidovdan 1389.“, „Podrška CK SK Srbije“, „Slobo, slobodo, volimo te više nego suša kišu“, „Živjela KPJ“, „Suditi F. Hodži, K. Široki, D. Markoviću, V. Devi, M. Bakaliju, S. Krajgeru, D. Stojiću, Dž. Nimaniju, J. Vrhovcu, A. Vlasiju, K. Jašari, B. Kruniću, P. Matiću, D. Radosavljeviću, Z. Pupavcu, D. Jasanici, V. Krstiću i Marelju“, „Preko 300.000 emigranata iz Albanije zauze-li su srce Srbije, poruka naroda: napolje iz zemlje“, „Napolje emigranti sa Kosova“, „Živjela JNA“, „Združite se Srbi i Crnogorci“, „Žarkoviću, bar nas nadleti helikopterom“, „Novosadske suze su rekly sve“, „Šuvaru, bratstvo nije

propagandno načelo pojednostavljivanja slike svijeta (u smislu izvjesnog iskrivljavanja stvarnosti, korišćenje stereotipa, upotreba figure i kreiranja konkretnog neprijatelja ili pronalaženja krivca (rukovodstava, birokratije, kosovskih Albanaca), stvaranje i održavanje permanentne psihoze ugroženosti. Načelo segmentacije publike i propaganda slojevitost ogledali su se u prilagođavanju tema i poruka karakteristikama odabranih ciljnih grupa i vrsti interesovanja primalaca, odnosno učesnika na mitinzima (po etničkoj i religijskoj pripadnosti i sl.). Tehnikom

školsvo“¹. Na vozu koji je došao iz Titograda u Nikšić bio je veliki transparent na kome je pisalo: „Kruniču odrekni se krune, ne unosi u narod laži i zabune“, „Vuk Žarković jede jagnjad, gore nego vuk“, „Žarkoviću - Vuče Brankoviću“, „Pošteni Albanci, budite hrabri“, „Kosovo je srpska kolijevka“, „Metohija da, Dukadin ne“, „Ne damo Dušana Pekića“, „Hoćemo slobodu“, „Sloboda + narod = Slobodan“, „Dragoslav + Marković – Draža“, „Ne damo te zemljo Dušanova“, „Živjelo jedinstvo Srbije“, „Srbija se umiriti neće“, „Crna Gora na Kosovo kreće“, „Emigranti u Albaniju, hljeb vas srpski oguba, pogani - trago- vi vam smrde nečojstvom“, „Sav se narod, sav se narod uveliko pita: Slobodan će zamijenit Tita, Slobodan će zamijeniti Tita“, „Kosovo 1389-1989“, „Koliko si uzak Kolj Široka“, „Žarkoviću, trazi novu bazu“, „Vrhovec - podrška kontrarevoluciji“, „Živio Batrić Jovanović“, „U vatru i vodu zajedno – Hercegovci“, „Zalutali bez povratka: Petar Stambolić, Krunić, D. Marković, F. Hodža“, „Vrhovče, kad ćeš opet kod Pape i Regana“, „CK SKJ, zar nije sramota ova vaša bruka te slušate narod kako kuka“, „Vidoje Žarković jede jagnjad“, „Živjela Jugoslavija, smrt velikoj Albaniji“, „Prozvani od naroda - branite se sami“, „Dole Azem Vlasi“, „Azeme, spremi čebe, ćelija te čeka“, „Dole korupcionaši“, „Poslednje zbogom Krunić, Vlasi, Vrhovec“, „Sa Kosovom do slobode“, „CK SK Slovenije: trebaste 1941. Jugoslaviju, a sad podržavate šiptarsku kontrarevoluciju“, „Dolje dušmani“, „Slobodane svi smo tvoji sem izroda ko će koji“ (prema M. Orlandić, *U vrtlogu*, Montenegropublic, Podgorica, 1997, str. 258-9). Uočljiva je bila želja organizatora mitinga da neželjeno republičko rukovodstvo prikaže kao „izdajničko“ i kao rukovodstvo koje je izgubilo podršku naroda.

direktne propagande iznošeni su stavovi i nudili su se razlozi za njihovo prihvatanje uz teške kvalifikacije i agresivno vođenu propagandnu akciju. Tehnika ponavljanja sadržaja poruka - ponavljanje iste poruke u različitim varijantama i prilikama, višestruko ponavljanje imena političara takođe je kombinovana sa ostalim propagandnim tehnikama. Tehnika transfera ogledala se u negativnom vidu retoričke figure „i“, u diskreditovanju rukovodstava njihovim povezivanjem sa događajima koji u svijesti ljudi izazivaju negativna osećanja (izdaja, teror i sl.).

Kako piše M.Orlandić (1997:254): „Događaji su se odvijali kao na traci, ali sve očiglednije protiv sistema i glavnih postulata na kojim je egzistirala Jugoslavija, mimo i protiv crnogorskog rukovodstva“. Mada je avgustovski i septembarski talas mitinga (Titograd, Kolašin, Nikšić, Cetinje, Andrijevica, Murino) dobro uzdrmao crnogorsko rukovodstvo, ono je još uvijek bilo „na nogama“ spremno da se suprotstavi daljoj eskalaciji populizma po trgovima. U crnogorsku javnost plasirane su željene izjave i od strane samih organizatora. Tako je M. Šolević, obilazeći Crnu Goru, dao intervjuu Radio Baru u kojemu je rekao *da su mitinzi suspendovali legalne institucije Crne Gore*. Na protestnom mitingu radnika, omladine i građana povodom intervencije milicije u mjestu Žuta Greda¹⁷ na putu Nikšić – Titograd (kada su

¹⁷ U saopštenju tadašnjeg Sekretarijata za unutrašnje poslove povodom dešavanja u mjestu Žuta Greda između ostalog se ističe: „Grupa od oko 600 radnika“ zaustavljena je kod Bogetića, đe im je saopštena odluka o uvođenju hitnih mjera, ali oni nijesu htjeli poslušati zahtjev da se vrate u Nikšić, pa su „bučno protestovali, vrijeđali milicionere, gađali ih kamenicama i flašama, udarali drškama zastava koje su nosili“, te je upotrijebljen suzavac, „koji je mogao imati najmanje štetnih posljedica po napadače“. Većina radnika se vratila, a neki su „preskočili bankinu i našli se na veoma strmom terenu, pri čemu je došlo do povreda“. Osam lica je zatražilo ljekarsku pomoć, od kojih su tri zadržana na liječenju u nikšićkoj bolnici. Saopšteno je da su sve povrede

republički organi bezbjednosti zaustavili kolonu od osam autobusa koji su krenuli na protestni miting u Titograd, pri čemu je upotrijebljen suzavac i povrijeđeno osam radnika) okupilo se oko 10.000 ljudi.¹⁸ Ovaj sukob radnika iz Nikšića koji su bili krenuli na miting u Titograd i milicije poslužile kao jedan od udarnih propagandnih aduta u kvalifikovanju tadašnje republičke vlasti kao „antinarodne“. I u ovom slučaju možemo uočiti propagandnu tehniku transfera, odnosno negativne retoričke figure „i“ i povezivanja i diskreditovanja rukovodstva sa terminima koji u svijesti šireg kolektiviteta izazivaju negativna osećanja.

Kada je antibirokratska revolucija prekoračila granice Srbije i pojavila se u intenzivnijem obliku u oktobru 1988. godine u Crnoj Gori, to je ostalim republikama predstavljalo znak za uzbunu. Oktobarski protesti proglašeni su izvozom „antibirokratske“ revolucije u područja izvan Srbije, tako da se radilo o principu – ako se danas ti mitinzi prelivaju u Crnu Goru, šutra se mogu proširiti i na neku drugu republiku federacije.¹⁹

nastale „isključivo prilikom bježanja od suzavca niz strmi teren“. Taj događaj poprimio je kasnije, takoreći, mitske dimenzije i Žuta Greda je zadugo bila svojevrсни (uglavnom paradni) simbol stradanja od „nenarodnog režima“ (D. Burzan, *Zauzdavanje ludog vjetra, Pobjeda*, Podgorica, 1998. str. 20).

¹⁸ Skandiralo se: „Ko to smije radnike da bije“, „Hoćemo ostavke“, „Maknite Đodića“, „Crna Gora i Srbija - to je jedna familija“, „Mi smo djeca sestre dvije – Crne Gore i Srbije“, „Svi smo sa studentima“, „Hoćemo jedinstvenu Jugoslaviju“, „Ne damo Kosovo“, „Kosovo je naše“. Pjevane su pjesme: „Jugoslavijo“, „Druže Tito mi ti se kunemo“ i „Hej Sloveni“. „Ko to kaže, ko to laže ...“, „Slobo slobodo“ (*Pobjeda*, 10. oktobar 1988. godine, strana 5).

¹⁹ Miloševićevo porodično crnogorsko porijeklo pomoglo je porastu njegove popularnosti u Crnoj Gori, naročito u dijelu onih Crnogoraca koji su smatrali da imaju „crnogorsko ime a srpsko prezime“, tj. da su Crnogorci i Srbi dvije grane istog etničkog stabla, a ne dvije, potpuno odvojene nacije. (Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb – Samizdat B92, Beograd, 2003, str. 419).

Organizatori su 5. i 6. oktobra izveli tzv. „Jogurt“ revoluciju u Vojvodini kojom su smijenjena rukovodstva u pokrajini i opštinama, a po sličnom receptu pokušana je i neuspjela smjena rukovodstva u Crnoj Gori istoga mjeseca. Za javno djelovanje, ipak, prvo je trebalo naći pogodan povod. Dva dana uoči „oktobarskog mitinga“ predsjednik sindikata „Radoja Dakića“ dobio je pismeni zahtjev od predsjednika sindikata beogradske opštine Rakovica, da „Dakićevi“ radnici podrže „opravdane zahtjeve radničke klase Rakovice“, nešto ranije saopštene u Skupštini SFRJ. Ima tvrdnji da je policija imala saznanja da je miting bio planiran za 12. oktobar, ali da su organizatori, da bi zavarali policiju, požurili sa okupljanjem i odredili 7. oktobar. Mitingaši su svjesno postavljali zahtjeve koje objektivno nije bilo moguće izvršiti.

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (28. oktobra 1988) održala je šednicu posvećenu nauci i tehnologiji, a akademik V. Strugar je u svojoj bešedi protestne mitinge nazvao *političkim ustankom naroda* i govoreći o mogućem ujedinjenju Crne Gore i Srbije, rekao: *Uprli su branioci institucija sistema u Crnoj Gori da ne dozvole da se Crnogorci poistovjećuju sa Srbima... stoga 'za komuniste u Crnoj Gori stvaranje sopstvene nacije je partijski zadatak'.*²⁰ Na primjeru angažovanja pojedinih članova Crnogorske akademije mogli bi (kao i u slučaju SANU) uočiti upotrebu tehnike indirektno propagande, suptilnu persuziju u kojoj se insistira na sugestivnom formatu, sa posebnim akcentom

²⁰ U intervjuu *Pobjedi* nekoliko godina kasnije, akademik Strugar, govoreći o svojoj knjizi *Velika buna Crne Gore 1988 – 1989*, je istakao: *Komunističko pravljenje političkog naroda da li se igdje iskazalo težim preinačavanjem duhovnosti nekog krvno srodnog ljudstva nego pri obradi Crnogoraca da bi postali posebna nacija, izdvojeni iz Srpstva? Pod dugotrajnom vlašću komunista namnožilo se Crnogoraca koji neće da se zovu i pišu Srbi ... Crna Gora je zemlja i narod, društvo i država u Srpsvu. Crnogorci su Srbi. (Pobjeda, 26. februar 1992, str. 7).*

na način i mjesto prezentovanja podataka, rezultate naučnih i stručnih istraživanja i dr. Na dotadašnjim mitinzima bila je očita neusaglašenost između onoga što se čulo u govorima i onoga što je pisano na transparentima. Tako je kroz govore na titogradskom i andrijevačkom mitingu oficijelno tražena samo podrška solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu. Na cetinjskom mitingu, pak, zahtijevano je da crnogorski delegati u Skupštini SFRJ i članovi CK SKJ, „moraju tražiti maksimalnu odgovornost za sve one koji *evo već osam godina drže konce kontrarevolucije na Kosmetu i da podrže stavove oko promjene Ustava Srbije*“. Transparenti i masovni uzvici sadržali su parole: „Crna Gora je Srbija“, „Crna Gora je srpska Sparta“, „Crna Gora i Srbija – to je jedna familija“, „Izdali ste Srbiju“, „Druže Slobo samo reci, letjećemo kao meci“, „Dolje Žarković“, „Žarkoviću – Vuče Brankoviću“ i dr. Na narednim mitinzima će se zahtijevati i mnogo više – potpuno svrgnuće cjelokupne državne i političke vlasti u Crnoj Gori.

Tokom oktobarskih događaja bilo je evidentno mimoilaženje komunista na Univerzitetu sa republičkim partijskim rukovodstvom, što je predstavljalo više od nepoštovanja partijske discipline. Na 17. šednici CK SKCG na kojoj je izabran za sekretara Predsjedništva CK, M. Đukanović je iznio sljedeće: *U cijeloj zemlji je pitanje povjerenja u rukovodstva, sa ovakvim rukovodstvi-ma se ne može izaći iz krize ... (Vreme, 619)*. U stavovima Univerzitetske konferencije SK od 9. novembra 1988. sadržane su do tada najžešće i najotvorenije kritike rada najviših crnogorskih rukovodstava a za koordinatora je postavljen Momir Bulatović, asistent Ekonomskog fakulteta koji je dobio ovlaštenje da sa CK SK Crne Gore i njegovim organima pregovara i ravnopravno donosi odluke. Ubrzo su Predsjedništvo CK SK Crne Gore i Predsjedništvo Univerzitetskog komiteta SK održali zajedničku šednicu (10. decembra 1988.). Na ovom primjeru mogli bismo zapaziti primjenu tehnike horizontalnog propagandnog djelovanja, đe

su se tokom aktivnosti na diskusionim krugovima, šednicama, sastancima razrađivale odgovarajuće teme, računajući na „ravnopravan“ dijalog članova i na njihovo uključivanje u intergrupnu komunikaciju putem dijaloga i diskusija. Tadašnja vodeća garnitura TV Titograda bila je prinuđena da dobrovoljno da ostavke, a naročito joj se zamjeralo na propustima u uređivačkoj politici, posebno oko objavljivanja parole *Hoćemo Ruse!* i priloga koji je 9. oktobra 1988. godine proslijeđen TV Zagreb u kojem su navodno date samo loše strane mitinga. Ubrzo se, već u januaru, pokazalo šta je to praktično značilo – republička televizija je prednjačila u prevratu. A Radio Beograd u komentariju tokom januarskih događanja između ostalog je zaključio: *Dosadašnji državni i politički vrh Crne Gore, kako se pokazalo, nije imao previše sluha za notorne činjenice života, ispoljavajući potpuno slepilo za izvorne interese naroda a ne bi se moglo reći da je domaćinskom pažnjom usmeravao razvojne potrebe crnogorske privrede. Sada je došao trenutak polaganja računa.* (Radio Beograd, I program, 12. januar 1989).

Ono što nije uspjelo organizatorima protestnih mitinga tokom oktobra, ostvareno je nekoliko mjeseci kasnije, u januaru, kada je tadašnje crnogorsko rukovodstvo naćerano da podnese kolektivnu ostavku.²¹ Rano ujutru 10. januara prema Republičkoj skupštini prvi su krenuli radnici IGM „Radoje Dakić“ i mladi Univerziteta „Veljko Vlahović“ iz Titograda. Ubrzo su, sa svih strana, iz brojnih kolektiva i sredina širom republike potekle

²¹ Desetak dana ranije beogradski novinar M. Vućelić je istakao: *U oktobru je bilo planirano definitivno rušenje crnogorskog i vojvođanskog rukovodstva, mitingaški pohod na BiH, Hrvatsku i Sloveniju, i za 29. novembar proglašenje Treće Jugoslavije na ćelu sa Slobodanom Miloševićem. Međutim crnogorsko rukovodstvo bilo je tvrdje nego što smo očekivali, ali predstojećí odstrel neće preživjeti (Sa ulice u fotelje, Monitor, 9. januar 2009, str. 24-26).*

prave rijeke naroda, a tadašnji Titograd, ali i čitava Crna Gora, naprosto je uzavrela.²²

Pregovori sa tadašnjim republičkim funkcionerima od kojih tokom čitavog trajanja mitinga niko nije ni pokušao da se obrati okupljenom narodu išli su veoma teško i sporo. Organizacioni odbor predložio je, a okupljeni *jednoglasno usvojili*, zahtjeve, među kojima je traženo da svi partijski i državni funkcioneri na republičkim i saveznim funkcijama podnesu ostavke, jer su pored ostalog odgovorni što su ekonomska i politička kriza dovele *radnike, omladinu, studente i najveći dio stanovništva na prag bijede*, a krivi su, kako je navedeno, i za *dugogodišnju kontrarevoluciju i genocid na Kosovu... Vrijeme je za jednakost u dokazivanju sposobnosti i znanja* poručeno je na kraju zahtjeva, koje je pročitao M. Bulatović, sekretar Univerzitetske konferencije Saveza komunista. Bulatović je tada bio poznat širom Jugoslavije zbog poruke upućene 10. decembra 1988. crnogorskom partijskom rukovodstvu: *Dovoljno je samo da vi odete!* (prema *Monitor*, 9. januar 2009., str. 24-26.). Iz prethodnog možemo uočiti upotrebu više vrsta propagandnih načela: personalizacije politike („krivci“ i „žrtve“, indentifikaciju određene politike sa određenom grupom političara), segmentacije publike i propagandnu slojevitost (apostrofiranje radnika, omladine i studenata – utvrđivanje posebnih grupa birača od interesa i prilagođavanje stavova i ciljeva njihovim karakteristikama). A od propagandnih tehnika prepoznaju se direktno propagandno djelovanje („šta“ i „zašto“), transfera - dovođenje putem negativne retoričke figure rukovodstva u vezu sa negativnim terminima

²² Vanrednu ulogu odigrao je konstituisani organizacioni odbor mitinga: S. Vukčević, R. Bošković, I. Hadžijusufović i P. Bulatović – IGM „Radoje Dakić“, Lj. Stanković, I. Brajović, S. Darmanović – RK SSO; M. Pejanović, A. Đukanović i M. Bulatović – Univerzitet „Veljko Vlahović“ (videti više u *Pobjeda*, 11. januar 1989., str. 5).

(„bijeda“, „kontrarevolucija“, „genocid“). Tokom trajanja mitinga evidentna je bila prisutnost ne samo prosvjetnih radnika već i velikog broja studenata i učenika što je i evidentirano u medijima ali i iskorišćeno u propagandne svrhe u cilju nametanja javnosti stava i uvjerenja kako je *i omladina sa nama*.²³

Dvodnevni protestni miting, kako se u javnosti špekulisalo „preko sto hiljada“ radnika, studenata, omladine i građana završen je oko 14 časova 11. januara 1989. godine nakon što su prihvaćeni svi njihovi zahtjevi.²⁴ Konačno, nakon tridesetosatnog mitinga, 14. januara u 11 časova i 25 minuta, ondašnji potpredsjednik Skupštine SR Crne Gore B. Tadić saopštio je da su u skladu sa zahtjevima učesnika mitinga, podnijeli ostavke:

²³ „U titogradskim srednjim školama danas su održani samo prvi časovi. Nekoliko hiljada učenika i njihovih profesora sa transparentima, između deset i jedanaest časova, uputilo se prema Skupštini Crne Gore i pridružilo se učesnicima mitinga. Prazne učionice i školska dvorišta na ovom sunčanom januar-skom danu djeluju neuobičajno pusto i tiho. Od daljeg toka događaja i raspoloženja učenika zavisice da li će biti nastave poslije podne“ (*Pobjeda*, 11. januar 1989, strana 7), *Vrtiče smo ostavili da bi prava ostvarili*, poruka je jednog plakata koji nosi dječak na mitingu u Podgorici (*Pobjeda*, 12. januar 1989., strana 8).

²⁴ Na mitingu se uzvikivalo, skandiralo i pjevalo sljedeće: „Gdje ste sada specijalci došli su vam željezarci“, „Crna Goro majko SKOJ –a, evo stiže grad heroja“, „Titograde kraj Morače, čuješ kako vlada plače“, „Titograde, Titograde, ostade bez vlade“, „Nema grada gdje ne padne vlada“, „Sad se zna, sad se vidi da se naša vlada stidi“, „Foteljaši, šta li vam se sprema ...“, „Ostavke, ostavke“, „Šta se naša vlada stidi, došo narod da je vidi. Ne stidi se n'o se boji, jer su stigli sokolovi“, „Ko to smije, ko to smije radnike da bije, vratićemo, vratićemo prije il' kasnije“, „Ko to kaže da Srbija nema mora“, „Foteljaši jel' vam žao rastanak se primakao“, „Izađi Marko, Izađi bar na čas ...“, „Ide Tito preko Romanije ...“, „Slobo slobodo“, „Izlazite lopovi“, „Svi na biro“, „Radnička se uzburkala klasa, ovoj vladi nema više spasa“, „Da je Nikšić, da je Nikšić, bliže Titograda, ne bi bila, ne bi bila ovakva nam vlada“,

Predsjedništvo SR Crne Gore, Predsjedništvo CK SK Crne Gore i njegovi izvršni sekretari, zatim Predsjedništvo RK SSRN, predsjednik Skupštine SR Crne Gore, kao i članovi predsjedništva SFRJ i CK SKJ iz Crne Gore: V. Đuranović, V. Žarković i M. Orlandić, te izvršni sekretar Predsjedništva CK SKJ, S. Filipović²⁵.

„Milicijo malo reda, nije ovo Žuta Greda“, „Dolje crvena buržoazija“, „Glavu damo Kosovo ne damo“, „Živio Ljubiša Stanković“, „Živio Slobodan Milošević“, „Slobodane srpski sine kad ćeš doći na Cetinje“, „Mi nijesmo ovo htjeli no su ljudi ogladnjeli“, „Petokraka sa pet pera to je značka proletera“, „Druže Tito da ti je ustati, pa da vidiš kako narod pati“, „Fabrike smo ostavili da bi pravo ostvarili“, „Ko to kaže ko to laže Srbija je mala“, Imena tadašnjih crnogorskih rukovodilaca takođe su se pominjala u napjevima : „Oj Vidoje (Žarković), oj Vidoje, kod nas nema grupa“, „Đuranović Veseline nema tvoje vladavine“, „Orlandiću iz Crmnice crnogorska izdajice“. Na brojnim transparentima je pisalo : „Rad i samoupravljanje naša budućnost“ (ovaj transparent je dominirao mitingom), „Hoćemo mlade kadrove“, „Istjerajmo gubu iz torine“, „Mi smo za hitne promjene“, „Sa reformom do kraja“, „Birokratijo nisi po volji naroda“, „Rukovodstvo koje ne čuje glas naroda ne može da ga predvodi“, „Sačuvaj nas Bože od napasti, i neljudi koji su na vlasti“, „Radnička klaso Crne Gore, sa vama je Alba iz Novoga Sada, gdje je pala prva pokrajinska vlada“, „Čovjek nije ko tuđe uzima“, „Zbijajmo se brat do brata da skinemo jaram s vrata“, „Ostavke, to je najmanje što tražimo“. Tokom trajanja mitinga, kordon milicije je nakratko prekinut – propuštajući desetak mališana osnovne škole „Maksim Gorki“ da se približe stepenicama skupštinskog zdanja. Na crtačim blokovima ispisane su parole: „I mi smo sa vama“, uzvikuju i oni – Ostavke, ostavke!..” (*Pobjeda*, 11. januar 1989, strana 3-4).

²⁵ *Najteže od svega je to što je Crna Gora danas u političkoj krizi kakav nismo imali od rata do danas. Takav rascjep u Savezu komunista Crne Gore nijesmo imali od 1948. godine. Uz činjenicu da smo tada imali jak Savez komunista Jugoslavije, da je spoljni faktor bio uzrok raskola. A danas imamo ozbiljno nejedinstvo unutar Saveza komunista Crne Gore ..., izjavio je tada M. Radović na šednici CK SK CG 11. januara 1989. godine (Omladinski pokret, januar 1989. godine, strana 24).*

Ispunjeni su svi zahtjevi, narod je pobijedio, rekao je između ostalog, čestitajući oduševljenoj masi izvojevanu pobjedu M. Bulatović. On je dalje istakao: Crnogorsko rukovodstvo je izgubilo parnicu sa narodom. Krahirala je jedna pogrešna politika, u kojoj su se fabrikovali stavovi, koja se kitila retoričkim cvijećem, a iza toga nesrazmjerno malo stajali rezultati činjenja. Za prekid sa takvom politikom nije bila dovoljna opomena ni ono što se, zbog opravdanog nezadovoljstva radnih ljudi, građana, mladih i studenata, poput političkog zemljotresa događalo od 7. do 10. oktobra prošle godine. Morao se zbog svega toga ponovo okupiti narod. (Pobjeda, 12. januar 1989, strana 5).

Uzvici, pjesme, skandiranje i natpisi na transparentima reflektovali su i samu raznolikost zahtjeva i stavova prisutnih na mitingu.²⁶ Kretalo se od socijalnih zahtjeva za poboljšanje ekonomskih

²⁶ Neke poznate pjesme tu su „izvođene“ u nizu varijanata, a većinom su i nastajale tu na licu mjesta, zavisno od trenutne inspiracije njihovih autora. Ipak, na osnovu magnetofonskih i televizijskih snimaka i onog što su novinari zabilježili, mitingaši su ostavili u nasljeđe bogato „stvaralastvo“: „Radnička se budi klasa, bez toga nam nema spasa“, „Oj Vidoje Žarkoviću, crnogorski Brankoviću“, „Đuranović Veseline, izdajniče domovine“, „Crna Gora rodi Sloba, to je čovjek našeg doba“, „Slobodane, srpski sine, kad ćeš doći na Cetinje, kad ćeš doći pod Lovćenom, čekamo te sa ordenom“, „Oj Skupštino mirno stani, evo idu Nikšićani“, „Crna Gora i Srbija - dva oka u glavi“, „Iako smo prebijeni, mi nijesmo pokoreni“, „Stankoviću naša diko, ne može ti ništa niko“, „Orlandiću sram te bilo, Šuvarstvo desno krilo“, „Na obali od Morače crnogorska vlada plače“, „Dolje oni što su krivi, neka radni narod živi“, „Žuta Gredo crnogorska muko, tu je Lazar Crnogorce tuk'o“, „Brajoviću đe su tvoje suze, što su naše okaljale bluže“, „Radoviću ti Miljane, ti si kaz'o svoje znanje“, „Crnogorski narod bira i Ljubišu i Momira“, „Našoj vladi slomiše se krila, jer nikada nije dobra bila“, „Mi smo djeca sestre dvije, Crne Gore i Srbije“, „Mičite se s toga praga, Šofranca nam dajte Draga“, „Crna Gora Sloba rodi, da Kosovo oslobodi“, „Crnogorska pašće vlada, ili danas il' nikada“,

uslova, nacionalističkih parola, preko napada na tadašnje crnogorske rukovodioce (u prvom redu V. Žarkovića²⁷, M. Orlandića, albanske funkcionere na Kosmetu, političare na saveznom nivou (S. Šuvara), do skandiranja M. Bulatoviću, Lj. Stankoviću²⁸, S. Miloševiću.²⁹ Sama raznolikost iznijetih i iskazanih stavova i

„Milošević iz Srbije ne da da se narod bije“, „Sad Srbija ima vođu, što je ravan Karađorđu“, „Crna Gora samo pita kad će Sloba mjesto Tita“, „Mi smo djeca sve spremnije Crne Gore i Srbije“, „Oj Miljane pofesore, studenti te tvoji kore“, „Ovaj narod traži hljeba, zato bolja vlada treba“, „Izlazite izdajice, da vam narod vidi lice“, „Đurišiću mlad majore, komandante Crne Gore“, „Oj narode Crne Gore, spremajmo se na izbore“, „A o j Sloba, a o j rise, Crnoj Gori navrni se“, „Milošević Slobodane, najsrećniji u godini dane“, „Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala“, „Crna Gora u boj kreće, robovati više neće“, „Oj nikšićka željezaro, Crne Gore ogledalo“ (prema B. Vojičić, V. Koprivica, *Prevrat* 89, LSCG, Podgorica, 1994, str. 259).

²⁷ Jedan od tada svrgnutih crnogorski funkcionera, Vidoje Žarković, jednu deceniju nakon ovih zbivanja rekao je: *Kao i na ostale drugove iz crnogorskog rukovodstva koje je tada pučističkom metodom smijenjeno, i na mene se sručila prava bujica laži i kleveta, koje su težile da nas diskredituju u moralnom smislu da bi nas lakše politički onemogućili (laži o stanovima, jagnjetini, o antisrpsstvu, o odnarođenosti ... (Pobjeda, 11. oktobar 1998, str. 7).*

²⁸ Jedan od lidera „Antibirokratske revolucije“, Lj. Stanković u intervjuu za *NIN* je istakao da: *Nijedna društveno-politička organizacija, pa ni Savez komunista, ne smije da ima monopol na tržištu ideja i viđenja naše budućnosti i društvenog uređenja (NIN, januar 1989, specijalno izdanje posvećeno „Sto dana koji su potresli Crnu Goru“, str. 20).*

²⁹ Kult novog vođe, „novog Tita“, ilustruje i govor jednog od organizatora mitinga u Titogradu 10. januara 1989. godine: *Nijesu Crnogorci i crnogorski narod odabrali Miloševića kao čovjeka kojeg treba voljeti jer je Srbin. Mi mu se divimo zbog onih jednostavnih stvari, zbog onog što govori kao što misli, zbog njegove jednostavne mudrosti i hrabrosti koju do tada niko nije pokazao (D. Vučinić, Pobjeda, 10. januar 1989, str.3).*

zahtjeva ukazivala je na heterogen sastav učesnika mitinga kao i njihovih motiva, želja i nadanja. U skandiranju i uzvikivanju imena pojedinih političarima ogleđa se upotreba propagandnog načela personalizacije politike, odnosno identifikacije određene politike sa određenim političarima.

U opštinskim reprizama opštenarodnog mitinga u Titogradu smijenjena su skoro sva rukovodstva u Crnoj Gori. Nastojalo se i uspjelo u namjeri da se u javnosti stvoriti slika o „nesposobnosti birokratizovane vlasti“ i o neophodnosti njihove smjene, od republičkog do opštinskog nivoa. A u seriji mitinga koji su uslijedili nakon titogradskog³⁰, jedan je posebno uznemirio crno-

³⁰ I u tadašnjem Ivangradu održan je protestni miting. Pored transparenata, parola i pjesama koje su se čule u Titogradu i na mitinzima u drugim crnogorskim opštinama zabilježene su i sledeće: „Pade vlada usred Titograda i ova će usred Ivangrada“, „Nećemo popravke, hoćemo ostavke“, „Vratite nam pojedenu jagnjad“, „Milošević Slobodane kad ćeš doći u Berane“, „Pade vlada usred Titograda, i ovdje će jagnjeća brigada“, „Žuta Greda, radnička uvreda“, „Jagnjetari, pršutari – crni su vam došli dani“, „Jesi li čuo Beograda, Crna Gora nema vlade“, „Crna Goro mila – nemoj da nas plaše, Kosovo je bilo i ostaće naše“ (*Pobjeda*, 15. januar 1989.) I Danilovgrađani su imali bogat repertoar parola i pjesama: „Druže Tito, mi ti se kunemo“, „Druže Tito, uvijek spremni mi smo - da branimo bratstvo i jedinstvo“, „Oj narode Crne Gore, spremajmo se na izbore“, „Od Triglava do Vardara“, „Lovćen nam je oltar sveti“, „Slobodane vuče gorski, džeferdare crnogorski“, „Milicijo ‘ajte na Kosovo - a mi ćemo da sredimo ovo“, „Milicijo ‘ajte na Kosovo da branimo carstvo Dušanovo“, „Ko to smije radnike da bije“, „Reče Sava na umoru - Peko čuvaj Crnu Goru“, „Crna Goro i sve tvoje, izdadoše Miljan i Vidoje“, „Crna Gora nam je dala trides’ i šes’ generala, a Hrvatska nam je dala druga Tita za maršala“, „Milicijo malo reda, nije ovo Žuta Greda“, „Dolje foteljaši“, „Oj Miljane, čuvaj ovce, da ne brukaš Crnogorce“, „Dolje Šuvarovci“. Ni Mojkovčani nisu bili neinventivni: „Napolje lopovi“, „Živjelo jedinstvo naroda Jugoslavije“, „Druže Tito, mi ti se kunemo“, „Dolje izdajice radničke

gorsku, ali i jugoslovensku javnost. Organizovan je 25. januara pred zgradom Skupštine opštine Plav, a na njemu je došlo do totalne nacionalne podijeljenosti Crnogoraca i Srba na jednoj, i Muslimana i Albanaca na drugoj strani. Time je i onako napeta politička situacija u Crnoj Gori dobila još jednu nepredviđenu dimenziju, a u plavskoj opštini dostigla tačku usijanja. Tog dana glavnu plavsku ulicu podijelila je nacionalna netrpeljivost. Na jednoj strani ulice stajali su Crnogorci i Srbi, zahtijevajući neopozive ostavke opštinskih „moćnika“, skandirajući ime S. Miloševića, a na drugoj mještani albanske i muslimanske nacionalnosti, izražavajući podršku tim istim funkcionerima i tada masovno prozivanom S. Šuvaru. Miting je prijetio da se pretvori u pravi međunacionalni obračun, pa je i Skupština SR Crne Gore uputila apel radi smirivanja tenzija.³¹

klase“, „SKJ - snaga akcije“, „Na biro oni koji su otpustili radnike 'Brskova'“, „Odlučne promjene“, „Novi ljudi, nova vlada u Mojkovcu neka vlada“, „Hoćemo da radimo“, „Kosovo je naše“, „Dolje cijene“, „Čiji je bijeli hljeb“, „Funkcioneri na Zavod za zapošljavanje“, „Druže Tito, mi smo tvoji, u životu dok je koji“, „Dolje Azem Vlasi i Kaćuša Jašari“ (Koprivica, Vojičić, *Prevrat 89*, LSCG, Podgorica, 1994, str. 280-281). „Novi ljudi nova vlada u Mojkovcu neka vlada“, „Slobodane, Slobodane, ne daj narod da propadne“, „Dolje cijene“, „Čiji je bijeli hljeb“, „Druže Tito, mi smo tvoji, u životu dok je koji“, „Fabrike su naše“, „Dolje Azem Vlasi i Kaćuša Jašari“. Nosile su se slike: Tita, Slobodana Miloševića, Veljka Vlahovića, Njegoša (*Pobjeda*, 17. januar 1989).

³¹ Toga dana došlo je do „dvopolnog“ protestnog okupljanja. Sa jedne strane Crnogorci, a sa druge Muslimani i Albanci koje je nekoliko sati razdvajao kordon milicije (*Pobjeda*, 30-31. decembar i 1. i 2. januar 1990.). Učesnici mitinga, Crnogorci na jednoj, i Muslimani i Albanci na drugoj strani – svaki sa svojim zahtjevima i parolama i jedni i drugi klicali Jugoslaviji i bratstvu i jedinstvu, ali i to – odvojeno. Parole su bile u parovima: „Slobo, slobodo“ (Crnogorci), „Stipe Šuvar“ (Muslimani i Albanci), „Čekaćemo do zore“ (Crnogorci), „Uzalud čekate“ (Muslimani i Albanci), „Čekaćemo Nikšićane“

Društvenim previranjima sa januarskim događajima u sredstvima informisanja u Crnoj Gori i u svijetu poklonjen je veliki publicitet, o čemu su izvještavali inostrani mediji. Štampa, radio i televizija su ovim zbivanjima najčešće prilazile kao buđenju ili obnavljanju *talasa militantnih protesta* (Rojters), odnosno *reprizi mitinga od oktobra, samo što je ovog puta sve bilo kontrolisano*, ocjenjujući to kao neobično za *'impulsivni crnogorski temperament'* (RFI). Kako su događaji bili sami po sebi dovoljno senzacionalni i *bez presedana*, inostranoj štampi ostavljeno je dosta prostora da špekuliše o prirodi narodnog nezadovoljstva. Mnogo više nego sva prethodna zbivanja, ova su po mišljenju mnogih, bila prije svega odraz *katastrofalne ekonomske situacije u Republici*, koja je samo akcentirala pogoršanje političke i ekonomske krize u čitavoj zemlji. U tom kontekstu naglašavano je često da je narod Crne Gore gladan (*Figaro*), da se ekonomska recesija sve više produbljuje (*Vašington tajms*). Da je *Crna Gora bankrotirala zbog neuspjelih investicija, lošeg gospodarenja države i ideološkog dogmatizma* (Radio Dojče vele). No, u izvještavanju o januarskim događanjima često je isticano da je nezadovoljstvo naroda bilo stalno pothranjivano pa i da se njime dirigovalo spolja. Pri tome, jasne su bile aluzije na srbijanskog vođu i njegove „ambicije da proširi svoj uticaj i na Federaciju“ (*Frans pres*), a sam razvoj događaja označavao se kao „pobjeda srpskog lidera koji je nezadovoljstvu naroda u južnoj republici želio da da nacionalnu formu“ (*Svenska degdبلادet*).³² Talas populizma koji se prelio sa Kosova i iz Vojvodine u Crnu Goru, narastanje opšte ekonomsko-političke krize u SFRJ i uzlet nacionalizma

(Crnogorci), „Doći će Rožajci“ (Muslimani i Albanci), „Nesposobni napolje“ (Crnogorci), „Ovi su nam dobri“ (Muslimani i Albanci). Nadvikivanje je nastavljeno i činilo se da je samo prisustvo velikog broja milicionera, koji su dok se veće približavalo, razdvojili suprotstavljene strane, i sprečavali da dođe do ekcesa (*Pobjeda*, 26. januar 1989, strana 3).

³² Videti više u B. Vojičić, V. Koprivica, *Prevrat 89*, LSCG, Podgorica, 1994, str.364-373.

postepeno su stavljali Jugoslaviju u žižu pažnje relevantnih međunarodnih faktora.

Prvog oktobra 1989. godine na Cetinju je organizovana sahrana zemnih ostataka nekadašnje crnogorske kraljevske porodice. Prema podacima nadležnih organa, sahrani je prisustvovalo „oko 200.000“ ljudi iz svih krajeva Crne Gore, Srbije, Hercegovine, Bosne. Iako su bili pozvani zvaničnici iz svih republika jugoslovenske federacije, sahrani je prisustvovala samo zvanična delegacija Srbije i N. Bućin, član Predsjedništva SFRJ, kao i predstavnici država koji su nekada imali diplomatska poslanstva u Kraljevini Crnoj Gori. Svečanost oko prijenosa posmrtnih ostataka posljednjeg crnogorskog kralja i njegove porodice zabilježila su između ostalih i britanska sredstva informisanja. Vodeći britanski listovi (*Tajms*, *Dejli telegraf*, *Independent*) manje ili više daju ovom događaju ironična obilježja *rojalističko novokomunističko – nacionalističkih turistički uobličjenih izliva*. To je prije svega makar i mali znak, „oživljavanja rojalizma“ (BBC), *rastuća nostalgija među narodima mnogih komunističkih zemalja za njihovim monarhističkim nasleđem* (Rojters), *prvo priznavanje monarhističke prošlosti u jednoj komunističkoj zemlji*. O prvom priznavanju monarhističke prošlosti i kraljevske baštine *prethodno izvirgavane ruglu*, na koju se odlučila nova vlast, izvještavaju i američka glasila (AP, VOA, UPI), tumačeći prisustvo najviših funkcionera kao *nastojanje republičkog komunističkog rukovodstva da se distancira od svojih predhodnika*, a francuska štampa, odluku o povratku pripisuje novom crnogorskom rukovodstvu. (*Pobjeda*, 8. april. 1990, strana 9). Dakle, u samoj ideji organizacije prijenosa pompeznog skupa sa ceremonijama, koloritom narodne nošnje i folklora, kao i ogromnog broja prisutnih (do tada i od tada nezabilježenog u Crnoj Gori) mogu se prepoznati brojni propagandni metodološki postulati i tehnike. U prvom redu kroz propagandnu tehniku akcijom odnosno persuazivnošću, ubjedljivošću događaja kao takvog nastojao se javnosti prikazati imidž novoga, „post-januarskog“ crnogorskog rukovodstva kao „progresivnog, okrenutog

reformama, koje se distancira od komunizma“. Takođe se pokušavao transferisati istorijski značaj dinastije Petrović na crnogorsko rukovodstvo.

Nakon svrgavanja republičkog rukovodstva pristupilo se objedinjavanju snaga koje su i dovele do toga. Cilj je bio da se u javnosti prikaže kako postoji jedinstvo i homogenost u „novim i nadolazećim progresivnim mladim snagama“. Međutim, rukovodstvo antibirokratskog talasa sastojalo se iz više frakcija koje su zastupale različite ideje i koncepte daljih koraka. U okviru obilježavanja godišnjice „crnogorskog januara“ formirano je „međustranačko“ tijelo. Tako je u tadašnjem Titogradu 15. januara konstituisan Demokratski forum kao međustranačko tijelo sastavljeno od društveno-političkih organizacija (SK, SSO, SSRN, Sindikata) i svih novoformiranih saveza, stranaka i udruženja, sa ciljem izgradnje demokratske infrastrukture. Dakle, u Demokratski forum na dobrovoljnoj osnovi ušle su sve tadašnje društveno-političke organizacije Republike Crne Gore (osim SUBNOR-a).³³ Zadatak Foruma bio je da izradi prijedloge najvažnijih zakona koji definišu pravila igre za višestranačku utakmicu u Crnoj Gori. Jedna od tekovina Foruma je svakako, za to vrijeme prilično dobar, izborni zakon, kojim je uspostavljen proporcionalni izborni sistem.³⁴ No, Forum nije bio okrugli sto jednakih. Pri prvim ozbiljnijim neslaganjima lideri vladajuće stranke napuštali su Forum i stavili do znanja da mogu da nametnu buduća pravila igre, što se kasnije u stvarnosti i dešavalo. Skupština Crne Gore odlučila se za vanredne delegatske izbore.

Deseti vanredni kongres SK CG održan je u aprilu iste godine u uslovima napete političke atmosfere i ekonomske nesigurnosti.

³³ Goran Sekulić, *Od demokratskog foruma do višestranačke vlade*, DOB, Podgorica, 1998, str. 47.

³⁴ Učesnici pomenutog Demokratskog foruma su različito gledali na rezultate AB revolucije: N. Kilibarda je stao u odbranu mladog crnogorskog rukovodstva, tvrdeći da je ono „impresioniralo narod koliko čistotom jezika, mudrošću i hrabrošću, toliko i zbog rušenja omraženog režima, a ne zato što

Na njemu je raspravljano i izrečena je pozitivna ocjena o oktobarsko-januarskim dešavanjima, a veoma kritički je govoreno o dojučerašnjem rukovodstvu Crne Gore koje je bilo primorano da u januaru podnese kolektivnu ostavku. Novi Centralni komitet izabrao je novo Predsjedništvo koje je za predsjednika izabralo M. Bulatovića a za sekretara M. Đukanovića.³⁵

Period tzv. AB revolucije ostaće upamćen po žestokom diskursu i oštrim diskvalifikacijama dotadašnjeg komunističkog rukovodstva Crne Gore. Da je narod ekspresno dobijao novog idola potvrđivali su transparenti: *Srbija se stalno pita kad će Sloba mjesto Tita i Milošević Slobodane, ne daj srpstvo da propadne*. U tome se ogledala upotreba propagandnog načela personalizacije politike ali i tehnike transfera, jer se jedan političar, vezuje sa pozitivnim karakteristikama i ugledom i autoritetom

će reformisati komunizam“. Zastupajući tezu da je suverenitet naroda izvor svih suvereniteta, B. Šijaković je ustvrdio da još u Crnoj Gori nijesu suvereni ni narod, niti ijedan pojedinac, a ni institucija. On je dodao da u Crnoj Gori nema ni demokratije, ni demokratizacije, već je na djelu liberalizacija, a kritički je govorio i o Savezu komunista. Član Predsjedništva RK SSRN Ž. Rakčević postavio je kao centralno pitanje da li je prošlogodišnji januar značio borbu za vlast ili za radikalno mijenjanje sistema, dodajući da se on lično borio za ovo drugo. M. Popović, član Izvršnog odbora UJDI-ja u Titogradu, složio se sa konstatacijom iz uvodnog izlaganja da je „ovog 10. januara došlo do polarizacije ne samo u rukovodstvu, nego i u široj javnosti“. S. Perović je izrazio rezervu prema nekim tezama i hvalospjevima o januarskim događajima u Crnoj Gori, posmatrajući ih u kontekstu evropskih zbivanja, a „pošto je bio žrtva i stare i nove politike, te zbog neostvarivanja stavova 10. kongresa SK Crne Gore“, odlučio je da vrati partijsku knjižicu (B. Vojičić, V. Koprivica, *Prevrat 89*, LSCG, Podgorica, 1994, str. 315).

³⁵ Uvodni referat na Kongresu podnio je V. Vukotić, koordinator rada Predsjedništva CK SK CG u kojem je, govoreći o burnim dešavanjima i smjeni vlasti u Crnoj Gori prethodnih mjeseci rekao sljedeće: *Sve što se dešavalo od oktobra do danas, pokazuje da narod nije izmanipulisan, ni spolja ni iznutra, da na njegovom čelu nijesu bili četnički sinovi, već najprogresivniji izdanci*

drugoga, odnosno prenosi se formiran odnos sa jednog na drugi, politički subjekt, kao nastavljača njegove politike. AB revolucija koja je počela 20. avgusta 1988. godine, velikim mitingom u Titogradu, da bi kulminirala smjenom dotadašnjeg rukovodstva u januaru 1989. godine imala je za crnogorske prilike odlike svojevrsnog društvenog potresa, iako je smjena vlasti izvršena u okviru postojeće komunističke partije. Može se reći da je fenomen AB revolucije veoma kompleksan, jer su glavni akteri tih događaja imali različite pobude i ciljeve. S jedne strane, postojala je nespremnost tadašnjeg rukovodstva Crne Gore da na adekvatan način odgovori na prekompoziciju moći u federaciji i na raspad zemlje. Na drugoj strani, postojala je velika mješavina onih koji su iz različitih želja i pobuda bili za dublje promjene sistema i korjenite reforme.³⁶ Događaji su, dakle, pripremani, medijski i politički, dugoročno, a na talasu dirigovanog populiz-

mlade generacije. Ovi događaji nijesu 'posrbļjavanje' i 'nacionalna rasprodaja' Crne Gore (...) A na šednici Predsedništva CK SK CG, održanoj u maju, sekretar Predsedništva M. Đukanović iznio je sljedeću ocjenu: *Brod izgrađen na Kongresu, ploviće i dalje vodama kongresne politike. Od tog kursa odstupanja nema, a ko će ostati u posadi, pokazaće naredni dani* (V. Koprivica, B. Vojičić, *Prevrat 89*, LSCG, Podgorica, 1994 str. 291-293).

³⁶ Međutim, postoje i mišljenja da je Crna Gora nakon januarskih dešavanja 1989. godine propuštala priliku da „za sva vremena raskrsti sa komunizmom“. J. Markuš, nekadašnji gradonačelnik Cetinja u vrijeme „dešavanja naroda“ i AB revolucije kaže: „Jer umjesto da se ide u višepartizam, krenulo se u više-komunizam, jer nakon januarskih događaja formira se Savez komunista Pokret za Jugoslaviju, a mladi, pametni i lijepi su organizovali kongres Saveza komunista Crne Gore i Momir Bulatović je izabran za predsjednika, a M. Đukanović za sekretara ... Tako se iz komunizma prešlo u neokomunizam“. Podsećajući da se M. Đukanović u „događanje naroda“ uključio tek uoči rušenja bivšeg crnogorskog rukovodstva, Markuš kaže da se u tim danima među revolucionarima svojim aktivnostima posebno isticao njegov brat Aco. „Aco (Đukanović) je imao najveću podršku studenata, i ruku na srce on je bio kolovođa

ma u Jugoslaviji. I mitingaška masa je 1988. i 1989. godine, stoga, dotadašnju crnogorsku vlast prosto smatrala nepotrebnom, čak i preprekom za „ostvarenje sna“. Vještom propagandom, manipulisanjem i korišćenjem naraslih socijalnih problema, korišćenjem snage gomile i mase, usmjeravanjem njihovog revolta, želja i nadanja na tadašnju crnogorsku političku elitu i obilježavajući je time kao krivca za socijalna i nacionalna goruća pitanja u Crnoj Gori manifestovan je do tada neviđen politički spektakl. *AB revolucija, događanje naroda, crnogorski ustanak* – predstavljaju različite nazive za jedan specifičan prevrat u kome su narasli socijalni problemi, porast nacionalizma, teško stanje na Kosmetu i generalno teška političko-ekonomska kriza na prostoru tadašnje SFRJ iskorišćeni za svrgavanje tadašnje crnogorske političke elite, a sve u formi borbe protiv birokratije i *nesposobnosti* dotadašnjeg rukovodstva.

Mediji su vatreno i na udarnim mjestima i samom početku glavnih informativnih emisija pratili pomenuta dešavanja. Propaganda u štampi trudila se da ponudi dobre fotografije, krupne kadrove lica i plakata sa sloganima kao što su oni „Hoćemo oružje!“ „Idemo na Kosovo!“, televizija da prikaže dobre krupne planove i najagilnije mitingaše, sve popraćeno parolama govornika. Na

studenata. On je, po mom mišljenju, najzaslužniji čovjek za ono što su te studentske i omladinske organizacije pokrenule. Isto tako je istina da je tada kao predsjednik Izvršnog odbora Budve S. Marović takođe davao podršku tome. On je čovjek koji nikada nije bio za komunizam. Možemo mi sada da mislimo šta hoćemo.“ Ž. Rakčević, kasnije predsjednik osnovane SDP CG, istakao je da je tokom AB revolucije prevagu odnijela grupacija koja je htjela „da mijenja Crnu Goru i Jugoslaviju u pravcu konzervativnog anticrnogorskog velikodržavnog srpskog projekta nasuprot onih koji su bili za to da Crna Gora slijedi svoje interese. Borba za prevagu je počela u avgustu 1988. dok su na temperaturi od 36 stepeni sa razglasa odjekivale revolucionarne pjesme i parole iskusnih mitingaša sa Kosova. Pred hotelom „Crna Gora“ dijelilo se osvježanje, a titogradski taksisti su mitingaše dočekivali na Bioču i uz sirene dopratili do centra ...“ (*Vijesti*, 20. avgust 2008, strana 3).

godišnjicu januarskog prevrata u Podgorici je održana osnivačka skupština *Reforomskih snaga za Crnu Goru*, na kojoj je prisustvovao i tadašnji savezni premijer A. Marković. Istoga dana u organizaciji *Velike narodne skupštine*, uz prisustvo desetak hiljada učesnika, ispred crnogorske skupštine obilježena je godišnjica januarskih dešavanja. Na skupu je govorio i M. Bulatović koji je istakao da je *osnovna poruka 10. januara 1989. godine neizbrisiva i da je postala istorijska tekovina naroda Crne Gore*.³⁷ Ovakvom izjavom je na sam čin „anti-birokratske revolucije“ izvršen pozitivan tranfer sa termina „istorijski“.³⁸ Glavni zahtjevi tokom anti-birokratske revolucije svjedoče da pokret nije bio anti-sistemska, jer oni nijesu bili upereni protiv komunističkog režima, niti usmjereni na uvođenje demokratskog poretka, već se tražio odlazak konkretne rukovodeće komunističke garniture, ali ne i sistema (videti više u S. Darmanović, *Demokratske tranzicije u Južnoj i Jugoistočnoj Evropi*, doktorska disertacija, Podgorica, 2002.). U tom kontekstu bi se mogla i shvatiti izjava M. Đukanovića, jednog od predvodnika „antibirokratske revolucije“, koji je za „januarski prevrat“ rekao: *To jeste bila borba za vlast, borba kojom je vlast trebalo oduzeti od birokratizovanog rukovodstva i*

³⁷ Na mitingu se između ostalog skandiralo i pjevalo: „Ko to smije da nam dira, Sloba, Mila i Momira“. „Oj Momire naša diko, ne može ti ništa niko“, „Crna Gora rodi Sloba, tog junaka našeg doba“, „Na Lovčenu Njegoš spava najmudrija srpska glava“, „Ko to sinoć Podgoricom prođe, il je Sloba ili Karađorđe“ (V. Koprivica, B. Vojičić, *Prevrat 89*, LSCG, Podgorica, 1994. str. 316). I u ovim i sličnim riječima mogu se uočiti elementi upotrebe propagandne tehnike tj. transferisanja ugleda sa istorijskih ličnosti koje u širem kolektivitetu izazivaju pozitivna osećanja na konkretne, aktuelne političke ličnosti.

³⁸ *Ispada nekako, kao da je sam Njegoš „pisao scenario“ za velike i veličanstvene titogradske događaje ... treba to sada da vidi i čuje jugoslovensko rukovodstvo* (S. Vukmanović Tempo, u intervjuu, „NIN“, januar 1989, specijalno izdanje posvećeno *Sto dana koji su potresli Crnu Goru*, str. 33). Dakle, transferisanjem ugleda istorijske ličnosti („Njegoša“) koja u kolektivnoj svijesti izaziva pozitivno osećanje na „titogradska događanja“ kao „veličanstvena i velika“ može se prepoznati još jedan od primjera upotrebe propagandne tehnike transfera.

vratiti je onome kome po Ustavu pripada: radničkoj klasi i narodu („Pobjeda“, 12. januar 1989, str. 3).

I na ovim primjerima se može uočiti upotreba transfera i etiketiranja prethodnog rukovodstva negativnim terminom „birokratizovani“, a sa druge strane, putem pozitivne retoričke figure „i“ povezivanje novog rukovodstva sa kategorijama koje u kolektivnoj svijesti izazivaju pozitivan odnos i bliskost (poput „ustav“, „radnička klasa“, „narod“). Veliki broj fotografija S. Miloševića, potenciranje problema Kosova, napadi na jugoslovenske komunističke funkcionere koji su bili Miloševićevi protivnici: *izdajnička* rukovodstva Hrvatske i Slovenije, separatiste sa Kosova, autonomaše iz Vojvodine, govorili su jasno o preovlađujućem karakteru prevrata. Iako se odvijao unutar i u sklopu populističke kampanje i bio uglavnom iniciran i organizovan od strane pro-miloševićevih snaga u Crnoj Gori, protestni pokret imao je u sebi izvjesnu dozu heterogenosti jer i za vrijeme prevrata, a i kasnije, nakon ustoličenja na vlasti, u okviru januarskog pokreta postojalo je jezgro koje je bilo okrenuto težnji za dubljim reformama sistema i zahtijevalo da se obaranje prethodne komunističke garniture iskoristi za uvođenje višepartijskog sistema.

Zvanična politika u Srbiji i Crnoj Gori ove događaje ocjenjivala je kao „revolt naroda koji je zbacio režim koji se svrstao u antisrpsku koaliciju“ i onemogućavao da se ustavnim putem izvrši centralizacija u Jugoslaviji, ukine autonomija na Kosmetu i u Vojvodini i izmijeni Ustav iz 1974. godine. Propagandno je „spontano“ okupljanje naroda, radnika, sudenata, mitingovanje, nazivano „antibirokratskom revolucijom“ i okarakterisano kao „događanje naroda“, podrška i solidarnost sa Srbima na Kosmetu (Koprivica/Vojičić, 1994:7)

Može se konstatovati da je zahvaljujući pogoršavanju opšte privredne situacije vješto iskorišćeno opšte nezadovoljstvo u društvu te se populizmom i usmjeravanjem opšteg nezadovoljstva na tadašnje republičko rukovodstvo koje je okrivljeno „za sva zla, za nesposobnost i nesnalaženje“, uspio postići željeni cilj. Propagandno djelujući u formi socijalnih zahtjeva kombinovanih

sa patriotskim apelima, probuđenim nacionalizmom, uspjela se animirati kritična masa neophodna za psihološki pritisak na republiku elitu, koja je godinama uljuljkana u atmosferu nedodirljivosti i blagostanja, bila prosto zatečena i blokirana intenzitetom i brzinom događaja. Manipulisanje masom, stepen organizacije, tempiranje i intenzitet parola i govora ukazuju na moć i uspješnost propagandne kontrole. Pokretanje i animiranje radnika, studenata i ostalih građana pod formom nagomilanih društvenih problema, dodavanjem na tu socijalnu propagandnu osnovu i dešavanja na Kosovu, a potom usmjeravanje svog tog nezadovoljstvo na republiku birokratiju, na njenu nezainteresovanost i nesposobnost da se uhvati u koštac sa tim problemima³⁹, predstavljali su uspješnu propagandnu tehnologiju koja je rezultirala smjenom tadašnje političke elite, ali ne i promjenom postojećeg socijalističkog sistema. Opisujući to vrijeme, V. Pavićević piše da je „...u tzv. antibirokratskoj revoluciji izvršena radikalna smjena vladajućih garnitura u svim sferama i institucijama društva...” (V. Pavićević, 2007:13). Naravno da je dotadašnje komunističko rukovodstvo svojom nedovoljnom energičnošću i nemajući „dara“ za manipulisanje, a koji nije nedostajao oponentskoj struji - u dobroj mjeri doprinijelo svome svrgavanju. Promjena je, dakle izvršena u pogledu rukovodstava na republičkom i lokalnim nivoima, ali sve u okvirima postojećeg SK Crne Gore. Pod pritiskom heterogenog sastava rukovodstva „prevrata“, ali i pod utiskom globalnih promjena u komunističkim sistemima, pripreman je, iako nevoljno, od strane Saveza komunista, teren za uvođenje višepartizma.

³⁹ Marko Orlandić, najviše pozicionirani crnogorski funkcioner, član Predsjedništva CK SKJ, govoreći o optužbama na račun nedovoljne energičnosti tadašnje crnogorske vlasti, piše: „Ima ljudi koji smatraju da smo 11. januara 1989. godine ‘kukavički kapitulirali’ i da smo se ‘predali’. A šta je trebalo i šta se moglo preduzeti u tim danima prevrata? Upotrijebiti oružanu silu protiv sopstvenog naroda za odbranu vlasti! Ne znam crnogorskog funkcionera iz tog perioda koji bi se na tako šta odlučio“. (M. Orlandić, *U vrtlogu*, Montenegropublic, Podgorica, 1997, str. 402.

BUDIMLJE U SKADARSKOM DEFTERU IZ 1485. GODINE

Marijan Premović

In this work we presented the settlements of Budimlja which were listed in the cadastral register of Skadar of 1485. Thanks to this detailed Ottoman document, today we have a complete demographic and economic picture as well as the list of names of inhabitants and their duties. Budimlja has 29 villages, from Zaostar and Babino on north, to Trepča, Šekular and Gornja Rženica on south which are explicitly claimed to belong to Budimlja. Many of these villages kept their names until today.

Osmanski prodori u Gornje Polimlje s kraja XIV i iz prve polovine XV vijeka, po svemu sudeći nijesu uslovlili veće poremećaje i pokrete stanovništva na ovom prostoru. Ni poslije definitivnog turskog osvajanja ove oblasti (1455)¹ nije došlo do značajnih demografskih promjena i prekida u kontinuitetu stanovništva. O tome svjedoči i činjenica da su tu gotovo sva naselja u župi Budimlji, pa i šira područja u Gornjem Polimlju, zadržala ranija imena. Osmanlije su stare srednjovjekovne župe pretvarali u svoje teritorijalno upravne jedinice – nahije, zadržavši pri tom stara imena (Budimlja, Plav). Budimlja nastavlja svoj društveno-politički život i pod turskom vlašću.²

¹ Б. Шекуларец, *Берански крај до краја средњег вијека*, Токови 2, Беране 2009., 110.

² S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974., 73 – 91; М. Дашић, *Друштвено – политичке прилике на територији данашње сјевероисточне Црне Горе од друге половине XV до краја XVII вијека*, Историјски записи 1 – 2, Титоград 1986., 23 – 24.

U prvoj polovini XV vijeka izgleda da je bilo i izvjesnog doseljavanja sa Kosova i Metohije u oblast Gornjeg Polimlja. Predanje kazuje da su Vojinovići u sušednu Trepču došli sa Kosova i novom naselju dali ime po kosovskoj Trepči, kao uspomenu na svoju napuštenu Trepču. Sušedi su ih oduvijek smatrali starošediocima.³ O ovom predanju nemamo potvrde u pisanim izvorima, mada može da bude idikativno da je bilo nekih preseljavanja sa Kosova u Gornje Polimlje.

Osmanlije su vršile katastarske popise naših zemalja i tako je došlo do diobe i smanjenja seoskih atara i uvećanja broja seoskih naselja. Tako na teritoriji sela Goražde kao posebna naselja izdvajaju se krajem XV vijeka sela: Gornje i Donje Zgrade, Jahodole i Dinje.⁴

Sva naselja nahije Komnin pripadala su ličnom pošedu sandžakbega – hasu. I pored toga što je zvanični naziv nahije Komnin, vjerovatno prema ličnom imenu, u turskom popisu iz 1485. godine navodi se da sela pripadaju Budimlji, što znači da se ime župe očuvalo kao oblasni naziv. Nahija Komnin imala je 29 sela, od Zaostra i Babinog na ševeru, do Trepče, Šekulara i Gornje Rženice na jugu.⁵ Mnoga sela sačuvala su se do danas, a

³ М. Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, Гласник Цетињских музеја књ. VI, Цетиње 1973., 183.

⁴ Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи 5, Пријепоље 2002., 70.

⁵ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, 73 – 91; Za našu srednjovjekovnu istoriju najveći značaj imaju popisni (katastarski) defteri (tahrîr defterleri). Postoje dvije vrste popisnih deftera: detaljni (müfassel) i sumarni (icmâl, mücmel) defteri. Pulaha ističe da je Skadarski defter iz 1485. godine štampan prema tipu detaljnih deftera (müfassal). Pomenuti defter pruža nam dragocjene podatke za Budimlju, omogućuje da se odgovori na važna pitanja o gustini naseljenosti, porijeklu stanovništva, vrsti porodica, zanimanjima, o ekonomskoj osnovi života i ekonomskom stanju stanovništva,

zahvaljujući dragocjenim istraživanjima akademika Mitra Pešikana poznat nam je veliki broj njihovih imena i položaj.⁶ Na sela nahije Komnin neposredno su se nastavljala ona iz nahije Zla Rijeka.⁷

Turski defteri popisuju poreske glave (muško stanovništvo), neoženjene i udovice. Stanovništvo koje je iz određenih razloga oslobođeno poreza (sokolari, derbedžije i drugi) ne ulaze u

o prinosima i prihodima, o povlašćenom sloju. Up. S. Rizaj, *O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis 1 – 2, Beograd 1980, 106 – 126; Pod Osmanlijama Budimlja ostaje u domenu carskog hasa, a pod tim imenom prvi put se pominje 1597. godine. Б. Шекуларац, *Берански крај до краја средњег вијека*, 110.

⁶ Za istorijsko–geografska istraživanja i proučavanja sastava stanovništva na području Polimlja nezaobilazni su radovi lingviste akademika Mitra Pešikana. Bio je veliki znalac jezika, umio je da identifikuje po čemu je šta nazvano. М. Пешикан, *Зетско – хумска – рашка имена на почетку турског доба*, Ономатолошки прилози IV, Српска академија наука и уметности, Београд 1983., 1 – 135, 75 – 82 (нахија Комнин).

⁷ U Skadarskom defteru iz 1485. godine u nahiji Zla Rijeka upisano je 12 sela i to: **Ceranchova** (*Crešljevo*), **Zabrda** (*Zabrđe*), **Slatina** (*Slatina*), **Gludi** (*Kralje*), **Sevaca** (*Seoca*), **Bozhiq** (*Božiče*), **Podi** (*Pode*), **Juxihilat** (*Andželate*), **Brovishova** (*Prvoševine*), **Gjoliq** (*Đulići*), **Cacuni** (*Cecuni*), **Kotosi** (*Konjusi*). Gotovo sva sela popisana u nahiji Zla Rijeka postoje i danas pod istim imenom ili nešto izmijenjenim imenima u andrijevačkom kraju, zahvatajući prostor od Lukina vira s obje strane Lima uzvodno do Sućeske i u slivu rijeke Zlorečice. Čitava nahija imala je 228 upisanih domova po domaćinima, kao i 30 bečarskih (samačkih) i 12 udovičkih kuća. Nahija Zla Rijeka, kao i njoj sušedne, bila je has Skadarskog sandžakbega, koji je ubirao godišnji prihod 15.837 akči. S. Pulaha, *Defteri i registritim të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, 112 – 119; Imena i položaj ovih naselja donosi М. Пешикан, *Зетско – хумско – рашка имена на почетку турског доба*, Ономатолошки прилози IV, 1 – 135, 84 – 85.

popis, tako na osnovu deftera možemo govoriti o broju popisanih stanovnika, a ne o ukupnom broju stanovnika ove popisane teritorije.⁸

<i>Skadarski defter 1485. g.</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj neoženjenih</i>	<i>Broj udovica</i>	<i>Ispendža</i>	<i>Ukupan prihod</i>
Trg Budimlja	29	10	7	1105 akči	8863 akči
Selo Šekular	30	10	2	1012	7460
Papranište	39	12	3	1293	2948
Peknik	23	10	2	837	2339
Borovca	8	3	/	275	744
Zabarana	8	3	/	250	773
D. Zagradina	18	8	/	600	1672
Vojnička	32	10	3	1168	3226
Buče	29	6	2	887	2168
Gošin	4	/	/	/	436
Podstrane	26	5	2	787	2424
Mačta	18	3	2	537	2086
Dapsić	33	8	3	1043	2420
Kaludri	11	4	2	367	1380
Črnovrh	7	2	2	237	1250

⁸ O značaju osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora videti: E. Мильковић, *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију – могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*, Теме 1, Ниш 2010, 363 – 373.

U defteru na prvom mjestu bilježena su imena poreskih obveznika, a na drugom kao bliža odrednica stajala su imena njihovih očeva ili srodnika. Za razliku od vladarskih povelja, đe nema ženskih imena, u deftere su upisivane udovice koje su bile nosioci poreskih obaveza.

Babina	27	10	2	937	2205
Goražde	37	10	1	1181	2688
Tihodol	14	1	1	381	1151
Dragosava	15	2	1	481	1335
Din	6	1	1	181	730
G. Zagrad	24	9	1	831	2353
Vrapotok	29	8	4	949	2581
Čaglavina	5	1	1	156	738
Trepča	43	10	7	1362	3204
Rženica	24	5	2	737	2608
Zaostro	28	10	2	962	2418
Parica	8	2	1	281	862
Lumenica	10	7	2	437	966
Zagorje	33	10	1	1081	2915
Velid	/	/	/	/	150
Ukupno jedan trg, sela 29	618	179	57	20355	62088

Tabela I prema popisnom defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine

Prema ovom defteru, podaci vezani za sela Budimljanske nahije daju ukupan broj domaćina – muškaraca, broj kuća, ukupan broj udovica i ukupan broj neoženjenih. Nakon toga, dati su podaci o naturalnim i novčanim iznosima koje su stanovnici sela bili obavezni da plaćaju. Domaćini Budimlje imali su obavezu da godišnje plaćaju na ime ispendže (glavarina, lični porez), taksu u iznosu od 25 akči (turska novčana jedinica). Samačka (bečarska) domaćinstva sigurno su bila manje zadužena od

ostalih. Udovička domaćinstva bila su oslobođena drugih poreza, izuzev ispendže koja je iznosila 6 akči godišnje.⁹

S obzirom na to da je popis imao fiskalni cilj, logično je pretpostaviti postojanje velike zainteresovanosti turskih vlasti da njime obuhvate sve nosioce poreskih obaveza. Sigurno da je kvalitet podataka o registraciji poreskih obaveznika morao biti visok.

Kao što se vidi iz tabele I, u nahiji Budimlji dominiraju sela srednje veličine. Ima jedan broj malih sela (9), dok velikih naselja nema.¹⁰

Izgleda da ovim popisom nijesu obuhvaćena sva domaćinstva nahije Budimlje. Napomena popisivača stoji da ostali stanovnici sela Lumenica i Gošin, osim upisanih domaćinstava ova dva sela, nijesu „došli na upis“. Zanimljivo je istaći da je selo Veliđ sasvim bez stanovnika, jedino je upisan prihod od sela.¹¹

Krajem XV vijeka prvo i glavno mjesto u Budimlji bilo je samo naselje Budimlja sa prihodom trga i globa u iznosu 4.200 akči. Ovo mjesto imalo je 46 kuća i ukupan prihod od 8.862 akče.¹²

⁹ S. Rizaj, *O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine*, 115 – 116; M. Јовановић, *Тачност података и контрола*, Насеља и становништво у области Бранковића 1455. године, Београд 2001., 279 – 289.

¹⁰ Види: Типологију села даје М. Маџура, *Насеља и насељеност*, Насеља и становништво у области Бранковића 1455. године, 195 – 206; Патулјаста села (0 – 5), mala sela (6 – 20), srednja (21 – 81), velika (81 i više domaćinstava).

¹¹ S. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485.*, 80, 90.

¹² S. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485.*, 73 – 74; Budimlja je bila trg u kontinuitetu do kraja XVI vijeka, što je svakako pogodovalo procesu urbanizacije i pojavi ljudi koji se bave zanatima i trgovinom kao pretežnim zanimanjima. Na taj način biće odvojeni od agrarne proizvodnje. Od kraja XVI vijeka trg sve više opada i gubi značaj trgovačkog središta. O urbanizaciji videti: С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007., 119 – 125; Ур. Д. Ковачевић – Којић, *Пљевља у урбанизацији Полимља и Горњег Подриња*, Гласник Завичајног музеја, књ. 2, Пљевља 2001., 21 – 26.

Prema popisu Skadarskog deftera iz 1485. godine Budimlja je imala muslimansku zajednicu od četiri kuće koju su predstavljali: Širmerd, Ramazan, Karadža i Kurto. Riječ je o turskim činovnicima koji su ovđe došli sa ciljem da organizuju vlast. To potvrđuju i njihova imena. Popisani domaćini uglavnom nose slovenska imena, mada ima i nekoliko njih sa neslovenskim hrišćanskim imenima. Među stanovnicima pominju se tri došljaka, sedam udovica, jedan bogalj, jedan kožuhar, jedan sin popa, jedan pop. U selu je Uglješa, Pekulin sin, imao obavezu da kao vojnik džebe-lija (teški oklopnik na konju) ide u rat sa grupom pomoćnika jamaka, koju su činili: Vuk (sin Radonje), Radič (sin Vukmira), Dimitrije (sin Selaka), Božidar (sin Todora), Vukča (sin kaluđera), Radoslav (sin Vihića, iz sela Jahodol) i Ivan (sin Vuksana). Vojnike i jamake poimenično sriječemo još u nekim budimljanskim selima: Goraždu, Šekularu, Zaostru, Bidiću i Pekniku.¹³

Jedan vijek kasnije, u popisnom defteru Skadarskog sandžaka iz 1582/83. godine, u Budimlji je bilo svega 55 domaćinstava. Zanimljiv je podatak da u popisu ovog mjesta nema ni jednog muslimana.¹⁴

Ovo potvrđuje naše mišljenje da su one četiri muslimanske kuće turskih činovnika useljeničke i privremenog karaktera. U Budimlji dugo poslije uspostavljanja turske vlasti nije se mijenjala etnička struktura i zadržan je slovenski karakter.

¹³ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, 73 – 74, 412 – 413; М. Премовић, *Вojнуци Будимље у Скадарском дефтеру 1485. године*, Токови 1, Беране 2010., 255 – 259, где је наведена старија литература о војницима; Lingvističku analizu imena popisanim u ovom defteru vidi: М. Пешикан, *Зетско – хумска – рашка имена на почетку турског доба*, Оноματοлошки прилози IV, 75 – 82; Д. Дошљак, *Стара имена из Горњег Полимља и Бихора*, Токови 1, Беране 2008, 149 – 154; Исти, *Стара лична имена*, Даниловград, 2010.

¹⁴ *Историја Црне Горе III/1*, Титоград 1975., 527 (М. Васић).

Iz popisnog deftera 1485. godine mnoga sela zadržala su svoja imena i danas, ali nekoliko njih pod tim imenom više ne postoje. Zaostro – i danas je tako; Babina –sadašnje selo Babino; Drago-sava – i danas je tako; Mačte – današnje selo Mašte; Goražde – javlja se još u Svetostefanskoj hrisovulji (1314 – 1316) i to ime očuvalo se i danas; Budimlja – i danas postoji selo Budimlja; Velid – današnje selo Velide; Lumenica – današnje selo Lubnica; Črno-vrh – današnje selo Crni vrh; Dolina Zagradina i Gorni Zagrad – današnja su sela Gornje i Donje Zgrade; Dapsić – danas Dapsice; Peknik – današnje selo Petnjik.¹⁵

Lug i Bečaca – zajedno upisani lokaliteti, sa napomenom da je to jedno naselje, čije je drugo ime Varapotok sa tri mahale kako je bilo upisano u osnovnom popisu, to su sela Pešca i Gornji i Donji Lužac koja se nastavljaju jedno na drugo, a ne selo Luge, kako navodi Pulaha, koje se nalazi na suprotnoj strani Lima;¹⁶ Buče – i danas je tako; Zagorje – i danas je tako; Borovca – današnje selo Rovca; Ržanica – sadašnje selo Donja Ržanica; Vojnička – današnje selo Vinicka; Trepča – i danas je tako; Kaludri – današnje selo Kaludra; Šekular – javlja se u Svetostefanskoj hrisovulji, selo se i danas tako zove;¹⁷ Din (ili Dejn) – pripada očito grupi poličkih sela i zaselaka, njegov trag sačuvao se u toponimu Dinje;¹⁸ Tihodol – staro selo Jahodole pominje se u XIX vijeku, danas je Jodole.¹⁹ Čaglavina – današnje selo

¹⁵ Imena i položaj ovih naselja donosi M. Pešikan, ispravljajući na više mjesta čitanje S. Pulahe. Vidi: M. Пешикан, *Зетско – хумска – рашка имена на почетку турског доба*, Ономатолошки прилози IV, 78 – 79.

¹⁶ S. Rizaj navodi da je Pulaha pogrešno pročitao ovo naselje kao Vrapotok, i da se to čita kao Rapotok. S. Rizaj, *O defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine*, 116.

¹⁷ M. Пешикан, *Зетско – хумска – рашка имена на почетку турског доба*, Ономатолошки прилози IV, 78 – 79.

¹⁸ P. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935., 176 – 177.

¹⁹ S. Pulaha selo Jahodol čita jednom kao Tihodol, a drugi put pogrešno kao Pečodol. Spominje selo Jahodole M. Ђ. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*, Гласник Српског ученог друштва, књ. V, св. XVII, Београд 1867., 67 – 76.

Glavaca, severozapadno od Berana, na starijim kartama Glavač, Pulaha ga je očigledno pročitao sa zamjenom slogova.²⁰

Neka sela u popisu bilo je teže ubicirati. Tako, selo koje je zabeleženo u defteru kao Zabarana, između Ržanice i Rovaca, nije današnje Berane kako navodi S. Pulaha. Tačna je ubikacija dr Gordane Tomović koja navodi da je to Bijedanaj, zaselak na istoimenom potoku u selu Donja Rženica, pod brdom Zarude.²¹

Selo Gošin, za koje popisivač kaže da pripada Bihoru, nijesam mogao preciznije da ubiciram, to je naselje svakako u blizini grada Bihora.²² Papranište je današnje selo Pračevac; Podstrane je današnje selo Bastahe; Parica je današnje selo Parike.²³

Najveći broj naselja vodi porijeklo iz srednjeg vijeka, po ličnim imenima, ili po odlici nekog terena. Selo Budimlja u ime-nu čuva uspomenu na srednjovjekovnu župu i episkopsko šedište, po jezičkoj tvorbi je pridjevska izvednica od slovenske rije-tke osnove Bud, od koje potiču imena Budin – Budim, Budi-mir, Budislav.²⁴ Posesivni pridjev za ženski rod bio je Budimlja, koji je, kao posljedica još uvijek nestabilnog pravopisa XII i XIII vijeka, zabilježen u izvorima kao Budimla ili Budimlja.²⁵

²⁰ Г. Томовић, *Жупа Будимља*, 71.

²¹ S. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485.*, 77; Г. Томовић, *Жупа Будимља*, 71.

²² S. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485.*, 80; O problemu ubiciranja sela vidi: Р. Новаковић, *Историјско – географске прилике*, Насеља и становништво у области Бранковића 1455. године, 65 – 71.

²³ Ova naselja su ubicirana zahvaljujući dragocjenoj pomoći dr Gordane Tomović, na čemu joj ovom prilikom još jednom najtoplije zahvaljujem.

²⁴ М. Пешикан, *Зетско – хумска – рашка имена на почетку турског доба*, Ономатолошки прилози IV, 1 – 135, 15 (Будин из Жичке повеље); Исти, *Зетско – хумска – рашка имена на почетку турског доба*, Ономатолошки прилози V, Српска академија наука и уметности, Београд 1983, 1 – 182, 123 (Основа Буд –).

²⁵ П. Ивић – В. Јерковић, *Палеографски опис и правопис Дечанских хрисовуља*, Нови Сад 1982., 58, 62.

U literaturi su postojala osnovna kolebanja oko naziva župe – Budimlje ili Budimlja, koja su nastala zbog različitog oblika naziva starog i današnjeg sela,

Jedno od starijih sela je Petnjik, ime ovog sela je slovenskog porijekla, a nastalo je po fizičko–geografskim osobenostima njegovim (pećinama).²⁶ Goražde vodi porijeklo od starog slovenskog ličnog imena Gorazd.²⁷ Selo Bastahe vjerovatno je dobilo ime po bastasima, tako su se nazivali vlaški nosači – kiridžije – koji su od Brskova za župu Budimlju obavljali određeni saobraćaj.²⁸ Kaludra označava mjesto đe je bio ženski manastir ili pošed neke kaluđerice.²⁹ Selo Ržanica najvjerovatnije je ime dobilo po gajenju raži u ovome kraju.³⁰ Selo Pešca dobilo je ime po pješčarama, koje prekrivaju najveći dio seoskog atara. Selo Lužac je ime dobilo po lugovima uz Bistricu. Selo Buče svojim imenom podseća na nekadašnju obraslost bukovim drvećem.³¹ Ime sela Vinicke sigurno podseća na nekadašnju njegovu vezu sa gajenjem vinove loze (i vinom).³² Selo Dragosava ime je dobilo po ličnom imenu, ili po dobrom kvalitetu zemljišnih površina i povoljnom položaju. Selo Zagrađe dobilo je ime po položaju jer leži iza brda

najčešće kao Budimlje, rede kao Budimlja. Prisvojni pridjev od imena Budimlja, u izvorima budiml'ski, izgovarao se budimljski, što bi danas dalo budimski. Zato se u naučnoj literaturi belježe različito – kao budimljanski ili budimaljski. Г. Томовић, *Жупа Будимља*, 64.

²⁶ М. Брајактаровић, *Село Петњик*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. 19, Београд 1986., 182.

²⁷ Видјети: М. Премовић, *Средњовјековно село Горажде у Будимљанској жупи*, Токови 2, Беране 2010. (у штампи).

²⁸ М. Барјактаровић, *О именима два села из Горњег Полимља*, Гласник Одјељења друштвених наука 16, ЦАНУ, Подгорица 2004., 301 – 309.

²⁹ М. Грковић, *Антропонимија и топонимија*, Насеља и становништво у области Бранковића 1455. године, 676.

³⁰ Р. Бакић, *Насеља Горњег Полимља*, Токови 2, Беране 2008., 114.

³¹ Р. Вешовић, *Племя Васојевићи*, 158 – 159, 167 – 168; М. Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, 172.

³² Да је било винограда у овом дијелу Polimlja потврђује нам и то што се у selu Docu (пored samog manastira Ђурdevih stupova) dio seoske zemlje naziva Vinogradište, а u selima Budimlji i Lužcu djelovi zemljišta nazivaju se Vinogradi. М. Брајактаровић, *О (неким) географским именима у делу горњег Полимља (западно од Берана)*, Глобус 28, Београд 2003., 67.

Gradac. Selo Lubnice dobilo je ime najvjerojatnije po „lubovima“ kore jele ili smrče, kojom su pokrивane kolibe i zgrade uopšte.³³ Ime sela Šekular može se reći da je veoma staro, potiče iz prijeslovenskog doba, izvorno je romansko – vlaško. Ime Šekular, kao i drugi neslovenski toponimi sa njegovog područja, jasno pokazuju da je ovaj kraj bio naseljen i prije slovenskog naseljavanja.³⁴ Od apelativa glava postalo je ime sela Glavaca. Crni vrh po orografskom nazivu vrha.³⁵

Imena sela dragocjena su jer mogu mnogo toga da otkriju. Neka imena sela govore o nekadašnjim odnosima, privređivanju (Vinicka), načinu stanovanja (Lubnice), saobraćanju (Basta'e) i ishrani (Ržanica).

Na osnovu dažbina (taksi) iz Skadarskog deftera 1485. godine, saznajemo šta se gajilo u svakom selu Budimlje. Od žitarica gajene su: pšenica, zob (ovas), ječam, raž, proso i bilje, čiji su plodovi služili za ishranu. Zemljoradnici u Budimlji, pored žitarica, sijali su mahunasto bilje, odnosno leguminoze. Od industrijskog bilja

³³ Р. Вешовић, *Племя Васојевући*, 158 – 177.

³⁴ М. Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, 166; Р. Бакић: *Горње Полимље: природа, становништво и насеља*, Никшић – Андријевица 2005., 436 – 442.

³⁵ М. Грковић, *Антропонимија и топонимија*, 636, 674.

Postoji legenda o postanku imena nekih sela, a vezana je za Sibirjanin Janka i Nejakog Sekula. Naime, poslije propasti na Kosovu, Sibirjanin Janko bježao je preko ovih krajeva, sa njim je bio Nejaki Sekule. Silazeći u samu župu do Lima, probudio se Nejaki Sekule, pa se to mjesto otuda i prozvalo Budimlja. Njih dvojica idući dalje, jedva su od umora stigli do susjednog mjesta, zbog toga je nazvano Dospice (danas Dapsice). Prelazeći preko susjednog naseljenog mjesta u njemu su našli petoro braće, to jest „pet njih“. Po tome je to naselje nazvano Petnjik. Kada su dospjeli u rječnu zaravan morali su da se odmore jer su im mazge bili umorne i gladne, pa su počele da ržu. Po tome se ta zaravan i nazvala Rženica. Polazeći dalje zateklo ih je na putu nevrijeme, pa su mazge morale da rove (gaze i riškaju snijeg) ne bi li našle štogod trave ispod snijega. Zbog toga je selo Rovca dobilo ime. Vidi: М. Барјактаровић, *Легенда и истина о једном старом путу*, Гласник института Српске академије наука и уметности IX – X, Београд 1960 – 1961., 219.

jedino se uzgajao lan. Svako selo plaćalo je porez na povrće, a ukupni prihodi od povrća za nahiju Budimlje iznosili su 944 akče.³⁶

Zanimljivo je da u turskom defteru iz 1485. godine porezom na voće jedino su bile zadužene Čaglavina (6 akči) i Trepča (10 akči). Pored pomenutog poreza na voće, zanimljivo je istaći da je Trepča bila zadužena i posebnim porezom u iznosu od 30 akči na prihod od šljiva. Treba reći da je Trepča jedino selo u Gornjem Polimlju koje je plaćalo porez na prihod od šljiva.³⁷ Jedno od važnijih zanimanja srednjovekovnih Budimljana bilo je i pčelarstvo. Iz deftera saznajemo da je svako selo plaćalo porez na pčele. Ukupan prihod od svih sela iznosio je 852 akče.³⁸

Po obodu i dnu Beranske kotline sela su ovako raspoređena: severno i severoistočno od Berana: Budimlja, Zagrađe, Goražde, Dinje, Jodole, Mašte, Dragosava i Babino; istočno i jugoistočno od Beran sela Petnjik, Dapsiće i Zagorije; južno Rženica (Donja Rženica), Bijedan, Rovca, Kaludra, Šekular. Na lijevoj strani Lima, a sjeverozapadno od Berana, bila su naselja: Zaostro, Veliđe, Glavaca, Lubnice, Parike i Crni vrh; zapadno i jugozapadno od Berana pokraj Lima: Lužac (danas Gornji i Donji), Pešca, Buče, Vinicka, Trepča.³⁹

³⁶ S. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485.*, 73 – 91.

³⁷ *Isto*, 88; U srednjem vijeku pravila se razlika između šljiva, jedne se nazivaju bijele, a druge crne. Vidi: M. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Београд 1973., 168.

³⁸ S. Pulaha, *Defteri i registrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, 73 – 91; Nahija Budimlja bila je sandžak – begov has, ali u nekim selima: Pekniku, Babinu, Goraždu, Dragosavi i Ržanici postojale su i hasa livade, posjedi koje je spahija mogao sam obrađivati ili ih ustupiti, po slobodnoj pogodbi, na obrađiva-nje drugom licu. Ove hasa – livade nisu spadale u rajinsku zemlju, već je spahija njima mogao raspolagati dok je bio timarlija. Ukupan godišnji prihod sa ovih hasa – posjeda bio je procijenjen na 380 akči. *Isto*, 73 – 91.

³⁹ М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књига ССХИХ, Географски институт, књига 11, Београд 1957., 104; Г. Томовић, *Жуна Будимља*, 71.

O RAZVOJU KULTURE U CRMNICI

Savo Lekić

The author deals with the history of culture in Crmnica from the earliest days until today. He mentions data related to founding of a library, initiation of newspapers and magazines, cultural monuments, forms of cultural-educational organizing and literal activity.

„Kultura je prozrak Crne Gore u cjelosti,
glas njena bića i uspravnog hoda kroz
vremena i nevremena... Crnogorska kultura živi
izvorno u mozaiku višekulturnom na tlu
Crne Gore. Tu je i bogatstvo: neodoljiva
strujanja sa svih strana – od starine do naših dana.“

Čedo Vuković

Krajem 18. i početkom 19. vijeka u Crmnici, kao i u ostalim oblastima Crne Gore, osećaju se ideje prosvijećenosti i otvaraju novi vidici. Razvojem pismenosti i obrazovanja postepeno su stvarani preduslovi za prosvječivanje naroda. Usmena narodna književnost, koja je i na ovom području stvarana u proteklim vjekovima, bila je od velikog značaja za očuvanje tradicije,

neprestanu borbu za slobodu i junačke podvige predaka. Na šednicima su odzvanjali zvuci „divnijeh gusala“.

U prošlosti su na ovom području organizovani masovni skupovi za vrijeme proslava državnih i religioznih praznika. Uobičajeni oblici kulturno-prosvjetnog organizovanja bili su: kola, veselja, šednici, guslarske večeri, sportska nadmetanja. Skupovi su organizovani za pojedina sela, bratstva i za šire područje. Masovna okupljanja naroda bila su o Petrovu dne na Cetinju ispred Cetinjskog manastira i u Crmnici na Virpazaru, Brčelima i drugim selima. Česte su bile posete manastirima u Brčelima, koji su bili rasadnici pismenosti i kulture i šedišta znamenitih crnogorskih ličnosti. Svi ti oblici okupljanja imali su veliki značaj za očuvanje tradicije i podizanje obrazovnog i kulturnog nivoa naroda. Na taj način razvijen je patriotizam i svijest za očuvanje tradicije, o čemu su ostavili zapažanja mnogi stranci koji su boravili u Crnoj Gori. „Crnogorac do obožavanja voli svoju tradiciju“ ističe znameniti pisac i prijatelj Crne Gore P. A. Rovinski u svom djelu „Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti“ (tom II, str. 156).

Od tridesetih godina 19. vijeka počinje osnivanje škola, a samim tim i sve organizovaniji rad na obogaćivanju raznih oblika kulturno-prosvjetne djelatnosti. Osnivanje čitaonica i biblioteka, pokretanje listova i časopisa, podizanje i očuvanje spomenika materijalne i duhovne kulture, aktivnost kulturno-umjetničkih društava, književni rad i publicistička djelatnost u znatnoj mjeri doprinose kulturnom razvoju ovog područja.

Osnivanje i djelatnost biblioteka i čitaonica

U srednjem vijeku dominantnu ulogu u razvoju pismenosti i obrazovanja imala je crkva. U crkvama i manastirima osnivane su knjižnice i odvijala se prepisivačka djelatnost. U Brčeoskom manastiru, u doba kraljice Jelene Balšić, postojala je bogata

knjižnica, u kojoj je, pored klerikalnih, bilo i knjiga profanog sadržaja. Veći broj knjiga iz ove knjižnice, u Njegoševo vrijeme, prenešen je na Cetinje. Sačuvano je predanje da je u Brčelima postojala knjižnica i u doba Šćepana Malog. Uostalom, poznato je da su Brčeoski manastiri od 15. pa do kraja 19. vijeka igrali važnu ulogu u političkom i kulturnom životu Crne Gore. Tu je oktobra 1832. godine Njegoš otvorio prvu regularnu školu za obuku sveštenika i vojnih starješina, u kojoj je nastavu, u trajanju od sedam mjeseci, izvodio užički episkop Nikifor Maksimović Vukosavljević. U naznačenom periodu u Brčelima su boravile znamenite ličnosti: kraljica Jelena Balšić, njen sin Balša III, Šćepan Mali i vladike Sava Petrović i Arsenije Plamenac.

Centri duhovnog i kulturnog stvaralaštva bili su manastiri i crkve na ostrvima Skadarskog jezera: Starčevo, Beška Gorica, Tophala, Moračnik. Ove crkve i manastiri bili su, u stvari, zadužbine crnogorske dinastije Balšića. U njima su postojale skriptorije za prepisivanje crkvenih knjiga. U 14. vijeku u skriptoriji na Starčevu nastala su dva najznačajnija stara rukopisa: *Prolog* (nalazi se u državnoj biblioteci u Berlinu) i *Četvoroevangelje* (u biblioteci Marciana u Veneciji). Važan prepisivački centar u 15. vijeku bio je u Beškoj Gorici, u kojem su nastali rukopisi: *Šestodnevnik* (1439-1440), koji se nalazi u manastiru Savina, i *Gorički zbornik* (1441-1442), koji se čuva u Srpskoj akademiji nauka u Beogradu. Ovaj zbornik pisao je monah Nikon Jerusalimac. Zbornik sadrži prepisku Jelene Balšić i monaha Nikona, a obuhvata „književni izraz dva lica iz različitih državnih slojeva, ali sa istovjetnim preokupacijama i istovjetnim estetskim doživljajima jedne vladarke i jednog monaha duhovnika“.¹

Osnivanjem škola na ovom području počinje nova stranica u razvoju biblioteka i čitaonica. Umjesto crkava i manastira, škole postaju središta kulture. U njima se osnivaju čitaonice i biblioteke i okupljaju ljubitelji i poštovaoci knjige.

¹ *Sto godina Barske narodne čitaonice (1881-1981)*, Bar 1981, str. 12.

Prva čitaonica na području Crmnice osnovana je septembra 1886. godine na Virpazaru. Nju su osnovali crmnički glavari, sveštenici i trgovci: vojvoda Mašo Đurović, serdar Savo Plamenac, pop Niko Jovanović, pop Luka Vukosavović, pop Mićo Ulićević, pop Savo Vukosavović i trgovci Filip Ljumović i Simo N. Popović. Predsjednik je bio serdar Savo Plamenac. Čitaonica je bila pretplaćena na sljedeće listove i časopise: *Javor*, *Zastava*, *Srpski list*, *Starmali*, *Ustavnost*, *Videlo*, *Glas Crnogoraca*, *Dnevnik*, *Srpstvo* i *Odjek*. Godišnja članarina iznosila je 12 perpera. Mitropolit Sava Kosanović poklonio je čitaonici 18 primjeraka knjiga. Čitaonica je prestala sa radom 1903. godine, a ponovo je obnovljena 1911. godine pod nazivom Crmničko-virska čitaonica, čiji je predsjednik bio pop Joko Gojnić, potpredsjednik Filip Živanović, sekretar Jovan Vrbica, blagajnik Jošo Ulićević i ekonom Risto Stanić. Imala je 80 članova, a bila je pretplaćena na 16 listova. Prva seoska čitaonica u Crmnici osnovana je 1904. godine u Podgoru. Inicijatori za otvaranje čitaonice bili su: Rado Hajduković, Marko Vukanović, Marko Vujačić, Miloš Vukmanović i Savo Hajduković. Predsjednik je bio Marko Vujačić, učitelj, a knjižničar Vaso Vukmanović. Imala je 13 dobrotvora, 30 članova osnivača i novčana sredstva u iznosu od 600 kruna. Bila je smještena u zgradi osnovne škole. Knjižni fond bio je dosta skroman. Nije sačuvan ni jedan primjerak knjiga, listova i dokumenata Crmničko-virske i Podgorske čitaonice.²

Na osnovu naredbe Ministarstva prosvjete Crne Gore sve škole bile su obavezne da osnuju biblioteke i čitaonice, a ministar prosvjete i crkvenih djela Jovan S. Plamenac zahtijevao je od škola donošenje pravila o radu biblioteka i čitaonica. Cetinjska čitaonica koja je osnovana 4. februara 1868. godine pokretala je mnoge kulturne aktivnosti i služila kao model za osnivanje čitaonica u Crnoj Gori.

² *Sto godina Barske narodne čitaonice (1881-1981)*, Bar 1981, str. 17, 18, 19.

Biblioteke i čitaonice koje su na ovom području osnivane u međuratnom periodu, uz saglasnost i strogu kontrolu tadašnjih državnih organa, bile su u funkciji političkih partija, u prvom redu Komunističke partije. Tako je godine 1934. u Podgoru osnovana biblioteka i čitaonica, koja je radila do 1941. godine. Pred sami rat u prostoriji biblioteke bilo je smješteno oružje. Biblioteka je 1935. godine iz školske zgrade preseljena u jednu kuću u Rudinama, u istom selu. Prema izvještaju iz 1939. godine imala je 43 člana i 149 primjeraka knjiga. Predsjednik biblioteke bio je sveštenik Luka Vukmanović, a sekretar Vukan Vukanović. Pravila biblioteke imala su 28 članova. Naredbom režima bilo je zabranjeno nabavljanje knjiga, listova i časopisa „propagandističkog i antinacionalnog karaktera“.

Čitaonica na Virpazaru osnovana je 1921. godine. Godine 1931. u Komarnu je osnovana Komaransko-trnovska knjižnica i čitaonica, čiji je predsjednik bio potpukovnik Luka Vujović, potpredsjednik Božo Lekić i sekretar Dušan Vujović. Narodna knjižnica i čitaonica u Limljanima osnovana je 8. februara 1932. godine, čiji je predsjednik bio Lazar Milić, a sekretar Marko Darčević. U Brčelima je 12. marta 1933. godine osnovana knjižnica i čitaonica, čiji je predsjednik bio pop Joko Gojnić, a sekretar učitelj Ivo Rolović. Njen rad je bio pod strogom kontrolom prosvjetnih i državnih organa. U izvještaju od 31. decembra 1939. godine navodi se da je za potrebe čitaonice nabavljen radio-aparat za 3.300 dinara. Te godine nabavljen je radio-aparat i u čitaonici Komarno. Kako su knjižnice i čitaonice bile pod strogim nadzorom režima u periodu prodiranja novih revolucionarnih ideja, to je prema buržoaskom režimu raslo nezadovoljstvo omladine, koja je svesrdno prihvatila nove ideje.

U periodu od 1932-1940. godine otvorene su čitaonice u Dupilu i Boljevićima (1932). Biblioteka i čitaonica u Boljevićima imala je 60 članova. Čitaonica u Kruševici osnovana je 1938. i ponovo u Limljanima 1940. godine.³

³ Dr Đ. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u CG 1918-1941*, Cetinje 1982, str. 62, 63-70.

Poslije oslobođenja 1945. godine osnivaju se biblioteke i čitaonice u većini sela na području Crmnice: 1946. god. osnovana je biblioteka i čitaonica „Milo Damjanović“ u Sotonićima sa 500 primjeraka knjiga, a u oktobru iste godine u Godinju sa 260 primjeraka. Godine 1947. osnovane su biblioteke i čitaonice u Donjim Seocima, Dupilu, Boljevićima i Mačugama. Biblioteka „Dušan Marović“ na Virpazaru osnovana je 1947. godine pri osnovnoj školi, a od naredne godine nastavila je rad kao samostalna ustanova. Raspolagala je sa 900 primjeraka knjiga. Posao knjižničara obavljala je Jelena Panić. U 1958. godini u opštini Virpazar radilo je 14 biblioteka (11 narodnih i 3 školske) sa ukupno 3.242 primjerka knjiga. Godine 1963. biblioteka u Virpazaru postaje istureno odjeljenje biblioteke „Ivo Vučković“ u Baru. Od 1970. godine ova biblioteka radi u sastavu biblioteke Osnovne škole „Jovan Tomašević“ u Virpazaru, koja je jedna od najbogatijih biblioteka u barskoj opštini. „Biblioteka sadrži samo knjižnu građu, koja iznosi 11.280 svezaka (2.990 naslova), od čega monografska izdanja 10.820 svezaka (2.983 naslova), a serijska 460 svezaka (7 naslova)... Knjige su podijeljene na učnički fond sa 9.897 svezaka školske lektire i beletristike i nastavnički sa 923 sveske stručno-pedagoške i priručne literature, koja je raspoređena po autorima i po književnim rodovima, lektira po razredima, dok je stručna literatura odvojena po oblastima.“⁴

Narodne knjižnice i čitaonice koje su na ovom području osnovane u proteklom periodu odigrale su značajnu ulogu u kulturnom razvoju ovog kraja. One su, uprkos kontroli i zabrani od strane režima Kraljevine Jugoslavije u međuratnom periodu, doprinijele upoznavanju i prihvatanju socijalističkih ideja. Knjižnice i čitaonice svojom djelatnošću dale su značajan doprinos popularizaciji knjige, kao nasušne potrebe naroda za sticanjem novih saznanja i svog kulturnog preobražaja.

⁴ M. Rastoder, *Knjiga na razmeđu*, Bar 2001, str. 141.

Zahvaljujući uticaju knjižnica i čitaonica na ovom području krajem 19. i početkom 20. vijeka javljaju se i prvi pokušaji književnog stvaralaštva (umjetnička poezija i proza) i saradnja u listovima i časopisima, koji su izlazili na širim jugoslovenskim prostorima.

Pokretanje listova i časopisa

Prvi pokušaji izdavanja listova na ovom području javljaju se uoči Prvog svjetskog rata 1914. godine. Jovan Tomašević, osnivač Komunističke partije Crne Gore, pokrenuo je u Brčelima ilegalni humorističko-satirični list *Seljački odjek*, koji je izašao 12. jula 1914. godine u 50 primjeraka, umnožen na šapirografu. To je, u stvari, bio prvi i jedini broj lista, od kojeg nije sačuvan nijedan primjerak. Uvodni članak napisao je Jovan Tomašević. Po šecanju učitelja Iva Rolovića, uvodnik je počinjao riječima: „U velikoj, moćnoj, susjednoj monarhiji... naš narod preživljuje teške dane“. List je kritikovao apsolutizam kralja Nikole, njegovu neodlučnu vojnu komandu i zatvaranje vojne škole na Cetinju. Posljednja stranica lista ostaje nedovršena zbog mobilizacije i izbijanja Prvog svjetskog rata. Pored Jovana Tomaševića, urednici ovog lista bili su učitelji Ivo Rolović i Milo Popović.

U međuratnom periodu (1918-1941) u barskoj opštini, a posebno u Crmnici, rasturana je i čitana marksistička literatura, u prvom redu Marksov *Kapital* i druge knjige, koje su kružile po crmničkim selima. Rasturanje i čitanje takve literature bilo je strogo zabranjeno od strane režima. Međutim, režimu nije polazilo za rukom da spriječi prodiranje novih ideja. Nabavljani su i rasturani listovi koji su objavljivani na drugim prostorima. U ovom periodu u Crmnici su čitani časopisi: *Preporodaj*, *Mlada Zeta*, *Razvršje*, *Valjci*, *Granit*, *almanah Srž*, *Na krčidbi*, *Novi dani* i dr. U njima su objavljivali svoje radove: Vasilije Leković, Janko Đonović, Blažo Jošov Orlandić, Pavle Mijović i dr. U

periodu od 1935. do 1938. godine u Crmnici su se pojavili ilegalni listovi: *Putnik* 1935. čiji je urednik bio Janko Đonović, *Crmnica* 1937. koji su uređivali Svetozar Vukmanović, Janko Đonović i Pavle Mijović, *Crveno selo* 1938. koji je pokrenuo Pavle Mijović. Karakteristično je navesti jedan odlomak iz članka Janka Đonovića „Osvrt na jedan rukopisni list u Crmnici“ (*Putnik*) „Uticaj u brčeoskoj čitaonici imali su tada ljudi nesimpatični omladini. Protiv njih je bio napisan kraći članak, uz crtež koji je predstavljao brčeosku školu sa dvojna vrata. Jedna od njih su bila zatvorena pred nosom te omladine, a kroz druga otvorena ulazili su brčeoski „zuberi“ (aluzija na bogataše – braću Zuber sa Cetinja)“.⁵

Na području Crmnice rasturana je i čitana ilegalna partijska štampa, časopisi, leci i proglasi. Godine 1939. u Godinju otvoren je Narodni univerzitet, koji je razvio zapaženu prosvjetnu i političku aktivnost. Intelektualci i mještani sela Dupila osnovali su 1932. godine društvo *Zora*. Iste godine pokrenut je gornjocrmnički sportski list *Zemlja*.

U ovom periodu partijski aktivisti u Crmnici rasturali su letke kojima su pozivali narod na otpor režimu. Na jednom letku iz 1935. godine pisalo je: „Ne dozvolite da gone selo na kuluk, nego tražite da sva Crmnica bude zajednički pozvana, pa ćemo onda dati zajednički otpor, da vide gospoda tirani i narodne krvopije, da mi nijesmo ničija raja.“ Jedan takav letak bio je nalijepljen na vratima Osnovne škole u Dupilu, koji je tamošnji učitelj skinuo i ponio vlastima u Viru, ali vlast nije mogla ustanoviti ko je letak pisao i rasturao.⁶

Avgusta 1935. godine na Virpazaru je održan veliki narodni zbor na kojem su govorili advokat Nikola Đonović, u ime združene opozicije, i Svetozar Vukmanović, u ime Komunističke

⁵ *Monografija Virpazar Bar Ulcinj*, Beograd 1974, str. 113.

⁶ S. Lekić, *Škole u Crmnici 1832-2002*, Bar 2002, str. 121.

partije. Vukmanović je, pored ostalog, istakao da je proteklo „punih 17 godina od nasilnog ujedinjenja koje je izvršeno pod pritiskom srbijanskih trupa“, zahtijevajući da narod pod crnogorskim barjakom traži svoja prava i slobodu. U ovom periodu u Crmnici je sve više rastao otpor vlastima. U jednom dopisu Uprave policije iz Cetinja, koji je upućen policijskoj upravi u Baru, preporučuje se opreznost s obzirom na „poznatu otpornost Crmničana spram vlasti“.

Spomenici materijalne i duhovne kulture

Na području Crmnice nalazi se veliki broj kulturno-istorijskih spomenika koji su nastajali od najstarijih vremena do danas. Autohtona kultura, stvarana na ovom prostoru, preživjela je bure vjekova i prilagođavala se uvezenim tekovinama antike. Sačuvana je uspomena na ilirsko-romansku saživljenost u bezbrojnim nazivima mjesta i u arheološkim nalazima. „Te pozajmice i uticaji, tuđice i relikti u materijalnoj i duhovnoj kulturi mogu se pratiti od najprimitivnije lovačke privrede, preko prvih koraka zemljoradnje, zatim upotrebe vatre u spravljanju oruđa i oružja, usavršavanja i gusarenja na čuvenim ilirskim galerama (koje su svoj vjeran oblik ostavile u lađama – šajkama Skadarskog jezera), najzad preko vještine građenja kamenom.“⁷

Sačuvani su tragovi kamenih utvrđenja za odbranu od neprijatelja: kameni zidovi, kamene kuće sa puškarnicama, kamene gomile iz ilirskog perioda, kojih ima na više mjesta u Crmnici: Komarno, Trnovo, Virpazar, Limljani, Pepići i dr. Najpoznatija je metropola u Mijelima, između Virpazara i Godinja, otkrivena 1928. godine, sa desetak zidanih grobnica sa skeletima u zgrčenom stanju i bogatim nakitom. U grobovima su nađene okamenjene lobanje i jedna ogrlica iz bronzanog doba, stara od tri do četiri hiljade godina. Kod Besca su nađena dva ogromna crijeva

⁷ P. Mijović, *Monografija Virzapazr Bar Ulcinj*, Beograd 1974, str. 12.

u obliku groba. Na Kutima u Godinju otkriveni su grobovi od opeke, a u mjestu Trešnjica (Dupilo) očuvana je uspomena na rimske zidine, odavno srušene, sa razbacanim kamenjem. U Ostriku nađen je veliki broj amfora, na osnovu kojih se može ustanoviti da je na ovom mjestu bila i radionica za njihovu izradu. Kod Bašte, blizu Virpazara, nađena je mermerna ploča sa reljefom vinove loze, koja je, vjerovatno, pripadala nekom bogatom rimskom građaninu. Za proučavanje praistorijske arheologije na ovom području značajne su pećine: Spila, Bobotuša i Grbočica u selu Trnovu, okapine i pećine u Ostriku, Crvena pećina u Dupilu. Na izvorima rijeke Limštica u Limljanima nađene su dvije kamene šekire iz praistorijskog perioda. U antičko doba prolazio je rimski put od Budve, preko Brajića, dolinom rijeke Orahovštica, preko Dupila do Rijeke Crnojevića.

Najpoznatiji spomenici kulture iz ranijeg perioda su: Starčevo, Beška Gorica, Tophala i Moračnik na ostrvima u Skadarskom jezeru, utvrđenje Besac na uzvišenju iznad Virpazara, izgrađeno u Njegoševo vrijeme, Grmožur, Lesendro i Kulica na Virpazaru, na kojoj se nalazi spomen-ploča Dupiljana o bitci koja se odigrala na Bescu 26. decembra 1702. godine u doba dupioskog kneza Nikole i vladike Danila Petrovića. na spomen-ploči piše: „Dupiljani podigoše ovu spomen-ploču u znak sjećanja i poštovanja na svoje pretke, koji su poginuli ovdje na Bescu badnjega dana 1702. godine“. O ovom događaju postoji spomen-ploča i u crkvi sv. Arhandela u Dupilu. U Boljevićima, u zaseoku Zebes, nalazi se Kula Đurišića, opjevana u Njegoševom djelu „Kula Đurišića i Čardak Aleksića“, iz koje je pružen otpor Omer-paši Latasu i Osman-paši Skopljaku 1852. godine, prilikom turskog napada na Crmnicu. Među najpoznatije spomenike kulture u ovom kraju spadaju Gornji i Donji manastir u Brčelima, u kojima su radile prve škole na ovom području i boravile znamenite ličnosti crnogorske istorije, a zatim manastir u Orahovu i svi sakralni crkveni objekti u selima Crmnice. I danas se u blizini

brćeoskih manastira mogu vidjeti ostaci dvorova i ljetnjikovca znamenitih ličnosti koje su ovđe boravile.

Iz novije istorijske prošlosti na području Crmnice podignuti su brojni spomenici. Na Virpazaru, na stijeni u centru varošice, 13. jula 1963. godine svečano je otkriven spomenik sa natpisom: „Crmnica – svojim sinovima i kćerima palim u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945.“ U gotovo svim selima Crmnice podignuti su spomenici i spomen-ploče, kao svjedoci doprinosa ovog kraja u borbi za slobodu i nezavisnost naše zemlje.

Oblici i forme kulturno-prosvjetnog organizovanja

Osnivanjem škole, otvaranjem knjižnica i čitaonica, rasturanjem knjiga, listova i časopisa, postepeno se otvaraju novi vidici i nagovještaji sve organizovanije kulturno-prosvjetne djelatnosti. U međuratnom periodu, zahvaljujući aktivnostima naprednih intelektualaca (učitelja, nastavnika, profesora, studenata i drugih aktivista) permanentno su organizovani razni oblici i forme kulturno-prosvjetnog organizovanja: skupovi, priredbe, narodna veselja, čitalačke grupe, debatni klubovi i dr. Te aktivnosti odvijale se sa više smisla i upornosti od početka naše narodne revolucije 1941. godine. Uporedo sa vođenjem oružane borbe, na okupiranoj i slobodnoj teritoriji odvija se živa aktivnost na idejnom usmjeravanju širokih narodnih masa. Za sprovođenje i ostvarivanje plana u cilju pridobijanja što više pristalica borbe za oslobođenje bio je neophodan sve aktivniji i sadržajniji kulturno-prosvjetni rad. Dramske tekstove koje su kulturno-umjetničke grupe prikazivale na organizovanim priredbama trebalo je očistiti od strane ideologije i prilagoditi novim zahtjevima narodnooslobodilačke borbe. Vršena je idejna kontrola dnevne štampe i stalni uvid u sve objavljene publikacije (knjige, listove, časopise), provjeravano opredjeljenje prosvjetnog i drugog kadra i njihova odanost narodnooslobodilačkoj borbi.

U uslovima neprestane borbe, uz stalne teškoće, vršene su pripreme za otvaranje škola, za usvajanje prosvjetnog zakonodavstva i novih nastavnih planova i programa. Prvih dana poslije oslobođenja počele su sa radom vaspitno-obrazovne ustanove, za koje je obezbijeden provjeren i stručan nastavni kadar. Pored angažovanja u vaspitno-obrazovnom procesu u školama, prosvjetni radnici bili su obavezni da se angažuju u vanškolskim aktivnostima, na obogaćivanju kulturno-prosvjetnog života u svim mjestima. Ideološkoj komponenti u vaspitno-obrazovnom procesu poklanjana je izuzetna pažnja.

„Krajem novembra 1944. godine sreska vlast osnovala je prosvjetno-kulturnu ekipu, koja je dala 12 priredbi u Crmnici, Paštrovićima, Sutomoru, Ulcinju, Starom i Novom Baru (Pristanu). Program su činili: horske pjesme i recitacije, muzičke tačke i skečevi – sve iz života i u duhu narodnooslobodilačke borbe... Intenzivnim radom analfabetskih tečajeva, stvari su dolazile na svoje mjesto, pa se krenulo sa oformljivanjem kulturnih institucija i društava, u koja je bio uključen veliki korpus ljudi.“⁸

Na području Crmnice u periodu poslije oslobođenja, a osobito pedesetih godina 20. vijeka, odvijala se živa aktivnost na organizovanju kulturno-prosvjetnog i zabavnog života. Tome su u prvom redu doprinosili prosvjetni radnici koji su u tom periodu radili u crmničkim školama. Oni su bili inicijatori osnivanja kulturno-umjetničkih društava i drugih oblika prosvjećivanja naroda na seoskom području. Društveno-političke organizacije bile su neposredni organizatori svih manifestacija kulturno-zabavnog karaktera. Povodom državnih praznika (Dana pobjede 9. maja, Dana Republike 29. novembra, 13. jula i dr.) priprema se su i održavane akademije, prigodni programi, izleti i masovna okupljanja za vrijeme prvomajskih praznika. Kulturno-umjetnički programi prikazivani su u školskim zgradama, a za vrijeme raznih manifestacija u ljetnjem periodu i na otvorenom

⁸ *Monografija Pristan, grad kojeg nema*, Bar 2006, str. 233.

prostoru. U ovo vrijeme u svim mjestima Crmnice bio je znatan broj mladih ljudi, omladine, kojima je bio neophodan sadržajan kulturno-zabavni program. Uz to poveći broj omladinaca, nakon završetka niže gimnazije, nastavljao je školovanje u srednjim školama, a zatim na višim školama i fakultetima. Za vrijeme ljetnjeg raspusta vraćali su se u svoja sela i aktivno uključivali u rad kulturno-umjetničkih društava. Početkom 1947. godine u Barskom srezu bilo je 11 kulturno-prosvjetnih ekipa, koje su pripremale i izvodile programe. U periodu od 4. do 5. maja 1950. godine u Baru je održana veoma zapažena smotra kulturno-umjetničkih društava sa takmičarima iz Vladimira, Petrovca, Sutomora, Dobre Vode, Limljana, Brčela, Boljevića i Gorane, a 9. maja 1951. godine održana je smotra folklornih grupa iz radne zadruge „Svetozar Vukmanović – Tempo“ u Boljevićima. U toj zadruzi održavane su i književne večeri.

„Kulturno-umjetnička društva, koja su formirana u više sela Crmnice, pripremala su pozorišne komade, jednočinke, recitale i sl. Kvalitet tih programa za ono vrijeme bio je na dosta zavidnom nivou, pa je i interesovanje mještana bilo veoma izraženo. Programi su bili masovno posjećivani, jer je u to vrijeme ovakav vid organizovanja kulturno-zabavnog života bio jedino moguć. Po završetku predstava, do duboko u noć, organizovana su narodna veselja. Među omladinom bio je razvijen kolektivni duh, druželjublje, uzajamno poštovanje i solidarnost, pa se sa sigurnošću može reći da je ovo bio period rijetkog entuzijazma, sloge i privrženosti kod svih društvenih slojeva. Mogli su se, dakle, uočiti nagovještaji jednog dugog, mirnog i srećnog perioda u našem društvenom razvoju. Kako su poslije oslobođenja bile prisutne ekonomske teškoće i oskudice, to su jedino ličnim angažovanjem svakog pojedinca mogle biti prevladane postojeće teškoće.“⁹

⁹ *Monografija Crmnice, opšti dio*, Virpazar 2009, str. 417, 418.

Među kulturno-prosvjetnim društvima u Crmnici najzapaženija su bila društva u Virpazaru, Boljevićima, Komarnu, Gluhom Dolu, Brčelimu, Seocima, Dupilu, Limljanima i Krnjicama. Neka društva su imala i posebne nazive: u Virpazaru „Sloga“, u Seocima „Blažo Orlandić“, Dupilu „Zora“, Boljevićima „Socijalistička zora“ i Knjicama „Luka Krnjička“. Ova društva su svojim programima obilazila sva sela Crmnice. Sačuvan je podatak da je Kulturno-umjetničko društvo iz Komarna pripremiло i izvelo dvije veoma uspješne pozorišne predstave: „Ubistvo Ferdinanda u Sarajevu“ i „Osveta Batrića Perovića“, a kulturno-umjetničko društvo iz Boljevića Sterijine komedije „Pokondirena tikva“ i „Simpatija i antipatija“. Među prosvjetnim radnicima, koji su tada radili u Crmnici (Jovan Vukmanović, Marko Ostojić, Savo Lekić, Miroslav i Dimitrije Bokan, Svetozar i Vojislav Marković, Mihailo Vuletić, Dušan Nikač, Mitar Plamenac, Stevan Đukanović, Pavle i Špiro Vujović i dr.) najviše smisla za ovu djelatnost imao je učitelj Dragan Leković, koji je obavljao dužnost direktora bioskopa u Virpazaru, a bio je i rukovodilac kulturno-prosvjetne djelatnosti na području opštine Virpazar. Šećajući se svog angažovanja na koordinaciji rada kulturno-umjetničkih društava na ovom području, on je, pored ostalog, naglasio: „U Virpazaru je veoma aktivno radilo kulturno-umjetničko društvo „Sloga“, koje je redovno pripremalo pozorišne predstave, među kojima su bile zapažene „Hasanaginica“, „Vukac Paštrović“, „Hajduk Stanko“ i dr. U Virpazaru je postojala bioskopska i pozorišna sala sa 250 sjedišta. Pozornica je bila opremljena kulisama i dekorom. Predstave su masovno posjećivane... Koliko se sjećam, 25. maja 1958. godine na Virpazaru je bila organizovana smotra kulturno-umjetničkih društava, na kojoj je učestvovalo šest društava iz većih sela Crmnice. Smotra je imala takmičarski karakter, pa je za ocjenjivanje kvaliteta pripremljenih i izvedenih programa bio formiran žiri u čijem sastavu su bili: Petar Vujović, Petar

Begović i Vasilije-Vaso Perišić, glumci Cetinjskog narodnog pozorišta. Može se sa sigurnošću reći da su Virpazar i čitava Crmnica krajem pedestih godina 20. vijeka imali orgnaizovan i uspješan kulturno-prosvjetni život.“

U izvještaju o radu kulturno-umjetničkih društava na ovom području od 18. maja 1958. godine, pored ostalog, navodi se da kulturno-umjetničko društvo u Limljanima ima tri sekcije: dramsku, folklornu i recitatorsku i da je na priredbama prisustvovalo 650 pošetilaca, društvo u Gluhom Dolu imalo je dramsku sekciju sa 70 članova, društvo u Krnjicama dramsku, folklornu i guslarsku i društvo u Brčelimu dramsku sekciju sa 25 članova i 160 posetilaca pripremljenih programa.

Aktivnost u radu kulturno-umjetničkih društava i ostalih oblika kulturnog i zabavnog života na ovom području biće nastavljeno i šezdesetih godina 20. vijeka, ali sa manjim intenzitetom. Od sedamdesetih godina postepenim prestankom rada seoskih osnovnih škola i raseljavanjem većeg broja stanovnika sa ovog područja u susjedne gradove u potpunosti će prestati rad na organizovanju dotadašnjeg zabavnog života. Sve će se svesti na doprinos društvenoj sredini novoosnovane sabirne Osnovne škole „Jovan Tomašević“, koja je počela sa radom 1970. godine u Virpazaru. U selima u kojima su većinom ostala staračka domaćinstva nije bilo nikakvih uslova za organizovanje bilo kakvih oblika kulturnog i zabavnog života. Programi iz ove oblasti prate se jedino preko radija i televizije.

Književno stvaralaštvo

Sa razvojem pismenosti i obrazovanja, a posebno osnivanjem i radom prvih osnovnih škola na ovom području, javlja se interesovanje za književno stvaralaštvo. Krajem 18. i početkom 19. vijeka oseća se uticaj prosvijećenosti i ističe značaj sticanja znanja, kao preduslova za progres društva. Slavna tradicija ovog

kraja opjevana je u narodnoj poeziji, u prvom redu epskoj (česti bojevi na granicama Crmnice i junački podvizi Crmničana). „Borbe na granici su bile motiv za mnoge epske pjesme. Domaći pjevači su naročito opjevali gluhodolska četovanja i borbe oko preotimanja Sozine, gdje se ginulo preko sto godina.“¹⁰

Među epskim, junačkim pjesmama iz ovog kraja ističe se pjesma „Boj na Krnjicama“, koja počinje stihovima: „Vino piju crmnički glavari, na pazaru Viru crmničkome, / Serdar Turo i Vojvoda Mašo, / i sa njima sedam kapetana. / U to dođe Kusovac serdare: / Zlo vam vino a gora rakija, / udariše Turci na Krnjice!“ U tom boju Crmničani su pobijedili nadmoćnu tursku vojsku i „stekli junačko prviljenstvo među Crnogorcima, koje su do tada imali Piperi“.¹¹

O bojevima 1689. kada su pobijedili vojsku Sulejman-paše i 1768. kada su pobijedili vojsku Mehmed-paše Bušatlije govore Njegoševi stihovi u zbirci pjesama *Ogledalo srpsko*. O krvavim borbama i megdanima na Sutormanu, Sozini, Skadarskom jezeru i drugim mjestima govore nadahnuti stihovi knjaza-pjesnika Nikole I Petrovića – Njegoša u *Crmničkom kolu*. O revolucionarnom duhu i ljubavi prema slobodi, pravdi i istini govore i stihovi narodne pjesme o belvederskim događajima 26. juna 1936. godine („Tu je bila sva Crmnica, / Crne Gore uzdanica, / Kolijevka komunizma, / protiv rata i fašizma.“)

Govoreći o odlikama crnogorske narodne poezije dr Timeleone Vedovi u svojoj knjizi *Bilješke o Crnoj Gori*, pored ostalog, kaže: „Crnogorske pjesme su uzvišena inspiracija koja se može očekivati samo od nepatvorene mašte jednog naroda koji izuzetno živo osjeća i u pjesmu pretače ta svoja osjećanja, svoj bol, svoja vjerovanja, pokazujući sve to jednim snažnim jezikom bez uvijanja i izvještačenosti, prelazeći

¹⁰ Dr J. Vukmanović, *Crmnica*, Beograd 1988, str. 274.

¹¹ J. Holeček, *Za slobodu*, Novi Sad 1881, str. 11.

preko manje važnih ideja, smatrajući da su i drugima poznate i stalno težeći cilju bez ulaženja u digresije i epizode svojstvene vještini pisanja.“¹²

Uporedo sa epskom poezijom stvarana je i lirska narodna poezija (ljubavne, obredne, svatovske pjesme, tužbalice). Ove pjesme pjevane su u kolu na svečanostima, slavama, svadbama, za vrijeme obavljanja poljskih radova i drugim prigodnim prilikama. Tužbalice su bile pjesme „najdubljeg i najiskrenijeg ljudskog bola“ za pokojnikom. Dr Jovan Vukmanović je u svojoj knjizi *Crmnica* naveo tužbalicu Anđe Đurove Knežević nad popom Markom Vukanovićem, komandantom Gornjocrmnčkog bataljona, koji je u čuvenoj Vučedolskoj bici 1876. godine na šest svojih barjaka dobio šest Obilića medalja:

„Da je karte kao polja,
a mastila sinjeg mora,
da je pero vita jela
Ne bi mogla nabrojiti
sva junačka tvoja djela.
Jer si junak ka Obilić,
a pametan kao Bizmark
Pope Marko,
Tvoja sablja top presječe,
Na Vučjemu Dolu, zmaju ljuti.“

Među najpoznatije lirske pjesme koje su u ranijem periodu pjevane na ovom području spadaju: *Jarko sunce što si stalo, Lovio Malisore, Jutros rano prije zore, Oj djevojko mila moja, Veze Jane te rukave, Sadih jelu na planini, Čoban čuva bjele ovce, Tekla voda valovita, Djevojčica podranila, Oj sokole moj*

¹² Dr Cvjetko Pavlović, *O Crnoj Gori i Crnogorcima*, Bar 20207, str. 128.

sokole, Višnjičica rod rodila i dr. U borbama za slobodu pjevanе su rodoljubive pjesme, koje su nadahnјivale borce da istraju u borbi do pobjede. Sačuvan je veliki broj pjesama sa tematikom iz NOB-a. Do današnjih dana na ovom području zadržan je u pamćenju naroda veliki broj poslovice, zagonetki i mudrih izreka, koje su stvarane u ovom kraju, a mogu se čuti i u drugim krajevima Crne Gore. Veći broj od njih objavljen je u listovima i časopisima.

Uporedo sa razvojem narodne književnosti (poezije i proze) na ovom području se krajem 19. i početkom 20. vijeka razvija i umjetnička književnost. Dr Cvjetko Pavlović navodi riječi pjesnika Dušana Đurišića o uticaju usmenog stvaralaštva na razvoj pisane književnosti: „Usmeno stvaralaštvo, neprocjenjivo blago crnogorskog naroda, zabilježeno i sačuvano za buduća vremena, bilo je, donekle, i osnov za stvaranje pisane književnosti i imalo vidnog uticaja na mnoge pisce predromantizma, a i kasnije.“

Najpoznatiji književni stvaraoci iz ovog kraja su:

- Luka Jovović (1865-1944), učitelj, rodom iz Gluhog Dola, objavljivao folklornu i etnografsku građu u časopisima *Luča, Sloboda, Prosvjeta* i dr. Godine 1895. i 1906. objavio je dvije knjige pripovjedaka iz crnogorskog života.

- Jevrem Jovović (1896-1979), agronom, sin Luke Jovovića, zapisivao je crnogorske narodne pjesme, priče i druge umotvorine; objavio je 6.000 riječi i pripremio za štampu 230 anegdota; u rukopisu mu je ostao roman *Život Omera Đurovića*.

- Luka Marković (1902-1999), rodom iz sela Brijеge, iseljenik u Australiji, objavio je knjige: *Pod australijskim nebom* 1973. i *Borba u iseljeništvu za novu Jugoslaviju* 1975. godine.

- Vasilije Leković (1904-1934), rodom iz Godinja, osnivač i urednik časopisa *Granit*; objavio pozorišni komad *Kobna čaša* 1925. godine i roman *Vrt izgubljenih*.

- Janko Đonović (1909-1991), rodom iz Tomića, najpoznatiji književni stvaralac iz ovog kraja. O ljubavi prema zavičaju,

svojoj Crmnici, nadahnuto govore njegove riječi: „Zavičaj je prvo otkrivanje svijeta i njegov snažni, nezamjenljivi doživljaj. To je meni bila Crmnica... Crmnica je postala moja literarna preokupacija sa svim onim životom koji je neizbrisivo živio u meni iz djetinjstva i mladosti.“ Jedinstveni kolorit podneblja Crmnice i izlivi tuge zbog odlaska njenih ljudi u svijet nalazi se u pjesmi *Crmnica pod jesen*. Pisao je pjesme, pripovijetke i putopise i stvorio bogati književni opus: *Živi portreti* 1928, *Dvije rijeke* 1938, *Gorski tokovi* 1941, *Na Vltavi* 1948, *Hronike i putopisi* 1950, *Na leđima Apenina* 1955, *Kamena počivala* 1955, *Žeđ drumova* 1961, *Izabrane pjesme i poeme* 1963, *Nuno iz Urugvaja* 1970, *Kamenice* 1971. i *Okna* 1972.

- Jovan Vulević (1909), nastavnik, rodom iz Limljana, uređivao časopis *Koraci* i objavio knjige: *Ženski likovi u Njegoševoj poeziji* 1951, *Svetozar Marković u Kragujevcu* 1952. i putopise *Od Pariza do Istambula* 1962. i *U Sovjetskom Savezu* 1966. godine.

- Dimitrije Popović-Sotonić (1911-1932), rodom iz Sotonića, pisao je pjesme i objavio zbirku *Noćnikova etapa* 1930. godine.

- Radovan Đonović (1912-1930), rodom iz Tomića, pisao je pjesme i pripovijetke i objavljivao u časopisu *Stožer*; objavio je i zbirku pripovijedaka *Mravi*.

- Svetozar Đonović (1930), rodom iz Tomića, pisao je pjesme, pripovijetke, feljtone, scenarija i objavio zbirke pjesama: *Pjesme* 1956, *Crna pristaništa* 1959. i *Nečujni pobjednik* 1961. godine.

- Pavle Đonović (1934-), rodom iz Tomića, profesor, objavio je zbirke pjesama: *Umrli šetač* 1955, *Ružni bogovi* 1962, *Mornarske elegije* 1968. i *Antologiju crnogorskog humora* 1998.

- Marko Đonović (1928), rodom iz Tomića, pisao je poeziju i prozu i objavio zbirku pjesama *Mađije* i roman *Nekrst* 1962. godine.

- Vojislav Boljević-Vuleković (1923-1998), rodom iz Boljevića, profesor, pisao je pjesme s tematikom iz rodnog kraja: *Drevni grad* 1973, *Crmnička erehtejada* 1979, poemu *Jezerkinja na visu crmničkom* 1989. i poemu *Mašan Boljević* 1955. godine.

- Dimitrije Živanović objavljivao je pripovijetke i druge priloge u književnim i stručnim časopisima.

- Đuro Pejanović, rodom iz Limljana, profesor, objavio je knjige: *Ilijino imanje* (roman) 1978, *Lučonoša* 1988. i *Podgorička hronika* 1994. godine.

- Slobodan Vujović, rodom iz Trnova, profesor, pjesnik i likovni stvaralac; objavio je zbirku pjesama *Dolina ništavila* i druge zbirke.

- Savo A. Lekić (1952-2010), pjesnik, rodom iz Bukovika, objavio je zbirke poezije: *Noćni stihovi*, *Građa za sjenku*, *Tihi rušitelj* i knjigu fantastičnih priča *Lovac na leptire*. Godine 2009. dobio je nagradu „Marko Miljanov“; radni vijek proveo je u dnevnom listu *Pobjeda*.

- Rajko Joličić, rodom iz Krnjica, pjesnik, objavljuje pjesme za decu i odrasle: *Najdraža luka* 1964, *Satovi sa srcem* 1996, *Čarobni štap* 1997, *Trijebljenje korova* 1987, *Poješću te kao jabuku* 1995. i *Meda svađalica* 1998.

- Svetozar Đuričić, pjesnik, rodom iz Boljevića; objavio je zbirku pjesama *Tragovi kristala* i druge zbirke.

- Nikola Petanović (1892-1932), rodom iz Podgora, živio kao iseljenik u San Francisku, objavio knjigu poezije *Ponos života*. Bio urednik lista *Montenegrin Mirror* koji je izlazio na engleskom jeziku i zalagao se za suverenitet Crne Gore.

Svoje književne radove objavljivali su i drugi pisci sa ovog područja: Milica Vukmanović, Jevrem i Ilija Hajduković i dr.

Po svom doprinosu razvoju nauke posebno se ističu sljedeći naučni radnici i publicisti: Jovan-Džon Plamenac, Pavle Mijović, Pavle Radoman, Dragutin Leković, Branko Petranović,

Ananije Leković, Marko Ulićević, Petar Vukoslavčević, Jovan i Savo Vukmanović, Luka Vujović, Stevan Živanović, Jovan Ukšanović, Branislav Marović, a zatim slijede: Petar Ostojić, Dušan Lekić, Vido Knežević, Srđan Hajduković, Jovan i Branislav Stjepčević, Gavro Perazić, Ivo Vukčević, Stevo Nikić, Drago Kovačević, Aleksa Knežević, Mišo Leković, Božidar Milić, Vanja Vukoslavčević, Batrić Vulićević, Jasmina Bošković, Jovan AB Vukmanović, Luka, Gojko, Čedomir i Svetožar Vukmanović-Tempo, Kosara, Lela i Vinka Vukmanović, Vasilije Lukić, Danilo Lekić, Čedomir Lješević, Jovan i Andrija Jovanović, Savo Marković, Marko i Blažo Orlandić, Svetožar Savić, Branko Nikač, Vlado Gojnić, Svetožar Guberinić, Savo Lekić, Petar Bošković, Vasilije i Petar Milić, Krsto Leković, Milan Marović, Marko Gvozdenović, Marko, Ostoja i Željko Ostojić, Novak Plamenac, Velimir Đonović, Đordije Božović, Dragan P. Leković, Novica Vujović i dr.

Najpoznatiji likovni stvaraoci sa ovog područja su: Velimir Veliša Leković, Nikola Gvozdenović-Gvozdo, a zatim slijede: Milutin Plamenac, Gojko i Đordije Crnčević, Tomislav Perazić, Tihomir Vujović, Branislav Vuleković, Dragan Mijač, Ljiljana Gažević, Ljudmila Đurović, Branko Vukić, Veljko Vujović, Radovan Šušter, Dragoljub Dabanović, Vladimir Iličković, Danilo Vukmanović, Dragan Pečurica i Dragan R. Pečurica.

Literatura

- Dr Đoko Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, „Obod“ Cetinje 1971; *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1916-1941*, Cetinje 1982.

- Dr Jovan Vukmanović, *Crmnica*, Beograd 1988.

- Dr Pavle Mijović, *Prilog u Monografiji Virpazar Bar Ulcinj*, Beograd 1974.

- J. Holeček, *Pali za slobodu*, Novi Sad 1981.
- *Sto godina Barske čitaonice*, Bar 1981.
- S. Lekić, *Škole u Crmnici 1832-2002*, Bar 2002.
- M. Rastoder, *Knjiga na razmeđu*, Bar 2001.
- *Monografija Crmnice, opšti dio*, Virpazar 2009, str. 409-423.
- *Crmnica, nasljeđe i budućnost*, 2002, str. 83-88.
- *Crmnica 1879*, Zbirka dokumenata, Podgorica 2008.
- Dr Cvjetko Pavlović, *O Crnoj Gori i Crnogorcima*, Bar 2007.
- Pedagoška dokumentacija crmničkih škola.

ZAČECI ELEKTROENERGETSKOG SISTEMA CRNE GORE

Zvezdan Folić

In the last two decades the Montenegrin historiography has extended its interests on many thematic fields, but certain problem areas especially those of economic character haven't been substantiated by concrete historical facts. This is primarily related to the development of the electric power system of Montenegro. This work is dedicated to the renewal, building and electrification plans in the immediate post-war years, through which we also tried to recognize main causes that determined forming of the electrical power system of Montenegro.

* * *

Drugi svjetski rat prouzrokovao je demografsku prorijedenost i materijalno pustošenje Crne Gore. Razorne posljedice rata, ali i predratne zaostalosti, ošćale su se u svim segmentima društvenog i privrednog života. Svakodnevni život bio je otežan zbog velikog oštećenja elektrana u Crnoj Gori. Oslobođenje je dočekano sa onesposobljenim električnim centralama u Podgorici, Kolašinu, Nikšiću, Beranama, Baru i Ulcinju. Ratna dešavanja su, takođe, prekinula funkcionisanje hidroelektrane u Podgoru (Crmnica) koja je snabdijevala Cetinje električnom

energijom. Srušena je, još 1941. godine, mala hidroelektrana u Murinu. Ona se nije mogla popraviti. Električne centrale u Cetinju i Pljevljima radile su sa određenim problemima. Dio njihove proizvedene energije nestajao je usljed slabe razvodne mreže. Oskudica u električnom materijalu i alatu sprečavala je opravku ovih mreža i električnih instalacija.¹

Ratne posljedice po snabdijevanje stanovništva električnom energijom najmanje su bile izražene u Boki Kotorskoj. Ova crnogorska regija je, inače, bila najbolje elektrificirana u pred-ratnom periodu, pa je s malim popravkama električnih centrala dovedena u stanje slično onom iz 1941. godine. Zahvaljujući maloj hidrocentrali, Rožaje je imalo javnu rasvjetu. Ova elektrana je, pored toga, davala i neophodnu energiju za rad lokalne pilane. I mala hidrocentrala u Andrijevići dijelom je ispunjavala potražnju za električnom rasvjetom u ovom mjestu.² Električna centrala u Pljevljima, iako oštećena i dotrajala, ipak je u dovoljnoj količini opskrbljivala stanovništvo električnom energijom. U Pljevljima je, sredinom 1945. godine, bilo oko hiljadu potrošača električne energije, sa oko pet hiljada sijaličnih mjesta.³

Ovi pozitivni primjeri ne mogu značajnije popraviti sliku opšte oskudice električne energije u Crnoj Gori, neposredno po oslobođenju. Ratna šteta ogledala se i u nedostatku važnih aparata potrebnih za rad električnih centrala. Tome je doprinijela i njemačka komanda u Podgorici. Po naređenju ove komande odnešen je, 1944. godine, agregat iz električne centrale u Podgorici. Ovaj agregat bio je namijenjen za potrebe aerodroma

¹ Državni arhiv Cetinje (dalje: DAC), f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1, Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori 23. maj 1945.

² Isto. DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1, Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori 4. jul 1945.

³ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1, Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori 4. jul 1945.

u Tirani.⁴ U ratu se nijesu dešavale samo subverzivne aktivnosti. Italijani su 1943. godine poručili i platili nekoliko transformatora za hidroelektranu u Podgoru. Ovi transformatori napravljeni su u inostranstvu, ali nijesu dospjeli u Crnu Goru, usljed kapitulacije Italije u septembru 1943. godine.⁵ Manje je poznato da su oslobodilačke snage uvećale veoma skroman broj hidrocentrala u Crnoj Gori. Jedinice Drugog udarnog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije montirale su 1943. godine hidrocentralu, istina nevelike snage, u blizini manastira Morača. Hidrocentrala je žiteljima manastira Morače skoro 20 godina davala električno osvjetljenje.⁶

Rat je, uprkos preduzetim naporima, izazvao veliku štetu na elektranama u Crnoj Gori. O tome konkretnije govore ovi podaci:⁷

Električna centrala	Procijenjena ratna šteta u dinarima
Herceg Novi	350.000
Risan	340.000
Kotor	905.000
Budva	300.000
Bar	988.050
Ulcinj	1.500.000
Podgor	900.000
Cetinje	3.300.000
Podgorica	16.800.800
Kolašin	65.200.000
Andrijevisa	170.000

⁴ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 2.

⁵ Isto.

⁶ *Pobjeda*, br. 35, 27. VIII 1961. *Pobjeda*, br. 36, 2. IX 1962.

⁷ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 3.

Plav	310.000
Berane	2.188.000
Pljevlja	2.380.000
Nikšić	2.139.000
Danilovgrad (brana)	1.600.000
Ukupno	99.373.548

Uočljivo je da je načinjena šteta električnim centralama u Podgorici, a naročito Kolašinu koja je ruinirana u toku rata, obuhvatala preko 80% od ukupnog oštećenja elektrana u Crnoj Gori. Sumorno stanje u ovom domenu otežavale su devastacije na elektranama u Cetinju, Pljevljima, Beranama, Nikšiću, Ulcinju.

Nova crnogorska vlast odmah je prionula na ekonomsku konsolidaciju zemlje. Takvo opredjeljenje proisticalo je i iz stremjenja jugoslovenskog političkog vrha za apsolutizacijom društvene moći od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Obnova zemlje poimana je i kao preduslov za bržu stabilizaciju političkih prilika i ovladavanje svim izvorima akumulacije.⁸ Očito je da se u Jugoslaviji 1945. godine, kao i kod svih istorijskih prekretnica u prvoj polovini XX vijeka, nazirala promjena sistema društvenih odnosa. Na djelu je bio proces međuzavisnosti između karaktera vlasti i karaktera privrede.

Ideologizacija crnogorskog društva još više je pospješivala entuzijazam, polet i žrtvovanje građana u poboljšanju privrednih prilika. Težište je stavljeno na podmirivanje najprećih potreba naroda i privrede. Efekti tog zanosa bili su primjetni i u obnavljanju rada, kao i u podizanju nekoliko novih elektrana u Crnoj

⁸ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Beograd 1969, 314-315. Marija Obradović, *"Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd 1995, 64.

Gori. U maju 1945. godine u Crnoj Gori radilo je 13 elektrana. Na ostacima polomljenih elektromašinskih postrojenja, monopolske električne centrale, te pokretnih radionica koje su ostale od njemačke vojske, napravljena je električna centrala u Podgorici. Ova centrala snabdijevala je električnom rasvjetom zgrade u kojima su bili smješteni organi vlasti. Davala je energiju i za elektromehaničku radionicu koja je bila od izvanredne koristi za izvođenje radova u porušenoj Podgorici. Elektromonteri su osposobili jednu elektranu u Baru, koja je davala električno osvjjetljenje samo za pojedine objekte u ovom gradu. Na vodojaži jednog mlina napravljena je mala hidrocentrala u Ulcinju. Djelimično je popravljena električna centrala u Kolašinu, što je bilo dovoljno za distribuciju električne rasvjete stanovnicima ovog mjesta.⁹ Obnovljen je i rad električne centrale u Beranama, ponajviše zahvaljujući umijeću inženjera Toma Dimića i elektromehaničara Branka Preklasa. Njima su pomagala i tri njemačka zarobljenika. Uvođenje električne rasvjete za žitelje Berana imalo je prvorazredan značaj i skoro je izjednačavano s nabavkom životnih namirnica.¹⁰

Uložen je veliki trud i za popravku drugih elektrana u Crnoj Gori. One su koristile različite izvore energije za svoj pogon. Elektrane u Podgorici, Cetinju, Nikšiću, Baru i Boki Kotorskoj upotrebljavale su naftu, električne centrale u Kolašinu i Beranama stavljane su u pogon uz pomoć drveta, a u Pljevljima uglja, dok su postrojenja u Andrijevići, Rožajama i Ulcinju koristila snagu vode. Ove elektrane posjedovale su slabu snagu. Uglavnom su davale električnu rasvjetu najužem okruženju. Električne centrale, osim pljevaljske u čijoj su blizini bila nalažišta uglja, imale su velike probleme s nabavkom pogonskog

⁹ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1, Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori 23. maja 1945.

¹⁰ Isto, Izvještaj o stanju industrije u Crnoj Gori 4. jul 1945. *Pobjeda*, br. 14, 18. II 1945.

goriva. Nedostatak saobraćajnih sredstava još više je usložnjavao ovaj problem. Svim elektranama nedostajalo je alata za održavanje svojih uređaja i električnog materijala za provodne mreže (instrumenti, izolatori, žice, stubovi).¹¹

Funkcionisanje crnogorskih elektrana proticalo je bez bilo kakvog sistemskog povezivanja. Stvaranje i labave organizacione spone bilo je vrlo teško realizovati u prvoj fazi obnove privrede. O toj ideji se, ipak, razmišljalo u kompetentnom državnom organu. Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore je 23. maja 1945. zaključilo da bi u što skorije vrijeme trebalo uobličiti plan elektrifikacije svoje federalne jedinice. Prvi, doduše skroman, korak u tom pravcu napravljen je 23. juna 1945. godine, kada je na Cetinju održana konferencija energetskih stručnjaka iz Crne Gore. Na konferenciji je konstatovano da se što prije moraju premostiti prepreke u obezbjeđivanju potrebne količine električne energije i urednije održavati postojeća energetska postrojenja. Ti poslovi iziskivali su velika materijalna sredstva i osmišljenije djelovanje.¹² Energetski stručnjaci predložili su nadležnom Ministarstvu da zabrani upotrebu parafina u električnim centralama, koji je u mješavini s naftom povećavao režijske troškove i rdavo djelovao na rad motora u elektranama. Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore prihvatilo je ovaj prijedlog.¹³ Iako na ovoj konferenciji nijesu donešeni zaključci od dalekosežnog značaja jer je glavni arbitar koji je odlučivao o planu elektrifikacije zemlje bio federalni centar, odnosno jugoslovenska vlada, njeno održavanje svjedoči da je nadležno Ministarstvo u Crnoj Gori vrlo brzo uvidjelo da je za povećanje proizvodnje električne energije neophodno organizovanje djelovanje uz oslonac na mišljenje struke.

¹¹ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1.

¹² DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 2.

¹³ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1.

Stremljenje ka što bržoj elektrifikaciji bilo je evidentno kod mnogih žitelja Crne Gore. Tako je već 1945. godine postojala „glad za elektrifikacijom“. Predstavnici vlasti iz Rijeke Crnojevića, Danilovgrada, Lijeve Rijeke, Bijelog Polja, Ulotine, Murina i Gusinja tražili su od Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore da im obezbijedi stručnjake i neophodna sredstva za izgradnju hidroelektrana u svojim mjestima.¹⁴ Stanovnici Gusinja su iz vlastitih sredstava napravili zgradu, nabavili dinamo mašinu i iskopali bazen za vodu.¹⁵ Đorđije Cerović, šef odjeljenja za industriju i rudarstvo u Sreskom narodnom odboru u Šavniku, 18. juna 1945. godine predlagao je nadležnom ministarstvu podizanje jedne hidroelektrane koja bi koristila za električno osvjetljenje i koja bi omogućila rad pilana u ovom srezu. Cerović je bio mišljenja da se hidroelektrana može podići na rijeci Komarnici ili Tari.¹⁶ Iznijeti zahtjevi nijesu počivali na osmišljenim projektima, ali je vidljivo da su nosioci vlasti i u manjim mjestima Crne Gore bili svjesni moći hidroenergetskog potencijala na svojim područjima. Otuda i tolika težnja za podizanjem hidroelektrana. Pri tome se, ponekad, zaboravljalo na akutne privredne probleme. Za samo nekoliko mjeseci života u oslobođenoj zemlji željela se nadomjestiti višedecenijska zapostavljenost i što prije ošetiti „blagodeti novog vremena“.

Radovi na obnovi i izgradnji privrednih objekata iziskivali su oprezan redosljed poteza. Obnavljalo se ono što je davalo najveći efekat i najbržu korist. Zato se Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore opredijelilo da najobimniji posao u toku

¹⁴ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3. *Pobjeda*, br. 57, 27. VIII 1947. *Pobjeda*, br. 12, 14. I 1951.

¹⁵ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3, Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore – Federalnom električnom preduzeću Crne Gore 7. X 1946.

¹⁶ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1.

1945. godine bude ponovno stavljanje u pogon hidroelektrane Podgor. To je, prije rata, bilo najjače i najmodernije električno postrojenje u Crnoj Gori. Popravka ove hidroelektrane odvijala se u periodu jun – avgust 1945. godine. Radovima na građevinskoj rekonstrukciji ovog objekta rukovodio je inženjer Vladislav Molodenski, za elektromašinski dio bio je zadužen Blažo Špadijer, a Risto Rundo obavljao je poslove na popravci cjevovoda. Njima je pomagalo oko 30 radnika građevinske i elektromašinske struke, među kojima su prednjačili Luka Đonović, Vaso Vujačić i Vlado Vujačić. Alat za izvođenje radova pozajmljen je u mjesnim radionicama u Tivtu, Kotoru, Baru i Cetinju. Instrumente i ostali tehnički materijal donio je inženjer Kolović iz Zagreba. Iz glavnog grada Hrvatske stigao je i jedan monter iz firme koja je 1937. godine isporučila i montirala postrojenja hirocentrale Podgor. Sa jačinom od 270 KW bila je i dalje najmoćnija električna centrala u Crnoj Gori.¹⁷ U vremenu opšteg siromaštva crnogorskog društva obnova rada hidrocentrale Podgor predstavljala je veliki uspjeh. Upotpunjen je i činjenicom da je u avgustu 1945. godine u Crnoj Gori radilo 19 električnih centrala.¹⁸

Proces dalje elektrifikacije Crne Gore bio je prevashodno uslovljen opštim društvenim i privrednim razvojem jugoslovenske države. Jugoslovenski državni i partijski vrh nastojao je da smanji neravnomjernost ekonomskog razvoja između pojedinih republika. Takav pristup proizilazio je iz državnog uređenja zemlje, ali i iz proklamovane nacionalne politike. Jugoslovenskom federalizmu bilo je imanentno shvatanje da politička ravnopravnost različitih naroda mora počivati i na njihovoj približno jednakoj ekonomskoj snazi. Krajem 1945. godine bilo je ozakonjeno prelivanje finansijskog kapitala iz jedne u drugu

¹⁷ *Pobjeda*, br. 37, 5. VIII 1945. *Pobjeda*, br. 40, 26. VIII 1945.

¹⁸ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 2.

federalnu jedinicu Jugoslavije. Tačnije, čl. 7 Zakona o uređenju i djelovanju kreditnog sistema u DFJ propisivao je da „ukoliko kreditna sredstva prikupljena na teritoriji jedne federalne jedinice prelaze potrebe te jedinice određene planom, višak će se upotrebiti na podmirivanje kreditnih potreba finansijski slabijih federalnih jedinica“.¹⁹ Ovaj propis, kao i nivelacija cijena pšenice i brašna, izazvali su kod vođstva pojedinih republika (Slovenija, Hrvatska, Srbija) pojavu „ekonomskog partikularizma“. Najenergičniji i najdosljedniji protivnik ove pojave bio je Boris Kidrič, predsjednik Privrednog savjeta Vlade FNRJ i vodeći jugoslovenski ekonomista do kraja 1952. godine. Kidrič se beskompromisno zalagao za jedinstvo privredne cjeline Jugoslavije.²⁰ Takva koncepcija posebno je odgovarala nerazvijenim privrednim područjima, među kojima je, pored Bosne i Hercegovine i Makedonije, bila i Crna Gora.

Još jedan činilac stvarao je dobre pretpostavke za bolji privredni razvoj Crne Gore. Prihvatajući model sovjetskih teoretičara Preobraženskog i Loškina, jugoslovensko vođstvo se i prije donošenja Prvog petogodišnjeg plana, opredijelilo da izvrši korjenitu promjenu privredne strukture svoje zemlje. Inaugurirana je „socijalistička industrijalizacija“ kao strategijski pravac budućeg ekonomskog razvoja Jugoslavije. Preferiran je razvoj teške industrije i elektrifikacije. Konkretni podsticaj razvoju teške industrije trebalo je da pruži elektrifikacija koja je doživljavana i kao ključ za jugoslovenski privredni napredak.²¹ Zauzeti privredni pravac, i pored toga što je bio inspirisan ideološkopoličkim motivima partijske države, omogućavao je Crnoj Gori dinamičniji privredni razvoj i stvarao osnovu za ekonomski prosperitet.

¹⁹ Službeni list DFJ, br. 87, 9. XI 1945, navedeno prema: Marija Obradović, *Narodna demokratija*, 66.

²⁰ Marija Obradović, n. d., 67-68.

²¹ Branko Petranović, n. d., 319-320.

Crnogorska Vlada težila je da što prije kapitalizuje pogodnosti nove privredne orijentacije. Na sednici održanoj 8. juna 1945. godine Vlada je dala odobrenje za formiranje električnog preduzeća na teritoriji Crne Gore. Zadužila je Vladimira Lazarevića, ministra inudstrije i rudarstva, da napravi nacrt za osnivanje ovog preduzeća i zatim ga dostavi nadležnom ministarstvu u jugoslovenskoj Vladi.²² Lazarević je ekspeditivno okončao svoj dio posla, pa je crnogorska Vlada, 17. jula 1945, prihvatila projekat Uredbe o ustrojstvu električnog preduzeća Crne Gore.²³ Zatim je odlukom crnogorske Vlade od 22. avgusta 1945. godine obrazovano Federalno električno preduzeće (FEP) Crne Gore. Osnovni zadatak ovog preduzeća bila je elektrifikacija Crne Gore, odnosno organizacija najsloženijih poslova iz tog domena (izgradnja električnih centrala, dalekovoda, trafostanica). FEP je upravljao svim električnim centralama u Crnoj Gori koje su do njegovog osnivanja bile u vlasništvu sreških, opštinskih i mjesnih narodnih odbora.²⁴ Van njegove kontrole ostale su električne centrale u Tivtu, Risnu, Baošiću i Herceg Novom, koje su do početka 1947. godine bile u vlasništvu Jugoslovenske narodne armije.²⁵ Aktivnosti FEP-a nadziralo je Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore. Šedište ovog preduzeća bilo je na Cetinju u zgradi crnogorske Vlade. Za prvog generalnog direktora FEP-a imenovan je Mato Petrović, dok je za tehničkog direktora izabran inženjer Andrija Kažić.²⁶ Uprkos tome što je FEP imao ograničene ingerencije, njegovo stvaranje predstavlja embrion organizacionog uobličavanja elektroenergetskog sistema Crne Gore.

²² Jovan Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945-1951*, Podgorica 1994, 45.

²³ Isto, 51-52.

²⁴ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 2.

²⁵ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 22.

²⁶ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 3.

Želja za jačim umrežavanjem federalnih električnih preduzeća u jedinstven sistem bila je veoma izražena u Ministarstvu industrije i rudarstva DFJ. Na inicijativu ovog Ministarstva osnovano je 5. novembra 1945. godine u Beogradu Zajedničko elektrotehničko društvo DFJ. Kapital društva iznosio je dva miliona dinara. U njemu su participirala sljedeća električna preduzeća:²⁷

Električna preduzeća	Procenat učešća
Elad, Beograd	25%
Elih, Zagreb	25%
Elektrotehna, Ljubljana	25%
Elektrobih, Sarajevo	10%
FEP, Skoplje	5%
FEP, Cetinje	5%
Elektrotehničko, Vojvodina	5%

Po svemu sudeći, kriterijumi za visinu učešća u elektrotehničkom društvu DFJ bili su ekonomska snaga i stepen elektrifikacije federalnih jedinica. Ekonomska pasivnost Crne Gore determinisala je njenu simboličnu participaciju u kapitalu jugoslovenskog elektrotehničkog društva.

Siromaštvo u kadrovima svih profila bio je još jedan limitirajući faktor u razvoju crnogorske privrede. Ovaj problem vidno je otežavao i proces elektrifikacije. Crnoj Gori je u junu 1945. godine nedostajalo 8 elektroinžinjera, 33 elektromontera, 11 mašinista za termoelektreane, 16 mašinista za hidroelektreane, 8 električara za

²⁷ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 2.

vodove visokog i niskog napona i 2 kvalifikovana radnika za transformatore. Deficit u kadrovima pokušao se nadomjestiti angažovanjem stručnjaka iz drugih federalnih jedinica. Takav angažman obezbjeđivalo je Ministarstvo industrije i rudarstva DFJ.²⁸ U više crnogorskih gradova (Danilovgrad, Šavnik), ne samo da nije bilo elektroinžinjera i elektromontera, nego čak ni električara.²⁹

Akutni nedostatak kadrova i neugasiva želja žitelja Crne Gore za dobijanjem električne energije otvarala je prostor i za ishitrene radove i razne improvizacije. Na inicijativu pojedinih tehničara, stanovnici Bijelog Polja i Gusinja su u toku 1945. godine dobrovoljno radili nekoliko mjeseci na podizanju hidroelektrana u svojim mjestima. Nepostojanje dobrih planova uticalo je na obustavljanje ovih radova.³⁰ Najzamršeniji projekat je bio vezan za podizanje velike hidroelektrane na rijeci Obod, u Rijeci Crnojevića.³¹ Tu zamisao spriječio je inženjer Andrija Kažić, tehnički direktor FEP-a Crne Gore. Kažić je iznio niz primjedaba na Obradovićev izvještaj o podizanju hidroelektrane na Rijeci Crnojevića. Ukazao je da pregledani izvještaj ne sadrži niti jedan podatak o količini, padu i snazi vode. Naveo je da na Obodu postoji pad od oko 20 metara, da je minimalna količina vode ispod 0,5m³/sek, a ne 10m³/sek, kako mu je saopštio Obradović. Kažić je zaključio da Obradović nikada nije pravio hidroelektrane, te da mu se zbog načinjenih propusta ne može vjerovati. Predlagao je da se u Rijeci Crnojevića napravi manja hidroelektrana jačine 15 KS, a nikako veliko električno postrojenje koje bi usljed nepostojanja industrijskih objekata proizvodilo gubitke.

²⁸ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1, Ministarstvo industrije i rudarstva Crne Gore – Ministarstvu industrije i rudarstva DFJ 2. VI 1945.

²⁹ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 1.

³⁰ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3.

³¹ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 2.

Kažić nije u potpunosti odbacio ovu mogućnost. Naglasio je da će u slučaju izgradnje fabrike za konzerviranje ribe, FEP Crne Gore napraviti veću hidroelektranu na Rijeci Crnojevića.³² I zaista, poslije izvjesnog vremena napravljena je prva hidroelektrana na Obodu kod Rijeke Crnojevića. Puštena je u pogon u avgustu 1947. godine. Radovima je rukovalo Električno preduzeće Crne Gore. Na svečanosti povodom ovog događaja govorio je Andrija Kažić.³³

Elektrifikacija Jugoslavije poimana je od strane meritornog ministarstva kao fundament ukupnog industrijskog razvoja. Opšti plan elektrifikacije FNRJ donijet je početkom maja 1946. godine u Beogradu. Plan je predviđao program radova za period od devet godina. Interesantno je da Crna Gora i Makedonija nijesu bile obuhvaćene ovim projektom. To je izazvalo ogorčenje kod Vladimira Lazarevića, ministra industrije i rudarstva Crne Gore. Lazarević je 9. jula 1946. godine ukazivao Blažu Jovanoviću, predsjedniku crnogorske Vlade, na zapostavljenost Crne Gore u jugoslovenskom planu elektrifikacije. Ministra je posebno iritiralo to što je inženjer Jerić, glavni jugoslovenski planer, zanemario činjenicu da Crna Gora raspolaže ogromnim energetske izvorima. Čudila ga je i Jerićeva neobaviještenost pošto je elaborat o rudnim naslagama u Crnoj Gori bio pohranjen u Geološkom institutu pri Ministarstvu rudarstva Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) u Beogradu. Da bi potkrijepio svoje stanovište, Lazarević je naveo i konkretne podatke. Preko njih je bila jasno uočljivo da se u Crnoj Gori nalazi skoro 112 miliona tona rezervi boksita, a da su ukupne rezerve ove rude u Jugoslaviji procijenjene na oko 239 miliona tona. Prema tome, u Crnoj Gori se nalazila gotovo polovina

³² Isto, Federalno električno preduzeće Crne Gore – Ministarstvu industrije i rudarstva Crne Gore 7. VI 1946.

³³ *Pobjeda*, br. 57, 27. VIII 1947.

jugoslovenskih rezervi boksita. To je bilo daleko više od rezervi ove rude u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a pogotovo Slovenije, čije je bogatstvo boksitom procijenjeno na pet miliona tona. Srbija i Makedonija nijesu imale boksita.³⁴

Lazarević je pisao i o bogatstvu ostalih rudnih naslaga u Crnoj Gori, ističući da je njihova valjana eksploatacija moguća jedino uz upotrebu električne energije. Njen razvoj vidio je u iskorišćavanju nekoliko riječnih tokova. Bio je uvjeren da se najveća hidroelektrana može izgraditi na osnovu prebacivanja toka Tare u Moraču. Lazarevićeva projekcija uglavnom se zasnivala na onim podacima koji su bili dostupni u to vrijeme (planovi Deškovića i Pećinara), a bila je obogaćena i nekim novim pogledima. Crnogorski ministar je smatrao da se prevođenjem rijeke Zete, tunelom od Nikšića kroz Planinicu, takođe, može podići velika hidroelektrana. Još jedno takvo postrojenje, prema Lazarevićevom stajalištu, moglo se izgraditi i na rijeci Lim. Jetko je konstatovao da nijedna od potencijalnih elektrana nije bila predviđena u jugoslovenskom planu elektrifikacije. Argumentovano je govorio da planirana proizvodnja električne energije u Crnoj Gori od 9.000 KW, može poslužiti samo za električno osvjjetljenje i za male industrijske objekte. Zaključio je da bi u Crnoj Gori trebalo odmah pristupiti izgradnji velikih hidroelektrana. Njihova izgradnja omogućila bi i „hitno podizanje aluminijumske industrije u Crnoj Gori, i to u ovom prvom periodu a ne u periodu posle 1954. godine, kako to plan elektrifikacije FNRJ sačinjen po inž. Jeriću predviđa“. Na kraju je apelovao na crnogorskog premijera da ovom problemu posveti veliku pažnju i da ga predstavi nadležnim jugoslovenskim organima.³⁵

³⁴ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 2.

³⁵ Isto.

Ovaj Lazarevićev izvještaj ujedno predstavlja i skicu mogućeg industrijskog razvoja Crne Gore u poslijeratnom razdoblju. Iako predložena u opštim linijama, Lazarevićeva analiza bila je ozbiljna i odgovorna. Temeljila se na bogatstvu energetske izvora i afirmaciji privrednih interesa Crne Gore. Iz dostupne arhivske građe nije nam poznato stanovište predsjednika crnogorske Vlade na sugestije svog ministra industrije i rudarstva. Primjetno je da je Lazarević početkom 1947. godine izgubio ministarsko mjesto, ali razlozi njegove smjene nijesu nam dokazivi. Lazarević je u januaru 1947. godine obavljao funkciju pomoćnika ministra finansija u crnogorskoj vladi.³⁶

Zanemarivanje crnogorskih interesa u jugoslovenskom planu elektrifikacije ispoljilo se i na sastanku predstavnika federalnih električnih preduzeća koji je početkom oktobra 1946. godine održan u Zagrebu. Sastanku su prisustvovali najpoznatiji stručnjaci zaduženi za elektrifikaciju Jugoslavije. Iznenaduje podatak da na ovoj konferenciji nije bila zastupljena Crna Gora niti njeno električno preduzeće, što je predstavljalo nedopustivu ravnodušnost crnogorskih vlasti. Interese Crne Gore, stručno i energično, protežirao je inženjer Miladin Pećinar. Tek na Pećinarovo insistiranje odobreno je da se podizanje hidroelektrane na Glavi Zete uvrsti u prvi državni plan elektrifikacije. Odbijena je, međutim, Pećinarova namjera da u jugoslovenski plan elektrifikacije uđe i izgradnja hidroelektrana Tara – Morača. Neprihvatanje ovog prijedloga obrazloženo je: „s motivacijom da Crna Gora nema potrebe za tolikom energijom i da nema gdje da je plasira“.³⁷ O toku i zaključcima konferencije u Zagrebu crnogorski FEP obavijestio je inženjer Radovan Petrović, direktor Hidrološkog instituta pri Ministarstvu građevina FNRJ u Beogradu. Petrović je od jula 1946. godine bio angažovan na

³⁶ Jovan Bojović, n. d., 147.

³⁷ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, f. 3.

izradi projekta za hidroelektranu Glava Zete i otuda njegova kooperativnost s FEP-om Crne Gore.³⁸

I odvijanje konferencije u Zagrebu eklatantno pokazuje da je ogroman hidroenergetski potencijal Crne Gore bio gotovo u cjelini marginalizovan prilikom koncipiranja jugoslovenskog plana elektrifikacije. Simptomatično je da je bagatelisan osnovni uslov za elektrifikaciju zemlje, pa samim tim i njen ukupni privredni razvitak. Jugoslovenski planeri očigledno su polazili od drugih premisa. Ekonomska razvijenost republika, veličina njihovih teritorija i broj stanovnika, po svoj prilici, određivali su obim državnog plana elektrifikacije. Kidričeva težnja za umanjnjem ekonomskog jaza između jugoslovenskih republika i usvajanje državnog plana elektrifikacije bili su, kad je u pitanju Crna Gora, u dubokom raskoraku.

Federalno električno preduzeće Crne Gore pokušavalo je da svoje aktivnosti pravovremeno oblikuje i tako spriječi pojave stihijnosti i dezorganizovanosti. Razmišljalo se o mnogim aspektima djelovanja. U planu rada za 1946. godinu, FEP je od nadležnih državnih organa zahtijevao bolju organizaciju transporta. Predlagao je da se, pored Kotora i Nikšića, jedan dio transporta obavi preko Plavnice, kako bi se redukovali saobraćajni troškovi. Stoga je trebalo osposobiti željeznicu između ovog mjesta i Podgorice. Planirano je da se rekonstruišu električne centrale u Ulcinju, Baru, Andrijevići, Plavu, Nikšiću, Budvi, Kotoru i Beranama. Nijesu se mogli popraviti pojedini kvarovi mreže u Podgorici. Predviđalo se podizanje hidroelektrana u Beranama, Glavi Zete, Ribnici (Podgorica), Šavniku i termoelektrane u Kotoru. Sredstva za ove radove trebalo je da se obezbijede iz državnog budžeta i preko zajmova Hipotekarne banke. Za renoviranje zgrada, mašina i instalacija dobijen je, na početku 1946, kredit u visini od 5.250.000 dinara. Za namjeravane

³⁸ Isto.

hidroelektrane na Glavi Zete i u Beranama, mašine su se morale nabaviti u inostranstvu.³⁹

Plan rada FEP-a Crne Gore za 1946. godinu, iz više razloga, pretrpio je velike promjene. Nerealnim se pokazalo podizanje hidroelektrana u Beranama i na Ribnici kod Podgorice i zato se od ovih namjera odustalo. Zahtjevi stanovnika iz više crnogorskih sredina za podizanjem elektrana, nagnali su rukovodstvo FEP-a da razmišlja i o opsežnijim poslovima. Nakon iscrpnijeg posmatranja terena, djelokrug aktivnosti FEP-a u 1946. godini bio je znatno proširen. Izvođeni su radovi na podizanju hidroelektrana u Plavu, Lijevoj Rijeci, Rijeci Crnojevića, Mušovića Rijeci kod Kolašina i na Slapu Zete. U pogon su 1946. godine puštene hidroelektrane u Šavniku i Plavu. Električno osvjetljenje napokon je obasjalo ova mjesta. Tu ugodnost prvi put su dobili i žitelji Bijelog Polja i Danilovgrada. U ovim gradovima podignute su termoelektrane.⁴⁰ Lokalno stanovništvo podnijelo je najveći teret u podizanju hidroelektrana. Podršku u stručnoj radnoj snazi i materijalu pružio im je FEP Crne Gore. Rukovođenje poslovima bilo je uglavnom povjereno inženjeru Andriji Kažiću.

Krajem 1946. godine u FEP-u Crne Gore bilo je 15 elektrana, od toga 11 termoelektrane, dok su 4 postrojenja koristila snagu vode. Jačina ovih električnih centrala iznosila je oko 1.562 kilovata. Termoelektrane su proizvodile 1.213 kilovata, a hidroelektrane svega 349 kilovata.⁴¹ Ukupna snaga crnogorskih elektrana bila je u poređenju sa slovenačkim postrojenjima manja čak 442 puta, a sa makedonskim oko 17 puta.⁴² I pored uložених napora,

³⁹ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 3.

⁴⁰ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3 i fas. 4.

⁴¹ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3.

⁴² Slobodan Milić, *Posleratni period elektrifikacije Srbije*, u: *Vek elektrike 1893-1993*, Beograd 1993, 67.

FEP Crne Gore je 1946. godine plaćao danak nedostatku kadrova, nemanju adekvatnog materijala, očajnim saobraćajnim komunikacijama. Ti hendikepi manifestovali su se u čestim promjenama planiranih radova i umanjivanju njihovog intenziteta. Odricanje i zanos običnih ljudi, te stručnost i posvećenost nekoliko inženjera, nijesu mogli kompenzirati sistemske propuste i loše istorijsko nasljeđe.

Uobličavanje plana elektrifikacije Crne Gore za 1947. godinu bilo je karakteristično po opreznijem i svestranijem pristupu. Kvalitet predviđenih radova zavisio je od mišljenja stručnjaka iz raznih oblasti. Stoga su angažovani građevinski i elektroinženjeri, hidrolozi i geolozi, koji su u toku 1946. iznosili svoja zapažanja o podizanju elektrana u Crnoj Gori. Većina ovih stručnjaka bila je iz drugih jugoslovenskih republika (Slovenije, Srbije i Hrvatske). Najdetaljnije se ispitivao teren predviđen za izgradnju hidroelektrana na Slapu i Glavi Zete.⁴³

Inženjer Andrija Kažić planirao je još ambicioznije poduhvate. Kažić je procjenjivao da bi se velike hidroelektrane mogle izgraditi na sljedećim lokalitetima: potez Nikšićko polje – Bjelopavlićka ravnica, potez Tara – Morača, rijeka Bistrica kod Berana, Zlorečica kod Andrijevice, rijeka Bistrica kod Bijelog Polja i rijeka Cijevna kod Podgorice. Bio je uvjeren da se u Nikšićkom polju, te na rijekama Tari i Bistrici, mogu stvoriti veliki akumulacioni bazeni u cilju korišćenja vodene energije.⁴⁴ Smatrao je da bi izgradnja hidroelektrana na Zlorečici i Bistrici, pored električnog osvjjetljenja, davala i veliku energiju za valjanu eksploataciju šumskog bogatstva na ševeru Crne Gore.⁴⁵ Kažićeva projekcija, i pored toga što većina planiranih hidroelektrana nije izgrađena, predstavlja prvi ozbiljniji pokušaj iskorišćavanja hidroenergetskog potencijala Crne Gore.

⁴³ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3 i fas. 4.

⁴⁴ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 3.

⁴⁵ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 2.

Finansijska podrška jugoslovenske Vlade odredila je plan investicija i opseg radova na elektrifikaciji Crne Gore u 1947. godini. Radovi su izvođeni na podizanju sljedećih postrojenja i mreža: hidroelektranama na Slapu Zete, Rijeci Crnojevića, Mušovića Rijeci i Lijevoj Rijeci, termoelektranama u Kotoru, Petrovcu i Žablaku, trafostanicama u Titogradu i Tivtu, dalekovodima Titograd – Nikšić, Herceg Novi – Ulcinj, Kotor – Lepetani, razvodnim mrežama Baošići – Kamenari i Prčanj – Stoliv. Vrijednost ovih radova iznosila je 33.300.000 dinara. Jedino je za termoelektranu u Petrovcu postojao plan rada, dok su ostale elektrane građene na osnovu napravljenih skica.⁴⁶

Završetak obnove značio je prelazak na plansku privredu, tj. državno-plansku industrijalizaciju koju je KPJ odredila kao strategijsko-razvojni put Jugoslavije. Skupština FNRJ usvojila je 28. aprila 1947. godine „Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ u godinama 1947-1951“. Donošenje plana u formi zakona impliciralo je njegovo sprovođenje. Pored ostalog, planirano je da se za potrebe elektrifikacije zemlje izvrše investiciona ulaganja od 30 milijardi dinara. Predviđeno je da proizvodnja električne energije u Jugoslaviji u 1951. godini bude povećana na 4,35 milijardi kwh, odnosno četiri puta više nego u 1939. godini, a potrošnja po stanovniku dostigne nivo od 272 kwh godišnje prema 71 kwh u 1939. godini.⁴⁷ Tome cilju, iz Crne Gore, ponajviše je trebalo da doprinese izgradnja hidroelektrane „Glava Zete“ koja je proglašena objektom od opštedržavnog (kapitalnog) značaja.⁴⁸ Zanimljivo je da je predviđeni stepen industrijalizacije Crne Gore bio primjetno niži od učešća njenog stanovništva u ukupnom stanovništvu Jugoslavije, što je u manjoj mjeri bio slučaj i sa Srbijom i

⁴⁶ DAC, f. Ministarstva industrije i rudarstva Crne Gore, fas. 4.

⁴⁷ Službeni list FNRJ, br. 36, 1947.

⁴⁸ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 4.

Makedonijom. Planirani udio industrijske proizvodnje Crne Gore u ukupnoj industrijskoj proizvodnji Jugoslavije trebalo je da 1951. godine bude 0,9%, a procenat njenog stanovništva iznosio je 2%.⁴⁹

Ovaj debalans nije zabrinuo ni najautoritativnije crnogorske političare. Nije bilo ni želje za njegovo prepoznavanje. To pokazuje i tok šednice crnogorske Skupštine od 10. jula 1947. godine, na kojoj je usvojen Zakon o petogodišnjem planu privrednog razvitka Crne Gore. Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića predstavljao je mješavinu jugoslovenskog zanosa i hipnotičkih obećanja o privrednom usponu Crne Gore. Jovanović je naglasio da „industrijalizacija i elektrifikacija Jugoslavije otklanja i našu privrednu zaostalost i stvara sve uslove za brzo ekonomsko podizanje naše Republike“.⁵⁰ Mnogo konkretniji u izlaganju bio je Jefto Šćepanović, predsjednik Planske komisije Crne Gore. Šćepanović je obećao i podizanje novih elektrana, izradu dalekovodne mreže u dužini od 340 kilometara, sa potrebnim transformatorskim stanicama i lokalnom razvodnom mrežom, te

⁴⁹ Udio industrijske proizvodnje Hrvatske predviđen je da 1951. godine bude 25,5%, dok je procenat njenog stanovništva iznosio 24, a za Sloveniju čak 18,57% prema procentu stanovništva od 9. Za Bosnu i Hercegovinu predviđeno je učešće u ukupnoj industrijskoj proizvodnji Jugoslavije od 16,7% prema procentu stanovništva od 16, za Srbiju od 32% iako je udio njenog stanovništva u jugoslovenskom iznosio 42% i za Makedoniju od 6,3% prema procentu stanovništva od 7%. Marija Obradović, n. d., 70-71.

Interesantno je da je u Prvom petogodišnjem planu razvitka privrede FNRJ naglašena potreba za umanjnjem neravnomjernosti u ekonomskom razvitku jugoslovenskih republika. Te se intencije, jugoslovenski planeri nijesu dosljedno pridržavali. Najupečatljiviji primjer te nedosljednosti manifestovan je prema Crnoj Gori.

⁵⁰ Rad Skupštine Crne Gore 1945-1950, priredili Čedomir Perović i Nevenka Ilić, Titograd 1986, 436.

snabdijevanje električnom energijom mnogih potrošača – industrijskih i zanatskih objekata i, tek na kraju, stanovništva u gradovima i selima.⁵¹

Crnogorski plan petogodišnjeg razvitka predviđao je izgradnju elektrana republičkog i lokalnog značaja ukupne snage 5.000 kw, povećane proizvodnje električne energije od 750.000 kwh u 1946. godini na 12 miliona kwh u 1951. godini, tj. 16 puta više, izradu mreže dalekovoda, uvođenje dispečerske službe. Za realizaciju ovih zadataka trebalo je investirati 680 miliona dinara.⁵²

Detalnija razrada ovog plana podrazumijevala je izgradnju osam hidroelektrana (Glava Zete, Rijeka Mušovića, Slap Zete, Bijelopoljska Bistrica, Cijevna, Ljutica (kod mosta na Tari, između Žabljaka i Pljevalja), Rijeka Crnojevića i Lijeva Rijeka), renoviranje tri hidroelektrane (Šavnik, Andrijevića i Plav) i podizanje 13 novih termoelektrana (Pljevlja I i II, Kotor, Petrovac, Kolašin, Bijelo Polje, Žabljak, Berane, Gusinje, Titograd, Cetinje, Danilovgrad i Bar). Pažnja je bila usmjerena i na razvoj prenosne i distributivne mreže. Planirana je izrada 15 dalekovoda i 65 trafostanica.⁵³

Postavljeni zadaci bili su očito ambiciozni. Dijelom su se temeljili i na iskustvu stečenom u razdoblju obnove i izgradnje. Efekti elektrifikacije Crne Gore (1945-1947) nijesu bili impresivni, kako ih je ondašnja štampa prikazivala, ali ipak su ostali zapaženi. Krajem 1947. u Crnoj Gori su funkcionisale 22 elektrane. U pogonu je bilo pet hidroelektrana (Podgor, Rijeka Crnojevića, Šavnik, Andrijevića i Plav) i 17 termoelektrana (Ulcinj, Bar, Petrovac, Budva, Tivat, Kotor, Risan, Baošići, Herceg Novi, Cetinje, Titograd, Danilovgrad, Nikšić, Kolašin,

⁵¹ Isto, 451.

⁵² Isto, 496.

⁵³ DAC, f. Glavne direkcije elektroprivrede Crne Gore, fas. 25, Plan elektrifikacije Crne Gore 1947-1951.

Bijelo Polje, Berane i Pljevlja). Više crnogorskih varoši i gradova prvi put je dobilo električnu rasvjetu. Električno osvjetljenje imalo je na početku juna 1947. i jedanaest sela u Crnoj Gori.⁵⁴ Zato ne možemo prihvatiti konstataciju iz jednog članka u *Pobjedi* da je 1948. godine elektrificirano prvo selo u Crnoj Gori.⁵⁵ Nazirale su se i konture prenosne mreže. Prvi dalekovod u poslijeratnom razdoblju izrađen je 1946. godine na potezu Cetinje – Višnjica. Projektant ovog zahvata bio je inženjer Vinko Petrić, koji je u junu 1946. iz Slovenije stigao u Crnu Goru.⁵⁶

Uočljivi rezultati u elektrifikaciji Crne Gore (1945-1947) predstavljali su izvjestan pomak, ali nijesu mogli, za samo dvije godine, otkloniti negativno istorijsko nasljeđe. Bez izgrađenog sistema i razgranate prenosne mreže, crnogorske elektrane su predstavljale mala i izolovana „ostrva“. Pokrivale su potrošnju na lokalnom području. Njihova energija pretežno se upotrebljavala za električnu rasvjetu, a manjim dijelom i za rad mašinskih i stolarskih radionica. Znatno veći konzum električne energije bio je predviđen u Prvom petogodišnjem planu donesenom 1947. godine. Realizacija zadatah ciljeva uveliko je zavisila od materijalne podrške jugoslovenske vlade. Ona je imala i svoje limite. Savezni centar konstantno je upućivao finansijsku pomoć Crnoj Gori u periodu obnove, ali nije bio spreman da jače podstakne iskorišćavanje njenih energetske izvora. Ta rezervisanost je proisticala na neutemeljenim i ovlašnim analizama jugoslovenskih planera. Bagatelisanje ogromnog hidroenergetskog potencijala Crne Gore, najuvjerljivija je potvrda njihovih predrasuda o nemogućnosti adekvatnijeg privrednog zamaha najmanje jugoslovenske republike.

⁵⁴ DAC, f. Ministarstva industrije Crne Gore, fas. 39.

⁵⁵ *Pobjeda*, br. 14, 18. I 1949, J. Savović, *Polje – prvo elektrificirano selo u Crnoj Gori*.

⁵⁶ DAC, f. Federalno električno preduzeće Crne Gore, fas. 5.

ANTIRATNE I MIROVNE IDEJE U ISTORIJI SRBIJE

Dragan Stojković

This is an overview of antiwar and peace ideas and movements in Serbia until 2000. During the 19th and 20th century, a dominant historical preoccupation of Serbian country, intelligence and people was directed at conquering territories. A continuity of militarism burdens the present and disables democracy and development of individual potentials which could benefit social prosperity.

Ovaj ogleđ ne predstavlja monografski popis ljudi i događaja koji su u proteklom veku obeležili antiratne i mirovne ideje koje su rezultirale antiratnim pokretima u Srbiji do 2000. godine. Za ovakav istoriografski poduhvat potrebno je mnogo više autora, vremena i prostora pa bi brojne činjenice hronološki i tematski mogle da se sistematizuju i publikuju u više tomova. Namera ovog ogleđda je da se u kraćem pregledu izdvoje bitne teme mogućih istraživanja ove problematike. Oblast koja ovim radom nije posebno obuhvaćena, a koja se može prepoznati u pojedinim poglavljljima, jeste istraživanje socijalno psiholoških fenomena, oblika kolektivne svesti, uzroka i uslova za nastanak mitološke svesti o nacionalnoj istoriji kao osnove za negovanje vojničkih vrednosti i njihov primat u odnosu na sve druge vrednosti u

društvu. Patrijarhalni model odnosa u zajednici, od porodice do države, autoritarna struktura ličnosti, nasilnost kao kulturni obrazac u korelaciji sa nivoom obrazovanja, ekonomskog razvitka i društvenog bogatstva, odnos i otvorenost (zatvorenost) prema drugačijim modelima i kulturama, sigurno da pružaju mnoge mogućnosti istraživanja koja bi dala korisne rezultate.

Polazeći od državnih *simbola* koji predstavljaju *vrednosne* poruke, tema militarizma i pojava otpora militarizmu posmatra se u *istorijskom kontekstu* Srbije XIX i XX veka kroz ulogu *crkve i države* u istorijskim događajima sa početka prošlog veka *od nade* u demokratske reforme *do Crne ruke*, i prvih pojava organizovanog *antimilitarizma*. Istorijski kontekst Evrope između dva svetska rata, u kojem je došlo do obnove *militarizma i patriotizma*, ne samo kao pojave fašizma nego kao i reakcije odbrane od fašizma, doprineo je ostvarivanju *kontinuiteta vojničkog patriotizma* posle Drugog svetskog rata kroz negovanje *kulta JNA* kao „garanta mira“. Zahvaljujući procesima *mirovnih pokreta u svetu* sredinom XX veka, i liberalno demokratskih procesa u Srbiji, u novonastalim ratnim okolnostima raspada SFRJ od ideja i inicijativa nastao je čitav front građanskog pokreta *mirovne Srbije* koji je odigrao značajnu ulogu otpora militarizmu koji je kulminirao 1999-2000. godine. Od pokušaja društvenih promena 2000. godine prošla je čitava decenija, a u srpskom društvu je *militarizam opet* na sceni. *Gde smo danas* u odnosu na poruke simbola i vrednosti s kraja XIX veka koje služe kao orijentiri za moguću sudbinu države i naroda u budućnosti, jeste pitanje koje se nameće. *U potrazi za nadom* obnova istorijskog sećanja ne samo na pregalaštvo i žrtvu pojedinaca i društvenih grupa, nego i na one modele društvene svesti i organizovanja koji nisu imali u Srbiji istorijsku šansu da se politički ostvare, predstavlja osnov za očuvanje kontinuiteta postojanja mirovnih, antimilitarističkih ideja i pokreta.

Simboli i vrednosti

Rat ili mir. Maslinova grana u golubovom kljunu ili mačevi u kandžama dvoglavog orla, jesu simboli koji definišu proklamovane vrednosne orijentacije naroda i države. Opredeljivanje između ovako suprotstavljenih simbola pruža odgovor na mnoga pitanja o *uzrocima* i *posledicama*, o *karakteru* istorijskih događaja. Ovakve dileme aktuelizovane su prilikom konačnog gašenja Jugoslavije i u njenom minimalnom obliku državne zajednice Srbije i Crne Gore, kad je Crna Gora proglasila nezavisnost, a Srbija ostala sama. Prilikom određivanja bar privremenih simbola države Srbije prevladao je stav o *državnom kontinuitetu*, to jest o opravdanosti povratka onih državnih simbola koje je Srbija imala do osnivanja Kraljevine SHS. Tako su se simboli Kraljevine Srbije, dvoglavi beli orao dinastije Nemanjića i kruna našli na grbu i zastavi Republike Srbije. Bez promišljanja o prirodi tog „kontinuiteta“, o *sadržaju vizija vladajuće elite s početka XX veka* o istorijskim *rezultatima* takve vizije u izgradnji države i društva između dva svetska rata, o uticaju te vizije na građanski rat u toku Drugog svetskog rata, o obnovi tih vizija i njihovom uticaju na krvavi rasplet i raspad Jugoslavije u ratovima devedesetih, ti simboli su, bez obzira na istorijsko iskustvo na početku XXI veka, ponovo postavljeni sa obrazloženjem o kontinuitetu. Kontinuitetu čega? Kontinuiteta militarizma, osvajačkih apetita srpske srednjovekovne vlastele, a potom srpske buržoazije pod parolom ujedinjenja srpskog naroda, kontinuiteta „Crne ruke“, kontinuiteta sukoba sa Evropom, iako je Austrougarsku monarhiju zamenila nemerljivo veća i snažnija Evropska unija.

Osnovno pitanje koje se nameće jeste da li su u Srbiji zaista ovakve vizije bile jedine ili bar toliko opšteprihvaćene, da drugačiji pogledi na državu i društvo nisu ni postojali, ili nisu bili

vredni pomena. Da li je moguće da jedan narod bude baš toliko opsednut mitom o sebi, svojoj važnosti i svojoj moći, da sve što čini u protoku skoro dva veka, često čini na svoju štetu, a da u njemu nije bilo bar pokušaja, glasa razuma građana koji su mislili i delovali drugačije?

U potrazi za odgovorima na ova pitanja za mene je najveći podsticaj bio u slučajnom otkriću nacrtu za grb i zastavu Kneževine Srbije koji je uz Sretenjski Ustav 1835. godine dao njegov pisac, Dimitrije Davidović. Ovaj grb, bez oznake monarhije (krune), na podlozi trikolorne zastave francuske revolucije, sa maslinovom i hrastovom granom svojim jezikom simbola je značio nagoveštaj mogućnosti prekida sa srednjovekovnim imperijalnim ambicijama dinastije Nemanjića koje simbolizuje preuzeti vizantijski dvoglavi orao i pokušaj zasnivanja nove države na tekovinama tadašnjeg modernog evropskog društva.

Potencijali jednog naroda i države ne nalaze se samo u njegovim rudnim bogatstvima, žitnim poljima ili hidropotencijalu. Oni se nalaze pre svega u pojedincu, u čoveku, građaninu, koji dela u korist zajednice. U ličnosti koja u sebi nosi snagu motiva i želje da se kroz lični rast i razvoj ostvari u životu i svetu. Snaga jedne države i jednog naroda ne leži u jakoj policiji, vojsci i državnom aparatu. Ona se krije pre svega u snažnim ličnostima građana koji predstavljaju autoritet ne po zvanju i statusu, nego po znanju i sposobnostima.

Upravo u razmišljanjima u ovim relacijama može se tražiti veza sa simbolikom druge grane Davidovićeovog grba, hrastove grane.

Simbolika hrasta je drevna i ona simbolizuje snagu, zaštitu, otpornost, čvrstinu, istinu, čoveka i ljudsko telo. Uglavnom se povezuje sa božanstvima groma i samim gromom, kao i nebeskim božanstvima i božanstvima plodnosti i stoga može predstavljati i vatru i munje. U hrišćanskoj simbolici, hrast je simbol Isusa kao snage u vremenima teškoća i nemira. On predstavlja postojanost u veri i vrlinama.

U osnovi Davidovićevog grba, na početku grane, može se prepoznati i žir koji ima posebno metaforičko značenje. Žir, zametak hrasta koji, budući angiosperma, sadrži sve ono što čini hrast, u svom jezgru sabira zgusnuto svo znanje i potencijale drveta.

Kako se to događa da u uslovima zemlje Srbije toliki žirovi ne uspevaju da ostvare ono što u sebi nose, kako to da trule prekriveni lišćem, da služe kao hrana svinjama, a da vrlo teško i retko uspevaju da ostvare svoju misiju i postanu novo veliko i jako drvo koje rađa nove plodove?

Dimitrije Davidović je bez obzira na sve okolnosti u kojima je stvarao ostvario samo deo svojih mogućnosti, a njegov rast i razvoj bio je onemogućen na vrhuncu, upravo kad je trebalo da postane snažno drvo koje će davati plodove. I to je u njegovom vremenu i okolnostima predstavljalo uspeh, u poređenju sa mnogima, kojima nema ni imena ni broja, koji nisu imali ni minimum uslova da prepoznaju svoje pozvanje, i da ga ostvare, ni delimično.

Pojam civilnog društva upravo sadrži vrednosti koje se zasnivaju na uključivanju što većeg broja pojedinaca – samosvesnih, odgovornih građana u javne poslove kroz razne oblike društvenog aktivizma. Uloga države kao represivnog organizovanja društvenog života redukuje se na aktivitet građana koji imaju slobodu, mogućnost da umesto pasivnog objekta političke volje, postanu subjekti političkog života za dobrobit cele zajednice. Bavljenje politikom u ovom smislu nije veština prisvajanja vlasti i njeno sprovođenje u cilju ostvarenja interesa partikularnih društvenih grupa ili ideja koje su proklamovane kao zajedničke. Civilno društvo je tekovina demokratskih procesa u drugoj polovini XX veka, procesa koji su se odvijali u ekonomski najrazvijenijim društvima, društvima sa visokim nivoom razvijenosti obrazovanja, zaposlenosti, nezavisnosti institucija, zasnovanih na poštovanju i primeni *zakona*. Nasuprot ovakvom konceptu civilnog društva kao oblik organizovanja društva i funkcionisanja države u uslovima nerazvijene demokratije i u sredinama

ekonomske nerazvijenosti i razlika preovlađuju odnosi u kojima je pojedinac – građanin pasivni objekt političke volje društvenih grupa u vidu političkih partija i centara moći iz krugova ekonomskog uticaja, crkve i vojske.

Vizija Srbije u dalekoj budućnosti, ne samo kao državne zajednice na određenoj teritoriji, nego i Srbije u balkanskom i evropskom okruženju u kojem, u drugim državama, žive pripadnici srpskog naroda, u osnovi je pitanje vrednosti na kojima Srbija, posle državne pauze od 85 godina, danas treba da počiva. Pitanje je da li je opstanak moguć u opciji ostvarenja ciljeva definisanih kroz teorije krvi i tla koje se ne mogu realizovati bez rata, ili je opstanak moguć kroz razvoj, ekonomsku i kulturnu emancipaciju, regionalnu i evropsku integraciju. Ova dilema postavljena je pred srpsku elitu na samom početku postojanja, ustanovljenjem Praviteljstvujušćeg Sovjeta 1805. godine, a prvi odgovor na nju je bilo nepročitano *Slovo o slobodi* Teodora Filipovića (1876-1807), alias Božidara Grujovića, prvog sekretara Sovjeta. *Ustanovljenje Zakona po razumu i pravdi, zakona koji je „gospodar i sudija u vilajetu“ kome služe i vladar i sveštenstvo i vojska, jeste uslov slobode i mira u državi.* Ustanovljavanje *Zakona* u ovom smislu jeste pokušaj postavljanja *kamena temeljca* za buduće društvo, takvog, koji će društvo zaštititi od svih vrsta subjektivnog, interesnog odlučivanja. Ipak, ovaj i drugi pokušaji na samom početku ustanovljenja nove države nisu uspjeli da se nametnu i preovladaju. Lična volja, grabežljivi interesi pojedinaca, nasilje vlasti, zaodeni i kamuflirani proklamovanim interesima nacije, država i crkva bili su preovlađujući elementi politike u srpskoj istoriji XIX i XX veka. I pored brojnih primera ličnog napora i žrtava mnogih iskrenih rodoljuba na prosvvećenju naroda, i unapređenju privrednog razvoja i društvenog života tokom savremene srpske istorije, od Bože Grujovića, Dositeja Obradovića, Dimitrija Davidovića i mnogih drugih do današnjih dana, može se reći da je u srpskom

društvu, i danas, bez obzira na deklarativne izjave aktuelnih političara o spremnosti i želji za miran ulazak u Evropsku uniju, i dalje vladajuća ideja o svojoj nacionalnoj i državnoj veličini i dominantnoj (liderskoj) ulozi na Balkanu, koja se zasniva na vojnoj moći i koja se samo tako može i realizovati pod simbolima dinastije Nemanjića i krune Karađorđevića.

Istorijski kontekst

Suočavajući se sa temom o antiratnoj istoriji Srbije prve pomisli su mi bile obeshrabrujuće. Tokom cela dva veka, i XIX veka i XX veka, dominantna istorijska preokupacija srpske države, inteligencije i naroda bila je usmerena ka jednom cilju – osvajanju teritorija koje su bile pod upravom susednih velikih carevina, naseljenih pripadnicima srpskog naroda, pod firmom „nacionalnog oslobođenja“. Pre svega, teritorija juga Srbije i Kosova, a kao ciljevi postavljeni su granice nacionalne teritorije koje bi sa maticom ujedinile srpski narod koji je živio na prostorima Bosne i Hercegovine, kao i težnje za oslobađanjem od austrougarske vladavine u Vojvodini i Sremu.

Romantičarske ideje koje su u evropskom kontekstu značile oslobađanje i samoosvešćivanje naroda od svih oblika feudalnog ropstva, koje su imale emancipatorski karakter i prosvetiteljsku ulogu, u srpskom slučaju velikog istorijskog zaostatka dobile su u vrednosnom smislu drugačiji karakter – u stvaranju romantičarskih nacionalnih mitova okrenutih ka prošlosti. Veličanja prošlosti koje je bilo obeleženo slavljenjem velikih stradanja i poraza ili mitologizacije i idealizacije prošlosti koja nije imala stvarno istorijsko pokriće.

Tokom celog XIX veka Srbija je praktično bila u ratu. otvorenom ili prikrivenom, sa spoljnim neprijateljima, ili u bunama naroda protiv svojih vlasti. Od ustaničkih borbi 1804-1817, narodnih buna protiv Miloševe samovolje, buna u Bosni

i južnim pokrajinama, Hercegovačkog ustanka 1875, srpsko bugarskog rata, Balkanskih ratova, Prvog svetskog rata, Drugog svetskog rata, ratova 1991-1995. do, konačno, bombardovanja 1999. godine, u sistemu vrednosti patriotizam, *borba* za oslobođenje, *borba* za teritorije, *borba* za ujedinjenje, *borba* protiv okupacije, *borba* za nadmoć, vođenje ratova, ratne žrtve i junaštva, ratni mitovi, određivali su i davali karakter vrednosti koje su vladale u svim oblicima društvenog života.

Između ratova, na teritorijama pod turskom upravom, ali i u Srbiji, bez prestanka su vođeni mali ratovi, organizovana hajdučija i bune, pa je način rešavanja problema u duštvu viđen samo kroz nasilnu snagu oružja i junaštva. Ove vrednosti su presudno davale karakter obrazovanju, kulturi, umetnosti, religiji, nauci, privredi, ekonomiji, društvenoj strukturi. Kult vojske, ratnika, negovanje ovih vrednosti kao tradicionalnih i duboko integrisanih u nacionalnom biću, određivao je i srpsku političku ideologiju, bez obzira na različite političke sisteme u protekla dva veka.

Ideje prosvetiteljstva, mirnog razvoja društva jačanjem ekonomije, obrazovanje naroda, „u korak sa ostalim evropskim narodima“, ideje koje su zasnovane na vrednostima rada, saradnje, u srpskom društvu su se uvek nalazile u drugom planu. Umesto otvaranja, pre svega prema prosperitetu industrijskog i društvenog razvoja susedne Austrougarske, vrednosti koje su sa te strane dolazile procenjivane su kao „strane“ i opasne po srpski narodni duh, a odnos prema srpskom narodu u susednoj monarhiji doživljavao je kao okupatorski, pa je prema njoj razvijan i neprijateljski stav. Društvene snage u vladajućoj eliti (dvor, intelektualci) koje su težile otvaranju i evropskoj integraciji bile su u stalnom sukobu sa narodnjačkim i patriotskim snagama koje su se pre svega nalazile u tradicionalnim institucijama crkve i vojske.

Stvaranje građanskog društva u Srbiji počelo je intenzivno u drugoj polovini XIX veka a kao formalni početak može se uzeti u obzir godina osnivanja Beogradske čitaonice, 1845. godine.

Usledilo je osnivanje Beogradskog pevačkog društva (1853) i značajne Građanske kasine (1869). Uz osnivanje institucije Narodnog pozorišta (1868) bio je to početak osnivanja brojnih udruženja građana svih vrsta, strukovnih, esnafskih, umetničkih, kulturnih, edukativno-zabavnih, humanitarnih i raznih drugih. Osnivanjem političkih stranaka 1881. godine stvoreni su uslovi za razvijanje civilnog društva, u kojem između državne vlasti i građanstva postoji aktivan regulativni društveni život. Regulativni u smislu zahteva građana prema državi, u kojem ne postoje građani zbog države, nego država zbog građana. Ipak, u uslovi-ma ekonomske i svake druge zaostalosti, u društvu u kojem je u strukturi zanimanja najveća zastupljenost javnih državnih službenika, tanak je bio društveni sloj građana nezavisnih od države, koji bi bili u stanju da se sa zahtevima civilnog društva suprotstave državi i interesima vojne elite. U činjenici da su vodeće interese širenja malog i nerazvijenog srpskog tržišta zastupale banke pod uticajem najvećih političkih partija mogu se tražiti i odgovori na pitanja o dubljim razlozima za osvajачke vojne težnje formalizovane u nacionalnom programu.

Crkva i država

Najznačajniju ulogu u militantnom konstituisanju nacionalnih političkih snaga odigrala je u drugoj polovini XIX veka Narodna radikalna stranka Nikole Pašića. U njenoj politici su stvoreni, utemeljeni i razrađeni svi glavni činioci srpskog odnosa prema spoljnoj politici na Balkanu kao i prema unutrašnjoj politici, koji će formirati militaristički sistem vrednosti. Radikalno, „iz korena“ rešavanje društvenih pitanja nema vremena za demokrat-ske procedure i razvodnjavanje u javnoj diskusiji i odlučivanju. Ono podrazumeva upravo disciplinovanje, vojno organizovanje i sprovođenje u život onog što je neko, ko je sebi to dao za pravo, zamislio. Šta više, može se izneti teza da je kontinuitet ideje

društvenog radikalizma ostvaren do današnjih dana, menjajući ideološke forme, i partije, i preko komunističke partije, pa do današnjih partija kako na vlasti, tako i opozicije. Nacionalni program koji su utemeljili radikali definisao je nacionalni interes pre svega kao ujedinjenje teritorija na kojima je živeo srpski narod, od juga, Stare Srbije, Kosova, do Bosne i Hercegovine. Nosio ci ovog programa, sa devizom „Ujedinjenje ili smrt“ bili su, ujedinjeni, pre svega Srpska pravoslavna crkva i Vojska. Tako je formiran militaristički nacionalni blok koji je imao svoje zaleđe u intelektualnoj eliti, romantičarski nadahnjivanoj Kosovskim mitom. Organizacija oficira koja je izvela ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića, realizovala je taj nacionalni militaristički projekat početkom XX veka u komitskim i četničkim akcijama izvan granica Srbije, u Balkanskim ratovima, vojnim akcijama na Kosovu, i organizaciji atentata na austrougarskog prestolonaslednika Ferdinanda.

Srpska pravoslavna crkva tokom vremena udaljila se od Hristovih evanđeoskih poruka mira i zadržala je samo hrišćansku formu, ikonografiju. Osnovna hrišćanska načela mira među ljudima i među narodima, nadnacionalni karakter hrišćanstva, potisnuta su u drugi plan, a suština upražnjavanja vere se okrenula od intime pojedinca i njegovog odnosa prema Bogu ka kolektivitetu nacije i borbi za nacionalno oslobođenje. Crkva je isticanjem nacionalnog svetitelja Save i stvaranjem njegovog kulta želela da ostvari ne samo mobilizaciju naroda, nego kontinuitet državne ideje monarhije Nemanjića. Simbol ove dinastije, dvo-glavi orao preuzet od Vizantije, izražavao je u politici Nemanjića imperijalnu ambiciju preuzimanja Vizantijskog carstva. U jednom trenutku, za vreme cara Dušana ostvarenje tog plana je i bilo na domaku. Kasnije kroz istoriju, u mitologiji pokosovskog ciklusa izgubljeno carstvo i njegova obnova, postalo je ideja vodilja, bolje reći opsesija crkvenih ideologa, a kasnije i intelektualne i vojne elite. Crkva se pretvorila u društveno poli-

tičku organizaciju koja je sa državom (i vojskom) bila na istom zadatku.

Tokom XIX veka glasovi protiv rata su bili izuzetno retki, pojedinačni, nečujni, tako da je danas teško rekonstruisati ih i u tragovima. Oni su bili društveno potpuno neprihvatljivi, a njihovo ispoljavanje rizično. Ipak o postojanju antiratne svesti svedoče posredno tragovi u umetnosti ali više u obliku socijalne kritike vlasti („Sve će to narod pozlatiti“) nego jasnog antiratnog programa.

Od nade do Crne ruke

Nezadovoljstvo stanjem u državi bilo je povod za Majski prevrat 29. maja 1903. godine i ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića i njegove supruge Drage Mašin. Razni motivi su postojali za ovaj čin koji je izvela zaverenička grupa oficira. Podsetimo se da su mu prethodile dve uzbudljive decenije političkog života u kojima su se dogodili uvođenje političkih partija (1881), proglašenje kraljevine, neuspešna ratna avantura sa Bugarskom (1885), smena na tronu, i spoljno politički zaokret prema Austriji. Dakle, u krajnjoj liniji, odustajanje od ratnih opcija i orijentacija prema miroljubivim, privrednim i trgovačkim metodama u spoljnoj politici. Za ovo razmatranje je od značaja činjenica da su na lovorikama događaja iz 1903. godine, koji je proglašen za revoluciju, punu političku afirmaciju ostvarili upravo vojni krugovi, a da je politička moć građanskih činilaca ovog prevrata ostala u drugom planu.

Pokušaj grupe intelektualaca, Jovana Žujovića, Jovana Skerlića i Bože Markovića, da se odmah po prevratu postavi pitanje oblika vladavine, kada je u *Dnevnom listu* otvoreno pitanje Republike, intervencijom oficira i zaplenom tiraža u začetku je osujećen.

Vojni puč, kojem je dat legitimitet u Narodnoj skupštini, sa blagoslovom mitropoliota Inokentija, i posle koga je u celoj državi došlo do talasa svih oblika nasilja, s druge strane, izazvao je otpor

kako u delu liberalne političke i intelektualne elite, tako i u delovima same vojske. Pokušaj kontra zavere u Nišu, u leto 1903. godine, čija je namera bila odstranjivanje zaverenika iz vojske, brzo je ugušen hapšenjima. Prvooptuženi kapetan Milan Novaković je po izlasku iz zatvora u oktobru 1905. godine bio i organizator osnivanja „Društva za zakonito rešenje zavereničkog pitanja“, koje je brojalo preko 700 članova, a čiji je glavni teoretičar bio profesor prava na Beogradskom univerzitetu Dr Živojin Perić. Perić je u nizu rasprava koje je objavio i iznosio kao poslanik sa skupštinske govornice zahtevao izvođenje atentatora na sud, a zahvaljujući izuzetnom međunarodnom ugledu koji je uživao nije bio progonjen. Ovo građansko udruženje može se smatrati za prvu civilnu organizaciju i preteču savremenih nevladinih organizacija koje se zalažu za zaštitu zakonitosti i ograničenje vladavine instrumenata državne sile, vojske i policije.

Sudbina zaboravljenog kapetana Milana Novakovića bila je takva da je posle višegodišnje borbe sa vlastima, zajedno sa još jednim zatvorenikom istog prezimena, ubijen 1907. godine u zatvoru Glavnjača. O Milanu Novakoviću je, povodom rasprave o njegovom ubistvu, u Narodnoj skupštini rečeno da je bio „čovek koji je mogao beskrajno da veruje u jednu stvar, da samo u nju veruje i da sam vojuje za nju ako je potrebno protivu celoga sveta. Njemu se u tom pogledu nije moglo pristupiti ni razlozima ni pretnjama ni obećanjima, ni jednim od onih načina, koje je vlada imala na raspoloženju da utiša koliko toliko svoje političke protivnike“ (Vojislav Marinković, poslanik). Delovanje opozicione štampe koja je osuđivala prevrat (*Opozicija, Večenje novosti, Narodni list, Za Otadžbinu, Srpska zastava, Beogradske novosti, Beogradske novine*) je bilo onemogućavano raznim pritiscima, od upada oficira u prostorije redakcija do premlaćivanja vlasnika listova i usvajanja novog Zakona o štampi kojim bi se vojska zaštitila svake kritike.

U vrlo kratkom vremenu posle Majskog prevrata razvoj kapitalističke privrede je bio u velikoj ekspanziji o čemu govore podaci o povećanju broja radnika sa 4.066 u 1903. godini na 100.000 u 1908. godini. Pobjeda militarističke nacionalne ideologije našla je idealan spoj sa potrebom nove srpske buržoazije za širenjem tržišta i otvoren prelazak na politiku ratnih planova i širenja teritorija pod izgovorom nacionalnog oslobođenja Srba koji su živeli izvan Srbije, pre svega u Turskoj. Ova ideologija je i formalno ozvaničena pod nazivom organizacije „Ujedinjenje ili smrt“, kada je osnovana 9. maja 1911. godine. Time su ostvarena predviđanja u ocenama Majskog prevrata koja je iznela Berta Sutner, pacifistkinja iz Austrije i dobitnica Nobelove nagrade za mir (1905). Berta Sutner je osudila „pobedonosne soldačine koji postaju apsolutni gospodari situacije, koji biraju jednoga kralja pošto su drugoga ubili, koji ognjem i mačem uvode režim koji je njima po volji.“ i nagovestila dalji razvoj događaja „Vojnički duh imaće tako jak uticaj u zemlji, da će Srbija vrlo lako biti uvučena u ratne i osvajачke avanture, i mi ćemo moći biti videti da će ideje o Velikoj Srbiji prouzrokovati među balkanskim narodima takav ustanak, koji će velike sile teškom mukom moći da uguše od straha da ne izazovu svetski rat.“

Antimilitarizam

Prvi jasan antiratni politički program u Srbiji, ispoljen u delovanju neke organizacije, bio je program Socijaldemokratske partije osnovane 1903. godine. U periodu svog kratkog delovanja, do kraja 1915. godine, u vreme aneksione krize, Balkanskih ratova i neposredno pred početak Prvog svetskog rata, ova partija je iznosila antiratni program zasnovan na ideji klasne revolucije i ujedinjavanja naroda Balkana u konfederaciju. Socijaldemokratska partija Srbije ušla je u evropsku istoriju kao jedina koja je pred sam rat glasala u srpskom parlamentu protiv

ratnih kredita, protiv ratnog budžeta. Iako je srpska Socijaldemokratska partija bila republikanskog opredeljenja, pokušala je da sebi pripiše inspiraciju za prevrat zahvaljujući martovskim sindikalnim demonstracijama, ona nije imala veze sa vojnim i monarhističkim planovima, ali je u novim okolnostima videla povoljne okolnosti za svoj rad. Politika Socijaldemokrata, čiji je program zasnovan na Erfurtskom programu Nemačke socijaldemokratske stranke, zasnivala se na klasnoj borbi proletarijata i buržoazije i u principu je bila protiv osvajačkih ratova koje je buržoazija vodila za osvajanje jeftinih izvora sirovina i proširivanje svojih tržišta. Zbog toga, ratove koje Srbija sa ostalim balkanskim državama vodila za oslobađanje od Turske, socijaldemokrate su videle kao osvajačke i okupatorske jer, kako je govorio Dimitrije Tucović „Ako bi se Mačedonija prisajedinila Bugarskoj, onda bi na svakog jednog Bugarina, koji je bio oslobođen, dolazio po jedan ili više zarobljenih Srba, Grka, Rumuna, Turaka i.t.d. Ako bi se Stara Srbija pridružila Srbiji, onda bi opet na jednoga slobodnoga Srbina dolazila po dva porobljena Arnautina, Turčina i.t.d. Mi hoćemo slobodu svoga naroda ne uništavajući slobodu drugih“. Kada je u junu 1912. godine vlada tražila 2 miliona vanrednog vojnog kredita, Narodna skupština joj je odobrila čak 21 milion, a predsednik Vlade, kako to navodi Dragiša Lapčević, Dr. Milovan Đ. Milovanović svoj govor koji je „ledio krv u žilama“ završio je uzvikom „Ili će se srpski narod ujediniti, ili će ceo Balkan predstavljati samo jedno veliko groblje!“

Osim antiratne politike levice suprotstavljene militarizmu radikala, značajan je pacifistički stav uglednog profesora univerziteta, doktora pravnih nauka međunarodne reputacije, narodnog poslanika Napredne stranke, dr Živojina Perića. Sa pozicija liberalno-konzervativne građanske desnice, Živojin Perić je imao veoma bliske stavove o odnosima na Balkanu sa socijaldemokratama. U vreme aneksione krize, 1909. godine, Perić se na prvom kongresu održanom u Rimu, na kojem se raspravljalo

o ideji Evropske federacije, zalagao za federaciju Srbije i Austrougarske! I to tako što bi se Austrougarska reformisala, dala državnu samostalnost narodima u njenom sastavu i konstituisala se kao konfederacija. Iako lojalan član Napredne stranke, njega, za razliku od partije kojoj je pripadao, nije zahvatila nacionalna euforija posle aneksije Bosne i Hercegovine, pa je svoje dosledne proevropske i antimilitarističke stavove iznosio u listu *Nedeljni pregled*, koji je u svom vremenu bio pojava sasvim van glavnog političkog toka.

Militarizam i patriotizam

Događaji posle Prvog svetskog rata, ne samo u Kraljevini SHS, i Kraljevini Jugoslaviji, nego pre svega u Evropi, nisu bili pogodno vreme za pacifizam i antiratne ideje. Fašizam i nacional-socijalizam su svojim agresivnim, osvajачkim, ratnim planovima za vladavinu Evropom stvorili Narodni antifašistički front koji je u ime mira i antimilitarizma uzeo oružje u ruke i organizovao antifašistički otpor. Pre svega u vreme građanskog rata u Španiji, a onda, tokom Drugog svetskog rata, u vidu pokreta otpora na okupiranim teritorijama. U samoj novonastaloj Kraljevini SHS – potom Jugoslaviji, pobeda srpske vojske u ratu i njena oslobodilačka misija predstavljala je osnov za puni razmah ideja kosovskog mita i negovanje Vidovdansskog kulta. Zloupotreba stradanja vojske i naroda tokom Prvog svetskog rata, kada je Srbija izgubila skoro trećinu stanovništva, ogledala se u jačanju hegemonizma vladajuće monarhije, suspenziji parlamentarne demokratije, veličanju srpskog nacionalizma koji je imao odgovarajuću nacionalističku reakciju kod drugih naroda u sastavu nove države. Ideje nacionalističkog ludila u Trećem rajhu Adolfa Hitlera našle su svoj odraz i podršku u Srbiji tridesetih godina. Ideje o višoj rasi, posezanje za istorijskim mitovima, tumačenje hrišćanstva kao nacionalne religije, totalitarni

vojno-policijski režim, postali su uzor u raznim aspektima kod domaćih nacionalnih ideologa, od Nikolaja Velimirovića do Dimitrija Ljotića.

Jugoslovenska ratna situacija koja je osim borbe za oslobođenje bila i građanski rat, po mnogome je specifična, i zato će njen antifašistički karakter tokom rata bitno usloviti njene buduće transformacije u socijalističkoj Jugoslaviji. Antifašistički, antimilitaristički borbeni pokret komunističkih intelektualaca transformisao se u društvo koje je borbu ratnika, „narodnih heroja“ promovisalo u jednu od najvažnijih vrednosti. Oslonac u tome bio je nasleđeni sistem vrednosti patrijarhalnog društva, kolektivna nacionalna svest i ratnička tradicija. Vekovi siromaštva i poluratnog stanja, način života u čitavim oblastima Vojne krajine stvarali su ratnički mentalitet koji je slavio silu i junake, ali isto tako i mentalitet „hleba bez motike“. Umesto vrednih ratara koji zavise od svog svakodnevnog mukotrpnog rada, graničari sa stalnom platom i privilegijama, autoritetom oružja i vojnog položaja stvarali su mentalitet samouverenosti i bahatosti. Seljak koji šest dana radi u polju a sedmog dana ide u crkvu da se pomoli Bogu, da se ponizi pred autoritetom Božijeg zakona, nije bio vrednost za ugledanje u epskoj veličini i samoubeđenosti naših ljudi, koji se zarad lične koristi nisu povinovali ni zemaljskim zakonima. Kako reče Joakim Vujić opisujući teškoće u svom pionirskom pozorišnom radu sa Srbijancima „Srbi su slabi radenici ... jerbo su junaci“.

Posebnu otežavajuću okolnost tokom Drugog svetskog rata na prostorima Jugoslavije predstavljalo je nasleđe verskih podela i mržnje koje su dovele do međunacionalnih sukoba svih protiv svih, sa teškim zločinima četnika protiv muslimana u istočnoj Bosni i Sandžaku, zločinima muslimana u okviru ustaške vojske počinjenih u Hercegovini i genocidom nad Srbima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj i ustaškom logoru Jasenovac. To je često i bio najjači razlog priključivanja Narodnooslobodilačkom pokretu

što se kasnije pokazalo i kao generator nove mržnje i nepove-
renja unutar obnovljene jugoslovenske državne zajednice.

Mit o junaštvu ustanika sa početka XIX veka održavao se u kontinuitetu do solunaca i partizana iz NOB u Drugom svet-
skom ratu. Možda se može reći da je taj vladajući mentalitet
doživeo svoj vrhunac upravo posle Drugog svetskog rata kad su
slava partizanskog ratovanja i pobede na strani saveznika protiv
fašizma postale same po sebi ideologija. Značaj Jugoslovenske
narodne armije, njeni kapaciteti, jedne od najvećih vojnih sila u
svetu, učešće u nacionalnom budžetu, vojno orijentisana privre-
da, status pripadnika JNA sa svim mogućim socijalnim privile-
gijama, govori o društvu za koje se može govoriti da je u značaj-
nom delu bilo upravo militarističko.

Kult JNA i privilegije

O kakvim se privilegijama radi, bilo bi potrebno napraviti
opsežno istraživanje koje bi činjenicama dokazalo sve ono što se
još uvek zna i pamti, ali, ukoliko ne bude na ovaj način dokaza-
no lako može preći ne samo u zaborav, nego i postati usmeno
predanje koje je moguće poricati. Koje su to privilegije? Zapo-
sleni u JNA pre svega, imali su plate znatno veće od plata zapo-
slenih u svim ostalim delatnostima. Plate su bile redovne i nji-
hov rast je usklađivan sa porastom troškova života. Zaposleni u
JNA, kako aktivna vojna lica, tako i građanska lica na službi u
JNA, već posle tri godine radnog staža ostvarivala su pravo na
stan. Po pravilima u JNA strogo se poštovalo da veličina stana
po kvadraturi i broju soba odgovara broju članova porodice.
Posle penzionisanja, vojna lica imala su pravo da biraju gde će
da žive pa ih je u odabranom gradu čekao gotov stan. Posle deset
godina službe u JNA, u slučaju napuštanja posla, mogli su da
zadrže stanarsko pravo. JNA je raspolagala brojnim odmarali-
štima na planinama i na jadranskoj obali koja su bila namenjena

pripadnicima i službenicima i njihovim porodicama. O trošku države, vojni ratni i mirnodopski invalidi imali su prava na besplatna lečilišta. Gazdovanje stambenim fondom i organizacija zdravstvene zaštite bila je izdvojena od civilnih službi. Postojali su posebni magacini za snabdevanje namirnicama po povoljnim cenama. U svakom gradu koji je imao kasarnu postojali su vojni Domovi kulture sa paralelnim sadržajima raznovrsnih kulturnih aktivnosti (biblioteke, likovne izložbe, koncerti...). Vojska je raspolagala i brojnim vojno rekreacionim centrima sa sportskim terenima i turističkim objektima...

Troškovi vojske bili su enormni. Osim izdržavanja milionske stajaće vojske, velika izdvajanja su bila za naučno-tehnološka istraživanja koja su u mnogim oblastima bila na vrhunskom svetskom nivou. Vojna industrija proizvodila je stotine aviona tenkova i ostale opreme. A samo jedan nalet aviona je cenom potrošenog avionskog goriva prevazilazio vičemesečne troškove nekog civilnog doma kulture sa više zaposlenih. Danas samo jedna protivavionska raketa ruske proizvodnje koja je u upotrebi Vojske Srbije, košta 100.000 evra. Vojska je bila investitor izgradnje čitavih stambenih blokova, veliki broj vojnih lica učesnika rata otišli su u penziju sa četrdeset godina života i decenijama su primali penzije. Svi ovde nabrojani vidovi povlašćenosti i privilegovanog položaja JNA ukazuju na postojanje čitave društvene kaste koja je *imala i svoju ideologiju* kojom je takav status i opravdavala.

Iako je na planu međunarodne politike Jugoslavija gradila politiku nesvrstane, „miroljubive koegzistencije“, istovremeno je razvijana vojna industrija, a SFRJ je bila jedan od velikih svetskih liferanata naoružanja. Iako se državna politika deklarativno izjašnjavala protiv rata, razvijena je čitava ideologija partizanske ratne epopeje u književnosti i na filmu, na kojoj su vaspitavane generacije mladih. „Negovanje tradicija NOB“ bilo je institucionalizovano kao sastavni deo aktivnosti omladinske

organizacije u vidu organizacije raznoraznih „partizanskih marševa“, proslava datuma značajnih bitaka, okupljanja oko spomenika, davanja imena narodnih heroja ustanovama i školama, itd. SERJ je imala jednu od najjačih armija tadašnje Evrope. Jugoslavija, koja je balansirala na granici „Gvozdene zavese“, između dva vojna pakta, NATO i Varšavskog, gradila je svoju privredu na vojnoj industriji i ogroman deo nacionalnog dohotka je odlazio na izgradnju vojnih objekata, na naoružanje i veliku stajaću vojsku.

Na drugoj strani, i pored takve ideološke indoktrinacije, formirao se jedan paralelni svet mladih koji je bio deo procesa u svetu, podstaknut antiratnim pokretima pre svega u Evropi i Severnoj Americi, ali, isto tako i pokretima u zemljama trećeg sveta koji su se borili za oslobađanje od kolonijalne uprave. U jugoslovenskim uslovima, to su bile intelektualne oaze pri fakultetima humanističkih nauka, ustanovama kulture, pozorištima, pri kulturnim centrima, studentskim kulturnim centrima, udruženjima umetnika, oko alternativnih grupa mladih vezanih za umetnost i muziku. Formirana je jedna vrsta kulturnog geta, u beogradskim uslovima „kruga dvojke“ u kojem je stvorena elitna, avangardna generacija pre svega umetnika, čiji dometi su bili zaista svetski. Liberalna humanistička inteligencija u Jugoslaviji šezdesetih i sedamdesetih godina je nasuprot rigidnim ideološkim partijskim i vojnim snagama u režimu stvarala sliku otvorene i, u odnosu na ostale zemlje socijalističkog bloka, slobodne zemlje.

Svetski mirovni pokret

Posle katastrofe Drugog svetskog rata, upotrebe atomske bombe, zatim Korejskog rata i stvaranja dva velika vojna bloka, Atlantskog saveza i Varšavskog pakta, opasnosti ponovne kataklizme svetskog ratnog sukoba sa mogućom upotrebom atomskog naoružanja, pokrenule su proteste, mirovne pokrete i

antirratno raspoloženje u najširim slojevima građanstva, ali najviše kod omladine. Pedesete godine obeležava razvijanje antinuklearnih mirovnih pokreta u Engleskoj. „Unija mirovnog zavešta“ osnovana 1949. osnovala je „Komisiju za nenasilje“ koja je 1952. godine organizovala „Operaciju Gandi“ protestom sedenja na ulici ispred Ministarstva odbrane. Iako su metode otkvot otpora bile potpuno neefikasne, posle nekoliko godina (1957) osnovan je „Komitet za neposrednu akciju“ radi borbe protiv atomskog oružja koji je mobilisao više desetina hiljada ljudi za protestne povorke londonskim ulicama. Ovaj komitet je u saradnji sa „Kampanjom za nuklearno razoružanje“ koju je vodio filozof Bertrand Rasel osnovao „Komitet 100“ koji je okupljao 100 uglednih ličnosti u organizovanju i podršci antirratnim akcijama. U šezdesetim godinama, težište antirratnih aktivnosti premešteno je u Sjedinjene Američke Države koje su prerale u globalni otpor prema ratu u Vijetnamu.

Posebano važan činilac ovog pokreta na zapadu nije bila kako se to na istoku očekivalo po ideološkoj matrici „svesna radnička klasa“, nego su to bili pokreti mladih inspirisani kako strahotama Drugog svetskog rata, tako i bitničkom poezijom i muzikom. Istraživanje nastanka ovih pokreta zahteva posebno razmatranje, ali može se u glavnim crtama predložiti moguća geneza. Džez muzika kao autentičan kulturni proizvod američkih robova crnaca, nastala na tradicijama afro ritmova, dakle muzike izgubljenog zavičaja, i duhovne, crkvene pesme kao izraz težnje za oslobođanjem, zajedno sa muzičkom tradicijom irske sirotinje koja je odbijala regrutaciju u građanskom ratu (1861-1864) uticala je na mnoge druge društvene i kulturne pokrete s početka XX veka. Posle tragičnih iskustava dva svetska rata, u periodu ekonomskog prosperiteta pedesetih, pojava rokenrola postaće glavni subkulturni oblik izražavanja mladih. Rat koji su SAD vodile u Vijetnamu izazvao je antirratne pokrete u celom zapadnom svetu, a najizrazitiji bio je hipi pokret nastao u drugoj polovini

šezdesetih. Eho tih zbivanja, sa prvim počecima oslobađanja kroz muziku zahvatio je i jugoslovenske prostore. Pojava brojnih pop i rok and roll grupa (VIS - vokalno instrumentalni sastavi), gitarijade u hali Beogradskog sajma nagovestile su čitav jedan talas mladih ljudi koji bili deo svetskih liberalnih tokova. Jedna od prvih institucionalnih manifestacija antiratnog raspoloženja mlade generacije bila je i postavka kultne predstave – mjuzikla Kosa (Rado/Ragni) koji je 1969. u Ateljeu 212 režirala Mira Trailović. Iako je predstava preseljena iz američke društvene i političke stvarnosti, cepanje vojnih knjižica imalo je i u našoj sredini poseban odjek, koji se odrazio i u reakcijama mnogih organa Saveza komunista, pa je predstava skinuta sa repertoara 1973. godine. Naravno, nije slučajno da se sve to događa posle studentskih demonstracija 1968. godine, a da se završava posle poznatog obračuna sa liberalnim snagama u Savezu komunista Hrvatske i Srbije (1972).

Dakle, u isto vreme, u jednom uskom društvenom krugu srednje i više klase razvijaju se antiratne ideje, kao deo svetskog mirovnog pokreta, ideje o društvenim reformama, ideje prosvetiteljske i libertetske, dok je s druge strane društvo i politički sistem oslobođeno neposredno na Jugoslovensku narodnu armiju kao „garanta“, ratničkih tekovina NOB, na radikalni boljševički koncept stalne revolucionarne vladavine, na populizam i demagogiju.

Kontinuitet vojničkog patriotizma

Za razliku od stanovnika u svim drugim krajevima Jugoslavije, u Srbiji je postojao i poseban odnos prema vojsci i prema vojniku. Ljubav prema vojsci, vojnom pozivu, obaveza „služenja vojnog roka“ bili su ugrađeni u sistem vrednosti kao jedne od najvažnijih. Uz porodična slavlja svadbe, povodom sklapanja braka, može se slobodno reći da je na drugom mestu bio „ispraćaj u vojsku“ koji je okupljao stotine zvanica, a ponekad

priređivan i zajedno sa svadbom. Mladić koji nije služio vojsku smatrao se nesposobnim i to je umanjivalo njegov ugled i šanse za sklapanje braka. Elementi vojne uniforme – kapa šajkača i čojane „brič“ pantalone postali su sastavni deo folkora, civilnog odevanja. Vojna truba zamenila je mnoge starinske, čalgijaške instrumente, i nametnula se kao srpski muzički brend. Na drugoj strani, u Sloveniji, služenje vojske je doživljavano kao teška i nametnuta obaveza, a među regrutima koji su imali teške psihičke traume pa i slučajeve samoubistva, najviše je bilo mladića iz Slovenije. Na primer, u jednoj crkvi u Sloveniji običaj je bio da povratnici sa služenja vojnog roka u JNA ostavljaju trake sa napisima zahvalnosti Bogorodici što im je pomogla da podnesu služenje vojske, ili što su dobili oslobođenje.

Raspadom jugoslovenskog društva krajem osamdesetih godina dogodilo se i rušenje mnogih proklamovanih vrednosti socijalističkog društva, pa je izlaz potražen u obnovi tradicionalizma u okviru nacionalnih projekata. Kada je Srbija u pitanju, vraćanje tradiciji značilo je obnovu ne samo religije, nego i prihvatanje srpske pravoslavne crkve kao vrednosno najjače institucije oko koje se okuplja narod u kriznim vremenima. Budući da je kao najznačajnija uloga crkve prepoznata njena uloga u očuvanju nacionalnog identiteta i borbe za nacionalno oslobođenje, na ovaj način ni ovog puta, prilikom povratka religiji, nisu prihvaćene niti prepoznate temeljne vrednosti hrišćanstva i poruke mira, nego su prepoznate poruke borbe protiv drugih. Tradicionalne vrednosti su osim obnove narodnih običaja prepoznate u prošlosti, u istorijskim ličnostima koje su vodile borbu za nacionalno oslobođenje, ili koje su predvodile vojsku u prošlim ratovima. Junaci kosovskog mita Miloš Obilić i knez Lazar, nepomirljivi ustanik i Vožd Karađorđe, hajduci, vojvode, generali, od Kosovske bitke do „Kralja ujedinitelja“, „Marš na Drinu“, „Garda kralja Petra“ postali su ikone nove nacionalne identifikacije Srba u pripremi krvavog raspleta i raspada

Jugoslavije. Ličnosti iz srpske istorije XIX veka koje su bile nosioci prosvetiteljstva, pomenimo samo Dositeja Obradovića i Dimitrija Davidovića, nisu bile po ukusu savremenih kreatora obnove nacionalnih vrednosti. Na primer, ispred nacionalne prosvetiteljske institucije Narodne biblioteke Srbije na vračarskom platou, 1984. godine postavljen je bronzani spomenik voždu Karađorđu sa jataganom u rukama i pogledom prema zapadu. Ime Karađorđa dobijaju mnoge ustanove, škole, sportski objekti. U poslednji čas je promenjena odluka da jedna srednja škola u Zemunu koja se nalazila par stotina metara od kuće u kojoj je rođen Dimitrije Davidović, u godini 200 godišnjice njegovog rođenja, dobije Karađorđevo ime.

Da sve dobije i apsurdnu dimenziju, kada je građanski rat započeo 1991. godine, nekadašnja partizanska, internacionalna Jugoslovenska narodna armija sa svojim brojnim oficirima i generalima, u „odbranu srpstva“ staje pod istu zastavu sa obeležjima Kraljevske vojske u otadžbini, sa četničkim kokardama i crnim zastavama pod parolom „Smrt ili ujedinjenje“. Sveštenici SPC blagosiljali su pripadnike specijalnih jedinica koje su se proćule po ratnim zločinima, a potonji vladika Filaret, jedan od najostrašćenijih ratnih huškača, čak se i javno fotografisao sa mitraljezom.

Ove ideje dobile su svoju materijalizaciju u ratovima u kojima je trebalo da se dokažu poruke koje je prihvatio i proglasio Slobodan Milošević: „Ako ne znamo da radimo, znamo da se bijemo“, i „Sve što je Srbija gubila u miru, dobijala je u ratu“ i sl.

Mirovna Srbija

Na drugoj strani period neposredno pred rat i posle mira Dejtonskog sporazuma protekao je u institucionalizaciji čitavog jednog društvenog sektora nevladinih organizacija čiji je zajednički imenitelj bio civilno društvo. Civilno društvo u Srbiji sa

mukom je opstajalo, padalo i pridizalo se tokom raznih perioda koji su obeležili XX vek. Uglavnom su ga činili istaknuti pojedinci, nezavisni intelektualci okupljeni oko neformalnih grupa, liberalne štampe i časopisa. Krajem osamdesetih sve više su postajali prisutni glasovi građanskog samooslobađanja, „Protiv stihije straha, mržnje i nasilja“, kako to stoji u zaglavlju lista *Republika* koji je u svojoj četvrtoj seriji, sa saradnicima, obnovio Nebojša Popov (1989).

Antiratne i mirovne pokrete u Srbiji osnovao je tek sam rat na svom početku. Njima su prethodile građanske inicijative grupa koje svoje delovanje zasnivaju na principima politike mira. Iako su antiratne ideje bile u manjini, okupljene oko reformskih, jugoslovenski orijentisanih snaga (UJDI), i intelektualnih krugova, njihove akcije u javnosti delovale su inspirativno i one čine osnovnu bazu iz koje se u drugoj fazi, početkom rata, formira pokret sa mirovnim grupama i organizacijama.

Same organizacije nastajale su spontano, kao reakcija na prve žrtve i stradanja. Studentske demonstracije na Terazijama 1992. godine, čuveni kamion sa rok muzičarima koji je vozio centrom Beograda i sa kojeg su upućivane muzičke pogrdе ratničkim strastima izgledali su kao izolovani hepening naspram bacanja cveća na tenkove koji su išli prema Vukovaru. Spontani, individualni činovi usledili su se ne samo u gradovima, nego i na samim ratištima. Primer je napuštanje bojišta u istočnoj Slavoniji, kad su se rezervisti iz Gornjeg Milanovca i Čačka vratili kućama, kao i slučajevi samoubistava rezervista koji su odbijali da učestvuju u takvom ratu.* Od oktobra 1991. godine do proleća 1992. godine u Srbiji je izbilo oko pedeset pobuna rezervista; računa se da je u njima učestvovalo oko 55.000 rezervista.

* Slučaj rezerviste Miroslava Milenkovića najbolji je primer srpskog šizofrenog odnosa prema ratu u Hrvatskoj, oduševljenja i odbojnosti u isto vreme. Miroslav Milenković, rođen 1951. godine, otac dvoje dece, građevinski radnik, mobilisan u Gornjem Milanovcu, ubio se 20. septembra 1991. na stočnoj

Posebno mesto u istoriji antiratnih moralnih, ličnih podviga, predstavlja sudbina generala JNA Vladimira Trifunovića komandanta Varaždinskog korpusa koji je odbio da učestvuje u građanskom ratu i koji je spasao više stotina života. Ovaj primer iz najnovije nacionalne istorije dokaz je da odbijanje učestvovanja u ratu može da predstavlja hrabar, kako bi se to reklo, junački čin. O tome kako su mnogi iz kukavičluka pristali da učestvuju u ratu, pa čak i počinili zločine, mogao bi da se napravi poseban ogled.

Organizacije i udruženja građana koji su obeležili antiratne ideje i pokrete u Srbiji tokom samog rata, bili su, pre svega, *Žene u crnom (oktobar 1991)*, *Centar za antiratnu akciju CAA (decembar 1991)*, *Beogradski krug (april 1992)*. Ova udruženja su brojnim javnim akcijama protesta protiv rata u Hrvatskoj i BiH odigrala i ulogu buđenja antiratne svesti i osnivanja, tokom devedesetih, i mnogih drugih nevladinih organizacija koje su u raznim oblicima pružale otpor politici rata. Veliki broj mladih ljudi iz Srbije, reč je o stotinama hiljada, manifestovalo je svoj antiratni stav pre svega odbijanjem služenja vojnog roka i iseljavanjem iz zemlje. Antiratne poruke cepanja vojnih knjižica u jednoj pozorišnoj predstavi početkom sedamdesetih, dobile su svoju istorijsku realizaciju na početku devedesetih.

pijaci u Šidu, između dve grupe rezervista - prvih, koji su puške ostavili, „razdužili“ i drugih koji su uzeli puške spremajući se da krenu put Vukovara, na front.“ Milenković nije uspeo da se opredeli između svojih drugova koji neće u rat i pritiska oficira koji ga u rat teraju; između dva stroja – „izdajnika“ i „patriota“ - ispalio je sebi metak u glavu.

Kada su postavili logična pitanja svojim oficirima, nazvani su „izdajnicima“ i „kukavicama“. Pošto se Miroslav Milenković ubio, cela jedinica vraća se u Gornji Milanovac, sahranjuje svog druga i organizuje miting na kojem pita: ko ih je i zašto prekrstio u „dobrovoljce“, ko treba da vodi rat i kako, protiv koga treba da ratuju i zašto. Odgovora nije bilo tada, a nema ga ni danas. (*Vukovar - rak rana nove srpske istorije*, „Borba“, 10. maj 2009.)

Centar za antiratnu akciju je tokom 1991/1992 organizovao javne antiratne proteste u kojima su učestvovali i druge nevladine organizacije, mnoštvo volontera i građana. Najpoznatije antiratne manifestacije organizovane od strane CAA su: „Pregovori umesto rata“, Hod mira oko skupštine Jugoslavije, 25. jula 1991; Od oktobra 1991. godine do januara 1992. godine, svake sedmiце održavani su antiratni skupovi u pozorištu „Duško Radović“, pod skupnim nazivom „Beogradski antiratni maraton“. Na tim skupovima govorili su novinari, filozofi, sociolozi, književnici, istoričari, glumci, arhitekte i predstavnici antirratnih grupa iz Ade, Sente, Temerina, Novog Sada, Zrenjanina, Pančeva i drugih gradova Srbije („Prekinimo mržnju da prestane rat“ - solidarnost građana Beograda sa građanima Dubrovnika, 5. oktobar 1991; „Sveće za sve poginule u ratu“, decembar 1991;) Civilni pokret otpora, nastao u prvim akcijama protiv rata, mesecima je svake večeri organizovao paljenje sveća za sve poginule u ratu, ispred zgrade Predsedništva Srbije, a pokrenuo je peticiju protiv rata, u kojoj je skupljeno oko 70.000 potpisa građana iz velikog broja gradova Srbije.

Na otvorenom prostoru, na ulicama i trgovima Beograda tokom 1992. godine, organizovane su javne akcije u kojima je učestvovalo ponekad i preko 50.000 građana. U takve akcije spadaju pre svega „Mir u Bosni“ - demonstracije protiv rata u Bosni, 10. april 1992; mirovni koncert „Ne računajte na nas“ (22. aprila); „Crni flor“, povodom razaranja Sarajeva (31. maja); „Poslednje zvono“ (14. juna) protiv politike režima; „Klečanje kompozitora“ (14. juna); „Žuta traka“ (15. jula) protiv politike etničkog čišćenja mirovni protest u Hrtkovcima, leto 1992; „Put mira“ (30. juna), kao deo najmasovnijeg posleratnog protesta studenata, „Studentskog protesta 92“. Pored toga, Helsinški parlament građana, u saradnji sa domaćim i stranim mirovnim grupama, organizovao je dolazak brojnih mirovnih grupa iz Italije, Francuske i drugih zemalja Evrope. Kroz antiratne akcije nastajala su nova udruženja i institucije koje su trajno angažovane protiv rata, kao što su, pored

Centra za antiratnu akciju, još i Beogradski krug, Autonomne ženske grupe, Fond za humanitarno pravo.

Značajan je doprinos organizacije *Žene u crnom* koja je u oktobru 1991. javno izrazila solidarnost sa pobunjenicima protiv rata, svim muškarcima koji odbijaju da idu na front, zahtevajući amnestiju za dezertere, kao i prekid nasilne mobilizacije za rat. Od 1996. do 1999. godine ova organizacija izdaje časopis za antimilitarizam i prigovor savesti „Prigovor“ a posle 1999. godine počinje organizovaniji rad Mreže za prigovor savesti u okviru koje je održano više skupova. Po nekim procenama oko 150 000 građana, vojnih obveznika napustilo je zemlju i otišlo u inostranstvo ne želeći da učestvuju u ratu, a procena je da se ukupan broj ratom uzrokovane emigracije kreće i do 380.000 osoba.

Ceo politički opozicioni pokret prema sistemu lične vlasti Slobodana Miloševića i njegove supruge M. Marković i njihovih partija (SPS-JUL) međutim, imao je, i pored zajedničkog neprijatelja, prikrivenu unutrašnju protivurečnost. Dok su jedni tražili svrgavanje Miloševićevog režima zbog nacionalističkog, velikosrpskog koncepta koji je ratom želeo da reši pitanje raspada SFRJ, drugi su Miloševićovo svrgavanje tražili zbog toga što je on bio loš „izvođač radova“, što je taj rat izgubio. U tom anti-miloševićevskom konsenzusu dakle, uz antiratne pokrete nevladinih organizacija, nezavisnih građana, bili su i oni koji su antiratni stav imali samo kao korisno primirje, odmor, predah, obnovu i prikupljanje, sabiranje snaga za nove političke i, ako treba, ratne kampanje koje bi radikalno rešavale nacionalna pitanja krvi i tla. To se ispoljilo već u stanju u kojem se Srbija našla posle vojne i policijske kampanje na Kosovu 1998. godine, iza koje je usledilo NATO bombardovanje 1999. godine.

Najveći talas antiratnog raspoloženja u Srbiji, koji je zahvatio, može se reći, najšire slojeve građanstva, dogodio se u toku i neposredno posle NATO bombardovanja u prvoj polovini 1999. godine. Odmah posle te ratne kampanje izbili su spontani protesti

građana na ulicama Kruševca, Leskovca, Čačka, Valjeva, Užica i drugih gradova koji su jasno definisali antiratni stav i zahteve za društvenim promenama. Ovi pokreti su još u toku bombardovanja 1999. godine rezultirali osnivanjem Građanskog parlamenta Srbije kojim je rukovala Verica Barać. Doprinos ovih pokreta rušenju režima Slobodana Miloševića je nemerljiv, i može se reći da je on najviše doprineo i omogućio svim političkim strankama okupljenim u koaliciju DOS da dobiju većinu na izborima u septembru 2000. godine, da rezultate tih izbora odbrane u oktobru, a da trijumfuju na izborima u decembru.

Militarizam opet

Na žalost, tim događajima nije bilo zaustavljeno klatno između ratnih i mirovnih opredeljenja u Srbiji. Pre svega, potencijali civilnog društva koji su se razvili u antiratnim pokretima tokom Miloševićeve vladavine, uspostavom vlasti Demokratske opozicije Srbije (DOS) bili su marginalizovani, svedeni na ukras „petooktobarske revolucije“, a suštinski onemogućeni u svom razvoju, mobilizaciji i aktivizaciji građana. Događaji koji su usledili, pre svega ubistvo Zorana Đinđića, povratak na scenu Miloševićeve Socijalističke partije Srbije, vladavina sa DSS-om a zatim sa DS-om, iz godine u godinu vraćali su klatno ka ponovnoj uspostavi poretka u kojem je danas kao ujedinjavajući i najvažniji politički zadatak države, crkve i političkih partija „očuvanje Kosova u sastavu Srbije“. Žrtve i datumi iz perioda bombardovanja 1999. postali su plodno tlo za negovanje najnovije ratničke mitologije u kojoj je „mala Srbija odolela napadima i razaranjima najvećih svetskih vojnih sila“.

Jedan od važnih zadataka aktuelne vlasti, na kraju prve decenije ovog veka, bio je vraćanje ugleda vojsci Srbije koja, kako to izjavljuje portparol vojni, „nastavlja tradicije srpske vojske iz vremena njene najveće slave, pod komandom Živojina Mišića“. Organizovanje vojnih smotri, defilea uz učešće avijacije ispred

Narodne skupštine povodom promocije oficirske klase, aeromintinzi, i brojni drugi primeri ukazuju na stavove ideologije da su osnovni stubovi jake države po mišljenju vladajuće elite i dalje *vojska, policija*, naravno uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve koja je i najznačajniji stub ovog „svetog“ trojstva. Proklamovanje vojne neutralnosti, u odnosu na vojni NATO pakt, a u isto vreme rehabilitacija vojske kao stuba države, znači u osnovi neodustajanje od militarnog koncepta društva. To znači da vladajuća elita i dalje ne vidi jaku državu u društvu ekonomskog prosperiteta, pune zaposlenosti, visokog standarda građana koji imaju za posledicu zadovoljne građane, građane koji mogu da unapređuju svoj život i život svoje dece, koji bi bili uzor i poželjan susjed u regionu.

Upečatljiv iskaz koji izražava savremenu, a tako anahronu nacionalističku militarističku ideologiju predstavlja tekst dramskog pisca Siniše Kovačevića: „Lobiranje pojedinih ministara za ulazak u NATO prelazi granice pristojnosti. U isto vreme ukidaju vojsku, namerno previđajući da je vojska, uz crkvu, stub nosač srpskog identiteta, preko dve hiljade pesama postoji u Srbiji o vojsci, vojska nije samo da se brani otadžbina, vojska je oljuđenje, inicijacija, način da se upoznaju ljudi i svet, da se steknu prijatelji, da se usvoje nove veštine i zanati, da se nauči da se brani svetinja kad se ode u rezervu. „Što nije kralju za vojnika, neću majko da mi bude dika“. „Vojska je, kaže jedan moj prijatelj iz Šumadije, da se bude Srbin“, zaključuje Kovačević.

Posebno je simptomatičan slučaj načina obeležavanja Dana državnosti Srbije. Posle ukidanja Dana Republike kao, kako je to objašnjeno, zaostatka socijalističke („komunističke“) ideološke prakse, ustanovljen je 15. februar, dan kada je 1835. godine, usvojen prvi Ustav Srbije - Sretenjski ustav. Ali, ubrzo, ovom događaju je pridodat događaj od istog datuma, početak Bune protiv dahija, 1804. godine, u Marićevića jaruzi kod Orašca. Iako je logično da se za početak državnosti uzima datum usvajanja prvog Ustava, prvog zakonskog akta, jer država počiva na

zakonima, zvanično se, uz učešće kompletnog državnog, političkog i crkvenog vrha obeležava početak bune iz koje se kasnije izrodio Prvi srpski ustanak. Ovom datumu je naknadno pridodat i Dan vojske Srbije, tako da se u pojam državnosti i osnove za njegovo obeležavanje uvodi potpuna smutnja. Da li državnost počiva na *vojsci*, na *političkoj volji pojedinaca i grupa* koji se organizuju da dižu bune (bez obzira na njihovu opravdanost) ili na *zakonima* koji su iznad vladara, iznad sveštenstva, iznad vojske... to je pitanje aktuelno, i od velikog državnog značaja .

Pojava militantnih organizacija ekstremne nacionalističke de-snice („Nacionalni stroj“ i drugi), stvaranje novih tradicija poput „Svibora“ ili plivanja u hladnim rekama u trci za „Krst časni“ na Bogojavljenje, u kojima učestvuju i pobeđuju uglavnom pripadnici vojske, policije i specijalnih jedinica, postaje naša stvarnost, a građani se privikavaju da je to i normalnost. Rečnik u javnoj komunikaciji, pogotovo u prenosima sa sportskih događaja u međunarodnim susretima koristi pojmove ratne terminologije – sportska nadmetanja su važne bitke, a sportisti – epski junaci, pogotovo kada se radi o protivnicima iz zemalja sa kojima je Srbija bila u sukobu. Na drugoj strani, iako upadljivo slabije organizovani, i bez podrške države, građani pacifisti, ipak uspevaju da mobilišu javno mnjenje u odbrani vrednosti civilnog društva.

U demistifikaciji aktuelnih oblika nacionalne militantne ideologije sigurno bi doprinela istraživanja, društvenog položaja vojske od Kraljevina Srbije i Jugoslavije do Jugoslovenske narodne armije i njenih pripadnika kako sa stanovišta učešća u budžetu tako i raznovrsnih privilegija zaposlenih u odnosu na sve druge slojeve društva. Na drugoj strani, sabiranje činjenica o događajima i ljudima koji su poslednjih decenija svoj život i delovanje posvetili odbrani ljudskog dostojanstva, od nasilja agresivne ratničke politike, njihovo publikovanje i javna afirmacija doprineli bi ohrabri-vanju mnogih građana u njihovom pacifističkom aktivizmu.

Ovaj rad predstavlja pre svega skroman pokušaj da se postavi jedan nacrt sa osnovnim naznakama mogućih tema koje treba

dugoročno istraživati, i prevazilazi mogućnosti pojedinačnog napora. Zbog velikog broja tema, raznovrsnosti njihovog sadržaja i velikog vremenskog raspona, ovim istraživanjima treba pristupiti organizovano i timski, sa projektima koji bi se realizovali u višegodišnjim aktivnostima. Naravno, sa nadom da u društvu i nauci postoji volja i prepoznata potreba da se ova tema istražuje i da se o njoj otvoreno govori.

Pitanje (re)definisanja nacionalnih interesa koja su na isti način, po kosovskoj matrici rešavana vek i po, sa pogubnim rezultatima, i dalje su otvorena u srpskom društvu. Izbor između maslinove grane i mačeva, između goluba mira i ptice grabljivice je pitanje postojanja ili nepostojanja vizije. Pitanje ponavljanja prošlosti i nestajanja, ili stvaranja budućnosti, rasta i razvoja.

Gde smo danas?

U pokušaju da se sažme dve stotine godina nacionalne istorije Srba polazi se pre svega od stanja u kojem se ovaj narod i njegova država, posle tolikih ratova i promena država i državnih uređenja nalaze na početku XXI veka.

Koje su karakteristike tog stanja?

Nerešeno pitanje državne teritorije i bavljenje pitanjem izgubljene pokrajine Kosovo, kao i neiskren odnos prema jedinstvu Bosne i Hercegovine i insistiranje na Republici Srpskoj, nastaloj u pokušaju ostvarenja projekta Velike Srbije.

Nerešen međunarodni položaj Srbije u odnosu na Evropsku zajednicu, loši odnosi sa susednim zemljama, pogotovo bivše jugoslovenske zajednice.

Najneuspešnija tranzicija u zemljama postkomunizma sa uništenom privredom i opljačkanom imovinom države i građana. Uništena proizvodnja dobara, potpuno zanemarena poljoprivreda, preorijentacija na trgovinu i renterijerstvo. Osiromašeno stanovništvo, veliki broj socijalno ugroženih i kulturno zaostalih stanovnika (povećanje broja nepismenih).

Demografske promene praznjenja teritorija i odumiranja života u selima i provinciji, koncentracija stanovništva u nekoliko velikih gradova, a posebno u Beograd.

Kriminal i korupcija u svim porama državne uprave i društvenog života.

Politički život na niskom stupnju demokratije – sve političke partije liče jedna na drugu po svojoj unutrašnjoj nedemokratskoj organizaciji, liderstvu, ličnoj vladavini i samovolji što se prenosi i na institucije države.

Oživljavanje nacionalističke ideologije zasnovane na idejama sa početka XX veka, idejama „Crne ruke“, četničkog pokreta i nacional-militarizma, etnocentrizma, pa i rasizma.

Nabrajanje ovih i mnogih drugih pokazatelja stanja u kojem se Srbija nalazi na početku XXI veka već je postalo opšte mesto i može se otežati u nedogled.

O čemu u ovom sumornom pregledu može i treba da se razmišlja, u traganju za izlazom iz začaranog kruga u kojem se Srbija vrti bezmalo dva veka?

U potrazi za nadom

Preispitivanje i pogled u ogledalo, *prihvatanje i priznanje* treba od nečega da počne. Ovde se predlaže nekoliko tema.

Redefinicija nacionalnih interesa. Definicija nacionalnog interesa i pored svih pogubnih iskustava ista je kao i na početku XX veka, ista kao i sredinom XIX veka. Ona se odnosi na nacionalno ujedinjenje i vladavinu teritorijama, a ne na emancipaciju, oslobađanje od zaostalosti u svim oblicima privrednog i društvenog života – ekonomije, proizvodnje, nauke, obrazovanja, zdravstva, kulture, pravnog sistema. Da je to tako dovoljno je samo uporediti procenite izdvajanja iz budžeta za pojedine namene. Na primer, za policiju i nauku, ili vojsku i kulturu, državni aparat i zdravstvo...

Denacifikacija Kolektivizam, pripadnost naciji i podređivanje naciji kao vrhovnom autoritetu podrazumeva stavljanje u drugi

plan svih drugih vrednosti. Pre svega vrednosti pojedinca, individue. Dok god snaga društva ne leži u pojedincima koji svojim pregalaštvom, pozvanjem i žrtvovanjem zaslužuju ugled, nego u pripadanju grupama, klanovima, partijama, crkvi, naciji, istorija će nam se ponavljati.

Uloga crkve i odnos prema Hrišćanstvu. Hrišćanstvo je prihvaćeno od samih početaka samo formalno, tako da se zadrže paganske slave roda, plemena, klana iako je to u suštinskoj suprotnosti sa kosmopolitizmom i Hristovim moralnim porukama. Zbog *neutemeljenosti vere*, vrlo lako je pripadanje Hrišćanstvu zamenjeno novom verom – komunistički ateizam je postala ideologija u kojoj su Srbi bili revnosniji od svih drugih jugoslovenskih naroda. Da bi, isto tako, komunizam i socijalističke ideje bili odbačeni sa lakoćom i brzinom u obnovi pravoslavlja. Srpski ateizam nastao iz neutemeljenog hrišćanstva i paganstva sasvim je drugačiji od ateizma nastalog iz okrilja hrišćanske kulture. On je bezbožnički, nacionalan, i sve mu je dozvoljeno. Za razliku od ateizma koji je odbacivši religijsku odoru, zadržao moralne vrednosti. Možda se u tome kriju razlozi neverovatne brutalnosti i grabežljivosti u tranzicionim procesima transformacije vlasništva. *Prerušavanje i laž.* Istinska posvećenost i pozvanje idejama nije karakterna osobina na kojoj se zasnivaju vrednosti u srpskom društvu. Retki su individualni primeri posvećenosti i spremnosti na žrtvu. Uglavnom je prerušavanje, to jest licemeran odnos prema svemu – drugim ljudima, idejama, radu, način da se ostvaruje sebični interes grupe, od rođaka, preko „zemljaka“ do nacije. Kao što reče jedan hrišćanski posvećenik, Milorad Jevtić Bogoljub, otpadnik od Srpske pravoslavne crkve, *Srbi su pre Nemanjića bili Karadžići, a posle Nemanjića Dabići*, misleći na slučaj razotkrivanja Radovana Karadžića posle njegovog hapšenja. Pre prihvatanja hrišćanstva bili su pleme koje je vršljalo po Balkanu pljačkajući Vizantijsko carstvo, a prihvatanje hrišćanstva za njih je bilo prerušavanje. Srednjovekovne crkve na Kosovu, takozvane „srpske svetinje“ nisu građene priložima

verujućih stanovnika, građanskog društva u nastajanju, nisu bile odraz njihovog bogatstva stečenog radom, nego su bile zadužbine kraljeva i velmoža koji su se time, u svom sujeverju, za svaki slučaj iskupljivali i kod Boga, ako se ispostavi da posle odlaska na onaj svet on postoji. To nisu crkve pokajnice, nego crkve demonstracije vlasti i državne moći. Moći nastale na kuluku sebara, na pljački i zločinu. Toliko slavljene Kralj Milutin bio je zabeležen u Evropi svog vremena kao zločinac, koji je oslepeo sina, ratovao protiv brata i pedofil koji je oženio maloletno dete, kovao lažni novac, našao se i u opisima Danteovog Pakla. I, koji je, pored svega toga, od Srpske pravoslavne crkve proglašen za sveca. Pravoslavni ideolozi XIX i XX veka postavili su temelje nacionalne crkve u kojoj je Hram nacionalnom svetitelju veći od svih hramova i crkava posvećenih Hristu i Bogorodici. Crkve u kojoj su isključivost i mržnja, rasizam i antisemitizam legitiman stav najpoštovanijih svetitelja. Učešće u ratu devedesetih blagosiljanjem ratnih zločinaca, pronevere humanitarne pomoći, gramzivost oličena u luksuzu vladličanskih dvora i voznog parka, primanje donacija od kriminalaca zemunskog klana, nasilje i pedofilija, jesu stvarnost ove crkve prema kojoj je tolerantan bio samo patrijarh, promovisan za simbol vere, hrišćanstva i pravoslavlja! Najnoviji događaji sa raščinjavanjem vladike Artemija, koji je otvoreno pozivao na oružano rešavanje problema na Kosovu, pokazuju stvarni karakter jake struje u SPC, crkve koja sebe umesto Hrišćanskom naziva Svetosavskom, nacionalne religije i crkve u potpunosti u skladu sa takvim viđenjima odnosa religije i nacionalne države zbog kojih je svojevremeno, pred Dugi svetski rat, Nikolaj Velimirović zaslužio odlikovanje i od samog vođe Trećeg rajha, Adolfa Hitlera.

Potencijali. Svaki pojedinac rođenjem nosi u sebi nekakve mogućnosti *sui generis*. Džejms Hilman, osnivač arhetipske psihologije kad u *Kodu duše* govori o *žiru* kao simbolu ili metafori mogućeg izrastanja svake jedinke u veliko i moćno stablo Hrasta. Realizacija tih potencijala zavisi od brojnih okolnosti odrastanja u

porodici, u društvu. Da li će te mogućnosti kao klica da proključaju, da ostvare rast i razvoj, zavisi pre svega od okoline, ali i od izuzetnosti pojedinca. Samo retki, posvećeni i spremni na odricanja svake vrste, u stanju su da i pored svih prepreka ostvare svoju ličnost, na korist ne samo svoju, nego i društva u kojem pripadaju. Ipak, u većini, u proseku, pojedinac najčešće nije u mogućnosti da se izbori sa negativnim okolnostima koje ga osujećuju. Veliki broj individua provede svoj život ne otkrivši za šta je pozvan, proživi život bez koristi, niti za sebe, niti za društvo. Od stepena iskorišćenosti individualnih potencijala pojedinaca, od uslova u društvu da pojedinac radom otkriva, ostvaruje i unapređuje svoje sposobnosti, zavisi uspešnost jednog društva.

Najtragičniji oblik zatiranja potencijala individua jeste u aktivnostima koje ga udaljavaju od samog sebe, od rada i razvoja, od mira sa drugim ljudima, od maslinove grančice u sebi. To su pre svega ideje poricanja važnosti individue, ideje kolektivnog žrtvovanja bezimenih masa *u ratovima* koje ceo taj svemir potencijala individue pretvara u „topovsku hranu“. Možda u ovim relacijama treba tražiti i kriterijume za vrednovanje koliko je jedno društvo demokratsko. Kako se može govoriti o demokratskom društvu ako u njemu decenijama, vekovima, nema uslova da pojedinac unapređuje društvo razvojem svojih individualnih potencijala.

Skoro podjednako poguban oblik zatiranja potencijala individua jeste i *zaborav, nemar*, prema mnogim izuzetnim ličnostima u svim oblastima stvaralaštva. Mnogi, znani i neznani posvetili su svoj život pozivu, i ostvarili izuzetne rezultate na dobrobit unapređenja društva. Mnogi su bili žrtve, ne samo nerazumevanja primitivne sredine, nego i svesne, zle namere ideoloških protivnika, ili samo zavidljivih i sebičnih pojedinaca koji su uzurpirali vlast. Otkrivanje tih izuzetnih ličnosti, koji nisu ni hajduci, ni vojskovođe, ni političari, a koji su osnivači bolnica, biblioteka, škola i fakulteta, građanskih udruženja, koji su branili pravdu i istinu, koji su bili neimari napretka u miru, nije samo vraćanje duga, nego i izgradnja neophodne stepenice za generacije koje dolaze.

Korišćena literatura:

- 1) Ćorović, Vladimir: „Istorija Srba I-III“ BIGZ, Beograd 1989.
- 2) Grujović, Božidar: „Slovo o slobodi“ Memoari prote Mateje Nenadovića, Beograd, 1867.
- 3) Zbornik radova sa naučnog skupa 1985. „Stvaralaštvo Dimitrija Davidovića“ Drugo izdanje, Mostart, Zemun 2009.
- 4) Krestić, V. Ljušić, R. „Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine“, *Književne novine*, Beograd 1991.
- 5) Kazimirović, Vasa: „Crna ruka“, *Prizma*, Kragujevac i *Centar film*, Beograd, Kragujevac 1997.
- 6) Lapčević, Dragiša: „Rat i Srpska socijaldemokratska partija“, Reprint izdanja iz 1925. Mostart, Zemun 2010
- 7) Vučo Nikola Privredna istorija Srbije, Beograd 1955., 226
- 8) Stojanović, Dubravka: „Kaldрма i asfalt“, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd 2008.
- 9) Obradović Popović, Olga: „Kakva ili kolika država“, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008.
- 10) Hilman, Džeјms: „Kod duše“, Fedon, Beograd 2008.
- 11) Molnar, Aleksandar: „Rasprava o demokratskoј ustavnoj državi (4)“, Samaizdat B92, Beograd, 2002.
- 12) „Republika“, Iz tematskog broja „Antiratne akcije (1991-1992)“, februar 1993, Beograd,
- 13) Paunović, Žarko: „Mirovne aktivnosti u Srbiji: između inicijativa i pokreta.“ *Filozofija i društvo*, (1995): 107-125.
- 14) Siniša Kovačević
<http://www.dss.org.rs/pages/article.php?pf=1&id=9766>

(Objavljeno u reviji „Republika“, Beograd, br. 412-493, 2011)

ULOGA ITALIJE U STVARANJU MONARHIJE U ALBANIJI

Arben Cici

In this article, the Albanian historian who is also a diplomatic counsellor of the President of Albania deals with the issue of the founding of monarchy in Albania and the king Zog's coming to throne in 1928. Special accent was put on the role of Italy in the preparation and realization of that event.

Pojam monarhije, upravljanje državom uz pomoć krune, jakim i odozgo kontrolisanim centralizmom, nije bio nepoznat Albancima. Može se reći da mu je bio bliži nego pojam republike.

Primjer Skenderbega i pet vjekova turske vlasti usadili su i gajili u narodu vazalnu psihologiju. Velike sile imale su ovo u vidu kada su, po sticanju nezavisnosti, u Albaniju poslale princa Vida.¹ Strani princ nije mogao inkarnirati zakonitost vlasti ili suvereniteta koji počiva na unutrašnjem legitimitetu jer nije imao krvnu vezu na koje su se oslanjale monarhije u drugim zemljama.

Italijanska politika se u tom duhu ponašala prema Albancima kada je 1927. godine pokazala namjeru da uspostavi dugoročnu stabilnu politiku prema Albaniji. Rim je bio zainteresovan za to jer nije htio upropastiti svoje političke, vojne i ekonomske rezultate ostvarene u Albaniji tokom posljednjih godina.

¹ *Istorija Albanije*, knjiga III, Tirana 1984, str. 123-130.

Svako kolebanje ili potres političke stabilnosti, imalo bi negativne posljedice po italijanske interese.²

Italijanski prijedlog za stvaranje albanske kraljevine na čelu sa Ahmet Zoguom razmatran je na bilateralnom pregovaračkom stolu (Italija – Albanija) održanom sredinom jula 1927. godine, kada je Mussolini u Rim pozvao Uga Solea na konsultacije u vezi mjera koje treba preduzeti radi jačanja i proširenja uticaja Italije u Albaniji. Programski su razmotrene tri tačke. Druga tačka odnosila se na italijanski prijedlog o mogućnostima stvaranja albanske kraljevine, a treća se odnosila se na ženidbu Zogua u namjeri da se obezbijedi nasljedstvo krune. Prema Soleu,³ Zogu se u potpunosti slagao sa italijanskim prijedlogom kao i sa drugom tačkom, koja se odnosila na pretvaranje republike u kraljevinu, te javno obznanio da su u tom pogledu istovjetni stavovi Zogua i Italije. Lične ambicije Zogua i grupa koje su ga podržavale podudarale su se sa tim prijedlozima. Vremenom, Zoguov način vladanja bio je blizak monarhističkom maniru. Kraljevski maniri koje je stekao u Palati Abdula Hamita obogaćeni su mnogim simbolima na njegovoj uniformi, objavljivanjem poštanskih maraka sa njegovim likom i izgradnjom javnih palata. Zbog javnosti Zogu je svim silama pokušao povezati svoje porijeklo sa porodicom Skenderbega.

Pojam despotske vladavine ukorijenjen je bio u mislima Zogua još u njegovoj mladosti, možda još za vrijeme boravka u Carigradu ili Beču.⁴

Bio je zaljubljen u dvije monarhističke ličnosti: Julija Cezara i Napoleona.⁵ Bez sumnje, njegovoj samovolji gladnoj slave odgovarala je koncentracija vlasti u njegovim rukama, kao i veličina i ceremonijal koji okružuju monarhistički tron.⁶

² P. Pastorelli, *Italija i Albanija 1924-1927*, Firenca 1967, str. 457.

³ Idem, str. 459-461; DDI, serija VII, vol. V, dok. 439, str. 426-428.

⁴ *National-Zeitung*, 14. septembar 1928. godine.

⁵ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 21. avgust 1928. godine.

⁶ Faik Konica, *Albania, the Rock Garden of Southeastern Europe*, Boston, 1957. godine, str. 96.

Ovo potvrđuje da se ne radi o slučajnosti, pa ga je Italija podsticala da prekorači ovlaštenja svog zakonski ograničenog autoriteta za vrijeme republike.

Uspostavljanje autoritarne vlasti, možda bi dovelo do kohezije na unutrašnjem planu, stvorilo bi jedinstvo naroda čiji je mentalitet daleko od ideala republike. Intrige i međuplemenski sukobi podržavani i od strane turske vlasti, predstavljali su negativnu tradiciju za predstavničku parlamentarnu vladavinu.

Kao i u Italiji, Grčkoj, Jugoslaviji i kod drugih suseda Albanije, kralj, a ne predsjednik sa ograničenom vlašću, mogao bi stabilizovati državu i eliminisati rušilačke i dezintegracione elemente, učvrstiti albanski kraljevski tron i bitno sankcionisati nezavisnost i teritorijalni integritet Albanije.

Na putu uspostavljanja monarhije, Zoguu je bila neophodna podrška jedne strane sile. Strah od negativne spoljne reakcije u vezi ovog čina predstavljao je glavni razlog da još 1925. godine ne proglasi monarhiju.

Takođe, imajući u vidu unutrašnju političku i ekonomsku situaciju kao i geopolitičke prilike naročito u regionu, odlučujuća i od životnog značaja za Zogua bila je jaka spoljna podrška uz čiju pomoć bi amortizovao unutrašnje političke napade i time obezbijedio dugovječnost svojoj vladavini. Zogu je dobro znao da pretvaranje republike u kraljevinu i njegovo proglašenje za kralja nije samo njegova lična ili ambicija političke elite koja ga je okruživala. Sa druge strane, Rim, znajući ambicije Zogua, kao i koristi od ekonomske i političke zavisnosti od Italije do toga vremena, vidio je u njemu pogodnu ličnost za odbranu i očuvanje interesa Italije u Albaniji. Jačajući vlast Zogua ona je obezbijedila svestrani prodor u Albaniju i u budućnosti.⁷ Iako je Zogu bio toga svjestan i znao sve stvari oko ponude Musolinija, to je još više integriralo njegove ambicije.⁸ U prilog mu je išla i

⁷ DDI, seria VII, dok. 439, str. 426.

⁸ P. Pastoreli, *Italija...*, nav. djelo, str. 458.

politička alternativa koju je Rim predlagao, alternativa koja je bila u interesu Italije (Musolinija) i same Albanije (Zogua). Za vrijeme potpisivanja savezništva o odbrani (novembra 1927) u *Palati Kiđi* počinje da se pokreće, kao problem za blisku budućnost,⁹ druga faza transformacije albanskog režima u kraljevinu. Ovom transformacijom, znači stvaranjem vazalne kraljevine, *Palata Kiđi* imala je za namjeru ojačati, naročito u odnosu na Jugoslaviju, безусловnu vladavinu Italije nad Albanijom.¹⁰

Zogu je odbio da potpiše ugovor o savezništvu u odbrani u vrijeme kada je postavljen na tron, iako je to odavno želio, kako Evropa a naročito Jugoslavija i Engleska, ne bi mislile da je tron nagrada zbog ugovora.¹¹

Zapravo, njegova računica bila je da eliminiše pojedine ličnosti koje bi mogle da spriječe njegovo marširanje prema prijestolu.¹² Zogu će manevrisati između unutrašnjih protivnika i vanjske podrške. Namjeravao je da eliminiše ličnosti poput Jusuf-bega i Ćeno-bega, koji su bili oruđe Beograda protiv njegovog režima, kao i Verlacija koji je mogao postati centar opozicije za begove i eventualno čovjek kojeg bi mogla podržati vlada iz Italije.¹³

⁹ Idem, str. 473-474.

¹⁰ Telegram od 9. avgusta 1928. godine, Musolini-Sola, Serija VII, vol. VI, n. 543.

¹¹ U. Sola, Memorije, (M.S.), str. 162.

¹² U martu 1927. godine ubijen je srbofil Jusuf-beg Dibra, šura Zogua. U oktobru ubijen je drugi šura, jako povezan sa Beogradom, Ćeno-beg Krueziu. U decembru bio je atentat na italofila Šefčet-beg Verlacija.

¹³ O atmosferi terora koja je vladala kod begova i kod najbližih saradnika Zogua, poslije atentata na Vrlaca, svjedoče neki književni opisi Sole „Neopisiva panika zahvatila je Xhemil Dina... Nekoliko dana prije imao je depresiju. Mrmljao je i drhtao. Svaku noć je spavao u različitim sobama hotela. Krenuo je brodom u subotu ne znajući pravac... Iliaz Brj Vrioni, noću zove za pomoć, izlazi po hodnicima sa dva pištolja u ruci, sa košuljom u kojoj

U manevrisanju sa Italijom pokušao je obezbijediti puno priznanje od Italije, za šta je bio spreman i na popuste. Poznavajući namjere Italije, želio je što veću korist sa ciljem da stvori utisak „dobitnog vazala“.

Odmah po italijanskom prijedlogu saopštenom Zoguu od strane Solea u septembru 1927. godine u paketu sa odbrambenim savezom predložena mu je ženidba sa italijanskom princezom.¹⁴ Zogu je pripremao svoju strategiju sa namjerom da poveća cijenu nagrade. Normalno, zatražio je veću finansijsku podršku za Albaniju. Sole, koji je bio pripremljen na takvu potražnju, saopštio je Zoguu da Italija može pružiti doprinos u slanju vojnih i finansijskih stručnjaka u Albaniju, ali ne i direktno finansirati albanski budžet. Zogu je izrazio nezadovoljstvo prema toj sugestiji Rima. I pored toga on je bio odlučan da ne ispušti iz ruku italijansku podršku u stvaranju monarhije spremnošću da plati i potrebnu cijenu kroz pakt i veće italijansko angažovanje u Albaniji.

U međuvremenu, u prijedlozima Rima Zogu je zapazio mogućnost da se eliminiše tajni vojni sporazum iz 1925. godine i da se iniciraju pregovori o emigrantima. Zbog toga je prihvatio prijedlog, ali pod uslovom da se o njemu pregovara.

Odmah po potpisivanju novog pakta o odbrambenom savezu, Zogu je počeo svoju uobičajenu igru sa namjerom da sabotira, onako kako je radio sa svim sporazumima potpisanim sa Italijom.

Pokušaj ubistva italofila Šefčet-bega Verlacija 13. decembra i veoma oštar članak sa akcentima protiv Italije i njene politike u Albaniji u poluzvaničnom organu *Telegraf*, dio su manevara Zogua. Direktnim napadima na novi pakt, preko ovog lista,

spava. Ponudio se da ide u Rim. Krenuo bi u subotu ili nedjelju. I on je pobjegao. Šefčet Bej Verlaci je dostojanstveniji. Smio je da izađe pješke u društvu dvije naoružane osobe. Ovo je današnji život u Tirani“ (tel. 15. decembar 1927, DDI, Serie VII, vol. V, br. 687).

¹⁴ Zambioni, *Musolinis expansions politik auf dem Balkan*, str. 334

Zogu je pripremao Italijane na popuste prema njegovim narastajućim zahtjevima i istovremeno mjerio dokle seže uticaj i pritisak Rima.

Italija je javno izrazila nezadovoljstvo prema aktivnostima Zogua i istovremeno je potvrdila da ima uticaj na formiranje kraljevine Albanije, što je trebalo da znači da Zogu mora biti saglasan sa uslovima Rima.¹⁵

Suočen sa mogućnošću da izgubi italijansku podršku u vezi sa izmjenom Ustava, Zogu je smatrao opravdanim da zabrani *Telegraf* pod izgovorom „da njegov članak šteti dobrim odnosima sa savezničkim prijateljskim zemljama“,¹⁶ potvrđujući time da je njegova politička volja usklađena sa političkim ciljevima Italije.

Velika je vjerovatnoća da je Rim odlučio odustati od odugovlačenja sa Zoguom u vezi sa političkom budućnošću režima iz 1928. godine.¹⁷ Ovaj period poklapa se sa planovima Musolinija radi opkoljavanja Jugoslavije faktički namjerom istovremenog usklađivanja vremena djelovanja u Albaniji sa diplomatskim intervencijama kod drugih država, naročito sa periodom projektovanog sporazuma između Grčke i Turske.¹⁸

Italija je pozvala Zogua na ozbiljne razgovore oko problema albanske monarhije. On je načelno prihvatio poziv,¹⁹ te se u junu 1928. godine definitivno odlučio za to.

¹⁵ Zambioni, *Musolinis Expansions politik....*, citirano, str. 336, str. 460-461.

¹⁶ AA *Politische Abteilung II*, Pol. 12, Bd. 1: Tirana 10. januar 1928.

¹⁷ Ovog mjeseca Zogu je razgovarao sa Lajoconom koji je bio stigao u Albaniju u vezi Garde, Rim, 20. novembar 1928. godine u Archivo del Ministero deli Affari Esteri, Serija Affari Politici, Albanija b. 754.

¹⁸ DDI, Serie VII, vol. VI, br. 401, o Albaniji u razgovoru Musolinija sa Ruzhdi bejom.

¹⁹ Tel. Sola, 20 april 1928, DDI, Seria VII, vol VI, br 189.

Razgovori su bili veoma intenzivni i trajali su do avgusta 1928. godine. Stvar koja je prethodila razgovorima bilo je to što je Zogu stalno tražio novac, pogotovo nakon definitivne odluke o izmjeni oblika režima u odnosu na dogovorenu iz novembra prethodne godine.²⁰ Za potpisivanje ugovora o odbrambenom savezu, Italija je dala Zoguu 10 miliona lira: jedan dio odmah, a drugi dio u septembru, nakon proglašenja kraljevine.²¹ Pošto je uzeo 5 miliona, Zogu je počeo razgovore sa Soleom.²²

Uvjeran da podrška jedino od strane Italije u vezi stvaranja albanske monarhije može izazvati nezadovoljstvo i negativnu reakciju ostalih evropskih zemalja i sušeda, Zogu je preduzeo veliku diplomatsku aktivnost. On je od svog ministra vanjskih poslova, Vriona, zahtijevao ne samo da bude upoznat sa stavom Engleske, nego da i obezbijedi unaprijed saglasnost. U susretu sa Čemberlenom, Vrioni (bio je protiv proglašenja monarhije za ciljeve Zogua)²³ je dobio suv odgovor. Nije bilo uobičajeno za Vladu Njegovog veličanstva da preuzme na sebe odgovornost oko davanja uputstava u vezi sa unutrašnjim stvarima nezavisne države.²⁴

Zapravo, London je bio skeptičan prema Zogouvim argumentima o neophodnosti stvaranja albanske monarhije još više kada se saznalo da iza toga stoji Rim. Bio je veoma uzdržan u davanju mišljenja ili djelovanju u korist ili protiv stvaranja albanske monarhije. Druga činjenica koja je potkrijepila skepticizam bilo je to što je Zogu još bio neoženjen. Ovakva monarhija koja nije

²⁰ Tel. Sola, 11, 14 jun 1928, DDI, Seria VII, vol. VI, BR. 398, 406

²¹ 10 miliona lira od državne željeznice, uplaćeno je Nacionalnoj banci Albanije u dvije faze, 18. juna i 5. septembra „za tajne političke troškove koji su povezani sa potpisivanjem traktata italijansko - albanske alijanse“. 100 000 lira uplaćeno u novembru (ASMAE, Serie Affari Politici, paket 758).

²² 8. juna Sola je priznao Zoguu da je imao precizne zahtjeve „samo dvije nedjelje prije“ (DDI, Serie VII, vol. VI, n. 466, str 406).

²³ FO, 371 (12845 (C 1090/1090/90) Durazzo, 16. februar 1928.

²⁴ FO, 371(12845(C 1090/1090/90): Durazzo, 16. februar 1928.

mogla imati nasljednika nije mogla riješiti probleme unutrašnje stabilnosti Albanije.

London je bio uznemiren i zbog činjenice da će proglašenje monarhije i nedostatak nasljednika uticati na povećanje nezadovoljstva van granica Albanije, pogotovo kod sušeda.

Veoma sadržajna bila je izjava generala Persija koji je nakon susreta sa Zoguom u avgustu 1928. godine izjavio: „Zogua okružuju tri gospođice: Mis Jugoslavija, Mis Grčka i Mis Italija, pa loše programirana ženidba može stvoriti ozbiljne probleme“.²⁵

Zogu je alegorijski odgovorio Persiju da je „upadanje pod zaštitom prijatelja, kada prijatelj postaje blizak, ima tendenciju da postane grljenje a zagrljaj može dovesti do lomljenja kostiju i da nema namjeru gledati kako se lome rebra Albaniji.“²⁶

Ovu izjavu Zogua potvrđuju činjenice da je odbio prijedlog Italije da oženi jednu italijansku princezu i organizovao atentat na italofila Verlacija.²⁷

Zogu je uživao podršku Italije i u vezi unutrašnjih ustavnih promjena ali nije želio staviti pod zavisnost Italije nasljedstvo svog trona.²⁸

Italija je mirno prihvatila odbijanje Zogua da se ženi sa italijanskom princezom ali se kategorički protivila njegovim nastojanjima da uspostavi bračne veze sa sušedima Albanije.

Zogu je bio uznemiren zbog engleskog stava prema stvaranju monarhije tvrdeći da ovu promjenu odobravaju kako Italijani tako i Grci. Grčki otpravnik poslova u Tirani uvjerio je Zogua da će Grčka ubrzo priznati novi režim.²⁹

Možda radi testiranja vanjskih reagovanja, Zogu je tvrdio da je 1924. godine, kada je bio u emigraciji u Beogradu, na pitanje

²⁵ FO, 371(12845(C 6346/1090/90):Durazzo, 20. april 1928.

²⁶ FO, 371(12845(C 6346/1090/90):Durazzo, 20. april 1928.

²⁷ P. Quaroni, *Valise diplomatique*, str. 108

²⁸ I. Ushтеленca, *Diplomatija kralja Zogua*, citirano, str. 197.

²⁹ FO, 371(12845(C 6346/1090/90) : Durazzo, 20. april 1928.

kralja Aleksandra u vezi sa mogućnošću promjene ustavnog režima u Albaniji, ovaj drugi dao povoljan odgovor.³⁰

Od ostale Evrope Zogu je dobio odgovor sa „blagonaklonom indiferentnošću“.³¹

Namjera Palace Kidi, a pogotovo Lajacona, tvorca detaljnih uputstava potpisanih od Muslinija, poslate Soleu tokom razgovora, imale su za cilj da od Zogua dobiju definitivnu garantnu izjavu u vezi do tada potpisanih ugovora između dvije zemlje.³²

Rim je, nakon analize dotadašnjih odnosa sa Tiranom, zadužio Solea da prati zakonski tok svih potpisanih sporazuma sa Albanijom. Italijanski opunomoćeni ambasador u Tirani zatražio je dvije garancije od Zogua: stupanje na snagu svih potpisanih sporazuma između dvije zemlje, i drugo (trebalo je da bude tajna) Zogu je morao da da garanciju da Albanija nikad neće djelovati protiv italijanskih interesa, pa čak i da prihvati da bude pod zaštitom Italije i Dučea. Za uzvrat, Italija će garantovati Zoguu, u slučaju raspada jugoslovenske države, da će Albaniji biti vraćeno Kosovo.³³ Ovo posljednje bilo je u skladu sa zadacima Zogua da vrati Albaniji njene teritorije u slučaju balkanskog konflikta.³⁴

Sole je bio mišljenja da će ova dva problema riješiti uz pomoć projekt-pisama koje će Zogu potpisati odmah nakon proglašenja kraljevine, a koja će biti poslata Musoliniju radi davanja odgovora i potvrde za sporazum.

Tajni sporazum predložen od strane Italijana sadržao je obaveze i pogodnosti za Albaniju, a mogao je biti objavljen samo u slučaju rata sa Jugoslavijom.³⁵ Zogu je odmah prihvatio italijanske

³⁰ FO, 371(12845(C 6245/1090/90): Durazzo, 14 avgust 1928.

³¹ Richard Busch-Zantner, *Albanien, Neues Land in Imperium*, str. 151.

³² U. Sola, *Memorie (MS)* str. 164.

³³ Zambioni, *Mussolinis Expansions politik.....*, citirano, str. 464

³⁴ *Deset godina kraljevine 1928-1938*, Tirana 1938, citirano str. 22-28.

³⁵ Bernd J. Fischer, *Kralj Zogu i pokušaj stabilizacije u Albaniji*, Tirana 1995, str. 151.

uslove pošto nije vidio nikakve opasne elemente unutar sporazuma. Musolini je malo kasnio. On je uočio slabost da sporazum u cjelini daje Zoguu slobodu, a ne prinudne obaveze ili zavisnost od Rima. Zbog toga je Musolini predložio da se tajni sporazum podijeli u dva dijela. Dio koji će sadržati angažovanje Zogua biće objavljen, a drugi dio u kojem figuriraju tražene teritorije Albanije uz podršku Italije, ostaće tajna.

Odlučeno je da se istovremeno sa razmjenom tajnih pisama između dvije države razmijene javne note koje će potvrđivati visok nivo dobrosusjedstva.³⁶ U Palati Kidi aminovana je sadržina projekta, ali je na poseban način podvlačena garancija ponuđena od strane Zogua da budu u najmanju ruku publikovane jer je njihov značaj zavisio od stavova prema trećima. Da bi pismu pripremljenom od strane Solea skinuli karakter apsolutne tajnosti, a možda se tu krila lukavost Zogua,³⁷ bilo je predviđeno da ostane tajna dio koji kompromituje Italiju, što znači obećanje teritorijalnih pretenzija Albanije. Ovaj dio, ukoliko se ne bi prosto anuliralo, a trenutno je bio zaštićen, postaće namjera jednog drugog pisma koje je bilo stroga tajna.³⁸

Sole je bio saglasan sa projektima oba pisma. Ali, pošto je pretpostavljao da Zogu nikad neće pristati da se prvo pismo objavi (garancije prema Italiji), predlagao je da se uzima sa rezervom izjava o zavisnosti od strane novog suverena, kao i verbalna nota koju je Tirana poslala Rimu,³⁹ te da se smatra kao glavno sredstvo dokazanih italijansko-albanskih odnosa.

Ova sugestija nikad nije stigla do stola Zogua jer je Sole znao, iako je žudio za prijestom, da nikad neće pristati na takav sporazum. Situacija je uticala da razgovori postanu zategnuti, komplikovani i da se odugovlače, pa je Sole nastojao i ubijediti

³⁶ Vidi posebno izvještaj Solasa, 8. jul, DDI, Serie VII, vol. VI, br. 466.

³⁷ DDI, Serie VII, vol. VI, n. 543.

³⁸ Tel. Sole 24. jula, DDI, Serie VII, vol VI, br. 514.

³⁹ Izvještaj Sole 27. jul, DDI, Serie VII, vol. VI, br. 251.

Dučea na novi kompromis.⁴⁰ Prvi dio sporazuma bio bi tajna makar za kratko vrijeme, dok bi drugi dio ostao tajna za određeno vrijeme.

Musolini je 9. avgusta ubijedio Solea da sporazum smatra kao formalni akt novog prijestola u Albaniji pod pokroviteljstvom italijanske zastave.⁴¹

Na ovakvim osnovama i u ovom duhu vođeni su i zaključeni razgovori sa Tiranom. Zogu je nastojao omekšati deklaraciju „o zavisnosti“ planiranu drugim pismom.⁴²

U Palati Kiđi se pokušao „ojačati“ ton u odgovoru na jednu notu, pripremljenu od strane albanske vlade u kojoj se najviše značaja davalo međunarodnoj opoziciji koja je bila protiv priznavanja kralja Zogua.⁴³ Faktički, nota je imala sadržaj tajnog pisma koju je Zogu uputio Musoliniju.⁴⁴ Rim, gledajući na ovo pismo kao na igru Zogua, odmah ga objavljuje, takvom brzinom koju ni sam Zogu nije želio.⁴⁵

Nalazeći se u povoljnoj poziciji, Italijani su odlučili da idu dalje i na vojnom polju. Rim je uz pomoć drugog sporazuma sa

⁴⁰ Bernf J. Fischer, Kralj Zog..., citirano str. 151.

⁴¹ Bernf J. Fischer, Kralj Zog..., citirano str. 151.

⁴² Proizvod konfrontacije 3 pisma, projekt pisan od Sole, projekt Zogua koji je predat Soli 13. jula 1928. i zaključan tekst (DDI, Serie VII, vol VI, BR. 466, STR 408, BR 475, 521, STR. 460, BR.598).

⁴³ „Ako se Italija mora boriti za njega, sa uspjehom, on mora da se čvrsto odluči, javno, njegov slučaj i slučaj režima, u rukama jedinog advokata, u koga on ima povjerenja, Italiju. Verbalna nota mora imati u vidu samo ovu realnost“. Tel. 23. avgust 1928, DDI, Serie VII, vol. VI, br. 576.

⁴⁴ Tel. Solas Musolinija, 30. avgust 1928, Sola- Musolinija, DDI, Serie VII, vol VI, br. 593.

⁴⁵ Tel. 3. i 4. septembra 1928, DDI, Serie VII, vol. VI, br. 616, 621. Nota zajedno sa italijanskim odgovorom (dopisivanje 1 septembra) objavljena 3. septembra. Vidi takođe *Corriere della sera*, 4. septembar 1928.

Tiranom i aneksom sporazuma uspio obezbijediti osjetnu kontrolu nad albanskom vojskom. Musolini i Sole nijesu bili u potpunosti ostvarili svoje ciljeve predviđene obavezom o revalorizaciji odnosa na vojnom planu, Sole je potpisao bilateralne obaveze za obje zemlje kako za vrijeme rata tako i za vrijeme mira. Među obavezama ponovo je potvrđeno da se u slučaju rata albanske i italijanske vojne jedinice ujedine pod italijanskom komandom.

Tirani je upućen zahtjev da odbaci sve ostale strane sile i njihovu pomoć, bilo koje forme bile, radi organizacije albanske vojske. Bio je to dio operacije vojnog prodora Italije. Italijani su bili saglasni da finansiraju dio programa organizovanja albanske vojske koja bi, prema albanskoj strani, trebalo za pet godina da broji 60.000 vojnika.⁴⁶ Ne prihvatajući obavezu cjelokupnih troškova programa, Italijani su otvorili teren za ostale italijansko-albanske sporazume.

Rim je uspio da obezbijedi neprekidan rast broja italijanskih oficira u Albaniji i da stvori paralelni posebni generalštab, sastavljen samo od italijanskih oficira, sa statusom savjetnika Zogua za vojna pitanja.

Ova struktura nije imala nikakve veze sa albanskom vrhovnom vojnom komandom. Štaviše, za razliku od drugih, italijanskim oficirima koji su službovali u Albaniji pod jednim ili drugim nazivom, nije traženo da prime albansko državljanstvo, da nose albanske uniforme niti da se pridržavaju albanskih zakona.⁴⁷ Zogu nije bio zadovoljan ovim kompromisom, ali nije htio dovesti u opasnost krunu u zadnji čas. Bio je sasvim odlučan i svjestan u svojim namjerama te svim sredstvima nastojao to i realizovati.

Na taj način Zogu je prihvatio sve uslove predviđene vojnim sporazumom kao i oba dijela tajnog sporazuma koji nijesu objavljeni ni nakon okupacije Albanije od strane Italije.

⁴⁶ Bernd J. Fischer, *Kralj Zog...*, citirano, str. 151.

⁴⁷ Bernd J. Fischer, *Kralj Zog...*, citirano, br. 152.

Za potpisivanje sporazuma Zogu je zadužio ministra vanjskih poslova Vrionija, pomoćnika generala Mirosija, generala Aranitasa, a za italijansku stranu sporazum su potpisali Sola i general Pariani. Mussolini se nadao da će ovi vanjskoteritorijalni sporazumi, koji na neki način podsećaju na evropske sporazume sa kineskom Mandžu dinastijom u XIX vijeku, obezbijediti puni italijanski protektorat nad Albanijom.⁴⁸

Deset miliona lira uplaćenih posredstvom Državnog željezničkog društva, i još dvije rate od po pet miliona, 18. juna i 5. septembra, nakon potpisivanja sporazuma,⁴⁹ pomogle su Zogua da organizuje izbore za novu skupštinu, koje je jedan njemački novinar nazvao tipičnim balkanskim izborima.⁵⁰

Radi pripremanja i obezbjeđenja neprekidne podrške unutrašnjih političkih snaga za Zogua i njegove sporazume sa Italijom, uz njegov blagoslov, glavni urednik *Telegrafa* K.A. Cerketi poslao je vijest Asošijed presu u Beču u kojoj piše da je plan za stvaranje kraljevine dobio od pouzdanih zvaničnih izvora.

Članak objavljen u tiranskom *Telegrafu* 5. avgusta završava se riječima: „nakon trogodišnje provjere, republikanska forma vlasti pokazala se neprihvatljivom, u suprotnosti je sa osnovnim političkim zahtjevima zemlje, unutrašnja i vanjska situacija su takve da je bila neophodna jedna autoritativna i respektovana vlast.”⁵¹

Kako je bilo i za očekivati, italijanska štampa imala je zadatak da pripremi italijansko i međunarodno javno mnjenje za podršku stvaranja albanske kraljevine. Ona je odabrala poruke sa optimističkom notom za uspjeh italijanske i albanske vlade. List *Il Popolo d'Italia* piše: „uz pomoć ovih ustavnih promjena,

⁴⁸ Zamboni, *Mussolinis Expansionpolitik...*, citirano. Str. 471-477 i DDI, Serie VII, vol. VI, BR. 611.

⁴⁹ DDI, Serie VII, vol. VI, dokument 406 i Zamboni, *Mussolinis Expansionspolitik*, str. 463.

⁵⁰ *Deutsche Tageszeitung*, 17. avgust 1928.

⁵¹ *Telegrafi*, 5. avgust 1928.

Albanija potvrđuje svoju nezavisnost, osigurava neophodan unutrašnji mir, konsoliduje centralnu vlast i poštuje odlučnost i vjerovanje u pravcu mogućeg osiguranja svom narodu koristi od mira i javni unutrašnji red. Najveća zasluga Zogua jeste to što je spasio zemlju od manipulacija prosrbizma, sprečavajući na taj način pretvaranje Albanije u jednu od jugoslovenskih provincija. Štoviše, republikanska vlast nije bila u skladu sa neutralnošću Albanije, socijalnim institucijama i njenom istorijom.⁵²

Zvanični italijanski stav je još očigledniji u listu *Tribina*, koja podvlači: „Italija vidi u nastanku albanske monarhije garanciju za sigurnost i nacionalnu i organsku konsolidaciju svog prijatelja i saveznika, kao i garanciju za mir na Balkanu i Evropi“.⁵³

Onako kako je bilo planirano, na unutrašnjem planu Zogu je realizovao svoje ciljeve uz neznatno protivljenje, stvarajući utisak da je cijela zemlja htjela stvaranje monarhije.

Zoguu je bilo jasno da za promjenu ustava treba da pripremi politički javni i medijski teren na unutrašnjem planu. Ne zato što se plašio da narod neće to prihvatiti, nego da svojim protivnicima pokaže da je narod saglasan sa ovim promjenama.

Zogu je želio da za promjene dobije apsolutnu podršku kabineta. Sumnjajući u neke djelove postojećeg kabineta, Zogu je izazvao krizu i raspustio ga. Ovom akcijom htio je preduhitriti i najmanju pravnu ili institucionalnu opasnost kao i stvaranje mogućnosti opozicije, ma koliko god mala bila unutar institucija koja bi legitimisala njegov prijesto, bez obzira na sekundarne efekte. Novi kabinet formiran u roku od dvadesetčetiri časa nazvan je „kabinetom lutaka“.⁵⁴ Otpравник poslova Velike Britanije piše da je izbor na mjesto ministra za javne poslove jednog hodže stvorio veliku zbrku u svim redovima u Albaniji,

⁵² *Popolo d' Italia*, 25. avgust 1928.

⁵³ *Tribuna*, 26. avgust 1928.

⁵⁴ FO. 371/12847 (C 4051/1355/90): Durazzo, 18. maj 1928.

te se govori da ga je njegovo iskustvo da vodi pobožne muslimane uskim i kamenitim ulicama koje vode prema Raju, preporučilo na neki način da na brzinu izgradi takav uzak put, pa i još teži, između Drača i Tirane.⁵⁵ Ove su promjene urađene samo da Zogu pripremi samoproglašenje kraljem.

Angažovanje Italije u neposrednoj podršci monarhiji Zogua jasno se vidi u uputstvima koje je Rim dao svom opunomoćenom ministru u Tirani 11. jula 1928. godine: „(...) logički i realno je da na putu promjena Ustava, neprijatelji Zogua pokušaju zadati posljednji udarac njegovoj ličnosti. Da ne bi do ovoga došlo, suvišno je da vam preporučimo kako da djelujete, bez stvaranja sumnje. Veoma je bitno sa Zoguom raditi na promjeni režima“.⁵⁶

Uz punu podršku Italije, Zogu se brinuo da ove promjene budu u skladu sa pravnim i ustavnim propisima. Poslanici su sami izglasali organski zakon na osnovu čega se zahtijevalo raspuštanje Skupštine i organizovanje prijevremenih izbora u što kraćem roku, sa ciljem formiranja specijalne Ustavne skupštine, sposobne da izvrši promjene Ustava.⁵⁷ Zogu je bio svjestan da bi jedinstvena odluka Skupštine mogla uticati i na one koji nastavljaju da budu skeptični prema odluci naroda za proglašenje monarhije.

Na planu propagande Zogu je prve korake učinio prihvatanjem titule „Spasioca nacije“. To je od strane intelektualaca i stranaca ocijenjeno ironično jer su znali da će ovu aktivnost pratiti i drugi scenariji u cilju realizacije plana Zogua.

Srednjovjekovna albanska istorija revidirana je na način što se tražio kontinuitet i ženidbene veze Skenderbega sa jednim od predaka Zogua.

Njegovi suparnici, u namjeri da spriječe realizaciju njegovih finalnih ciljeva da sebe proglasi kraljem, izjavili su da Zogu nema ničeg zajedničkog sa Skender-begom, niti osobine plemenitih

⁵⁵ FO, 371/12847 (C4051/1355/90): Drač, 18. maj 1928.

⁵⁶ *Istorija Albanije*, djela. III, citirano, str. 346.

⁵⁷ K. Dako, *Prvi Zog, Kralj Albanije*, Tirana, Kristo Frasheri, 1937, str 137.

ljudi, karakterišući ga kao čovjeka koji je uz pomoć sile nametnuo svoju volju albanskom narodu.⁵⁸

Zogu je pokušao biti vrlo pažljiv u zaštiti zakonitosti promjena unutar ustavnih i izbornih propisa, i to je ostvario uz pomoć manipulacija sa izborima za Parlament koji je bio zadužen za legitimnost prijestola.

Radi obezbjeđenja potrebnih rezultata za izbor Ustavne skupštine, Zogu je dobio italijansku garanciju o neophodnoj novčanoj pomoći za ovu izbornu manipulaciju.⁵⁹ Prvi slučaj kada je Zoguu iz ruku izmakla kruna i veze sa italijanskom princezom bio je potpisivanje Prvog pakta u Tirani, bez pominjanja deklaracije Ambadorske konferencije iz 1921. godine. Nakon godinu dana ponuđen mu je, pored ostalog, prijedlog Musolinija, jači i sa olakšavajućim uslovima, kao mjera sigurnosti u vezi bilo kakve nepredviđene situacije ubuduće.⁶⁰

Rim, svjestan da je u ovom trenutku u povoljnijem položaju nego bilo kad ranije, mogao je od Zogua tražiti još veću cijenu. Zogu je bio odlučan kako ne bi izgubio krunu a i Rim je bio odlučan u ostvarivanju maksimuma.

Novi Ustav od 1. septembra 1928. godine sankcionisao je proglašenje Albanije za demokratsku parlamentarnu i nasljednu kraljevinu, na čelu sa kraljem Albanije, Njegovim visočanstvom Zoguom Prvim.

Novi Ustav dao je Zoguu kraljevsku krunu i velike kompetencije na polju unutrašnje i vanjske politike i svu izvršnu vlast koju je obavljao posredstvom Vlade.

Takođe, zakonodavnu vlast zajedno su vršili kralj i Parlament koji se sastojao od jednog doma, a sudsku vlast obavljao je sud koji je odluke donosio u ime kralja.⁶¹

⁵⁸ *Berliner Tageblatt*, 22. avgust 1928.

⁵⁹ Bernd J. Fischer, *Kralj Zog...*, citirano, str. 153.

⁶⁰ Zamboni, Mussolinis Expansionspolitik, str. 318.

⁶¹ *Albanija 1937-me. Državna djela tokom 25 - godina vladavine*, Tirana 1978, str. 6-8

Kruna „Kralj Albanaca“ koja se odnosila i na Albance koji su živjeli van administrativnih granica albanske države, izazvala je različita reagovanja unutar i van granica Albanije.

U skladu sa poštovanjem monarhističkih tradicija na Balkanu koje su se bez izuzetaka zvale kao ona Zoguova, Albanci nijesu uradili ništa drugo već slijedili primjer svojih sušeda i najstarijih monarhija Evrope.

Elementi demokratske parlamentarne monarhije bili su karakteristika monarhije Luja Filipa ili „državnog kralja“ Francuske u XVIII vijeku.⁶² Ustav ove monarhije legitimisao je sadejstvo između Doma i inicijativa kralja; sankcionisao je trobojnu francusku zastavu kao nacionalni simbol i proglasio Luja Filipa za „Kralja Francuza“. Ne smatrajući više katolicizam državnom vjerom, on je uspostavio sklad između nove monarhije i principa nacionalnog suvereniteta.⁶³ Potreba Luja Filipa da bude prihvaćen od strane evropskih dvorova praćena je uznemirenjem radi očuvanja nacionalnog ponosa.⁶⁴

U Jugoslaviji, monarh se zvao „Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca“, u Grčkoj se zvao „Kralj Helena“, a u Bugarskoj „Car Bugara“.⁶⁵ Ovo je bio i argument koji su koristili partizani koji su podržavali titulu „Kralj Albanaca“.⁶⁶

Zogua je uznemiravala reakcija drugih država a naročito sušeda i evropskih saveznika. Sa izuzetkom Italijana, na početku su preovladavale negativne reakcije,⁶⁷ ali ne zbog promjene republike u

⁶² F. Pontel, *La Monarchie Parlementaire*, Paris, 1949, str. 36

⁶³ Bastid, *Les Institutions politique de la Monarchie Parlementaire*, 1814-1848, Paris, 1954, str 68-70.

⁶⁴ J.J. Chevallier, *Historie des institutions politique de la France de 1789 a nos jours*, Paris, 1952, str. 104

⁶⁵ Wallisch, *Neuland Albanien*, str.30

⁶⁶ B.J. Ficher, *Kralj Zog...* citirano, str. 163

⁶⁷ G. Shpuza, *Atataturk i Albanci*, Tirana 1987, str. 56

monarhiju (za promjenu forme režima uglavnom su sve inostrane zemlje dale prečutnu saglasnost, smatrajući da će imati zvanje „Kralj Albanije“, već zbog naziva „Kralj Albanaca“).

Stavljene pred svršen čin promjene naziva u posljednjem trenutku, oni su svoje prvo reagovanje izrazili nepriznavanjem iste.⁶⁸

Od početka razgovora sa Italijom, za albanskog monarha korišćen je naziv „Kralj Albanije“, naziv koji je korišćen i za vrijeme unutrašnje propagandističke kampanje Zogua. Kada je Zogu pitao Solea koju titulu da koristi, on mu je sugerisao „Kralj Albanije“ kako bi bio u korespondenciji sa titulom „Kralj Italije“. Perspektiva mogućeg korišćenja svealbanskog elementa kao argumenat pritiska na Beograd bila je neprihvatljiva, pa su Palata Kiđi i Sole bili protiv titule „Kralj Albanaca“.

Ali, 31. avgusta, uoči proglašenja monarhije, Sole je, svojom inicijativom, promijenio stav, jer mu je Zogu dao do znanja da bi odustajanje od ovog zvanja značilo predaju zbog straha od Londona i Beograda.⁶⁹

Zogu je tokom susreta direktno pitao Solea o stavu njegove vlade u slučaju da on koristi zvanje „Kralj Albanaca“. Sole je odgovorio da njegova vlada neće promijeniti svoj stav zbog ovakve sitne stvari i potom konstatovao da je nova titula faktički u potpunom skladu sa situacijom. Naziv „Kralj Albanije“ više je podrazumijevao stara vremena, kad su kraljevi priznavali božansko pravo vladanja smatrajući „Kraljem... uz božju volju“ i da ovakvo zvanje ne bi bilo u skladu sa tek stvorenom demokratskom monarhijom u Albaniji.⁷⁰

⁶⁸ T. Toci, II re, str. 144.

⁶⁹ U. Sola, *Memorie*, citirano, str. 188-194. Verzija Solasa, koji izgleda precizan, protivi se podjelama Zogua, verziju koju je uzeo i američki ministar u Tirani, prema kojem je usvajanje titule „Kralj Albanaca“ bio i zahtjev italijanske strane. Vidi. *Foreing Relations of the United States*, 1928, I, str. 846.

⁷⁰ Bernd J. Fischer, *Kralj Zog...*, citirano, str. 158.

Dakle, poslednju riječ odobravanja Zogu je tražio od Italijana, zapravo sigurnost da može da se osloni na podršku Rima ukoliko bi se opredijelio za diskutabilno zvanje.⁷¹

Rim, svjestan da novo zvanje njoj može obezbijediti samo koristi garantovao je Zoguu da će prećutno imati podršku. Stvaranjem problema u vezi priznavanja od strane drugih država, poboljšaće se uslovi za što bliskije i brže približavanje Zogua Italiji. Zbog toga Italija ne samo što je podržavala, nego je i podstrekivala ove promjene.

Stav Italijana najbolje ilustruje komentar jednog italijanskog poručnika, koji je sedio pored generala Percija za vrijeme večere za 250 oficira, izjavivši: „Svida mi se titula 'Kralj Albanaca', zvuči agresivno“.⁷²

Skupštinskom raspravom definitivno je odlučeno u vezi ovog pitanja i jasno je ukazano na igre Italije.

I pored savjeta ministra vanjskih poslova Vrionija da se ne prihvati novo zvanje, zakleti italofili na čelu sa Ševčet Verlacijem, Alizotijem, bivšim diskreditovanim ministrom finansija, poznatim kod svih kao plaćeni špijun Italijana iz Debra, domaćinom velike porodice pod istim prezimenom, vlasnikom velike imovine uglavnom u Jugoslaviji, fanatično su branili novo zvanje, u čemu su i uspjeli.⁷³

Zapravo tih dana u jednom albanskom listu u Bariju objavljen je članak u kojem je pisalo da su Jugosloveni bili protiv zvanja „Kralj Albanaca“. To je ne samo zapalilo unutrašnju situaciju, nego je još više uticalo da Skupština prihvati drugu varijantu.⁷⁴

Prema Soleu, Zogu je bio zadovoljan na početku i tokom razgovora sa prvim rješenjem, ali je neočekivano promijenio

⁷¹ FO, 371/12846 (C 6974/1090/90) *British Delegation at the League*, 7. septembar 1928.

⁷² Bernd J. Fischer, *Kralj Zog...*, citirano, str. 160

⁷³ *Istorija Albanije*, vell. III, citirano, str. 348-349

⁷⁴ Bernd J. Fischer, *Kralj Zog...*, citirano, str. 159

mišljenje kada se osjetio ugroženim (ostavljajući drugima da misle da se radi o jugoslovenskim prijetnjama).⁷⁵ Iako je Jugoslavija predstavljala neprekidnu i direktnu prijetnju za Zogua, tada ona nije preduzimala nikakvu političku, diplomatsku ili neku drugu aktivnost sa prijetućim ili negativnim efektima po Albaniju. Ne postoje fakta i argumenti da je to što je uticalo na Zogua da promijeni zvanje bilo djelovanje otpravnika poslova Jugoslavije, M. Kasidolića koji je tokom prijema od strane albanskog predsjednika u vezi sa novim ustavnim promjenama u Albaniji, aludirao vezano za ime. Njegovo aludiranje shvaćeno je kao prijetnja i Albanci su uradili to što Jugosloveni nijesu željeli.⁷⁶

Ovaj argument postaje još sumnjiviji jer činjenice potvrđuju suprotno, jugoslovenski predstavnik pokazao se veoma pažljivim jer mu je bilo jasno da bi njegova deklaracija u tom pravcu bila loša poruka Albancima.⁷⁷

Sa svoje strane, Zogu je bio mišljenja da novo zvanje „Kralj Albanaca“ predstavlja zaštitu protiv svih unutrašnjih i vanjskih albanskih snaga koje se suprotstavljaju monarhiji. Ova vrsta monarhije doprinijeće minimiziranju uticaja ljudi kao što je bio Hasan Priština, koji je uživao veliki uticaj na Kosovu⁷⁸ i u drugim albanskim plemenima van Albanije.

U suprotnom, kod jakih političkih ili vojnih grupacija unutar Albanije koje Zogu nije želio za protivnike, budio je nadu da će Zogu uživajući u zvanju „Kralj Albanaca“ Albaniji vratiti granice koje joj etnički pripadaju. Ševeroalbanska plemena, koja su do tada bila pasivna u podršci ideji monarhije, žestoko su obnovila ideju o ujedinjenju svih albanskih oblasti.⁷⁹

⁷⁵ Bernd J. Fitcher, *Kralj Zog...*, citirano, str. 159

⁷⁶ FO, 37/12846 (C 7017/1090): Durazoo, 8. septembar 1928.

⁷⁷ USDS 875, 00/260; Tirana (Br. 491), 15 avgust

⁷⁸ Zamboni, *Mussolinis Expansionpolitik*, str. 468 i FO, 371/1284/46.

⁷⁹ Busch- Zantner, Richard, *Albanien, Neus Land in Imperium*, Leipzig, W.

Istovremeno, dio albanske emigracije protivio se stvaranju monarhije u Albaniji, pozivajući Ligu naroda i velike sile da intervenišu. Prema Bernd J. Fišeru, 1. septembra Centralni komitet Republikanske organizacije Albanije, organizacije nekoliko emigranata u Beogradu, upoznao je sve evropske kancelarije da će njihova partija upotrijebiti i oružje radi sprečavanja postavljanja Zogua na prijesto. Šutradan list *The Times* iz Londona dobija telegram iz Tirane u kojem se kaže da je republikansko rukovodstvo u Albaniji objavilo manifest u kojem se traži inostrana intervencija prema onome što su oni zvali „tiranija novog kralja Albanije Ahmeda Zogolija“. U suprotnom, prijetili su da će organizovati revoluciju.⁸⁰

Proглаšenje Zogua „Kraljem Albanaca“ tretirano je kao značajan događaj na balkanskoj političkoj sceni. Posebnim interesovanjem praćeno je od strane inostranih manje važnih adresa, isključujući energično djelovanje u korist priznavanja novog režima koje je učinio Musolini na pragu proglašenja monarhije.⁸¹

Iako je na prvi pogled promjena zvanja albanske monarhije bila nešto beznačajno, posmatrajući sa konteksta balkanskih odnosa to nije bilo tako.

Proглаšenje kraljevine naišlo je na neprijateljstvo Engleske, koja je na početku bila indiferentna, i Male Antante, pogotovo Jugoslavije. London je pokušao spriječiti bezgraničnu podršku Italije novom albanskom režimu. To što je na početku zabrinulo *Foreign Office* bio je iredentistički karakter koji će dobiti novi režim kada Zogu na njenom čelu bude dobio zvanje „Kralj Albanaca“, (a ne Albanije).⁸² Štaviše, u susretu Vrionija sa Čemberlenom u Londonu u decembru 1927. godine, albanski ministar vanjskih poslova, potvrdio je garanciju da će u slučaju da se Albanija proglasi monarhijom, prihvatiti titulu „Kralj Albanije“.⁸³

⁸⁰ *Kralj Zog i....*, citirano, s. 164 i *The Times*, London 2. septembar 1928.

⁸¹ Tel. Solasa 31. avgust, uveče, DDI, Serie VII, vol. VI, br. 608.

⁸² Chiaramonte Bordonaro, 17. dec. 1927, DDI, Serie VII, vol. V, br. 685.

⁸³ FO, 371 (12845 (c1090/1090/90): Durazzo, 16. februar 1928.

Engleski ministar u Draču saopštio je Soleu da će biti fatalno za mir na Balkanu i u Evropi ukoliko bi Italija, koja je imala jake pozicije u Albaniji, hrabrila iredentizam kod ovog naroda.⁸⁴

Oštra reagovanja stigla su od strane jugoslovenske vlade koja je u toj formi videla namjere krune da uključi i albanske teritorije koje su se nalazile unutar granica srpsko-hrvatsko-slovenačke kraljevine. Jugosloveni, koji su unutar njihovih državnih granica imali etničke oblasti nastanjene albanskim stanovništvom, ovo zvanje su interpretirali kao prvi znak za buduću iredentističku aktivnost Albanije uz podršku Italije, protiv njihove države.⁸⁵

Beograd je vršio pritisak na Tiranu, London, Pariz, Bon i Rim da Ahmed Zogu ima zvanje „Kralj Albanije“ prelazeći u javne i direktne prijetnje. Zogu je odgovorio na ove prijetnje saopštenjem da Jugoslavija, koja je ranije bila uzrok potpisivanja Pakta iz Tirane, ovim posljednjim činom ćera nju da zaista pride Italiji.⁸⁶

Intervencije Beograda u Londonu dobile su odlučan odgovor da bi bilo mnogo bolje da je Zogu unaprijed dobio mišljenje sušeda, ali je to postalo svršen čin, te da bi svaka dalja intervencija bila suvišna.⁸⁷

Stvaranje Kraljevine Albanije bio je izazov za Francusku i Jugoslaviju jer predstavlja konsolidaciju albanske države, jača prisustvo Rima na drugoj strani Jadrana i budi strah od iredentizma Albanaca na Balkanu. I pored toga, one nijesu uspjele spriječiti formiranje Kraljevine Albanije. Ovaj problem definitivno je zaključen za Jugoslovane i za sve ostale u trenutku kada je američki predsjednik poslao kralju Zoguu i albanskoj Vladi čestitku povodom stvaranja albanske kraljevine. Ova činjenica je sa pravom u

⁸⁴ DDI, Serie VII, vol. VI, br. 41, s. 47.

⁸⁵ A. Mousset, *L'Albanie devant l'Europe (1912-1929)*, Pariz 1930, str. 74.

⁸⁶ AIUH, 17; 61 g. 1.14, Elaborat Albanije u periodu između dva rata.

⁸⁷ DASSIP, LT. 1928, str. 11, Izvještaj Marinkovića, novembar 1928.

Tirani i drugim evropskim glavnim gradovima tretirana kao pobjeda Albanije protiv Francuske i Jugoslavije.⁸⁸

Kako je bilo i za očekivati, Rim je prvi saopštio priznavanje nove albanske monarhije i, zbog brzine kojom je to učinio, još jednom je snažno potvrdio uvjerenje o svojoj veoma važnoj ulozi i odlučnost u ovom procesu. Novi albanski monarh razmijenio je veoma tople telegrame čestitki sa Viktorom Emanuelom i Musolinijem.

U svojoj čestitki Musolini piše:

„Srećan sam što mi se pruža prilika da Vašoj ekscelenciji izrazim spremnost Italije da i ubuduće nastavi da prati svoju nepokolebljivu prijateljsku politiku prema Vama i Vašoj vladi koja ne štedi svoja efikasna i plemenita nastojanja za napredak Albanije“.⁸⁹

Nekoliko italijanskih zvaničnih i poluzvaničnih novina obogatile su italijanski trijumf u Albaniji. *Giornale d'Italia* piše: „Albanija je potvrdila da su tradicionalne vrijednosti države i Vlade kao i instinkt nacije jači nego ikad. Italija pozdravlja ovaj svježi dokaz... i ne može da ne izrazi svoje zadovoljstvo u vezi političke konsolidacije Albanije, koja predstavlja elemenat stabilnosti u danima balkanske političke krize.⁹⁰ A člankopisac lista *Impero* naglašava: „Albanija biće primjer unutrašnje discipline u momentu kada Jugoslavija kvari mir kod evropskih kancelarija... Italija pozdravlja proglašenje Ahmeta Zogua kao trenutak koji obilježava početak mira na Balkanu, a što predstavlja upozorenje za problematične susjede Albanije, koje mogu samo imati koristi od klime političkog nereda.“⁹¹

⁸⁸ Papers, 1928, I Washington 1942, 850.

⁸⁹ Međunarodni slučajevi američke Biblioteke u Parizu *European Economic and Political Survey, Albania*.

⁹⁰ *Giornale d'Italia*, 24. avgust 1929.

⁹¹ *Impero*, 5 septembar 1928.

Zapravo, problemi koji su izazvani pitanjima zvanja mnogo su lakše prevaziđeni nego što se očekivalo. U razbijanju leđa doprinos je dalo priznavanje od strane vlade iz Atine, zainteresovane da ima dobre odnose sa Italijom, sa kojom je bila blizu potpisivanja sporazuma o prijateljstvu pripremljenog još na kraju 1927. godine.⁹²

Sami Jugosloveni pohitali su sa priznavanjem monarhije da ne bi bili posljednji⁹³ i da ne bi postali žrtva italijanske igre. Nakon razmjene nota sa Rimom, Beograd je obznanio zvanično priznavanje monarhije stavljajući do znanja međunarodnoj zajednici da Jugosloveni ostaju i dalje protiv nove verzije zvanja albanske kraljevine.⁹⁴

Najveća briga za Zogua i Albance došla je zbog nepriznavanja monarhije od dviju velikih sila, Engleske i Francuske. London je na taj način izrazio nezadovoljstvo prema novom zvanju, promjene koja faktički nije dobila britanski blagoslov. To je bio jedini način izražavanja svog nezadovoljstva protiv Italije i njene sve agresivnije politike.

Francuska, i pored hitre pozitivne reakcije njenog saveznika Jugoslavije, prema priznavanju nove monarhije, željela je biti u duetu sa Engleskom ne samo zbog reagovanja prema Albaniji, nego da pokaže Italiji da nije sama u protivljenju njenoj političkoj akciji prema Balkanu.

Na kraju, 21. septembra, London i Pariz proglasili su zvanično priznavanje Kraljevine Albanije.⁹⁵

⁹² Sporazum potpisan u septembru 1928. god. od premijera Venizelosa i Musolinija; vidi G. Giarocci, *La politica estera...*, citirano, str. 147 i *Rassegna della stampa estera*, vol. IV, str. 2539.

⁹³ FO, 371/12846 (C 6974/1090/90) British Delegation at the League, 7. septembar 1928.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ FO, 371/12845 (C 6734/1090/90) Foreign Office Minister, 4. septembar, 1928.

Takoreći pasivno reagovanje Evrope i balkanskih zemalja prema novoj albanskoj monarhiji može se objasniti činjenicom da su shvatile da je Italija ta koja je stvorila i podržavala novu formu albanske monarhije javno izražavajući i njeno odobravanje. Svi diplomati prisutni na ceremoniji i krunisanju Zogua za „Kralja Albanaca“ bili su obučeni u obična odijela, sa izuzetkom opunomoćenog ambasadora Italije i njenih diplomata, koji su došli pod velikom pompom sa osam automobila, obučeni u ceremonijalna odijela, stvar koja nije mogla proći neprimijećeno i bez komentara od svih prisutnih.⁹⁶

Na kraju, Engleska, Francuska i Jugoslavija nijesu se pokazale neprijateljski i ravnodušno. Ovo neproblematično reagovanje stranih sila rezultat je nekoliko faktora a pogotovo onog političkog. Premda su njihovi politički interesi prema Albaniji ostali isti, uvidevši prodor Italije, naročito nakon potpisivanja ugovora iz 1927. godine, odlučili su da se ne protive.

Javni i hitri pozitivni stav Italije u podršci imenovanju Zogua „Kraljem Albanaca“ pokazivao je njene ciljeve ne samo unutar Albanije, nego i u drugim djelovima Balkana u etničkim albanskim teritorijama.

Na ovaj način Rim je legitimisao svoju posredničku ulogu u Jugoslaviji preko Albanije, zasnovanu na seriji sporazuma i ugovora, a naročito vojnom, potpisanih sa Albanijom, javnih ili tajnih, i istovremeno isprobao reagovanje Jugoslavije i njenih saveznika.

U pismu Solea, poslatom Zoguu ovim povodom, pored poruke sa čestitkama, očigledni su i drugi ciljevi u Albaniji i Balkanu.

„Kraljevska italijanska vlada smatra uspostavljanje monarhiističkog režima u Albaniji za veliki događaj, koji će još više ojačati postojeće veze između dvije zemlje, obezbijediti nastavak njihove saradnje u spoljnoj politici kao što je predviđeno Ugovorom o savezništvu. Italija će uvijek biti vjerna bliskim

⁹⁶ B. J. Fischer, *Kralj Zogu i pokušaj stabilizacije u Albaniji*, citirano. S. 156.

odnosima sa Albanijom, čije je izvanredne rezultate opšte politike potencirala i Vaša ekselencija. Mogu Vam garantovati da italijanskoj vladi nikad neće pomanjkati volja za savjetovanje sa albanskom vladom za svaku stvar koja se tiče naših zajedničkih interesa i radi zajedničkog djelovanja u korist rješavanja svih pitanja od zajedničkog interesa na Balkanu“.⁹⁷

⁹⁷ J. Swire, *Albania, the Rise of Kingdom*, str. 462.

MALI I SREDNJI PROIZVOĐAČI VINA U CRNOJ GORI

Svetozar Savić

Montenegrin small and medium sized wine producers started to expand in possibly the most difficult time. The success of the Plantaže, the regional giant, could be explained by the quality, competitiveness and reasonable prices of products.

On the other side, small and medium sized wine producers are facing many problems: small vineyards, bad age structure, large investments, expensive production and bad marketing. Yet, a great number of conscientious producers make wine of satisfactory or even excellent quality. What they need most is the help of specialists for media presentation of products

Svjedoci smo kako u posljednjoj deceniji prošlog i prvoj deceniji novog vijeka, bez obzira na intenzitet finansijske krize (smatra se da je finansijska kriza posljednjih godina uticala da se uspori trend rasta cijena vrhunskih vina), proizvodnja grožđa i vina i njihova konzumacija ne jenjava. Možda je preciznija konstatacija da se proizvodnja i prodaja vina prelijeva u područja koja do sada nijesu bila u velikoj mjeri prepoznatljiva na vinском atlasu. Htjeli ili ne, na svjetsko tržište izronili su, do juče nama nepoznati, vinogradarski lokaliteti i proizvođači, s kvalitetom vina koji nimalo ne zaostaje za vodećim vinogradarskim silama svijeta (Francuska, Italija, Španija).

To, pored ostalog, potvrđuje snabdijevanje luksuznih tržišta (danas su to, pored Zapadne Evrope i SAD-a, i Japan, Koreja, Kina, Rusija) iz malih, ali čuvenih podruma. Snabdijevanje jeste ograničeno (uslovljavaju ga površina vinograda i kapaciteti podruma), ali zahtjevi tržišta ne opadaju, naočigled finansijske krize. Cijene vina pojedinih berbi smještenih u flaše od prije 10, 20 pa i 50 godina dostižu vratolomne visine.

Aukcije ukazuju na interesantan aspekt vinskog tržišta, tačnije, finansijski moćniji pojedinci i institucije i dalje trguju nesmanjenom žestinom. U 2007. godini vrijednost ukupno prodatih vina na aukcijama u svijetu iznosila je 243 miliona \$ (1994. godine – 33 miliona \$), od toga u SAD-u – 208 miliona \$. U istoj godini vrijednost vrhunskih bordoških vina porasla je za, nevjerovatnih, 90%. Podaci jedne od najstarijih akcionarskih kuća u svijetu – *Sotheby*, ukazuju da *First Growths* vina u 2007. čine 37% od ukupno prodanih. Samo *Chateau Petrus* vina čine 10% od ukupnog prometa u toj aukcijskoj kući (London, Njujork). Zanimljivo je istaći da je među kupljenim vinima bio veliki dio mladih. Prema podacima *Rosea* (cit. po *Stevensonu*, 2008) u aukcijskoj kući *Christie* deset najskuplje prodatih vina su:

- *Chateau Mouton Rothschild* 1986., 30 paketa od 12 boca – 288,000 US\$,
- *Romanee Conti DRC* 1990., 12 boca – 252,000 US\$,
- *Hermitage la Chapelle Jaboulet* 1961., 12 boca – 252,000 US\$,
- *Hermitage la Chapelle Jaboulet* 1961., 12 boca – 247,747 US\$,
- *Romanee Conti* 1985., 12 boca – 240,000 US\$,
- *Ditto* – 237,000 US\$,
- *Hermitage la Chapelle Jaboulet* 1961., 12 boca – 225,225 US\$,
- *Romanee Conti DRC* 1990., 12 boca – 216,000 US\$,

- *Château Mouton Rothschild* 1945., 12 boca – 204,000 US\$,
Isti autor navodi *Sotheby* listu:

- *Château Mouton Rothschild* 1945., jedna boca *jeroboam* – 310,000 US\$,

- *Romanée Conti DRC* 1990., 12 boca – 262,900 US\$,

- *Château Cheval Blanc* 1947., 12 boca – 146,429 US\$,

- *Romanée Conti DRC* 1989., 12 boca – 143,400 US\$,

- *Great Growth Superlot* 2000., 84 boce – 143,000 US\$,

- *Romanée Conti DRC* 1967., 12 boca – 119,587 US\$,

- *Château Mouton Rothschild* 2000., jedna boca *nebuchadnezzar* – 119,500 US\$,

- *Château Pétrus* 1961., 10 boca – 117,435 US\$,

- *Right Bank Horizontal Lot* 2000., 24 boce – 95,600 US\$,

- *Château Pétrus* 1982., 6 boca *magnums* – 94,852 US\$,

Prema listi akcionarske kuće *Langton* najskuplje prodato vino je *Grange Hermitage* iz 1951. Njegova vrijednost iznosila je 22,250 £. Uočljivo je da su sva navedena vina – francuska. Očigledno je da nova, moćna finansijska elita, vapi za starim brendovima. Ko ima neka plati!

Takođe, do juče u vinogradarskom svijetu nije bilo ni riječi o organskoj proizvodnji vina. Pojedinci koji su se upuštali u ovu avanturu prezrivo su odmjeravani. Međutim, i takva proizvodnja zauzima sve više površina u svijetu. Čak i najčjuveniji šatoi u Francuskoj dio svog vina spravljaју na organski način. Vodeće države u organskoj proizvodnji vina su, prema podacima Savića (2010), one koje prednjače i u komercijalnoj proizvodnji grožđa i vina. To su: Italija, Španija, Francuska, zatim Kalifornija, Čile, Argentina i dr. Na osnovu različitih senzorskih ocjenjivanja vina, kvalitet organskih i komercijalnih vina je ujednačen.

Kako se uočava, pored velikih vina koja se spravljaју u poznatim regionima: *Bordeaux*, *Burgundy*, *Champagne*, *Rioja*, *Mosel-Saar-Ruwer*, *Tokay*, *Toscana*, *Vinho Verde*, sada već prepoznajemo nove lokalitete širom svijeta: *Molise*, *Aglianico del*

Vulture (Italija), *Priorato*, *Toro*, *Jumill* (Španija), *Russian River*, *Sonoma Coast*, *Santa Rita* (Kalifornija), *Suhindol* (Bugarska), *Gisborne* (Novi Zeland). Neka su i u Francuskoj (*Fronsac*, *Côte de Castillon*), ali i u našem regionu (Vršac, Ilok, Crmnica). Velika vina su i dalje tu, ali svaka godina ili mjesec donosi alternative – nova vina odličnog kvaliteta niču na sve strane. Ko bi deceniju prije pomenuo burgundca crnog iz Oregona, ili, za svijet, do juče nepoznate sorte: *Aglianico*, *Nero d'Avolo*, *Pidiro Rosso* (Italija), *Mourvèdre*, *Mencía* (Španija), *Mavrud*, *Melnik* (Bugarska), *hárslevelű* (Mađarska), *kratošija* (zinfandel), *žizak*, *muškaćela* (Crna Gora). Na drugom kraju svijeta neka nijesu ni postojala u vinskom atlasu, kao što je *Koshu* (Japan).

Zato se s pravom može reći „velika vina ne dolaze niotkuda“. Ona se spravljaju u vinogradu. Konačno je i to shvaćeno. Jer da je drugačije, finansijski moćniji ljudi mogli bi da kupe najsavremenije uređaje za prerađu grožđa i čuvanje vina i da dobiju odlično vino. Ali nije tako. Imamo odlične podrumе, ali ne tako dobro vino. Postoje primjeri đe su dva odlična podrumа (estetski i tehnički), jedan pored drugog, na udaljenosti od 100 metara, a vino jednog je duplo bolje i skuplje od drugog. Taj problem mora se posmatrati iz vinogradarske perspektive. Iako vinograd izgleda katkad monoton ili pastoralan, on u sebi sadrži ogromnu snagu individualiteta svakog čokota ponaosob. To je strahovita snaga kultivisane biocenoze.

Ovakvo stanje i pojava novih proizvođača unosi dinamiku u relativno zacementirane vinske odnose. Probirljivi ljubitelji vina posebno su zainteresovani za lokalna, manje poznata vina. Turisti srednje platežne moći ne traže stare brendove, nego ono što domaćini mogu da ponude. Na taj način turista može da proba različite specijalitete nacionalnih kuhinja kao i karakteristična vina iz manje poznatih regiona. Svaki turista će preko neke vrste komunikacionih sredstava (najčešće interneta) pogledati đe putuje i šta ga tamo očekuje.

Prepoznatljivi proizvođači vina u Crnoj Gori

Vino predstavlja proizvod o kojem se, u posljednje vrijeme, s pravom mnogo govori u Crnoj Gori. To je jedan od rijetkih privrednih proizvoda koji se, u opštoj degradaciji vrijednosti, održao i, nadasve, postao prepoznatljiv kao brend koji strči. Nesporno je da su Plantaže, bile i ostale, najzaslužnije za takvo stanje.

Riječ – strči može se razumjeti različito. Možda vino kao proizvod, ili u krajnjem slučaju kao brend, ne bi toliko strčao da ostatak privrede besprijekorno funkcioniše. Ako izbjegnemo upoređivanje *vina* i drugih crnogorskih proizvoda/brendova, onda ono sa objektivnog aspekta ima sve atribute kvalitetnog brenda. Za ovakvo stanje opet su najzaslužnije Plantaže.

Ako se, međutim, pristupi ozbiljnijoj analizi, može se izvesti zaključak, da je donekle čudno, da vino kao ekskluzivni proizvod, predstavlja lidera u ukupnoj crnogorskoj privrednoj ponudi. Iako spada u grupu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, vino ne mora biti na trpezi potrošača, đe, prije svega, dominiraju osnovni i neophodni poljoprivredno-prehrambeni proizvodi, poput: hljeba, mlijeka, mesa, sira, voća, povrća i sl.

Prema posljednjem Zakonu o vinu (2007), vino je definisano kao poljoprivredno-prehrambeni proizvod. Ovakva definicija mu, u krajnjoj konsekvenci, ipak, ne oduzima epitet alkoholnog pića. Ukoliko vino izostane s trpeze, njegovo odsustvo, sa nutricionističkog aspekta, neće izazvati nikakav debalans u organizamu potrošača. Jednostavno vino ne mora svakodnevno da bude na stolu potrošača. Na drugoj strani, u restoranima i privatnim podrumima, vino ima sasvim *pristojnu* cijenu. Za populaciju slabije platežne moći vino se, po povoljnoj cijeni, može kupiti u trgovinama, supermarketima i sl, u kojima kvalitetom i pristupačnom cijenom dominiraju vina Plantaža.

Kako su Plantaže uspjele da s takvim, *ekskluzivnim*, proizvodom budu lideri u regionu u u prethodne dvije decenije, posebno u proizvodnji i prodaji crnog vina? Treba istaći da je proizvodnja grožđa i vina, nužno povezana s postojanjem vinograda i odvijanjem proizvodnje pod *otvorenim nebom*. Taj razlog je veoma važan. Ako ga uporedimo s drugim kategorijama proizvodnje koje su, npr. skopčane s obavljanjem svih tehnoloških operacija „pod krovom“ (znači da nijesu pod direktnim uticajem čuđljivih aktivnosti prirode), shvatićemo da je poslovni rizik kod takvih djelatnosti mnogo manji. Ne treba posebno naglašavati da je proizvodnja kvalitetnog grožđa baza za flaširanje dobrog vina. Svake promjene na kvalitetu grožđa direktno utiču na krajnji kvalitet vina, zadovoljstvo kupca, te očuvanje rejtinga.

Najkraće, dva su najvažnija razloga za takvo stanje: kvalitet proizvoda i konkurentnost kroz povoljnu cijenu proizvoda. Naime, s porastom površina vinograda, time i količine proizvoda, uz regularno ekonomisanje, neto prihod se uvećava, a troškovi, po jedinici proizvoda (boce), se smanjuju. Plantaže nemaju problem s površinom. Impozantnih 2200 hektara predstavljaju površinu za respekt. Uz dobru organizaciju, unutrašnju kontrolu i racionalisanje, proizvod mora biti dobrog kvaliteta, ali, ujedno i, jeftin. Sam brend – *Plantaže*, nije stvaran na takvoj osnovi i zato je, pored ostalog, prepoznatljiv. To nije bilo nimalo lako uspjeti. Četrdeset godina mukotrpnog rada stvorili su povjerenje kupaca, kod nas i u regionu. Takvo stanje treba održavati.

Srednji i mali proizvođači

Pored regionalnog džina – *Plantaža*, crnogorski mali i srednji proizvođači vina započeli su svoju ekspanziju. Možda u najtežem vremenu. Finansijska kriza ne predstavlja povoljan ambijent za onog ko želi da ulaže u ovu veoma tešku proizvodnju i proda svoj proizvod - vino. Mali i srednji proizvođači susrijeću

se s velikim brojem problema. Ponuda povoljnih poljoprivrednih kredita na finansijskom tržištu je slaba. Na drugoj strani, objektivni faktori poput malih zemljišnih površina, koje su uglavnom išćepkane i skupe, ograničavaju intenzivnost ove proizvodnje na drugi način. Tu je još nepovoljna starosna struktura, velike investicije, skupa proizvodnja i loš marketing.

Većina predstavnika privatnog vinogradarsko-vinarskog sektora su mali proizvođači, često penzioneri ili osobe zapošljene u državnom sektoru, koji proizvode vino da bi dopunili svoj kućni budžet ili u okviru svog hobija. Veličina njihovih vinograda, pošto nema adekvatnih statističkih podataka, može se vršiti samo procjenom. Ta površina, mogla bi u proseku iznositi, aproksimativno 0.4 hektara, a broj čokota iznosi između nekoliko stotina i 2000, što odgovara maksimalnoj veličini koju mogu obraditi članovi porodice sami, bez angažovanja dodatne radne snage.

U području u blizini Podgorice mali proizvođači obrađuju vinograde u špaliru, koristeći sisteme za navodnjavanje, kopirajući velikog proizvođača koji dominira na tržištu – Plantaže. Mali proizvođači obično poseduju vlastiti motorni alat za obrađivanje i manje ili više savremenu opremu u podrumima (muljače, pumpe, plastične posude za vrenje, drvenu burad, INOX sudove za odležavanje i skladištenje vina.) Pored vina, obično proizvode i rakiju. Rakija se lakše skladišti i čuva u odnosu na vino, a postiže i dobru cijenu na tržištu (10-15 €). Vino se velikim dijelom konzumira kod kuće, a višak se prodaje prijateljima, uključujući i vlasnike restorana, katkada turistima, ali ne kroz uobičajene prodajne kanale (prodavnice, restorane) već pored puta, na improvizovanim štandovima ili kroz projekat *Vinske ceste*.

Prema različitim istraživanjima (Ernst Grenzebach, 2008) u Crnoj Gori se, na godišnjem nivou, proizvede oko 210,400 litara vina i 609,000 litara rakije u malim, registrovanim i neregistrovanim

vinarijama, koje se dalje plasira na tržište¹. Teško je govoriti o preciznosti ovih podataka.

Tu su i tzv. srednji proizvođači koji imaju veće površine vinograda (0.5 - 5ha). Među njima ima i jedan koji ima oko 80,000 čokota. Kod ostalih, broj čokota iznosi od 5000 do 20000. (Biotehnički fakultet, Sjekloća, Radonjić, Milović, Vučinić, Krgović, Vuković, Ujkić, kooperacija Drušić, Neksan) i oni se mogu svrstati u grupu srednjih proizvođača, ne samo zbog broja čokota, već i na osnovu veličine investicija u savremenu opremu koju koriste i kapaciteta vinarije koju poseduju. Izuzetak čini Neksan koji nema sopstvene vinograde, već uvozi neophodne količine grožđa.

Da bi se sa svojim proizvodom – flaširanim vinom, pojavili na tržištu, i mali i srednji proizvođači moraju se registrovati kod službi lokalne samouprave. Kroz registraciju se evidentira površina vinograda i količina vina koja se proizvede. Nakon toga, proizvođač je dužan da resornom ministarstvu dostavi zahtjev za puštanje vina u promet. Tročlana komisija i ovlašćena laboratorija utvrđuju količinu i kvalitet vina, nakon čega je vino spremno za puštanje u promet. Naravno, neophodno je da proizvod ima i etiketu, pa shodno tome Zavodu za intelektualnu svojinu podnosi se zahtjev za priznanje žiga (etikete).

To je za sami kraj posla. Što se dešava prije toga?

Svaki potencijalni proizvođač/investitor mora da raspolaže osnovnim sredstvima za proizvodnju. *Conditio sine qua non*² je zemljište. I tu postoji izuzetak. Možete da proizvodite vino i bez vinograda. Zakonska mogućnost dopušta uvoz grožđa ili otkup grožđa s domaćeg tržišta. Ukoliko uvoze grožđe zakon takve proizvođače (ne znam zašto) destimuliše, jer njihovo vino, bez

¹ Ovaj podatak prezentovan je na osnovu istraživanja koje je urađeno na zahtjev GTZ, Podgorica, 2008. – *Prim. aut.*

² Uslov bez kojeg se ne može. – *Prim. aut.*

obzira na kvalitet, svrstava u stona (najniža kategorija). Destimulišući njih, postavlja se pitanje, da li stimuliše one koji imaju vinograd, sopstvenu proizvodnju grožđa, a slabiji kvalitet vina? Njima zakon omogućava da kandiduju svoja vina i za vrhunske kategorije. O tome nekom drugom prilikom.

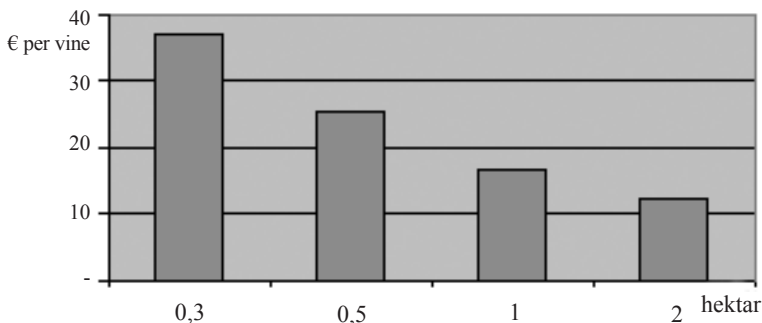
Ako se odlučite da kupujete zemljište (ukoliko ga nijeste naslijedili), sigurno će vam faliti i zemljišta i novaca. U Crnoj Gori cijena kvadratnog metra poljoprivrednog zemljišta nije nimalo povoljna. Kao primjer navodim cijenu poljoprivrednog zemljišta u Crmnici (Godinje) kao prepoznatljivoj lokaciji i vinskog brenda. Ona iznosi 10-20 evra po kvadratnom metru. Što znači da za kupovinu dva hektara (20000 m²), koliko iznosi donja granica ekonomske isplativosti gajenja vinograda, investitor mora da duboko zavuče ruku u džep i plati, u proseku, 300000 eura. Nezamisliva investicija za većinu. Opcija da se površina pod vinogradima postepeno uvećava ne znači da će konačna cijena zemljišta biti manja.

Nakon kupovine zemljišta slijede investicije tipa: priprema zemljišta, kupovina kalemova, zasnivanje i održavanje zasada, navodnjavanje i sl. Investicije u zasnivanje jednog hektara modernog zasada vinograda sa instaliranim sistemom za navodnjavanje varira od 25 do 35000 eura. Do treće godine plodonošenja, kada nastupa prvi ekonomski isplativ rod, investicije u održavanje zasada se nastavljaju. U narednim godinama rod se linerano uvećava a tekuće investicije, u manjem obimu, ostaju iste ili blago rastu. Tokom ovog perioda treba započeti ulaganja u izgradnju podruma i kupovinu vinarske opreme.

Prema navedenim istraživanjima (2008) investicije u apsolutnim uslovima samo su oko dva puta veće za proizvođača koji podiže dva hektara nego kod vinara koji podiže 0.3 hektara, ukoliko obojica istovremeno osnuju i u potpunosti opreme vinariju. Pošedovanje vinarije je skupa investicija kod proizvođača koji ima manji vinograd. Potrebna investicija iznosi blizu 37

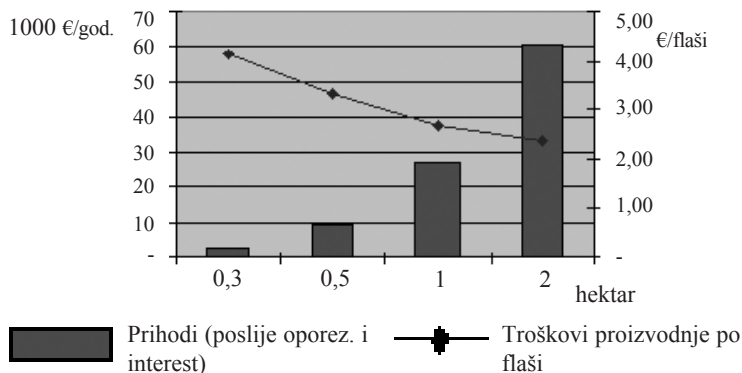
aura po čokotu ukoliko je ukupna veličina podignutog vinograda 0,3, ali je investicija po čokotu manja, ukoliko je površina vinograda dva hektara (graf. 1).

Graf. 1.: Investicija po čokotu

Evidentno je da s povećanjem površina pod vinogradima raste i prinos, a time i količina proizvedenog i flaširanog vina. S porastom proizvodnje smanjuju se troškovi, a uvećavaju prihodi po prodatoj boci (graf. 2.). Analizirani efekat uglavnom je uzrokovan smanjenjem troškova proizvodnje po boci vina s povećanjem veličine vinograda. Naravno da je veoma važno kolika je i cijena boce vina.

Graf. 2.: Prihodi i troškovi proizvodnje po prodatoj boci vina

Drušićka vinarija-kooperacija jedan je od pokušaja da se evidentni visoki troškovi dijelom umanje objedinjavanjem vinogradarskih površina članova i uvećanjem količine proizvedenog grožđa. Teoretski, kooperacija sa 10 članova može da smanji sopstvene troškove za približno 60% po članu. Nabavka jednog broja neophodne opreme (filter pumpe, oprema za sterilizaciju, punjenje i etiketiranje), koja se koristi na samom kraju procesa proizvodnje, mnogo je jeftinija, gledano po članu kooperacije. Navedena oprema za jednog vlasnika predstavlja visoku investiciju, posebno ako ima i malu površinu vinograda.

Interesantno je navesti i strana iskustva malih i srednjih proizvođača. Tako u vinogradarskim regijama Njemačke postoje organizacije koje nude usluge filtriranja, sterilisanja flaša, flaširanja i etiketiranja uz pomoć najmodernije mobilne opreme. Ukoliko bi pojedinačno investirali u npr. najmanji set opreme za flaširanje i etiketiranje, kapaciteta 800 flaša na sat, sa komponentama koje su u skladu sa prehrambenim regulativama Njemačke (*Lebensmittelgesetz*), to bi iznosilo cijelih 150 000 eura.

Takođe, u drugim vinogradarskim područjima neki dobavljači omogućavaju malim i srednjim proizvođačima vina, jer zajednički naručuju veću količinu robe, da se snabdijevaju flašama po nižim cijenama.

I pored navedenih teškoća, veći broj savjesnih proizvođača u Crnoj Gori, i u ovakvim uslovima proizvodi vino zadovoljavajućeg kvaliteta. Ali i pored očiglednog rasta kvaliteta, veoma važnu ulogu u konačnoj prodaji vina i prilivu finansija, igra i prepoznatljivost brenda. On se ne može stvoriti preko noći, iako pojedina područja, poput Crmnice, imaju u pozadini, prepoznatljiv brend – *crmničko vino*. Danas, i izvan ovog vinogorja, raste broj proizvođača koji spravljaju odlična vina. Ali i oni se susrijeću s nedovoljnom prepoznatljivošću sopstvene etikete.

Marija Jović (2010) ističe da „je potreba za prepoznavanjem stvorila značajniji korporacijski identitet i imidž (...) jer kompa-

nija nije ono što bi ona htjela da bude nego ono što drugi misle o njoj.“ To, svakako, u velikoj mjeri zavisi i od kvaliteta kompanije. Da bi kreirao, predstavio, pozicionirao i zadržao imidž ili brend proizvoda, proizvođač mora da bude spreman da očuva njegov lokalni i regionalni identitet.

Paradoksalno je, ali, u krajnjem slučaju stvarno, da brend ili proizvod ne moraju imati željeni kvalitet ako proizvođač ima dovoljno finansijskih sredstava da omogući permanentno pojavljivanje proizvoda u medijima (radio, tv, štampani mediji, promotivni materijali, internet) Takvih primjera ima mnogo. *Vice versa* proizvod može da ima odlične karakteristike, ali slabo pojavljivanje u medijima rezultira njegovim neprepoznavanjem od strane potrošača.

Zato je katkad neshvatljivo da mali proizvođači drže veoma visoke cijene svojih proizvoda iako prodaja takvog proizvoda nije nimalo laka. Iz njihovog aspekta ta cijena je opravdana, jer ona dijelom pokriva troškove, ali se veoma često dešava da zbog cijene dio proizvodnje ostaje u podrumu.

Prepoznatljivost vinskih brendova

Pored evidentnog unapređenja proizvodnje (i grožđa i vina), autor smatra da specijalisti raznih profila, posebno, uslužnih, nedostaju našim malim i srednjim proizvođačima. To su, prije svega, specijalisti za komunikacionu i informativnu tehnologiju, ili, jasnije, medijsko prezentiranje proizvoda. Danas u Zakonu o medijima Crne Gore (2003), u članu 24, navodi se da prilikom reklamiranja alkoholnih pića, mediji moraju poštovati odredbe posebnog zakona. Naime, Zakon o elektronskim medijima (2009) *explicite* navodi (čl. 131) da je „zabranjeno oglašavanje alkoholnih pića, **osim piva i vina**, uključujući svako isticanje

robne marke ili druge oznake alkoholnog pića ili proizvođača tih pića. “Ranije sam naveo da je prema posljednjem Zakonu o vinu (2007), ono definisano kao poljoprivredno-prehrambeni proizvod. Ovakva definicija mu, u krajnjoj konsekvenci, ipak, ne oduzima epitet alkoholnog pića, ali mu omogućava oglašavanje u medijima.

I pored relativno povoljnih okolnosti za kratka pojavljivanja u medijima (elektronski, štampani) najveći broj malih i srednjih proizvođača svoj nastup u javnosti realizuje, najčešće, kroz zajedničke nastupe na lokalnim i regionalnim sajmovima i različitim festivalima vina. S takvih manifestacija često se vraćaju okićeni zlatnim i srebrnim medaljama, što ukazuju na kvalitet vina malih i srednjih proizvođača iz Crne Gore. Obično, nakon takvih uspjeha, slijedi kratko pojavljivanje u medijima.

Jedan od najvažnijih uzroka slabe učestalosti pojavljivanja u medijima i borbe za sopstveni brend svakako je nimalo povoljno finansijsko stanje kod proizvođača. Usredsređenost na održavanje proizvodnje često uslovljava zakidanje na marketinškim aktivnostima. Hronični nedostatak finansijskih sredstava uslovljen je, uglavnom: malim obimom proizvodnje, visokim troškovima, visokom cijenom proizvoda i, konačno, sporim obrtom kapitala. Takođe, vinarima je, često, svrha biznisa da ostvare prodaju, umjesto, da je svrha biznisa da stvore i sačuvaju kupce. Zatim, cijena flaširanog proizvoda je, katkad, suviše visoka u poređenju s kvalitetom. Prodaja vina se, takođe, obavlja pored puteva, što je svakako jeftin način priliva sredstava, ali je na duži rok slaba strategija. Često se velikim investicijama u zasnivanje zasada i izgradnju podruma gube velika sredstva koja bi trebalo usmjeriti na pozicioniranje proizvoda na tržištu.

Kao rezultat takvih (ne)aktivnosti imamo poražavajuće rezultate analize tržišta vina *apropos* malih i srednjih proizvođača u

Crnoj Gori, urađene od strane grupe za Strategic Marketing Research (2008). Njihovi konačni zaključci koje dijelom, *explanite*, navodim ukazuju na srž problema:

- turisti su ocijenili da su naša vina prilično dobra ili izuzetna. Zanimljivo je istaći da turista želi da plati bocu maksimalno 5,5 eura za stono, 8,8 eura za kvalitetno i 15 eura za vrhunsko vino;

- za turiste najpopularniji proizvođač vina su Plantaže (88%);

- samo 8,5% turista kušalo je vina malih i srednjih, a 4% vina stranih proizvođača;

- turisti sa prostora bivše Jugoslavije nijesu nikada probali niti kupili vina od malih proizvođača;

- turisti iz istočnih zemalja najviše konzumiraju vina malih proizvođača i platili bi veću cijenu za vrhunska vina;

- samo 9,5% turista posetilo je male podrumne, a samo 1/3 njih naručila je obrok u vinskom podrumu;

- turisti bi vrlo rado platili degustaciju domaćih vina uz obrok i obilazak okoline. Najpogodniji način posete je grupna eskurzija.

Turističke agencije u Crnoj Gori kao glavni problem navode infrastrukturu (putevi, uređenost konoba, toaleti) i slabu raznovrsnost ponuda, te nedostatak propagandnog materijala malih i srednjih vinara. Od 60 ispitanih agencija samo devet u ponudi ima vinski turizam. Zaključak je da strani turisti imaju veća interesovanja za ovakav tip turizma. Kao moguće razloge navode: navike i veći stepen kulture pijenja vina, dobru informisanost preko naših turističkih agencija i sl.

Što se tiče opšte slike o vinu u Crnoj Gori se:

- sve više konzumira, zato što je zdravo i popravlja raspoloženje,
- kada bi mogli da biraju, ljubitelji vina kupovali bi vino od velikih proizvođača (Plantaže),

- ljubitelji vina najčešće kupuju vino u supermarketima,

- ljubitelji vina najviše bi platili pet eura za bocu vina,

- 75% ispitanika nikada nije čuo za male vinarije,
- 25% ispitanika imaju slabe ili nikakve informacije o malim vinarijama,
- za ljubitelje vina najčešći poznati sinonim za male vinarije i dobar kvalitet vina je – Crmnica i
- najprepoznatljiviji vinski brendovi su: Plantaže, Neksan i Sjekloća.

Slična je situacija u HoReCa sistemu. Najbolje prolazi vino Plantaža (96%). U 98% objekata vlasnici ne primjećuju da prolaze vina malih proizvođača. U ugostiteljskim objektima samo 3% imaju u ponudi vina malih proizvođača.

Literatura

- Grenzebach, E. (2008): „Savjetodavne usluge za ekonomske modele u sektoru vina“, Project „Wirtschafts - und Beschäftigungsförderung – Montenegro“,
- Jović, M. (2010): „Uloga PR menadžera u kreiranju imidža kompanije“, Medijski dijalozi, Podgorica.
- Savić, S. (2010): „Vino – knjiga o vinovoj lozi i vinu“, Matica crnogorska, Podgorica.
- Stevenson, T. (2008): „Wine Report 2009“, A Dorling Kindersley Book, London.
- Strategic Marketing Research (2008): „Turism market – vine and wine turism“, GTZ, Podgorica.

- Zakon o elektronskim medijima,
www.ministarstvokulture.gov.me/files.

- Zakon o medijima,
<http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload> (preuzeto 25. 01. 2011).

- Zakon o vinu,
www.predsjednik.gov.me/ResourceManager/FileDownload.

BILANS POVRŠINA PO NAMJENI U CRNOJ GORI

Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

Montenegro, especially its central part and the coastal mountain range, is recognized as one of the richest hydrological areas in the world. The environmental and ambient integrity of the coastal zone can be saved through a planned, programmed exploitation of its resources and implementation of environmental protection measures through a planned usage.

Geografski položaj Crne Gore određen je koordinatama: 18° 26' i 19° 22' istočne geografske dužine i 41° 52' i 43° 32' šev-erne geografske širine. Ukupna dužina njenih kopnenih granica iznosi 614 km od čega na granicu prema Hrvatskoj otpada 14 km, Bosni i Hercegovini 225 km, Srbiji 123,4 km, Kosovu 78,6 km i prema sušednoj Albaniji 172 km (dijelom preko Skadarskog jezera i duž rijeke Bojane).

Udaljenost krajnjih tačaka obala mora Crne Gore iznosi 100 km vazdušne linije, a prava razvijena dužina njene obale je oko 298 km, što daje koeficijent razruđenosti od 2,98. Crna Gora obuhvata površinu od 13.812 km².

Septembra 1991. godine, na svečanom zasijedanju Narodne Skupštine, Crna Gora je proglašena ekološkom državom. Ideja ekološke države u sebi nosi odgovor na izazove vremena, a njena realizacija predstavlja ključni elemenat u cjelokupnom programu formulacije pravaca razvoja Crne Gore.

Crna Gora, a naročito njen središnji dio i planinski vijenac pored obale, spada među **hidrološki najbogatija područja** u svijetu. Procjenjuje se da sa njene površine otiče u proseku $614\text{m}^3/\text{s}$. vode ili godišnje $19,3\text{ km}^3$, sa prosečnim modulom od $44,4\text{lit/s./km}^3$. Toliko ili veće oticanje, javlja se na manje od 3% površine kopna na zemlji.

Najveće padavine su u području Orjena i Lovćena, najkišovitijem kraju Evrope, sa maksimumom u Krivošijama (prošek od 5.000 mm/god.), zatim na Rumiji i Sozini, te Prekornici i Žijovu. U uskom primorskom pojasu, padavine iznose od 1300 do 2000 mm/god. Prema severu i severoistoku opadaju na 800 do 1000mm/god.

Dvije trećine teritorije Crne Gore pripadaju karstnim terenima Dinarida, dok je jedna trećina izgrađena od glinovito-laporovito-pjeskovitih slojeva tj. stijena koje su vodonepropustljive. Dok u karstnim terenima, padavine zapravo poniru tamo će padaju, dotle se na terenima izgrađenim od glinovito-laporovitih slojeva, slivaju preko niza povremenih i stalnih vodotoka, vršeći pri tome permanentnu denudaciju. Karstni tereni, u suštini bogati podzemnim vodama, veoma su bezvodna područja. Podzemne vode tih terena dreniraju se ka erozivnim bazisima putem niza povremenih i stalnih krastnih vrela, vrulja i bočatnih izvora.

Tereni izgrađeni od krečnjaka, dolomita i magmatskih stijena stabilni su, nosivi i povoljni za gradnju u njima i na njima. U terenima izgrađenim od glinovito-pljeskovito-laprovitih slojeva javljaju se površine ubrzanog spiranja, kidanja i klizanja tla, pa bilo kakvoj gradnji, u njima i na njima, treba da prethode opsežna geotehnička istraživanja. Takvi su tereni duž flišnog pojasa Crnogorskog primorja, klanca Duge i doline Zete, te znatni dijelovi područja severne i severoistočne Crne Gore. Kvartetni sedimenti, izuzimajući brdske drobine i sipare, uglavnom su stabilni, ali najčešće, relativno male nosivosti.

Potrebno je štititi oko 2.000 km² površine Crne Gore kao šire zone zaštite izvorišta i vodozahvata. Uočena je tendencija gradnje u zaštitnom pojasu uz rijeke i u urbanizovanim područjima i van njih. Urbanizovanje Pažićkog polja kod Danilovgrada je primjer nepoštovanja informacija o režimu voda. U periodu od 1980. do 2005. godine znatan dio ovog naselja plavljen je tri puta, od čega su poplave iz 1980. i 2001. bile „stogodišnje vode”. Slične pojave postoje u dolini Lima, na ušću Morače i u Zetskoj ravnici. Zakonom o vodama propisane su širine zaštitnih pojava uz rijeke u kojima nije dozvoljena gradnja.

Zone nalazišta ruda i minerala brojne su i prostiru se na velikim površinama. U dosadašnjim prostornim planovima nijesu prikazani ukupni bilansi površina koje treba rezervisati radi eksploatacije. Ističe se podatak da su pojave i ležišta bijelog i crvenog boksita registrovane na skoro 1/3 površine Crne Gore. Površina pod tresetom je 1400 ha, a površinski kopovi lignita u okolini Pljevalja prostiru se na nekoliko stotina hektara.

Ističe se potreba za preciznim zoniranjem ovih nalazišta, jer se već javljaju konflikti urbanističkih planova i planova za eksploataciju ruda. Primjer iz Pljevalja je indikativan.

Najvrednije komplekse, sa aspekta neposredne obrade, predstavljaju normalna duboka aluvijalna zemljišta, van plavne zone u Zeti, zatim kompleksi gajnjača u Bjelopavičkoj ravnici, Nikšićkom polju i Lješkopolju (zapadno od Podgorice), kao i druge manje površine aluvijalno-deluvijalnog zemljišta. Dobar dio najboljih dubokih zemljišta, površine oko 5000 ha, u zaleđu Skadarskog jezera, kao i djelovi zemljišta u Lješkopoljskom lugu, Bjelopavličkoj ravnici, uz rijeku Zetu, i Nikšićkom polju, izloženi su prirodnim poplavama, dok je veliki kompleks močvarno-glejnih zemljišta, površine oko 12.000 ha, sada pod burnom barskom vegetacijom, stalno poplavljen vodom Jezera. Manju agropedološku vrijednost, imaju kompleksi pseudoglejnih zemljišta, površine oko 2500ha, u centralnom dijelu

Bjelopavličke ravnice i to zbog problema sopstvenih voda, kao i šljunkovita i pjeskovita zemljišta Ćemovskog i u manjem dijelu Nikšićkog polja, za čije privođenje obradi su neophodne potrebne mjere ferilizacije (kao u slučaju dosad formiranih vinogradarskih i voćarskih kompleksa u Ćemovskom polju). Nešto antropogenih zemljišta na terasama, na rastresitim i eroziji podložnim flišanim padinama obodom Bjelopavlovičke ravnice, dodatni su poljoprivredni potencijal.

Crna Gora ima samo 741 km² kvalitetnijeg **poljoprivrednog** zemljišta (5,4% teritorije), što ukazuje da ono za Crnu Goru ima poseban značaj. Najveći dio kvalitetnijeg zemljišta, 75,6%, nalazi se u opštinama: Podgorica 17%, Pljevlja 14,5%, Bijelo Polje 14,2%, Berane 9,5%, Bar 7,4%, Nikšić 7,3%, Ulcinj 5,7%, a u ostalim opštinama 0,8 -3,9%.

Na osnovu podataka iz 2003. godine oranice i bašte čine oko 448 km², voćnjaci oko 95 km², vinogradi oko 38 km² i livade oko 1310 km². Ukupna površina obradivog zemljišta iznosi 1891 km² ili 0,31 ha po stanovniku, pa Crna Gora pripada zemljama koje nemaju dovoljno obradivog zemljišta, a kada bi se u obradivo računale samo njive, voćnjaci i vinogradi, kao u zemljama EU, ona je vrlo siromašna (0,09 ha/st).

Neki problemi koji se uočavaju iz bilansa: usitnjenost poседа poljoprivrednog zemljišta koje je u vlasništvu privatnih gazdinstava 96,3% obradivog zemljišta i isto toliko stočnog fonda. Preduzeća i zadruge raspolažu sa svega 7.040 ha obradivih površina, od čega su 828 ha oranice, 376 ha voćnjaci, 1.891 ha vinogradi i 3.945 ha livade;

Šume i šumska zemljišta u Crnoj Gori zahvataju površinu od oko 738.000 ha, ili oko 53.4% ukupne površine. Od toga, pod šumskom vegetacijom nalazi se 622.000 ha, što čini da šumovitost iznosi 45%. Ovakav procenat šumovitosti ocjenjuje se kao velika povoljnost sa aspekta zaštite i unapređenja životne sredine.

Šume imaju izuzetan značaj, kako za očuvanje prirodne ravnoteže, biodiverziteta i kvaliteta životne sredine, tako i za ekonomski razvoj, pogotovo u ševnom, nerazvijenom regionu.

Šume južnog šumskog područja, koje čine šume na primorju i kršu, imaju nepovoljnu strukturu po uzgojnom obliku (73% su izdanačke šume, šikare, šiblji i makije) i pretežno su izdvojene u kategoriju zaštitne šume.

Gustina naseljenosti je veoma različita u Crnoj Gori, naročito posmatrano po regionima. Na površini od 13.812 km² živi 620,145 stanovnika, te prosečna naseljenost po km² iznosi 44,8 stanovnika. S druge strane, ševno područje čini 52,9% Crne Gore i ima manju gustinu naseljenosti koja iznosi 26,6 stanovnika po km². Koncentraciju stanovništva u središnjem i primorskom regionu pokazuje i gustina naseljenosti od 56,8 stanovnika za središnji dio i 91,8 stanovnika za primorski region. Treba reći da je riječ o procesima koji su u dobroj mjeri proistekli iz procesa urbanizacije i mehaničkog kretanja stanovništva iz ševnog prema središnjem i primorskom regionu.

Administrativno, Crna Gora je podijeljena na 21 opštinu, od kojih se šest neposredno oslanja na more. Na specifičnosti ovog prostora ukazuje i podatak da je najveća opština u Republici (a istovremeno i u bivšoj SFR Jugoslaviji) Nikšić, a najmanja Tivat. Površine opština su: Nikšić 2065 km², Podgorica 1441 km², Pljevlja 1346 km², Bijelo Polje 924 km², Cetinje 910 km², Kolashin 897 km², Plužine 854 km², Berane 717 km², Bar 598 km², Šavnik 553 km², Danilovgrad 501 km², Plav 486 km², Žabljak 445 km², Rožaje 432 km², Mojkovac 367 km², Kotor 335 km², Andrijevica 283 km², Ulcinj 255 km², Herceg Novi 235 km², Budva 122 km², Tivat 46 km².

U Crnoj Gori ima 40 urbanih i 1216 seoskih naselja. Po popisu iz 1991, 15 sela je bilo bez stalnih stanovnika. Po popisu iz 2003, bez stalnih stanovnika ostalo je još 20 sela (u opštini Bar

4, Budva 5, Danilovgrad 1, Kotor 2, Nikšić 1, Pljevlja 3, Cetinje 4 sela), ali je 11 seoskih naselja, koja su 1991. god. bila ispražnjena u popisu od 2003, imalo stalno stanovništvo. Urbanističkim planovima obuhvaćena je teritorija 66,74 km².

Gustina mreže naselja u tri regiona Crne Gore veoma je neujednačena (u zavisnosti od gustine naseljenosti i površine teritorije). Najgušća mreža naselja je u primorskom dijelu sa prosečno 15 naselja na 100 km², a naročito u Budvi (27 naselja na 100 km²) i Tivtu (26 naselja na 100 km²). Najrjeđa mreža je u severnom dijelu sa prosečno 7,8 naselja na 100 km², a naročito rijetka u opštinama Mojkovac, Plav i Šavnik. Opštine središnjeg područja imaju gustinu mreže u proseku oko 8,8 naselja na 100 km², što je približno prosečnoj gustini mreže naselja za nivo Crne Gore koja iznosi 8,98 naselja na 100 km². Jedna od važnih karakteristika mreže centara na teritoriji Crne Gore je to da Podgorica kao državni, i Nikšić kao regionalni centar obuhvataju u okviru svojih urbanih zona 32% ukunog broja stanovnika Crne Gore.

Posmatrano po regionima, stepen urbanizacije ostvaren u središnjem regionu iznosi preko 78%, na Primorju oko 62%, dok je stepen urbanizacije najniži u severnom regionu i iznosi 41,38% gradskog stanovništva. Posmatrano po opštinama, najviši stepen urbanizacije ima opština Budva, preko 85% stanovništva, zatim slijedi Cetinje 83,07%, Podgorica 82,93%, Nikšić 77,32%, a najniži Andrijevića 18,55% i Šavnik 19,34%. Za očekivati je da se ove tendencije nastave. U nekim slučajevima je visok stepen urbanizacije rezultat velike depopulacije ruralnog područja (npr. Cetinje).

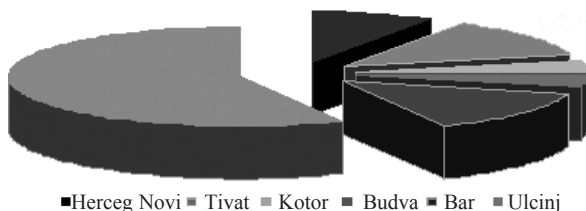
Morska obala Crne Gore ima poseban značaj za razvoj turizma, što ilustruje podatak da je oko 55.000 m ili 19,16% njene ukupne dužine obale, pogodno za kupanje, u čemu pjeskovite plaže učestvuju sa 20.500 m, šljunkovite sa 15.500 m, a kamenite sa 19.000m.

U Crnoj Gori je registrovano oko 3.500 speleoloških objekata što je prema površini čini najbogatijom zemljom svijeta.

Morsko dobro je javno dobro na kome država ostvaruje svoj suverenitet u okviru koga sprovodi politiku odbrane, pravno i prostorno uređenje, vrši istraživanja, ekonomsku eksploataciju i ekološko-ambijentalnu zaštitu. Prirodne cjeline koje čine morsko dobro su po svom karakteru heterogene, ali u ekonomskom i ekološkom smislu čine međuzavisan i integrisan prostor. I na ovom prostoru suprotstavljena je ekonomska logika, eksploatacija prostora i resursa, logici ekološke i ambijentalne zaštite. Ekološko-ambijentalni integritet prostora morskog dobra moguće je obezbijediti njegovim planskim uređenjem, programiranom eksploatacijom njegovih resursa i sprovođenjem mjera ekološke zaštite kroz program korišćenja.

Morsko dobro, kao fizički i geografski definisan prostor, čine tri komponente svaka sa svojim karakteristikama. To su: *kopnena* komponenta (obalna, ostrvska), *morska* (priobalna, pučinska) i *slatkovodna*, odnosno dio toka rijeke Bojane. Svaka od ovih komponenti trpi dejstvo raznih činilaca zagađenja životne sredine, a najviše antropogeno. Između ove tri komponente postoje interaktivni procesi koji dovode do toga da se zagađenje, bez obzira će mu je izvor, u manjoj ili većoj mjeri primjećuje svuda. Ipak, najveće posljedice od zagađivanja, bilo direktne bilo akumulativne, trpi morska komponenta, i to naročito priobalni, plići dio. Zakon o morskom dobru (Službeni list RCG broj 14/92) u čl. 2 precizira prostor, objekte i resurse koji ulaze u sastav morskog dobra, a to su: „morska obala, luke, lukobrani, navozi, nasipi, sprudovi, kupališta, hridi, limani, grebeni, vrulje, izvori i vrela na obali, ušća rijeka koje se ulivaju u more, kanali spojeni sa morem, podmorje, morsko dno i podzemlje kao i unutrašnje morske vode i teritorijalno more, živa i neživa bogatstva u njima i živa i neživa bogatstva epikontinentalnog pojasa. Morskim dobrom, u smislu Zakona o morskom dobru, smatraju se i obale vode rijeke Bojane na teritoriji Crne Gore“. U članu

3. Zakona o morskome dobru definiše se pojam morske obale kao „pojas kopna ograničen linijom do koje dopiru najveći talasi za vrijeme najjačeg nevremena, kao i dio kopna koji po svojoj prirodi ili namjeni služi korišćenju mora za pomorski saobraćaj i morski ribolov i za druge svrhe koje su u vezi sa korišćenjem mora, a koji je širok najmanje šest metara, računajući od linije do koje dopiru najveći talasi za vrijeme najjačeg nevremena.“¹ Pod obalom rijeke Bojane smatra se pojas kopna koji je širok najmanje šest metara računajući od linije koja je vodoravno udaljena od linije srednjeg dvadesetogodišnjeg vodostaja.“²

Grafik: Površina morskog dobra po opštinama³

Kopnena granica morskog dobra Crne Gore počinje u opštini Herceg Novi na rtu Kobila, odatle ide gornjom ivicom puta Vitaljina - Herceg Novi do mosta na rijeci Sutorini. Gornjom ivicom puta Njivice - Herceg Novi granica produžava do vile „Galeb“, zatim dalje šetalištem „Pet Danica“ granica prolazi kroz Igalo i Herceg Novi do Meljina. Od Meljina granica ide starim lokalnim putem do magistrale u Zelenici. Kroz Kumbor, Đenoviće, Baošiće i Bijelu granica nastavlja gornjom ivicom lokalnog puta Zelenika - Bijela do izlaska na magistralu.

¹ Prostorni plan područja posebne namjene za Morsko dobro, <http://www.gov.me/files/1246349945.pdf>

² Prostorni plan područja posebne namjene za Morsko dobro, 2007, <http://www.gov.me/files/1246349945.pdf>

³ Prostorni plan područja posebne namjene za Morsko dobro, 2007.

Od Bijele, preko Kamenara, pa do Kostanjice granica ide magistralom. Dalje kroz Morinj, Risan, Perast, Dobrotu i Kotor ide lokalnim putem Kotor - Lepetani. Od Lepetana do Tivta ide magistralom. Kod Doma kulture skreće sa magistrale i ide glavnom saobraćajnicom uz more do Doma Vojske, đe skreće i duž ograde remontnog kompleksa ide do magistrale. Granica dalje ide magistralom uz ogradu do vojnog hotela, đe skreće stazom između školskog centra i hotela sve do asfaltirane staze kroz park, sve putem do Pina. Kroz Tivat ide lokalnim putem uz more do naselja Župa đe izlazi na magistralu i produžava do aerodroma Tivat sve do raskrsnice za Kotor, đe produžava za Krašiće i Rose. Od Rosa do rta Platamuna granica ide ivicom hridi, sa nešto većim zahvatom na rtu Trašte. Od rta Platamuni do plaže Jaz granica ide putem Platamuni - Jaz. Sa plaže Jaz granica izlazi na Jadransku magistralu i prati gornju granicu magistrale do tunela. Od tunela ide ivicom grebena do Starog grada Budve, zatim zidinama Starog grada do šetališta „Slovenska obala“. Dalje, granica nastavlja šetalištem do Bečića i tako do kraja plaže u Rafailovićima đe izlazi na magistralu i njom ide do plaže Kamenovo. Od plaže Kamenovo granica ide ivicom grebena do plaže Pržno đe prolazi uz ivicu plaže. Od Pržna granica nastavlja ivicom grebena i uz Kraljičinu plažu i plažu Miločer do Svetog Stefana. Od Svetog Stefana do Petrovca granica ide ivicom grebena obuhvatajući plažu Drobni Pijesak i hotel „As“. Kroz Petrovac granica ide priobalnom ulicom do kraja plaže, zatim grebenom do Buljarica zahvatajući plažu Lučice. Granica produžava kroz Buljarice i ivicom plaže do kraja Buljaričkog polja, odakle ivicom grebena nastavlja do Crnog rta obuhvatajući plažu Čanj sa hotelskim kompleksom. Od Crnog rta do Sutomora ide lokalnim putem. U Sutomoru granica ide ulicom Iva Novakovića do Jadranske magistrale, zatim magistralom do puta uz plažu Žukotrlica. Putem nastavlja do mosta na rijeci Železnici, zatim niz rijeku do šetališta uz

plažu Topolica. Šetalištem ide do kompleksa luke Bar, obuhvatajući ga u cjelosti do potoka Ujtin. Od potoka Ujtin do plaža Mali i Veliki Pijesak granica ide ivicom grebena. U zaleđu plaža Mali i Veliki Pijesak granica ide lokalnim putem do granice odmarališta, obuhvatajući i odmaralište. Od njega ide dalje grebenom do naselja Kruče obuhvatajući plažu „Utjeha“. Granica ide lokalnim putem do naselja Kruče, a dalje grebenom preko rta Mavrijan obuhvata uvalu Valdanos i Rt Mandru i nastavlja grebenom do Starog grada Ulcinj. Zidinama Starog grada i priobalnom ulicom ide uz Malu plažu i putem do hotela „Albatros“. Od hotela ide grebenom do tunela za kanal Port Milena, a kanalom do kompleksa Solane „Bajo Sekulić“, a odatle regionalnim putem Ulcinj - Sv. Nikola do rijeke Bojane. Rijekom Bojanom ide do državne granice sa Albanijom.⁴ Na osnovu Zakona o morskom dobru posebna Komisija, formirana odlukom Vlade RCG, utvrdila je graničnu liniju morskog dobra na kopnu. Najveća širina kopnenog dijela morskog dobra obezbijedena je u privrednim zonama čija se djelatnost vezuje za eksploataciju mora i njegovih živih i neživih resursa, odnosno podmorja i podzemlja, na ušćima rijeka i izvora na obali, kao i u zaštićenim objektima prirode i prirodnim rezervatima. Na taj način definisan je kopneni prostor morskog dobra površine oko 58 km². Opštini Budva pripada 3,81% ukupnog Morskog dobra Crne Gore (220,6 ha). Morskom dobru Crne Gore pripada: osam ostrva i šest školja, 31 hrid i četiri grebena na nivou mora ukupne dužine obalske linije od 25,6 km. Površina kopnenih dijelova u moru iznosi 565,17 ha ili 5,65 km², od čega samo na Adu Bojanu otpada oko 4,66 km², ostrvo Sveti Nikola 0,41 km² i na ostrvo Sveti Marko 0,37 km². Na osnovu projekcija osnovnih djelatnosti i aktivnosti na Primorju, a uvažavajući principe mudrog korišćenja prostora, koji treba da svede na minimum

⁴ Prostorni plan područja posebne namjene za Morsko dobro, 2007, str. 7.

konfliktne situacije, planom se predlaže sljedeća namjena i korišćenje prostora morskog dobra: kupališta, funkcionalna neizgrađena obala, urbano izgrađena obala, lučko-operativna, lučki kompleksi, brodograđilište i remont brodova, skladišta nafte, naseljska struktura, turistički objekti i kompleksi, komunalno-servisna zona, sportski i rekreativni objekti, zone zaštićene za podvodne aktivnosti, vještački grebeni, uzgajališta školjki/riba (marikultura), solila, močvare, travnate površine, vegetacija dina, vegetacija na slabim tlima, šume, maslinjaci, saobraćajni objekti i površine, objekti za pomorski saobraćaj.

Bespravna gradnja je u neposrednoj korelaciji sa prostornim razvojem koji se takvom gradnjom ugrožava. Jer, svako trajno narušavanje prostora, a pogotovu priobalnog, izaziva neotklonjive, štetne posljedice, u prvom redu ekonomske. Prema podacima Uprave za nekretnine, na teritoriji Crne Gore ima 39.922 bespravno sagrađenih objekata, od čega je najveći broj u glavnom gradu – Podgorici, 16.430 objekata. Međutim, broj bespravnih objekata znatno je veći u odnosu na podatke date od strane organa za nekretnine, pogotovu ako se ima u vidu činjenica da znatan broj bespravnih objekata nije upisan u katastar nepokretnosti (po novom Zakonu u katastar nepokretnosti može se upisati samo objekat za koji je izdata upotrebna dozvola, a to podrazumijeva prethodno izdatu građevinsku dozvolu) - a da lokalne samouprave nijesu ispoštovale zakonsku obavezu, popisa bespravnih objekata. Za ovoliki broj bespravnih objekata uzroci su mnogobrojni, počev od demografskih procesa, ekonomskog statusa države i stanovništva, planske „nepokrivenosti“, neadekvatnog nadzora (državnog i lokalnog), administrativnih kapaciteta, manjka odgovornosti bespravnih graditelja za državno dobro itd.

Može se, pri tome, konstatovati da postoji nekoliko kategorija bespravnih graditelja. Jedni su oni koji su gradili bespravno da bi riješili stambeno pitanje (stanje socijalne potrebe, poboljšanje

uslova stanovanja), zatim bespravni graditelji poslovnih prostora koji su im obezbjeđivali ekonomsku sigurnost, te bespravni graditelji stambenih, poslovnih i stambeno-poslovnih zgrada, podignutih zarad sticanja profita (prodaja, zakup). Bespravna gradnja najviše je izražena u centralnoj i primorskoj regiji, dakle u ekonomski najrazvijenijim djelovima države, pa se, s tim u vezi, može postaviti pitanje o obavezama pojedinih kategorija bespravnih graditelja prema državi, koje bi trebale biti i fiskalno iskazane.

Literatura:

- Bakić Radovan: *Prostorno planiranje*, Unireks, Podgorica, 1995.
- Burić Mihailo: *Geografsko-istorijski atlas Crne Gore*, Podgorica 2003. god.
- Radoičić Branko: *Geografija Crne Gore - prirodna osnova*, Nikšić 1996. god.
- Milan Vresk, *Grad u regionalnom i urbanom planiranju*, Školska knjiga, Zagreb 1990.
- Borislav Stojkov, *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet, Beograd 2000.
- Ante Marinović-Uzelac, *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb 2001.

SEMINAR O NIČEOVOM ZARATUSTRI

Karl Gustav Jung

In the Spring of 1934, Doctor C. G. Jung with a group advanced students had engaged themselves with Nietzsche's strange and wonderful work *Thus Spoke Zarathustra* as their new topic. However, their journey was destined to end before its natural culmination, drowned out by the alarms of war as the fateful summer of 1939 approached. Ilija Kapičić translated and prepared this work for publishing.

Predavanje VI

13. jun 1934

„Vrijeme je da čovjek odredi svoj cilj. Vrijeme je da čovjek posadi klicu svoje najveće nade“.

Dakle, kako vi ovo razumijete? Što je ovđe Niče u umu? Sve ovo je izgovoreno iz određene emocije.

Mrs. Baynes: Zar to ne znači da oseća da je to presudno vrijeme za njega i čovječanstvo?

Dr Jung: Upravo tako. On ovđe izražava svoje uvjerenje, svoju najveću emociju pomoću činjenice da je sada vrijeme, da je čak veoma hitno. Vi to pronalazite u poglavlju *de Zarathustra* ide

da posjeti blažena ostrva i dolje u vulkan: **Es ist Zeit, höchste Zeit.**¹ Niče je ošeo da smo sada na velikoj prekretnici u istoriji i evoluciji čovjeka. To se zove „pročišćeno raspoloženje“ (eshatološka spekulacija, pp). To je crkvena riječ koja se odnosi na Knjigu Otkrovenja i na ideju o milenijumu kraljevstva božijeg koje dolazi.² I to ošeo o velikoj prekretnici nije samo shvatao Niče. Na primjer, Sprenglerova knjiga *Der Untergang des Abenlandes* je u istom raspoloženju.³ Postoji uvjerenje da će se nešto dogoditi, da je vrijeme izvršeno i da dolazi nešto novo. Zato Niče kaže da je sada vrijeme da čovjek zasadi klicu svoje najveće nade koja je, naravno, Natčovjek. To je ideja da čovjek mora biti sposoban da odbaci ili promijeni svoj prethodni spoljašnji stav da bi porodio novo biće. Sveti Pavle govori o odbacivanju starog Adama i oblačenju ili uzimanju Hrista, što je ista ideja potpune promjene kao zmije koja skida svoju kožu i stvara novu; ili poput feniksa koji se spaljuje u svom gnijezdu da bi iz pepela ponovo vaskrsnuo u podmlađenom obliku.⁴ Sve su to arhetipski simboli za vrijeme kada su stare stvari uništene kako bi učinile mjesto za nove. Dakle, da li je to tačno ili ne mi ne možemo dokazati, ali naravno, Niče je imao ošeo da treba da se dogodi neko novo otkrovenje, koje je on vidio u ideji o Natčovjeku.

¹ Vrijeme je, krajnje je vrijeme.

² U Otkrovenju po Jovanu, 20, rečeno je da će svetost prevladati u periodu od hiljadu godina u kojem će Hrist vladati na zemlji i drevni zmaj Satana ležati zatvoren.

³ Oswald Sprengler (1880 – 1936), njemački istoričar uglavnom zapamćen po svojim hiljadugodišnjim pesimističkim proricanjima u djelu *Propadanje Zapada*, prijevod C. F. Atkinson (New York, 1926 – 1928., II tom).

⁴ „Kao što svi umiru u Adamu tako će svi oživjeti u Hristu (I Korinćanima 15 : 22). „I tako je zapisano, prvi Adam je postao duša živa, poslednji Adam će postati duh koji oživljava“ (I Korinćanima 15 : 45).

„Još je njegovo blato dovoljno bogato. Ali, to će blato jednog dana biti siromašno i iscrpljeno, i nijedno uzvišeno drvo neće više biti sposobno da na njemu izraste.

Avaj, doći će vrijeme kad čovjek više neće izbacivati strijele svoje čežnje izvan sebe – i konopac njegove strijele biće nenaučen za fijuk.

Kažem vam: Čovjek još uvijek mora imati kaos u sebi da bi porodio igrajuću zvijezdu. Kažem vam: vi još uvijek imate kaos u sebi“.

On ovđe jasno govori o posljednjem čovjeku u suprotnosti sa ljudima našeg vremena koji su još uvijek haotični. Nesvjesno još uvijek nije sintetizovano, odn. u njima još uvijek postoji neka vrsta topioničarske peći u kojoj elementi mogu biti preoblikovani, u kojoj mogu biti stvoreni novi oblici i poreci. Stara alhemičarska filozofija pokušala je da to uradi. Izvorno čovjekovo stanje predstavljeno je haotičnim djelovima elemenata koji su zajedno uspostavljeni sasvim slučajno; i nakon toga pomoću procesa vatre istopljeni su zajedno produkujući, pretpostavljalo se, neki novi duhovni razvoj. To je zbog osnovne ideje alhemičarske filozofije koja se izražavala pomoću simbola hemije. Nijesu mogli koristiti filozofske, čak ni psihološke termine jer je crkva razgovar o takvim stvarima učinila previše opasnim. Ali, postojanje hemije po sebi dokaz je o snagama koje su se oslobodile odmah poslije početka Reformacije. Taj pokret, međutim, koji je jednak modernoj psihologiji kretao se podzemno. Morao se izražavati komplikovanim simbolima upravo kao što je rano hrišćanstvo koristilo tajne termine. Na primjer, umjesto da kažu Hrist koristili su riječ **poimen**. U cijeloj Hermesovoj knjizi koja je zasigurno hrišćanska – za nje ga se barem pretpostavlja da je bio brat drugog Pape – ime Hrist uopšte nije pominjano; on mu se obraćao samo kao **poimenu**.⁵

⁵ **Poimen**: pastir, čuvar, zaštitnik. **Hermesov Pastir** sastoji se od lekcija za učenje hrišćanske doktrine i prakse. Hermes je bio brat Pape Pia I.

I krštenje i pričest mogu biti samo aludiranje na određene simbole zbog opasnosti od progona. Imati radikalne ili liberalne stavove predstavljalo je veoma ozbiljnu stvar u Srednjem vijeku; postojao je rizik od spaljivanja na lomači. Naravno, Niče o alhemiji ništa nije znao. Sasvim sam siguran da nikad nije pročitao takvu materiju, jer u njegovo vrijeme stari filosofi smatrani su jednom vrstom idiota sa idiotskim fantazijama. Dakle, ideja o haosu u svakom, za njega je nešto poput govorne metafore, ali je podesan simbolizam za poremećeno stanje nesvjesnog koje još nije sintetizovano.

To je izraženo u svakom pojedincu određenim nedostatkom orijentacije, maglovitošću, osećanjem sumnje, skretanjem, ne pronalaženjem smjera i smisla života. U određenim fazama analize, naročito na početku, ljudi vrlo jasno razumiju da imaju kaos u sebi i u tome se osećaju izgubljeno. Ne znaju đe to haotično kretanje vodi: često uopšte ne razumiju što rade ili o čemu analitičar priča. To sve izgleda savršeno besciljno i slučajno. Dakle, Ničeova ideja je da nedostatak reda treba da porodi igrajuću zvijezdu. Ovđe je ponovo simbol plesa. Će smo ga ranije sreli?

Miss Hannah: Stari pustinjaĳ kaže da Zaratustra ide svojim putem kao plesač.

Dr Jung: Tačno. Ples se odnosi na Zaratustru, ali kasnije postoje i druge paralele. Ples zvijezde bio bi u svjetlucanju zvijezde, na primjer, i što bi zvijezda simbolizovala u ovom slučaju?

Mr. Baumann: Individuaciju.

Dr Jung: Da, bila bi simbol Individuacije, simbol koncentracije žive iskre, iskre vatre koja je pala u stvorenje, prema gnostičkom mitu.⁶

⁶ Moĳda je središnji motiv gnosticizma prisustvo boĳanske iskre u čovjeku (**pneuma**, duh) što istovremeno predstavlja njeno seljenje iz viših sfera i njene mogućnosti povratka u njih. Vidi, Kurt Rudolph, **Gnosa**, R. MdL. Wilson, izdanje preвода (San Francisco, 1983., str. 57f).

Mr. Baumann: Zaratustra je rekao da bi se u čovjeku mogla naći klica čovjekove najveće nade. Znači li to da je individuira-ni čovjek čovjekova posljednja nada?

Dr Jung: Pa, ova klica najveće nade je zvijezda. Čovjek treba da zasadi klicu koja će izrasti u obliku biljke, a biljka će stvori-ti cvijet koji će biti zvijezda. To bi bilo ono što zovemo Yoga bi-ljka sa zvijezdom cvijetom. To je starovjekovna poetska metafo-ra zvana livada prepuna cvijeća, slika neba sa hiljadu zvijezda; cvijeće ima zvjezdane oblike, simetrične strukture. Tako, ako čovjek uspije u sadnji te klice, to je kao da je trudan sa svjetlu-cavom zvijezdom. To, takođe, objašnjava plešući pokret, porast svjetlucanja zvijezde simbolizuje naročitu emanirajuću aktiv-nost. I ova ideja, osećanje ili intuicija – ma kako je zvali – obja-šnjava mnoštvo ruku Hindu bogova. One reprezentuju izvanre-dnu svjetlucavu aktivnost božanskog tijela. Sve se te ruke kreću. One simbolizuju ogromnu svjetlucajuću aktivnost koja potiče iz boga. Figura stvaralačkog Shive, Shiva u svojoj savršenoj mani-festaciji – posebno u Lamaističkom kultu – ima trideset i šest ruku, ili ponekad čak i sedamdeset i dvije. One stvaraju koronu oko njega poput emaniranja zraka sunca ili zvijezde.⁷

Stoga Niče, govoreći čovjeku, kaže: „Ti si nova snaga i zakon, novo kretanje, točak koji se okreće iz sebe? Možeš prisiliti zvi-jezde da se oko tebe okreću?“ Ovde imamo isti simbolizam, okretanje i, takođe, zvijezdu. Zatim: „Strašno je biti sam sa sudi-jom i osvetnikom svog vlastitog zakona; tako je zvijezda pro-gnana u prazni svemir i hladni dah samoće“. To je, takođe, si-mbolizam Individuacije. Druga napomena o tome je: „Ali, brate moj, ako želiš biti zvijezda, – značenje Natčovjeka. I opet govo-ri o Individuaciji: „Zrak zvijezde može sijati u tvojem životu i tvoja se nada može zvati: ja sam, ja rađam Natčovjeka“. Ovde

⁷ Lamaizam je Budizam Tibeta, sekta Mahayana grane. Mnoštvo ruku kod bogova simbolizuje moć i složenost aspekta.

osim zvijezde i točka postoji simbol zlatne lopte. Vjerovatno znate njemačku bajku o princezi koja je izgubila zlatnu loptu u dubokom bunaru đe je gledao žaba princ. Ona je željela da je povrati, ali on reče: „Samo ako mi dozvoliš da dijelim tvoju stolicu za stolom, jedem iz tvog tanjira, pijem iz tvog pehara i dije lim tvoj krevet“. Pristala je vrlo nevoljno, ali kada se uvukao u njen krevet bacila ga je na zid i on se pretvorio u predivnog princa.⁸ Ovđe Niče kaže: „Zaista, Zaratustra ima cilj, on je bacio svoju loptu, sada ja vama ostalim bacam zlatnu loptu“, što znači: ja Zaratustra završio sam Individuaciju i sada vam bacam zlatnu loptu; to je ponovo ideja o Natčovjeku.

Dakle, Niče ovđe govori o posljednjem čovjeku koji nije sposoban za Individuaciju, koji nema kaos u sebi i zato nema motiv da porodi zvijezdu. To bi bio čovjek koji je potpuno istrošen, koji je apsolutno zadovoljan i koji ne zna ništa o daljnjoj evoluciji. Zato on pita:

„Što je ljubav? Što je stvaranje? Što je čežnja? Što je zvijezda? – to pita posljednji čovjek i trepće.

Tada zemlja postaje mala i na njoj skakuće posljednji čovjek koji sve umanjuje. Njegova vrsta je neiskorjenjiva poput buve, posljednji čovjek živi najduže.

„Pronašli smo sreću“ – kaže posljednji čovjek i pri tome trepće.

Napustili su predjele u kojima je teško živjeti jer im je potrebna toplina. Čovjek još uvijek voli bližnjega svoga i češe se o njega; treba toplinu.

Postaju bolesni i nepovjerljivi, razmišljaju grešno, hodaju oprezno. Budala je ko se još uvijek spotiče o kamenje i ljude“.

Što je ovo? Koju vrstu stava on opisuje u ovom posljednjem čovjeku?

Mrs. Bailward: Igranje za sigurnost.

⁸ Njemačka bajka „Žaba Kralj“.

Mrs. Fierz: U knjizi Williama Jamesa o religioznim iskustvima nalazi se dobar pasus u kojem on kaže da moramo biti spremni na sve, ne znamo da li Bog postoji ili ne, tako da se moramo spremiti kao da je živ, i još kao da nije. Moramo reći da i još biti oprezni i reći ne.⁹

Dr Jung: Sigurnost u svakom slučaju. Da, to je vrsta oportunizma kao što ovde opisuje neku vrstu oportunističkog stava. Opisuje kolektivnog čovjeka svog vremena nadajući se da će do njih doći; on za njih slika sliku posljednjeg čovjeka i oni misle da je to daleko u budućnosti, ali ono što on opisuje prosto je idealni čovjek, idealni racionalist ili idealni opportunist. Nada se da ih dodiruje na taj način, da oni mogu da vide, da njihove oči mogu biti otvorene za ono što su oni stvarno. Ali, vi znate, nije uopšte budalasto da ljudi treba da budu konzervativni u izvjesnom stepenu ili da svako treba da ima svoja mala zadovoljstva za dan i za noć, i treba da brine za svoje zdravlje. Niče nije imao osećanje zadovoljstva, dobro, možda je imao izvjesnu količinu zadovoljstva u životu – ali to je bilo sasvim malo – i zbog svojeg zdravlja, živio je na bočicama. Nije mogao da spava, uzimao je hlorat sa gomile, pa ako je otkrio malo sreće to nije bilo tako loše. Vidite, on grdi kolektivnog čovjeka koji stvarno može da živi. Naravno, ako se ne radi ništa osim toga život je bezvrijedan; ali to ne znači da treba samo to raditi i ništa više. On misli na običnog kolektivnog čovjeka koji na nesreću vjeruje u ispravnost svojih principa, njegova jedina greška je u tome što previđa da svijet ima izvjesnu dubinu, da postoje određene stvari iza zavjese i da budućnost čovječanstva već baca svoju sjenku. Zaratustra je nestrpljiv sa jadnim kolektivnim čovjekom i to je naravno razlog zašto on do njega ne dolazi.

⁹ U zaključnim stranicama svog djela **Različita Religiona Iskustva** (New York, 1902) William James skicira svoje umjereno „nad – vjerovanje“ u boga ili bogove ograničenih moći (daje istrajnost zlu) ne nudeći garancije za spašenje i besmrtnost.

Mrs. Baumann: To zvuči kao da opisuje hrišćanske Naučnike. Ili je bolest smatrana za grijeh ličnije za njega.

Dr Jung: Njegov bi opis više pristajao hrišćanskoj Nauci ili nekom drugom „izmu“, zato što pristaje nekom kolektivnom čovjeku kao što je i on. Na kraju poglavlja on kaže:

„I sada me gledaju i smiju se: i dok se smiju oni me takođe mrze. Led je u njihovom smijehu“.

To pokazuje ovaj stav. On oseća ogromni rascjep između sebe i kolektivnog čovjeka. Vidite, on više ne govori o munji. Svjestan je da postoji veliki rascjep i da gleda na njih poput „podrugljivca sa užasnim podsmijehom“. Oni nose, kao što kaže nešto komično, vrstu brutalne poruge. Poglavlje završava prepoznavanjem neke skoro neizlječive razlike između sebe i kolektivnog čovjeka njegovog vremena. Dakle, to je naravno kritični momenat. Ovde se on prosto odriče nade da ih dostigne sa munjom, da bi munja mogla zapaliti vatru u njima. On kaže da oseća da su hladni poput leda. Nema topline, nema konekcije, ničega što bi premostilo zaliv. To je ključna riječ situacije, i u tom momentu igrač na konopcu počinje; u tom momentu igrač na konopcu premošćuje zaliv idući s jedne strane na drugu na tankom i opasnom konopcu. Jer govor sada prestaje i simbolički akcija počinje. I akcija će pokazati što za Ničea znači uspostavljanje veze između Natčovjeka i kolektivnog čovjeka – drugim riječima što znači Individuacija.

Predavanje I

10. oktobar 1934.

Dr Jung:

Dame i gospodo: Prije ferija stali smo kod smrti igrača na konopcu, tako da ćemo sada početi sa odjeljkom 7.

„U međuvremenu se spustla večer i trg obavila tama. Tada se narod razide, jer čak se radoznalost i užas zamoriše. Zaratustra

je, međutim još uvijek sjedio na zemlji pored mrtvaca zadubljen u misli: tako je zaboravio na vrijeme. Ali, na kraju zavlada noć i hladan vjetar dunu nad usamljenikom. Tada Zaratustra ustade i reče svom srcu:

Zaista, divan je ulov ribe danas ulovio Zaratustra! To nije čovjek što je uhvatio, već mrtvac.

Sumoran je ljudski život i još bez značenja: lakrdijaš može biti koban za njega.

Ja želim da učim ljude smislu njihovog postojanja, a to je Natčovjek, munja iz tamnog oblaka – čovjek.

Ali, ja sam još daleko od njih i moj smisao govora nije njihov smisao. Za njih sam ja još uvijek nešto između budale i mrtvaca.

Tamna je noć i tamni su putevi Zaratustrini. Dođi ti hladni i ukočeni pratioče! Nosim te na mjesto gdje ću te sahraniti svojim rukama“.

Što vi mislite da je u ovom pasusu značajno?

Mrs. Crowley: Ja mislim da je ovo poglavlje ponavljanje scene munje i Natčovjeka. To ponovo dovodi do te tačke. Ali, ja osjećam da je to poput uvoda u sljedeće, da ne može biti odvojeno i to poglavlje 8. vodi nazad do poglavlja 2. To možemo dobiti samo pomoću analogije sa drugim đe on silazi sa planine.

Mrs. Baynes: Za mene je to što on prihvata mrtvaca za svog pratioca.

Dr. Jung: Tačno. Vidite, skoro da možemo očekivati da on bude prilično ravnodušan budući da je vidio katastrofu igrača na konopcu, jer se čini da se to uistinu dogodilo izvan njega. On o tome može filosofirati, ali ne postoji bliska ili intimna veza između igrača na konopcu i njega, osim što je postojala bliska veza koju smo ustanovili u prošlom Seminaru – naime, da je igrač na konopcu ljudska forma Zaratustre, Ničea lično kao ljudskog bića. To je upravo ono što objašnjava zašto on ne može ostaviti mrtvaca; on sa njim ostaje da mrtvaca učini svojim pratiocem. Dakle, to je prilično jeziv prizor, ja bih rekao: da bi

čovjek Niče trebao biti u nekom smislu mrtvac koji prati Zaratustru, leš kojeg on nosi. To je u stvari mračni aspekt Zaratustre – oblak koji visi nad čitavom knjigom – Ničeovo biće koje sa sobom vuče figura Zaratustre – i to se pojavljuje ovde na svijetlo dana po prvi put. „Zaista, divan je ulov ribe danas napravio Zaratustra. Nije uhvatio čovjeka, već mrtvaca“. Moramo obratiti pažnju na ovu rečenicu. To je značajno jer kasnije dolazi do saznanja da treba druge ljude samo zato jer nije uhvatio čovjeka. On postaje svjestan da treba druge ljude umjesto mrtvaca. Vidite, ako je mrtvac on sam tada je on stvarno umro i treba da se zamijeni sa drugim ljudima koje uhvati – ili, gotovo da se može reći, sa drugim mrtvacima. Onda, oni moraju biti umjesto njega; on život predaje u ruke drugima, život koji je trebao da živi. Stoga kaže da je ljudsko postojanje jezivo i bez značenja.

Luda je, kao što znate, negativni aspekt Zaratustre, što znači da nesvjesna figura poput Zaratustre (u prethodnom Seminaru bavili smo se različitim aspektima ovih figura) može savladati čovjeka do te mjere da će kasnije biti uništen. To objašnjava zašto on Natčovjeka zove munja iz tamnog oblaka, čovjek (munja je naravno krajnje destruktivna) i zato stavlja sebe između lude i mrtvaca. Ljudi su uopšte nesposobni da vide ko je Zaratustra i stoga drže da je lakrdijaš ili mrtvac; ili je mrtvac sam Niče, ili je neka vrsta zlonamjerne lude, drugim riječima – ludilo. Ljudi ne vide arhetip koji Zaratustra reprezentuje, arhetip mudrog starca. Ukoliko je uopšte ovaj arhetip jasan on se pojavljuje samo kao lakrdijaš ili mrtvac, neko biće koje bi čovjeka napravilo ludim ili ga ubilo. Ali, Zaratustra nije samo arhetip; on u isto vrijeme sadrži Sopstvo i zato je previše superiorna figura. Onda, što je ovo poistovjećivanje arhetipa sa Sopstvom. Da li je to moguće?

Miss Hannah: Ne, arhetip je opšta ideja, a Sopstvo je određena srvar, Ovde i Sada.

Dr Jung: Da, arhetip je kolektivna stvar; po definiciji on je sadržaj kolektivno nesvjesnog. On je sveprisutna vječita figura

koja se susrijeće svuda, dok se Sopstvo ne susrijeće svuda. Sopstvo je po definiciji najindividualnija stvar, suština individualnosti. Ono je jedinstvenost. I đe se samo može sresti?

Odgovor: U individualizovanom ljudskom biću.

Dr Jung: Dakle, samo u sebi. Ne možete ga sresti čak ni u nekom drugom, samo u sebi. Sopstvo je trenutna svijest o vašoj jedinstvenosti, i to je jedinstvenost koja je na neki način najličnija, najintimnija. Ono je *vaša* jedinstvenost. Priznajem vam da je previše teško intelektualno razlikovati takvu stvar zato što je najkontradiktornija. Naravno, uvijek moramo imati na umu da je Sopstvo na prvom mjestu personalni Atman – da upotrijebimo indijsku formulaciju tog koncepta. Ali, njihova definicija je da je lični Atman, Sopstvo, u svakom; ono je najmanja stvar koja silazi u srce svakoga, jer je najveća stvar na svijetu, super personalni Atman, opšti kolektivni Atman.¹⁰ I mi možemo prihvatiti tu definiciju. On može biti intelektualno shvaćen i od nekog Zapadnog uma. Ali, on uopšte nije ispravno shvaćen zato što super personalni Atman nije silazak u svakog. On je silazak u mene. Postoji samo Sopstvo i to je moje Sopstvo, po definiciji personalni Atman je jedinstvenost.

Zapravo, ne mogu garantovati da li Istok ovo razumije na taj način, ali u svakom slučaju možemo biti zadovoljni da na Istoku postoje gotove mandale i formule, tako da možemo pretpostaviti da ljudi razumiju ovu posebnu tajnu o Sopstvu. Na primjer, uzmite poštovanje mandale, ali ne poput onih čakri na zidu koje reprezentuju evoluciju, već mandalu dovršenja, Lamaističku čakru u

¹⁰ U kasnim **Svetasvatara Upaniśadama**: "Sopstvo (Atman) koje prožima sve stvari / kao što je puter sadržan u kremu/ koji je ukorijenjen u samosaznanju i asketizmu - / ... To je Brahman ... / koji je manji od ništa, veći od ništa ... ". *Izvorna Knjiga Indijske filosofije*, izdavač Radakrishnan i C. G. Moore (Princeton, 1957., str. 90 – 91).

čijem centru postoji tresak groma, **varja**, apsolutni simbol koncentrisane božanske moći, ili Shiva i Shakti u zagrljaju.¹¹ Kada Tantrički inicijant uđe u centar mandale kroz četiri kapije funkcija¹² razumije se da se približava Bogu koji je u filosofiji Upanišada super personalni Apsolut, Atman. Drugim riječima, inicijant iznosi svoj personalni Atman nazad u božanski izvor, super personalni Atman. Na kraju, kad uđe kroz četiri kapije i stigne u centar tada bi vrhunac kontemplacije bio poistovjećivanje inicijanta sa Bogom – ako je muškarac sa Shivom, a ako je žena sa Shakti, ženskim aspektom Boga. Konačno se dva aspekta spajaju u jedan, u nepostojeći još postojeći Brahman, potencijalno biće svijeta. U tom slučaju neko pojedinačno Sopstvo postaje univerzalno Sopstvo, jer kad se kroz lično Sopstvo približite univerzalnom Sopstvu tada unosite pojedinačnu svijest u univerzalnu. Tada je univerzalna svijest identična sa individualnom; Sopstvo je u svom partikularitetu, u svom osobenom ličnom biću, u isto vrijeme i univerzalno biće. To je potpuno paradoksalno, baš kao što je, na primjer, paradoksalan stari njemački mistični pjesnik Angelus Silesius koji se krotko čudi što su on i Bog upravo isto, što ne postoji razlika između njega i Boga.¹³

Vidite, moramo imati na umu da u našoj nesvjesnoj psihologiji postoje te misli koje su se razvile kao tantrički sistem, recimo, u Indiji ili u lamaističkoj filosofiji, ili kao mistično mišljenje na Zapadu, i tako moramo pričati o njima. To nije misticizam, to je

¹¹ Jung na drugom mjestu piše: „Prema Tantričkoj doktrini Shiva je Jedno koje postoji, bezvremenost u savršenom stanju. Stvaranje počinje kada se ova neproširena tačka – zvana Shiva bindu – pojavi u zagrljaju svoje ženske strane Shakti, (CW 9 I, par. 631, fig 1.). Varja je simbol božanske moći.

¹² Funkcije (mišljenje, osjećanja, senzacije i intuicija) predstavljaju jedinstvenu perspektivu. Stoga, samo angažovanjem sviju četiri postiže se potpuna sveobuhvatnost.

¹³ Za Angelusa Silesiusa vidi gore, 27. jun 1934.

psihologija. To je prosto naučno razmatranje takvih činjenica koje konstantno reprodukuje naše nesvjesno u toj ili nekoj drugoj formi. I ovdje u **Zaratustri**, nalazimo takvu formu zato što je Zaratustra, s jedne strane veoma jasan arhetip mudrog starca, a sa druge koncept jedinstvenosti. Stoga je apsolutno nerazdvojiva isprepletenost Ničea i Zaratustre, o čemu smo govorili. Ova neobična istovjetnost i neistovjetnost je u istom odnosu kao personalno i super personalno Sopstvo, ili personalni i super personalni Atman. Čak kada je Niče Zaratustra on je svoja jedinstvenost, tako reći, svoje personalno Sopstvo. Dakle, ova stvar u isto vrijeme ne bi trebala biti arhetip, arhetip treba biti odvojen ili različit od Sopstva.

Mr. Baumann: Može li se reći da arhetip ostaje samo za nesvjesno, a Sopstvo je zajedno svjesno i nesvjesno?

Dr Jung: Tačno. Sopstvo je uvijek suma cjelokupnih svjesnih i nesvjesnih procesa. Obuhvata svijest u potpunosti. Svijest je uključena u Sopstvo kao mali krug u veći. Sopstvo ne može biti sadržano u arhetipu zato što je arhetip samo sadržaj, figura kolektivno nesvjesnog i vjerovatno ne može sadržati stvar u kojoj je sadržan. Arhetip je sadržan u nesvjesnom, a svjesno i nesvjesno zajedno čine Sopstvo. „Sopstvo“ je koncept cjelokupnosti koji sadrži sve arhetipove, i pojedinačnu svijest u isto vrijeme. Krug je uvijek simbol cjelokupnosti i može se reći da je svjesno centar oko kojeg je nesvjesno koje sadrži sve arhetipove, između njih i arhetip mudrog starca. I tako on ne može sadržati Sopstvo jer je Sopstvo čitav krug, cjelokupnost svjesnog i nesvjesnog. Tako, to može biti samo prolazno stanje u kojem se ideja o Sopstvu ili ideja o cjelokupnosti pojavljuje kao sadržaj u nekom arhetipu. Dakle, kako bi vi karakterisali neko takvo prolazno stanje? Kako je to moguće da se takvo stanje pojavi u nekom arhetipu, arhetipu mudrog starca? Postoji jedna određena situacija u kojoj je to moguće.

Mr. Baumann: Mislim da je to moguće kada arhetip uključuje nešto vječno, ne odnoseći se na samu prošlost, već kad uključuje

cjelokupni razvoj. Mudrac obično podrazumijeva starog čovjeka koji ima samo prošla iskustva, ali on može imati formu bez vremenskog ograničenja, mada ja nemam ideju što bi to moglo biti.

Dr Jung: Pa, možete reći da je starac sigurno figura velikog učitelja, inicijatora, psihopomposa. I tada on može sadržati ideju Sopstva kao neku vrstu vizije ili intuicije. On o tome zna, on o tome podučava zato što je psihopompos koji vodi inicijanta na put njegove kompletnosti. Zapravo, to je pravilo u analizi kada pacijent postane svjestan arhetipa mudrog starca, Sopstvo se, takođe, pojavljuje u njegovom obliku. To je razlog zašto ljudi imaju tendenciju da se odjednom poistovjete sa mudrim starcem. Zato što se Sopstvo tada pojavljuje, oni su već u mudrom starcu, da tako kažemo, a zatim su usisani i postaju **mana**, važni. Imaju inflaciju ličnosti i uokolo hodaju sa teškom glavom, „**les inities imagineires**“ (fr. – pokrenuta imaginacija), kao što je to jednom duhovito rekao Zimmer.¹⁴ Kad je čovjek naduvan idejom posjedovanja velike stvari postaje pakao od čovjeka koji stiče veliku mudrost, to znači tu identifikaciju. I u inflaciji koja slijedi ljudsko biće ide u pakao. Nije moguće da čovjek živi kao mudri starac dan i noć; tada bi bio nešto između budale i mrtvaca. Ljudi će tako misliti i biće u pravu. Kao što sam rekao, ljudi su mislili da je Niče bio lud i uvijek su se plašili da je iza njega ludilo. I on je patio od groznih migrena, bio je živi mrtvac; to je spoljašnje pojavljivanje čovjeka koji je progutan od mudrog starca. Ali, mudri starac treba da ima krila, treba da bude labud, a ne ljudsko biće. Ne treba da hoda uokolo. Vi znate, na Istoku misle da su savršeni mudraci sposobni da lete. To je kriterijum – sve dok čovjek ne zna da leti on nije dostigao vrhunac mudrosti. Tako, puštite mudrog starca da bude neko vazdušno biće, vješto biće sa krilima i ne poistovjećujte se sa njim.

¹⁴ „Slike Uvođenja“ akt je u Molijerovom *Umišljenom Bolesniku*. Henrich Zimmer (1880 – 1943) njemački indilog bio je Jungov bliski prijatelj.

Ovo je jedan od događaja koji se često dešava analitičarima; to je jedna od formi analitičar – neuroze. Analitičari imaju posebnu neurozu. Zatrovani su sa svim vrstama prijenosa koje dobiju i glave su im zamršene. Otrovani su i kao po pravilu postaju razdražljivi i ošetljivi. Zato je za analitičara važno da prizna da ne zna bolje, ili će znati gore. Tada on daje šansu pacijentu. Ali, vidite, kod doktora uvijek postoji prestiž. Javnost želi da bude uvjerena da je doktor neka vrsta čarobnjaka ili magičara. Primitivni vrač zapravo živi na tom prestižu. On je indentičan sa mudrim starcem tako da je često veoma bolestan ili lud u isto vrijeme. Zato se uvijek primitivni ljudi boje od bića koje se nalazi u vraču. To nije zavidno stanje.

Mrs. Crowley: Ja mislim da mrtvac sugerisnje njegovu Sjenku, tako da je to bio njegov prvi susret sa Sjenkom.

Dr Jung: Da li se šćate našeg velikog **sorietes syllogismos** (filos. – vrsta aristotelovskog silogizma, pp)? ¹⁵ Postoji zaključak da sve je sve. Tako, igrač na konopcu je takode mrtvac, i igrač na konopcu je sasvim sigurno Sjenka. Ali je Niče lično kao ljudsko biće u istoj vezi sa Zaratustom, kao što je igrač na konopcu sa lakrdijašom. Vidite, igrač na konopcu je negativni stav Ničea i Zaratustre; igrač na konopcu je onaj koji preskače preko oklijevajućeg Ničea. Zatim, u sljedećem poglavlju dolazi lakrdijaš i u desetom poglavlju Zaratustra kaže da je došao da preskoči preko svih onih koji oklijevaju ili se opiru. „Preskočiću preko oklijevala i zakašnjelih“.

Mrs. Crowley: Ali, sada on odustaje od podučavanja. On ima potpuno novi stav pošto je sahranio mrtvaca.

Dr Jung: Ah da, novi stav koji će doći je da mu trebaju ljudska bića umjesto njega. Sljedeći kvalitet inflacije sa mudrim starcem je da čovjek stiće maniju da podučava, da bude misionar, da ljudima kaže sve o njema i da se pobrine da mnogi uđu

¹⁵ Jung je ranije riješio zamršenu seriju silogizama da bi pokazao Ničeovu identifikaciju sa Zaratustom.

u kraljevstvo raja. To uvijek stvara neku vrstu misionarskog stava i, naravno, uvjerenje da ne postoji neki drugi način osim ovoga.

Mr. Alleman: Govoreći o svijesti to je moguće kada Sopstvo postane svjesno, da se preko njega identifikuje, barem privremeno.

Dr Jung: Dakle, kao po pravilu vi idete kroz vrijeme kada ste identični sa mudrim starcem. Niko ne može shvatiti arhetip bez da se prvo sa njim poistovjeti. Ili, ako čak dodirnete animu ili animus, najvulgarnije arhetipove uopšte vi ste oni i ne možete ih razumjeti bez da potpuno budete uhvaćeni od njih. Žena neće shvatiti što je animus bez poistovjećivanja sa njim, i muškarac neće shvatiti što je anima bez da bude ispunjen animom. U razgovoru o tim stvarima ja kažem: „kao da“ - to je kao da je svaki od ovih arhetipova jači od ega. Lako vas uhvate i pošuđuju kao da su lavovi ili medvedi, recimo – primitivne sile koje su sasvim sigurno jače od ega. Vidite, naša predrasuda je da šedimo na vrhu planine sa našom sviješću i našom voljom i ništa nas ne može dohvatiti; i zatim nas nesvjesno uhvati odozdo. Ljudi zovu stvar koja je ispod „podsvijest“ umjesto „nesvjesno“ - to zvuči mnogo bolje. Podsvjesno je podrum, nešto ispod naših stopala i vi ste Sveti Đorđe koji je iznad zmaja. To je bila srednjovjekovna ambicija ubiti zmaja i stajati iznad njega. Ali, ako siđete u taj svijet susrećete figuru koja je definitivno jača od vašeg ego kompleksa. Zato, sasvim naivno Rider Haggard govori o „njoj – koja – mora – biti – poslušna“.¹⁶ Ne radite ništa, inače morate slušati. Sasvim je očigledno da je ona snažniji dio. I kompleks mudrog starca je užasna stvar. Zmaj je ponekad savladan tako da možemo pretpostaviti da nije uvijek toliko snažan. Ali, postoji mnoštvo kitova – zmajeva koji napadaju i savlađuju heroja dokazujući da je zmaj mnogo snažniji, dok heroj preduzima napad iznutra.

¹⁶ Jung uživa u karakteru misteriozne, nepopustljive čarobnice H. Rider Haggardove *Ona: Istorija Avanture*, (London 1887). Vidi, CW 7. par. 303; CW 9 I, par. 145, 356; CW 10, par. 88.

Predavanje II

30. januar 1935

* * *

Miss Wolff: Zar Niče ne ide korak dalje od Šopenhauera. Jer Šopenhauer naglašava samo um i intelekt, uključujući umjetnost i čovjekov kulturni domet, dok za Ničea postoji svijest i osviješćenost tijela, zemlje.

Prof. Jung: Ah da, sa Ničeom dolazimo u novu sferu; Šopenhauer je stvarno klasični filosof dok je Niče još nešto: sa Ničeom ona postaje drama. Vidite, Šopenhauerova filosofija ima malo veze sa njegovom vlastitom egzistencijom, dok za Ničea čovjeka, njegov život i njegova filosofija tragično su isto. Šopenhauer stvara predivnu filosofiju o patnji svijeta, a zatim svaki dan ide u svoj hotel i ima izvanredan ručak. Naravno, sa takvom filosofijom treba odbaciti postojanje, treba nestati u Nirvani. Neki ljudi su jednom posmatrali Šopenhauera dok je bio u šetnji po brežuljku izvan Frankfurta. Hodao je gore-dolje stalno mrmljajući za sebe i oni su mislili da mora imati velike tajne misli u svom umu. Zatim je neko otišao iza njega i slušao ga, i na svoje veliko čuđenje čuo: „Da sam samo oženio Ann Tako – i – Tako prije pedeset godina“! Niko nije znao to ime ali su istraživali i utvrdili da je ova gospodica Tako – i – Tako kćerka nekog apotekara koji je prodavao najbolje tablete protiv kolere, i sa njegovom smrću recept je izgubljen. **Voila!** To je Šopenhauer.

Miss Wolff: Postoji priča o jednoj od njegovih gazdarica. Bila je stvarno vrlo škrti i on je obišao sve moguće sudove konačno i Vrhovni Sud da bi je pobijedio. Ali, nije dobio svoje pravo i to je za njega bilo užasno važno.

Prof. Jung: Da, bio je prepun kontradikcija. Njegova egzistencija bila je sasvim odvojena od njegove filosofije, dok je

kod Ničea to dvoje počelo da se približava na tragičan način. Tako on ide mnogo dalje nego Šopenhauer kod koga je filozofija samo mentalna stvar, dok Niče oseća da se ona odnosi na cjelokupnog čovjeka; za njega je ona bila trenutna stvarnost. Nemoguće je da ona bude na jednoj strani, a nešto sasvim drugo na drugoj, da ima filozofiju koja nema nikakve veze sa vlastitom stvarnošću. Šopenhauerova filozofija, na neki način, takođe je hrišćanska filozofija jer je prihvatio sličnost budizma i hrišćanstva, koji se podudaraju u uvjerenju da je ovaj svijet uzaludan, da je stvar koja bi trebala bit prevladana i da je dugi svijet zbilja – zvao se on raj ili pozitivno nepostojanje u Nirvani. Ipak je on vjerovao u nevažnost ovog svijeta. Ali, Niče počinje da naglašava važnost tijela gubeći vjeru u druge svjetove. Čim transcendentni cilj života izostane, cjelokupni značaj je naravno, stavljen na ego svijesti i lični život. To je neminovno.

„I najčestitije postojanje, ego – govori o tijelu, i još izražava tijelo. Čak i kad zamišla, lebdi i leprša sa slomljenim krilima.

Uvijek čestitije ego uči da govori: i što više uči to više pronalazi imena i počasti za tijelo, Zemlju.

Novom ponosu me je naučio moj ego, i ja o njemu učim ljude; više ne zabijajte glavu u pijesak nebeskih stvari nego je nosite slobodno, zemaljsku glavu koja daje značenje Zemlji“.

Ovde on nastavlja da pripisuje suštinsku stvarnost za „Ja“, i stvarnost „Ja“ sastoji se od očigledne stvarnosti tijela. Tijelo je najistinitija stvar, ono je nesumnjivo i neporecivo, čak i ako treba da stvori poeziju i filozofiju, ili druge iluzije i zablude – lepršanje sa slomljenim krilima.

Dr Escher: Šopenhauerovo „Ja“ je svjesno „Ja“, a „Ja“ o kojem Niče govori je nešto između psihološkog „Ja“ i Sopstva.

Prof. Jung: Ah da, ali samo sačekajte! U sljedećem potezu Niče daje novu definiciju „Ja“, ali za sada moramo dijeliti njegovu nedovoljnu formulaciju – pogotovo budući da je to greška koja je takođe stvorena istorijski. Kao što vam je poznato, sa

popašću metafizičkih uvjerenja čovjekovo „Ja“ stvarno je postalo važno. To je bio vijek individualizma. Individualizam nema nikakve veze sa Individuacijom; individualizam je inflacija čovjekovog ega jer se ego iznanada našlo u poziciji Kontra – punkt od Boga lično. Vidite, veliki ego svijeta bio je Bog i mi nijesmo ništa sem misli Bogu, i sada pronalazimo da je Bog čovjekova misao. Zato čovjek u svoj svojoj skromnosti postaje kosmički faktor prvog reda jer je tvorac čak i bogova. I obratite pažnju, čovjek je zauvijek u smiješnoj poziciji religioznog ateiste čiju je psihologiju predivno okarakterisao Bernard Šo u jednom svom komadu: ateista se žali i lamentira da je izgubio svoju ateističku vjeru – i njegovo najveće uvjerenje je izgubljeno i on više ne može da vjeruje u ateizam. Naravno, sasvim je isto da li je čovjek teist ili ateist, to su samo plus i minus. Ali, ona zauvijek mora ostati čovjekova preokupacija.

Vidite, Niče ovde govori o predrasudi svog vremena, materijalističkom individualizmu osamdesetih: ako ego ima sve što želi sve je u redu. Upravo je to naša moderna materijalistička filozofija; vrijeme Karla Marksa. To je prosvijetljeni individualizam zvani socijalizam, ideja je da svakom pojedincu treba dati pristojnu egzistenciju. To je individualistički ideal sasvim sigurno, ali ako svakom pojedincu nije data pristojna egzistencija čovjek se ne oseća dobro. Ako imam prijatelje koji nemaju pristojne kuće ne mogu biti pozvan da sa njima ručam, a ako ja nemam pristojnu kuću ja im ne mogu pružiti pristojan ručak. Pa se pretpostavlja da određeni broj ljudi mora imati lijepe kuće.

Dakle, budući da je ova formulacija „Ja“ greška zbog inflacija ega, na kraju devetnaestog vijeka to počinje da se prevazilazi. Uskoro je Niče donio potpuno novo stajalište koje je mnogo naprednije. Na neki način bio je prorok. „Uvijek čestitije uči da govori ego i što više uči to više pronalazi imena i počasti za tijelo i Zemlju“. To jest, što više uđete u prirodu ove ego svijesti više ćete otkriti koliko je tijelo važno za tu stvarnost. Vidite, ego

svijest je previše ograničena; ona sadrži samo nekoliko stvari u ovom trenutku, i sve ostalo je nesvjesno. Potrebno je da galopirate sa kontinenta na kontinent kako bi ga pregledali. I morate stvoriti apstrakcije da bi imali potpunu viziju stvari jer ne možete zamisliti svaki detalj stvari, a istovremeno imati pogled na njihovu cjelinu. Vaša svijest je toliko ograničena da morate ekonomisati, praviti apstrakcije; to je zaista potpuno suprotno od onoga što ljudi pretpostavljaju da je univerzalna svijest božanstva. Moglo bi se reći da je čovjek došao kući, sebi, nakon putovanja po Božjoj svijesti u kosmosu, i pronalazi da je izvor čitavog posla vrlo mala i ograničena kuća čovjekovog uma, ograničenost i ograničenje svijesti. I otkriva da je razlog za to ograničenje, očigledno, tijelo.

Ne možete biti svjesni mnogih stvari jednostavno zato što niste tamo gdje su one; ja nijesam svjestan što se događa u biblioteci, na primjer, i ne mogu čuti što neko kaže u biblioteci zato što su moje uši ovdje, a nijesu tamo. Ako bih mogao raditi bez mogeg tijela tada bi moje uši mogle biti bilo gdje u Njujorku ili Stokholmu. Mogu čuti i videti sve stvari, Bog zna što. Ali, zapravo postoji tijelo i tijelo je u vremenu i prostoru; da nije ne bi bilo tog ograničenja svijesti. Takođe, da nije ograničenja ne bi bilo ni svijesti, jer ako ste svjesni milion stvari, kao što vam se čini, niste svjesni ničega; vaša svijest je tada previše zamagljena. I razlikovanje, stvarna suština svijesti je isključena.¹⁷ Morate biti sposobni da isključite mnoge stvari da bi bili potpuno svjesni. Pa ograničenje je vrlo karakteristično za svijest. I razlog za tu određenost, taj posebni kapacitet prodornosti svijesti je tijelo koje vas ograničava na određeno mjesto u prostoru i određeni trenutak u vremenu. Ono vas štiti od osnovnog kvaliteta kosmičke neodređenosti. Bez svijesti kako se nešto može razlikovati, kako se nešto može dogoditi?

¹⁷ Jung više govori o razlikovanju (ili Logosu) osobini svijesti nasuprot nesvjesnom koje je karakterisano sa spajanjem i sjedinjavanjem.

Ne može postojati svijet ako ga niko nije svjestan. Ako niko ne govori o postojanju svijeta njega nema. I kako može postojati neka prodorna svijest bez ograničenja tijela.

Tako da nam se vraća da je tijelo krajnji razlog za sve što se može prikazati u i sa svijеšću. Veliko ostvarenje kraja devetnaestog vijeka je da je tijelo izuzetno važno, da je u osnovi čitavog posla, i svaka promjena koja se događa u tijelu će uticati na um. Ljudi su vjerovali da čak i histerija ima veze sa tijelom i da ne postoji takva stvar kao što je psiha. Naravno, to je bila ekstremna reakcija protiv metafizike prethodnih vremena. „Novom ponosu me je naučio moj ego i ja njemu učim ljude: više ne zabijajte glavu u pijesak božanskih stvari nego je slobodno nosite, zemaljsku glavu koja daje značenje Zemlji“. Tijelo je garancija svijesti i svijest je instrument pomoću kojeg je značenje stvoreno. Ne bi bilo značenja ukoliko nema svijesti, i budući da ne postoji svijest bez tijela ne može biti ni značenje bez tijela.

„Novoj volji ja ljude učim: da odaberu ovaj put kojeg je čovjek slijedio slijepo i da ga prihvate, i da se više na njega ne šunjaju sa strane poput bolesnika i samrtnika“.

To znači: pošto je čovjek – ili njegova ego svijest – živo tijelo, njegovo tijelo je posljednja stvarnost. I to je u redu: ono mora da ide svojim sopstvenim putem. To je dobar put i svako skretanje sa njega je pogrešno, upravo bolest – pogrešnost u biološkom smislu. Vidite, ovđe je nešto veoma važno. Ovaj pasus bi opravdao kritike koji se često čuju o Niče, posebno o **Zaratustri**, da propovijeda nemoralni egoizam ili individualizam. Da Niče nije napisao ništa osim ovu rečenicu to bi zasigurno bila istina i mogli bi ga optužiti za to. Ali, sve to dolazi iz činjenice da on govori jezikom svog vremena. On kaže „Ja“, ego svijest bez jasnog istraživanja koncepta „Ja“. On nije odgovorio što je stvarno „Ja“, nije imao psihološku kritiku. Da je za trenutak počeo da ga kritikuje psihološki vidio bi da je iskaz „Ja“ ili izraz ego svijest takođe ograničen, da je pogrešan koncept; to je pogrešno.

„Bolesnici i smrtnici – to su oni koji preziru tijelo i Zemlju, i izmislili su božanski svijet i spasilačke kapi krvi, ali čak i te slatke i tužne otrove oni su pozajmili od tijela i Zemlje“.

Na što se odnose ove kapi krvi?

Miss Hannah: Na pričest.

Prof. Jung: Da, spasilačke kapi krvi bile bi Hristova krv. I on kaže da su čak i njih izvukli iz tijela i zemlje.

Mrs. Jung: Zar to ne bi bili hljeb i vino?

Prof. Jung: Crno vino je krv, a supstanca Zemlje je hljeb, i to su krv i tijelo Hristovo. On ih zove slatkim i otrovnim, zato on kaže da naša bolest dolazi iz činjenice što živimo na metafizičkim umjesto fizičkim principima – živimo u duhu, ali duh nije ništa osim naša imaginacija. Njemu opet nedostaje kritičnost za ono što je imaginacija?

„Od svoje bijede željeli su da pobjegnu, a zvijezde su im bile tako daleke. Tada su uzdahnuli: „Oh, da ima nebeskih puteva sa kojim bi se prikrali u drugi život i sreću“! Tada su za sebe izmislili stramputice i krvave napitke“!

Ovo je naravno bogohulno skrnavljenje pričesti.

„Pričinjava im se da su preneseni izvan sfere svog tijela i Zemlje, ti nezahvalnici. Ali kome duguju grč i ushićenje za svoj prijevoz? Njihovom tijelu i Zemlji“.

Ovo je jasno. Nijesu zahvalni tijelu koje im dozvoljava da budu preneseni u svoju **ekstasis**, daleko od ove Zemlje na nebesko mjesto. Ali, jaka **ekstasis** je zbog grča njihovog poniznog sluga, tijela. Da im tijelo nije pomoglo ne bi imali **ekstasis**. Kako **ekstasis** drugačije može biti izazvana? Ako su u tijelu onda oni mogu iskoračiti iz njega; tijelo indirektno pomaže **ekstasis**. I naravno, ako bolesno tretirate tijelo ono vas može posve izbaciti iz kuće; izvan vašeg tijela.

To je poput bolesnog postupanja sa predmetima. Vi znate, predmeti su mrtve stvari; leže razbacani uokolo, nemaju noge ni krila i ljudi su često nestrpljivi sa njima. Na primjer, ova bi knjiga

izgledala mnogo bolje, siguran sam, ako bi ležala bliže sredini stola đe joj je sigurnije, ali je ja stavljam na ivicu. To je nepodesan položaj za to jadno stvorenje od knjige. Može pasti i ozlijediti se. Ako sam nestrpljiv, ako ih dohvatim na nezgodan način to je jadan položaj za sirote predmete. Tada mi oni spremaju osvetu. Jer ih nezdravo tretiram oni se okreću protiv mene i postaju kontradiktorni na neobičan način. Ja kažem: „Oh, ti prokleti predmeti, mrtve stari, podlaci – i oni trenutno ožive. Počnu da de ponašaju kao sa su animirane žive stvari. Tada ćete primijetiti ono što je njemački filosof rekao o **die Tücke des Objects** (njem. – glupim predmetima, pp). I što ih više proklinjete više koristite govorne figure koje nagovještavaju život u njima. Na primjer, „Đe se sada ta knjiga sakrila? Odšetala je i negđe se sakrila. Ili: „Đavo je u tom satu, đe je otišao?“ Predmeti stvarno poprimaju opasne osobine kada ljudi nijesu strpljivi sa njima: skaču vam u oči, grizu vam noge, puzaju na stolicu i prikrađaju se na mjesto đe vi šedite. Naći ćete mnogo predivnih primjera u toj Vischerovoj knjizi. Kakve prizore mogu stvoriti, na primjer! Ako postoji stolica sa skrivenim uzorkom moje će ga naočare potražiti i postaće nevidljiv, konture će se spojiti sa uzorkom. I naravno, tost namazan sa puterom nikad ne pada na stranu koja nije namazana. I lonac kafe će zasigurno staviti svoj kljun ispod ručke lončića sa mlijekom, tako da kada podignete lonac sa kafom prolijete mlijeko. Ali, takve se stvari dešavaju samo ljudima koji su nestrpljivi sa stvarima – tada đavoli uđu u predmete i igraju najneobičnije vratolomije.¹⁸

„Blag je Zaratustra prema bolesnima. On zaista nije ozlojeđen zbog njihovog načina utjehe i nezahvalnosti. Oni mogu postati ozdravljenici i oni koji prevazilaze sebe i nova tijela za sebe stvaraju.

¹⁸ Njemački Filosof Fridrich Theodor von Vischer pisao je o neposlušnosti neživih predmeta u svom romanu *Auch Einer* (njem. - *One, Takođe*, pp), Leipzig, IX izdanje, 1902. Jung raspravlja o toj ideji u CW 6, par. 627.

Nije Zaratustra gnjevan na ozdravljenika koji oprezno gleda na svoju zabludu i u ponoć se šunja oko groba svoga boga. Ali bolest i bolesne maske ostaju čak i u njihovim suzama.

Uvijek je mnogo bolesnih među onima koji sanjare i čeznu za Bogom; silno mrze razboritog i najnoviju vrlinu koja je iskrenost“.

Ovde vidimo mnogo personalnog iskustva samog Ničea. Vi znate, kada morate da prevaziđete predrasudu skloni ste da budete tolerantni. Vi kažete: „Oh Bože, ljudi još ne znaju da se mogu razumjeti stvari na taj način“. Ali, oni ljudi koji su ostali u predrasudama, uz svoje poluznanje da je to predrasuda, prilično su ogorčeni na one koji su od nje odustali.

„Uvijek gledaju unazad u mračna vremena, tada su zaista zabluda i vjera bili nešto. Buncanje o razumu bilo je sličnost Bogu, a sumnja grijeh.

Isuviše dobro poznajem te bogolike, traže da se u njih vjeruje, i da je sumnja grijeh. Ja znam u što oni najviše vjeruju.

Zaista, ne u druge svjetove i spasilačke kapi krvi: već u tijelo oni najviše vjeruju; i njihovo vlastito tijelo za njih je stvar po sebi.“

Na koga on misli pod bogolikim?

Mrs. Brunner: On misli na sveštenike koji misle da znaju što je ispravno.

Prof. Jung: Ah da, ali zašto su bogoliki? Ili, zašto bi se oni tako ponašali?

Miss Wolff: Mislim da on misli na ljude koji u određenoj pija-nosti misle da znaju što je bogolikost; on govori o Srednjem vijeku ili starim vremenima.

Prof. Jung: Da, izvjesno je da oni gledaju nazad prema mračnim vremenima, očigledno Srednjem vijeku kada su njihova zabluda i vjera bile različita stvar. Tako, manija razuma može biti shvaćena kao dezorijentisano stanje uma. Ja mislim da je ispravno tumačenje – poremećeni razum je sličnost svemogućem

Bogu i sumnja je grijeh. I to je savršeno tačno. On, dakle, sa ovim bogoliki misli na ljude sa srednjovjekovnim umom. Ali, zašto bi oni mislili da su bogoliki? Mora postojati neka vrsta psihičkog opravdanja za nazivanje njih bogolikim.

Prof. Reichstein: Vjerovatno on misli da oni žive u drugom svijetu, on ovde govori o bogolikim ljudima i o ljudima koji žive u ovom svijetu.

Prof. Jung: Psihološko opravdanje za takav atribut je da je stanje u kojem takvi ljudi žive slično Bogu. Ako pretpostavite da postoji metafizički Bog i da ljudi žive metafizičku egzistenciju tada su oni slični Bogu, a psihički metafizičko mjesto bilo bi nesusjesno. Ljudi koji žive u nesusjesnom su poput nesusjesnog; oni su takođe nesusjesni. Dakle, u mjeri u kojoj možete nazvati stvarnost nesusjesnog božanskom oni su poput božanstva: oni su kao Bog. To se u stvarnosti pokazuje kroz činjenicu da imaju posebni dokaz u životu, imaju opravdanje; izvjesno je da je njihov način pravi – ili pogrešan. O tome ne postoji sumnja: imaju sebi svojstveni prirodni dokaz životinje. Zato je životinja donekle slična Bogu jer ispunjava smisao svog uzorka. I to je metafizička stvar za životinju. Ona nije svijesna svog uzorka – onoliko malo koliko Pueblasi znaju da žive u Pueblu, ili koliko slon zna da je slon – iako možda i *bolje* zna da je slon ukoliko ima veze sa čovjekom. Ali, mi obično ne znamo što smo. Vjerovatno znate priču o vitezu iz trinaestog vijeka kojeg su uhvatili neprijatelji i stavili u mračnu tamnicu, i konačno, poslije mnogo godina patnje, postao je nestrpljiv i lupio šakama o sto, govoreći: „Kad bi se samo završio taj prokleti Srednji vijek“!

Miss Wolff: Zar on ovde ne pravi aluziju na određene istorijske činjenice kada koristi ovu riječ **Gottahnlich**. On misli sa su **Gottahnlich**¹⁹, oni koji vjeruju u Boga. Ovde mora postojati

¹⁹ **Gottahnlich:** Bogu sličan.

društvo epileptičara koji smatraju da su u posebnom kontaktu sa Bogom prema tom srednjovjekovnom vjerovanju, kao i plešući derviši i takvi ljudi, takođe. Pa, ja mislim da on vjerovatno upoređuje bogolike ljude sa njima – budući da su oni koji su ludi, koji nemaju ego, koji su izgubljeni, za koje se pretpostavlja da su posebno blizu Boga.

Prof. Jung: Prema primitivnim ljudima ludi ljudi su zapošednuti duhovima.

Miss Wolff: Da, i kao što stavlja naglasak na svijest i ego, on ih posebno kritikuje.

Prof. Jung: Ali, sada on kaže: „Zaista, ne u druge svjetove i spasilačke kapi krvi: već u tijelo oni najviše vjeruju; i njihovo vlastito tijelo je stvar po sebi“. Vidite, za ove iz drugih svjetova tijelo je apsolutna stvar, oni čak u tijelo najviše vjeruju. Mi smo pretpostavili upravo suprotno. Kako to?

Miss Hannah: To je baš istina. Niko ne brine o svom zdravlju kao teolog.

Prof. Jung: Dakle, ima nešto u ideji da su ljudi koji su previše metafizični uznemiravani od svojeg tijela. Što više mentalitet ili psiha ostavljaju tijelo samo, to tijelo više ide pogrešno. To dvoje treba da žive zajedno. To objašnjava loše stanje zdravlja intuitivnih ljudi koji uopšte i ne moraju da budu metafizični; dovoljno je da su malo previše intuitivni. Žive previše u pukim mogućnostima, a zatim probava počinje da pati, dobijaju hronične bolesti, na primjer čireve u želucu ili dvanaestopalačnom crijevu. Ili mogu dobiti i druge poremećaje tijela neke infektivne prirode; mnoga organska oboljenja uzrokovan su nedostatkom pažnje. Ljudi koji previše žive na spiritualnim idejama treba da usmjere svoju pažnju nazad na njihova tijela. Tako da se može se reći da je uvijek mudra stvar kada otkrijete metafizičku istinu ili pronađete odgovor na metafizički problem da ih

isprobate za mjesec dana ili tako, da li remete vaš stomak ili ne; ako to rade možete biti sigurni da je to pogrešno. Potrebno je imati metafizičke ideje – mi bez njih ne možemo – ali, takođe je potrebno da ih testiramo veoma ozbiljno da li se slažu sa čovjekom, dobra metafizička ideja ne kvari ničiji stomak. Na primjer, ako ja imam neko metafizičko uvjerenje da živimo poslije smrti pedeset hiljada godina umjesto pedeset miliona – ako je to rješenje – ja provjeravam što to znači ako vjerujem u samo pedeset hiljada godina – vjerovatno je to dobro ili loše za moju probavu. Vidite, ja nemam neki drugi kriterijum. Naravno, to zvuči smiješno, ja polazim od uvjerenja da čovjek takođe ima živo tijelo i ako je nešto istina za jednu stranu, to mora biti istina i za drugu. Jer što je tijelo? Tijelo je samo vidljivost duše, psihe; a duša je psihičko iskustvo tijela. To je sigurno, jedna i ista stvar. Prema tome, dobra istina mora biti istinita za čitavi sistem, a ne samo za polovinu njega. Prema mojoj imaginaciji nešto izgleda da je dobro – to se uklapa u moju imaginaciju – ali to se dokazuje da je sasvim pogrešno za moje tijelo. I očigledno nešto može biti sasvim dobro za moje tijelo, ali je veoma loše za iskustvo moje duše, i u tom slučaju ja imam metafizički enteritis (upalu crijeva, pp). Dakle, moram biti pažljiv da nosim dva sistema zajedno; jedini kriterijum je da su oba uravnotežena. Kada život teče tada mogu reći da je vjerovatno sve u redu, ali ako se uznemirim znam da nešto mora biti pogrešno, van reda barem. Stoga, ljudi sa jednostranim uvjerenjima izrazito duhovne prirode prisiljeni su od strane tijela da obrate pažnju na njega. Vidio sam mnogo ljudi koji su patili od svih vrsta bolesti tijela prosto zbog pogrešnih uvjerenja.

„Ali, ono je za njih bolesna stvar i rado bi iskočili iz svoje kože. Zato slušaju propovjednike smrti i sami propovijedaju druge svjetove.

Slušajte radije, braćo moja, glas zdravog tijela; on je čestit i čist glas.

Čestitije i čistije govori zdravo tijelo, savršeno i čestito gradi, i ono govori o značenju Zemlje.

Ovđe to imate. On vjeruje u reakciju zdravog tijela. Zdravo tijelo je zdravi život, i zdravi život je život duše koliko i njegovog tijela, zato što tijelo i duša nijesu dvije stvari. Oni su jedno.

Preveo i uredio: **Ilija Kapičić**

KAPETAN JEVTO MILETIN NIKOLIĆ

Marko Kadić

The article Contributions for the Biography of Jevto Nikolin Miletić Based on the Archive Material in the Public Archive of Montenegro, the Archive Section of Nikšić, related to the life and work of Jevto Nikolić. Most of the material we read and used so far hasn't yet been published, so its disclosure would be useful to the future researchers.

Jevto Miletin Nikolić rođen je u Ozrinićima, u Nikšiću 25. decembra 1836. godine. Istakao se u crnogorsko-osmanskom ratu 1862. godine, zbog čega je dobio zvanje barjaktara, a zatim i kapetana lukovske kapetanije. Kapetan Lukova bio je do 1871. godine.

Kapetanije su ustanovljene 1837. godine i kao osnovne upravno-administrativne jedinice postojale su do kraja državne nezavisnosti. Granice kapetanija odgovarale su plemenskim granicama. Na čelu kapetanija bili su kapetani, koji su predstavljali najvišu lokalnu vlast. Kapetani su sudili u manjim sporovima, obavljali određene administrativne poslove, prikupljali porez i do 1871. godine bavili se vojnim poslovima. Kapetanije su bile sastavljene od seoskih opština na čijem su čelu bili kmetovi.¹

¹ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, K-PER, Podgorica, 2006, str. 750.

Nakon administrativnih reformi 1871. godine u Crnoj Gori formirano je 9 načelstava, koja su bila sudsko-administrativni organi državne vlasti. Načelstva su bila nadređena lokalnoj, kapetanskoj vlasti. Načelnik nikšićke Župe bio je Jevto Nikolić, i na toj funkciji je ostao do oslobođenja Nikšića (8. septembra 1877. godine).

U periodu dok je Jevto Nikolić bio u državnoj službi, od početka šezdesetih godina do 1899. godine, centralni organi vlasti u Crnoj Gori, pored knjaza, koji je bio apsolutni vladar, bili su: Senat, Državni savjet, Veliki sud i Ministarstvo sa šest odjeljenja.

Glavna institucija državne vlasti u Crnoj Gori do 1879. godine bio je Senat. Predsjednici Senata u vrijeme djelovanja Jevta Nikolića u državnoj službi bili su Mirko Petrović Njegoš i Božo Petrović Njegoš. Odluke koje je donosio Senat ticale su se mnogih oblasti političkog i društvenog života. Pored suđenja u svim vrstama sporova i obavljanja funkcije apelacionog suda, Senat je izdavao potvrde o vlasništvu, radnom angažovanju i odlikovanjima, ovjeravao vlasnička dokumenta i ugovore, potvrđivao granice između plemena, donosio akte o pomilovanju i izgnanstvu, izdavao pasoše, vodio nadzor o sprovođenju odluka koje je donijela vlast, održavao komunikaciju sa inostranim vlastima kada su bila povrijeđena prava crnogorskih državljana, sprovodio istražne radnje, donosio uredbe koje su se ticale trgovine, javnih radova, vojnih poslova i mobilizacije. Od 1868. godine u nadležnost Senata stavljani su poslovi vođenja državnih finansija. Radi efikasnijeg djelovanja Senata, 1874. godine izvršena je reforma i u okviru Senata je formirano pet posebnih uprava: Uprava za unutrašnja djela, Uprava za finansije, Uprava za vojne poslove, Uprava za prosvjetu i Kancelarija za spoljne poslove. Na čelu uprava bili su senatori koje je postavljao knjaz Nikola i one su predstavljale preteču crnogorskih ministarstava, koja su formirana nakon ukidanja Senata.²

² Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, CRN-CU, Podgorica, 2006, str. 453–454.

Poslije 1878. godine i Berlinskog kongresa dolazi do velikih promjena u životu Crne Gore. Crna Gora je na Berlinskom kongresu dobila nezavisnost, a njena teritorija je duplo uvećana i iznosila je 9475 kvadratnih kilometara. To je izazvalo potrebu da se izvrši reforma centralnih organa vlasti i nova administrativna podjela u Crnoj Gori. U cilju modernizacije institucija vlasti, knjaz Nikola je u martu 1879. godine ukinuo Senat, a formirani su Državni savjet, Veliki sud i Ministarstvo sa šest odjeljenja.

Državni savjet imao je ulogu savjetodavnog organa o svim pitanjima koja su se odnosila na funkcionisanje države, a imao je zadatak da analizira zakone i zakonske prijedloge. Državni savjet vršio je nadzor nad cijelom državnom upravom, formirao istražne kontrole, koje su se bavile radom pojedinih organa vlasti, zatim primao i razmatrao narodne molbe i žalbe, a imao je obavezu da na kraju godine sastavlja budžet. Nadležnosti Državnog savjeta utvrđene su Zakonom o knjaževskoj Vladi i Državnom savjetu 1902. godine, kao i Ustavom 1905. godine. Predsjednik Državnog savjeta od 1879. do 1905. godine bio je Božo Petrović Njegoš.³

Veliki sud bio je najviša sudska instanca u Crnoj Gori. Prema *Opštem imovinskom zakoniku* iz 1888. godine, Veliki sud bio je najviši sud u svemu što se tiče starateljstva i starateljskih poslova. Zakonom o sudskoj vlasti iz 1902. godine, Veliki sud postao je najviši apelacioni sud, jer je do tada svaki Crnogorac u građanskim parnicama imao pravo da se u posljednjoj instanci žali knjazu. Veliki sud imao je predsjednika i 6 sudija, a njemu je bilo podređeno 10 okružnih sudova. Veliki sud je donosio naredbe, preporuke i pravila za lokalne organe vlasti ili za niže sudske instance. Nižim sudskim instancama je uglavnom propisivao način vođenja sudskog postupka, dok je lokalnim organima vlasti određivao način sankcionisanja određenih moralnih i zakonskih

³ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Č–J, Podgorica, 2006, str. 580–582.

prestupa, kao i zabranu ružnih običaja.⁴ Ministarstvo, odnosno crnogorsku vladu uglavnom je činilo šest resora: Ministarstvo vojno, Ministarstvo inostranih djela, Ministarstvo pravde, Ministarstvo prosvjete i crkvenih djela, Ministarstvo unutrašnjih djela i Ministarstvo finansija i građevine.

Nova administrativna podjela u Crnoj Gori izvršena je nakon rata 1878. godine i tada je Crna Gora podijeljena na 10 nahija: Katunsku, Riječku, Crmničku, Lješansku, Brdsku, Moračku, Vasojevičku, Nikšićku, Zetsku i Primorsku. Na čelu nahija (okruga) bili su okružni kapetani ili načelnici. Nikšićka nahija obuhvatala je varošku opštinu Nikšić i 13 kapetanija. Prvi načelnik nikšićke nahije, od 1878. do marta 1879. godine, bio je Jevto Nikolić. U martu 1879. godine, kad je izvršena reforma centralnih organa vlasti, Jevto Nikolić postavljen je za okružnog sudiju u Nikšiću. Jevto Nikolić bio je okružni sudija u Nikšiću do 1897. godine, kada je postao član Velikog suda na Cetinju. Tu funkciju je obavljao do svoje smrti, decembra 1899. godine.

Nakon reformi 1871. godine, crnogorska vojska podijeljena je na 7 brigada: Katunsku, Hercegovačku, Bjelopavličku, Piper-sko-bratonožićko-rovačku, Moračko-vasojevičku, Riječko-crmničku i Gardijsku brigadu, koja je bila sastavljena od po jednog bataljona sa teritorije postojećih šest brigada. Brigade su bile podijeljene na bataljone. Hercegovačku brigadu činila su četiri bataljona: Grahovsko-rudinski, Pješivački, Župsko-lukovski i Drobnjački. Komandir Župsko-lukovskog bataljona, od 1871. do 1878. godine, bio je Jevto Nikolić. Na čelu Župsko-lukovskog bataljona, u toku rata 1876–1878. godine, Jevto Nikolić je učestvovao u mnogim bojevima: na Vučjem dolu, Krscu (komandovao je desnim krilom crnogorske vojske), na Ništicama i u opsadi Nikšića.

⁴ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, PER–Ž, Podgorica, 2006, str. 1168–1169.

Jevto Nikolić obavljao je još neke dužnosti. Bio je pogranični komesar na crnogorsko-turskoj granici u okolini Nikšića od 1871. do 1877. godine. Zatim je bio glavni upravnik na izgradnji puta Nikšić – Danilovgrad 1889. godine. Kolski put Nikšić – Danilovgrad dugačak je 32 kilometra, a radovi na njegovoj izgradnji trajali su od 1886. do 1892. godine. Jevto Nikolić izvršio je podjelu zemlje u kolašinskom okrugu 1886. i 1887. godine. Popravka kolskih puteva u okolini Nikšića izvršena je 1898. godine, a glavni upravnik na tom poslu bio je Jevto Nikolić.

Jevto Nikolić je umro 7. decembra 1899. godine na Cetinju, a sahranjen je u rodnom mjestu, u Ozrinićima.

O Jevtu Nikoliću u našoj istoriografiji mogu se pronaći podaci vezani za njegovu aktivnost u političkom, privrednom i kulturnom pogledu. Te podatke nalazimo u djelima koja se odnose na istoriju Nikšića, *Istorijskom leksikonu Crne Gore*, nedeljnim novinama koje su izlazile u Crnoj Gori krajem XIX vijeka, u knjizi *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1878–1912* Žarka Bulajića i djelu *Pomenik crnogorskih i hercegovačkih ratnika i prvaka (1500–1918)* Čedomira Baćovića. Podatke o Jevtu Nikoliću nalazimo i u knjizi Veljka Šakotića *Nikšić u knjaževini (kraljevini) Crnoj Gori*. U prvom dijelu knjige autor piše o naseljavanju Nikšića i okoline. Koristeći dokumenta iz Bogišićevog arhiva i biblioteke u Cavtatu, kao i *Durmitorski zbornik* Jovana Bojovića, Šakotić je naveo mišljenje Jevta Nikolića o porijeklu bratstava u nikšićkoj Župi. Valtazar Bogišić, koji je napisao *Opšti imovinski zakonik* (1888. godine) i bio ministar pravde u crnogorskoj vladi (1893–1899. godine), u julu 1894. godine obavljao je inspekciju okružnih i plemenskih kapetanskih sudova, a uzgred je bilježio kazivanja uglednih mještana o ljudima i događajima iz prošlosti koji su ga interesovali. On je 16. jula boravio u Nikšiću gdje se susreo sa predsjednikom Okružnog suda Jevtom Nikolićem. Jevto Nikolić, koji je bio načelnik Župe (1871–1877), preporučio je Bogišiću da posjeti Župu i obnovljeni župski manastir, a tom prilikom pokazao mu je

i zlatnu medalju kojom je ruski car Pavle I (1796–1801) odlikovao njegovog pretka, igumana ostroškog manastira. On je Bogišiću ispričao o župskim bratstvima, koja, po njegovom mišljenju, vode porijeklo od Nikše i njegovih potomaka. Prema kazivanju Jevta Nikolića, glavna bratstva u nikšičkoj Župi su: Bojovići, Kneževići, Šundići i Vojvodići. Zatim on kaže da svi Nikšini potomci slave Lučindan i da im je zborna mjesto na Krstovačama, u dijelu Župe pri Gračanici.⁵

U knjizi Veljka Šakotića možemo pronaći da je Jevto Nikolić bio prvi načelnik ili okružni kapetan nikšičke nahije, da je kao komandant Župsko-lukovskog bataljona bio zadužen za raspodjelu zemlje svojim vojnicima u Nikšiću nakon njegovog oslobođenja, da je bio jedan od prvih članova nikšičke čitaonice, koja je osnovana 1881. godine, i da je imao akcije u Akcionarskom društvu nikšičke štamparije, koje je osnovano 1898. godine.⁶

U knjizi *Nikšička oblast 1878–1918*. Milan Sarić kaže sljedeće: „Govoriti o oslobođenju Nikšića od Turaka, podjeli zemlje, posleratnoj izgradnji vlasti u ovom kraju i o brojnim suđenjima i čuvanju pravde krajem XIX vijeka, teško je a da se ne govori o Jevtu Miletinu iz Ožrinića”.⁷ Međutim, Milan Sarić se ovde, govoreći o Jevtu Nikoliću kao ličnosti i državnom činovniku, oslanja uglavnom na priče i anegdote, što svakako nijesu pouzdani historijski izvori. Inače, prilikom objašnjavanja određenih procesa i događaja u nikšićkom kraju u drugoj polovini XIX vijeka, Milan Sarić je koristio neka dokumenta iz fonda Jevta Miletina Nikolića, koja se nalaze u Državnom arhivu Crne Gore, Arhivsko odjeljenje Nikšić.

⁵ Veljko Šakotić, *Nikšić u knjaževini (kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, 17–19.

⁶ *Isto*, str. 67, 72, 244, 325.

⁷ Milan Sarić, *Nikšička oblast 1878–1918*, Beograd, 1997, str. 250–252.

U *Istorijskom leksikonu Crne Gore* nalazimo osnovne biografske podatke o Jevtu Nikoliću. U *Leksikonu* se kaže da je Jevto Nikolić bio barjaktar, lukovski kapetan, predsjednik Okružnog suda u Nikšiću, okružni načelnik u Nikšiću, član Velikog suda na Cetinju, kao i da se istakao u ratovima 1862. godine (zbog čega je dobio zvanje barjaktara) i 1876–1878. godine (đe je učestvovao u mnogim bojevima: na Vučjem dolu, Krscu, na Ništicama i u opsadi Nikšića, kao komandant župsko-lukovskog bataljona).⁸

U knjizi *Pomenik crnogorskih i hercegovačkih ratnika i prvaka (1500–1918)* Čedomir Baćović ističe da je Jevto Nikolić bio znameniti crnogorski junak, hajduk, barjaktar, četovođa, plemenski kapetan (župsko-lukovski), komandir bataljona, predsjednik suda u Nikšiću i član Velikog suda na Cetinju. Takođe, navodi da se istakao velikom hrabrošću u mnogim bojevima i bitkama: na Vučjem dolu, Krscu, Ništicama, u opсадama Nikšića, Spuža, Podgorice, Bara i Ulcinja. Na kraju, Baćović kaže da je Jevto Nikolić u narodnom pamćenju ostao kao izuzetno uman glavar i originalni plemenski sudija.⁹

U djelu *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1878–1912* Žarka Bulajića možemo pronaći da je Jevto Nikolić izvršio konačnu podjelu zemlje u kolašinskom okrugu 1886. i 1887. godine. Prilikom podjele zemlje u nikšićkoj oblasti najviše zemlje dobile su ličnosti koje su imale visoke funkcije u vojnim organima i državnom aparatu, kao i rodbina knjaza Nikole. Tako je Jevto Nikolić dobio kao darovnicu 37 rala zemlje i dvije i po kose livade.¹⁰

⁸ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, K–PER, Podgorica, 2006, str. 925.

⁹ Čedomir Baćović, *Pomenik crnogorskih i hercegovačkih ratnika i prvaka (1500–1918)*, Nikšić, 1999, 142.

¹⁰ Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori 1878–1912*, Titograd, 1959, 45, 63–75.

U nekrologu posvećenom Jevtu Nikoliću u zvaničnom glasilu Crne Gore, *Glasu Crnogorca*, kaže se da je Jevto Nikolić umro 7. decembra na Cetinju, kao i da su njegove posmrtno ostatke sa Cetinja prema Nikšiću ispratili Mirko Petrović, (srednji sin knjaza Nikole), članovi Velikog suda, pukovnik Sumarokov i građani Cetinja. U govoru koji je održao Bajo Gardašević član Velikog suda Jevtu Nikoliću na Cetinju, navodi se da je Jevto Nikolić još od svoje petnaeste godine, u doba vladavine knjaza Danila, počeo hajdukovati sa znamenitim junacima: vojvodom Ilijom (Ilija Đukanov Zvicer), serdarom Šćepanom (Šćepan Radojev Todorović), Jovanom Lučićem i dr, da je učestvovao u svim ratovima od 1862. godine i da je bio pravi patriota, koji je vjerno služio otadžbini i knjazu, koji ga je zbog toga odlikovao. Zatim se kaže da ga je knjaz Danilo odlikovao grbom barjaktarskim, da je bio kapetan Lukova, načelnik Župe, komandant Lukova i Župe, odakle je postavljen za okružnog kapetana u Nikšiću, a nakon toga za člana Velikog suda.¹¹

U neđeljnoj novini *Onogošt* (1899–1900) objavljen je, takođe, nekrolog povodom smrti Jevta Nikolića. Gotovo u čitavom tekstu govori se kako je tekao prijenos posmrtnih ostataka od Cetinja do Nikšića, đe je sahranjen u rodnom mjestu u Ozrinici. O životu i aktivnostima Jevta Nikolića u državnoj službi ovđe nemamo podataka.¹²

Jevto Miletin Nikolić i centralna vlast

Dokumenta koja je crnogorski Senat slao župskom načelniku Jevtu Miletinu Nikoliću vezana su za razne sporove, podjelu žita, krađe, vrijeđanje, stočne bolesti, izdavanje pasoša i nepoštovanje Zakonika. U najvećem broju slučajeva to su bile naredbe, a od Jevta Nikolića je traženo da se one izvrše.

¹¹ *Glas Crnogorca*, 10. decembar, 1899.

¹² *Onogošt*, br. 30, 1899.

U naredbi od 11. avgusta 1872. godine traži se da se, zbog goveđe bolesti koja se pojavila u određenim djelovima države, strogo pazi, da se zdrava goveda ne miješaju sa bolesnim, da se trgovcima goveda zabrani prolaz kroz zemlju, kao i da se na mjestima đe se pojave bolesna goveda postavi straža oko kuće.¹³ Iste godine 23. avgusta daje se stroga naredba, po preporuci knjaza Nikole, da se spriječi širenje stočne bolesti. Zahtjeva se izolovanje sela i plemena đe se pojavila bolest, da se stoka koja je bolesna nakon smrti duboko zakopa, a za nepoštovanje ove naredbe prijeti se zatvorskom kaznom od dvije godine i novčanom od 100 talijera.¹⁴ Crnogorski Senat je 2. marta 1873. godine poslao naredbu Jevtu Nikoliću da se zbog stočne bolesti koja se pojavila ne kupuju goveda i ovce izvan granice.¹⁵ U naredbi od 25. novembra 1874. godine dato je obavještenje da se u Turskoj javila ovčja i goveđa bolest. Zbog toga se naređuje svima u načelstvu da se stoka međusobno ne miješa.¹⁶ Crnogorski Senat je 1. februara 1879. godine poslao obavještenje da je Lazar Sočica javio na Cetinje, da se u Jezerima pojavila goveđa bolest. Načelniku Jevtu Nikoliću se naređuje da obznani u njegovom načelstvu, da se preko Krnova ne puštaju goveda ni pod kojim uslovom.¹⁷

¹³ Crnogorski Senat (u daljem navođenju CS) – načelniku Jevtu Nikoliću, 11. 08. 1872. godine, Državni arhiv Crne Gore (u daljem navođenju DACG), Arhivsko odjeljenje Nikšić (u daljem navođenju AON), Fond Jevto Miletin Nikolić (u daljem navođenju FJMN), k. II, br. 13.

¹⁴ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 23. 08. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 16.

¹⁵ CS – kapetanu Jevtu Nikoliću, 02. 03. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, K. II, br. 24.

¹⁶ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 25. 11. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 107.

¹⁷ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 01. 02. 1879. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 135.

U dokumentima koja su vezana za krađu stoke, uglavnom se traži da se ta stoka vrati ukoliko je to moguće, ili da se naplati šteta oštećenom. Tako se naređuje da Boško Dapčević i sin Jakova Mališina plate ukradene volove Omeru Hadžiomeroviću.¹⁸ U naredbi od 14. 12. 1873. godine traži se da se uvidi šta se desilo sa volovima Mitra Matova, da se ispituju svi oni koji su osumnjičeni za krađu, kao i svjedoci. Ukoliko se utvrdi da su osumnjičeni ukrali volove, treba da mu ih plate, ako ne, onda da se svjedok Sava Markov zakune da ne zna šta je bilo sa njima.¹⁹ Zatim se naređuje da se vrate konji Omeru Goraždaninu, koje su najvjerovatnije ukrali Stevan Drinjak i njegov drug, kao i da se oni ispituju u vezi sa tim slučajem.²⁰

Među dokumentima mogu se naći sporovi oko pasišta. Tako se u naredbi traži da Župljani ne brane Piperima ispašu stoke u Suhom vrhu, koju su ranije koristili, a da prilikom suđenja dođe pet najpoštenijih Župljana koji dobro poznaju spor. Rok za suđenje bio je osam dana poslije Male Gospe 1874. godine, a na suđenje su pozvane obje strane.²¹ U drugoj naredbi traži se da se uvidi da li se Marko Đukanović i družina opravdano žale što im je njihova stoka vraćena sa planine. On tvrdi da mu je neki plemenski glavar naredio da izdigne preko seoske slage, što je bio razlog da se stoka vrati. Zbog toga treba utvrditi da li je koji plemenski glavar izdao naredbu, i ako jeste, njega globiti, a ako ne, onda treba globiti Marka Đukanovića sa družinom.²² Crnogorski

¹⁸ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 01. 07. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 80.

¹⁹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 14. 12. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 76.

²⁰ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 28. 06. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 90.

²¹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 10. 08. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 96.

²² CS – nač. Jevtu Nikoliću, 04. 06. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 84.

Senat naredio je da Liverovići napasaju stoku kao što su to radili i do tada, dok ne dođe neko iz Senata da o tome odluči.²³

Jevto Nikolić je bio pogranični komesar od 1871. do 1877. godine. Nakon crnogorske pobjede na Grahovcu 13. maja 1858. godine, Crnoj Gori su, između ostalih teritorija, pripali Lukovo, Rudine i nikšićka Župa, što je značajno pojačalo napetost na crnogorsko-turskoj granici u okolini Nikšića. Određene naredbe crnogorskog Senata odnose se na rješavanje graničnih sporova i sporova između Crnogoraca i turskih vlasti u Nikšiću. U jednom dokumentu imamo odgovor Senata na pismo koje mu je Jevto Nikolić uputio, a u kojem on optužuje Turke za loše ponašanje prema crnogorskim podanicima. U odgovoru se kaže da se i Turci žale na ponašanje Crnogoraca, a izražava se i bojaznost da su crnogorski državljani krivlji, što je i dokazao slučaj određenog Kara Šubova. Načelniku se dalje naređuje da vodi računa da zločinci sa naše teritorije ne prelaze granicu, jer bi i sam načelnik mogao biti odgovoran za neželjene posljedice.²⁴ U naredbi od 16. 03. 1873. godine traži se od Jevta Nikolića da piše pismo nikšićkom mundiru, vezano za sukob između Đilasa i Radoja Čokova. U tom pismu treba da navede kako turska strana nije ništa učinila da kazni Đilasa zbog pokušaja ubistva Radoja Čokova, i da traži od turske strane da zaprijeti Đilasu da ubuduće ne radi ništa slično. Ako tako bude, stvar će biti zaboravljena sa crnogorske strane.²⁵ U drugom dokumentu se, takođe, traži od načelnika Jevta Nikolića da piše nikšićkom mundiru kako tvrdnja Boška Dapčevića i Jakova Mališića da je Jakov Spasojev ukrao volove Adžamerovića, nije tačna, i da zbog toga on ne

²³ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 13. 05. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 6.

²⁴ CS – nač. Jevtu Nikoliću, nije datirano, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 44.

²⁵ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 16. 03. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 27.

treba ni da ih plaća. Ukoliko mundir ne postupi tako, onda treba prodati imanje Boškovo da bi se podmirili troškovi Janka Spasojeva i njegove družine.²⁶ U naredbi vezanoj za falsifikovanje pisma, koje je predstavljeno kao od crnogorskog Senata, a poslato je nikšićkom kajmalanu, zahtijeva se da se ispita Jakša Šućur, ko je pisao to pismo, a da se krivci pošalju na Cetinje.²⁷

Nakon ubistva podgoričkog zabita Jusufa-bega Krnjića, od strane Pera Popovića u Podgorici 07. 10. 1874. godine, podgorički muslimani započeli su obračun sa Crnogorcima koji su se taj dan našli na podgoričkoj pijaci. Tada je ubijeno 17 Crnogoraca, a odnosi između Crne Gore i Osmanskog carstva veoma su se zaoštrili. Povodom ovoga slučaja u strogoj naredbi od 09. 10. 1874. godine traži se da se Crnogorci uzdrže od prelaska turske granice i činjenja štete na turskoj teritoriji. Pri tom se Jevto Nikolić opominje da ukoliko do prekršaja dođe u njegovom načelstvu, biće odgovoran, a ako se šta dogodi po njegovoj naredbi, mogao bi čak i glavom da plati.²⁸

Crnogorski Senat je u naredbi od 19. 02. 1876. godine tražio od komandira Jevta Nikolića da se Crkvičanin Vuk Filipov Babić, koji je prebjegao kod Turaka, a koji bi da se ponovo vrati, prvo preporuči Tripku Kuliću, koji treba da ga dovede kod njega, a zatim da ga on pošalje na Cetinje.²⁹ U jednoj naredbi traži se da se određena turska porodica zavede u protokol i zapiše dan kad je došla.³⁰

²⁶ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 10. 03. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 26.

²⁷ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 9. 04. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 29.

²⁸ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 9. 10. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 102.

²⁹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 19. 02. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 115.

³⁰ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 12. 05. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 5.

Crnogorski Senat tražio je od Jevta Nikolića u naredbi od 05. 07. 1872. godine da sa Kajmalan-begom riješi granični spor na crnogorsko-turskoj granici.³¹

Određeni broj dokumenata vezan je za prodaju i davanje žita. U naredbi od 8. 10. 1874. godine traži se da se svi u načelstvu obavijeste da ako ko želi kupiti žito u Danilovgradu, mora uzeti u kapetana ili načelnika potvrdu sa kojom će kupiti to žito. U suprotnom žito neće biti prodato, a na potvrdi mora biti ime i prezime, tražena količina žita, kao i datum.³² U dokumentima se naređuje da se pojedinim ljudima da određena količina žita. Tako se po visokom nalogu naređuje da se Mašutu Jokovu Peroviću iz Cuca da jedan star žita,³³ a takođe po visokom nalogu, zahtijeva se da se Jovu Popovu Martinoviću da šest stari žita.³⁴ Crnogorski Senat tražio je da se narod obavijesti u kaptanijama da se knjaz Nikola očinski brine o svom narodu u teškoj i nerodnoj godini. Zatim se kaže da je knjaz naredio jednom broju senatora da pođu u inostranstvo da kupe žito, i da će žito doći do Petkova dana. U međuvremenu, knjaz traži od naroda da štedi, a ako ozim nestane, da se pozamljuje kod drugih ljudi, kako ne bi kupovali skupo žito po pazarima.³⁵

U dokumentu od 15. 02. 1874. godine objavljuje se da je crnogorski Senat prodao monopol duvana Andriji Jovićeвиću. Dogovor je da on uplati u narodnu kasu 7100 forinti, a da ga je

³¹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 5. 07. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 10.

³² CS – nač. Jevtu Nikoliću, 8. 10. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 105.

³³ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 21. 01. 1879. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 134.

³⁴ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 12. 10. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 129.

³⁵ CS – nač. Jevtu Nikoliću, nije datirano, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 136.

crnogorski Senat opunomoćio da po ustanovljenoj tarifi uzima porez na sav duvan koji se iznese preko granice, koji se preda unutar crnogorske knjaževine i koji se preko crnogorskog zemljišta prenosi iz jedne zemlje u drugu. Tarifa je iznosila za svaku oku do grama dva groša, za oku nerezanoga u listovima tri groša, a za oku rezanoga četiri groša. Ovaj porez plaćaju trgovci i oni koji kupuju više od pola litre duvana. Jovičević ima pravo da u vrijeme branja duvana uzima porez i onim domaćinstvima koja se bave njegovim uzgajanjem. Kazna za nepoštovanje ove odluke je plaćanje novčane kazne u vrijednosti duvana, plus tri talijera globe na svaku oku duvana od čega pola pripada kapetanima i onome koji prijavi krađu, a pola kontradžiji.³⁶ Upravitelj unutrašnjih poslova Mašo Vrbica obavještava kapetana Jevta Nikolića da pošto je uvećan porez na duvan u okolnim zemljama, a u Crnoj Gori nije, navedene okolnosti omogućavaju umnožavanje duvana po Crnoj Gori. Zbog toga se traži od načelnika i kapetana da se potrudu da proizvodnja duvana bude što veća i da će onaj višak, koji narod ne može prodati, vlada primati po cijeni 1 tvrdi talijer za četiri oke duvana.³⁷ Crnogorski Senat je načelniku Jevtu Nikoliću poslao naredbu u kojoj se kaže da je Simon Markov primio na kontrat travu buharicu za tri godine, i da je plaća po cijeni od tri prethodne godine. Dalje se naređuje da nijedan Crnogorac ne smije prodavati travu osim Simona Markova i da će se trava primati u Kotoru, Grahovu, Danilovgradu, Viru i Rijeci.³⁸

Neke naredbe vezane su za plaćanje dacije. Tako se naređuje da će se dacija obaviti 14. novembra 1872. godine, i da sav

³⁶ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 15. 02. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 64.

³⁷ Upravitelj unutrašnjih poslova Mašo Vrbica – nač. Jevtu Nikoliću, 03. 05. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 68.

³⁸ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 15. 04. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 31.

novac bude skupljen. Pri tom treba da se pazi na štetni novac, naročito na napoleone.³⁹ U drugoj naredbi traži se da se na dan plaćanja ne spori oko dacije, jer se o daciji tada neće suditi, a da sam kapetan dobro pazi na ovo.⁴⁰

Crnogorski Senat upozoravao je kapetane da se ne poštuju neki članovi Danilovog Zakonika, kao što su uređenje slavljenja krsnog imena, davanje podušja i grebanje pri pogrebu (88. i 89. član Zakonika knjaza Danila). Pri tom se navodi da će knjaz i Senat oprostiti to nepoštovanje do tada, ali da će se ukoliko se to ubuduće desi, strože postupati, a glavari, ukoliko se ne potru-de da Zakonik bude poštovan, biće lišeni službe. Zatim, traži se poštovanje svih naredbi dok ne budu promijenjene.⁴¹ Naredbom od 28. 05. 1874. godine zahtijeva se da oni koji dolaze da se sude pred Senatom sa sobom ponesu papir vezan za spor. Dalje se zahtijeva od kapetana da dobro ispituju spor, a da ona strana koja ne pristaje na presudu, donese papir sa jasno izloženim spomrom. Kapetani koji imaju načelnika nad sobom, sporove treba da šalju na načelstvo, a oni koji nemaju na Senat. Traži se od kapetana da se strogo drže ove naredbe i da u suprotnom slijedi kazna (prvi put 5 talijera globe, drugi put 10 talijera globe, treći put gube službu).⁴²

Crnogorski Senat u jednom dokumentu kritikuje načelnika Jevta Nikolića, jer se jednako ne ophodi prema siromašnima i prema glavarima. Kritika je vezana za uzimanje novca, i traži se da se narodu vrati novac koji je uziman prije nego što je pop Filip donio nalog, a da se nakon objave naloga drži naredbe i

³⁹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 26. 08. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 19.

⁴⁰ Luka Martinović – nač. Jevtu Nikoliću, 20. 08. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 47.

⁴¹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 28. 05. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 73.

⁴² CS – kapetanima, 28. 05. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 74.

uzima novac. Dalje se naređuje da se kapetanima Jovanu Bajoviću, Savi Markovu i Milošu Bojoviću, kao i samom načelniku, oduzme sve od date prodaje, uz napomenu da ne varaju jer se na Cetinju sve zna.⁴³

U ovom fondu postoje dokumenta koja se odnose i na izdavanje pasoša. Tako crnogorski Senat obavještava Jevta Nikolića da na osnovu njegovog zahtjeva izdaje 50 pasoša, na njegovu odgovornost, da ih obilježava od broja 838, i da za svaki pasoš napiše kome je dat, kad je dat i za đe je dat.⁴⁴ Zatim, naređuje se da se izdaju dva pasoša, a da se pritom opišu oni koji dobijaju pasoš, napiše ime i prezime, kuda idu, kao što je to i ranije rađeno.⁴⁵

U dokumentima se nalaze naredbe da se određeni ljudi uhvate, proćeraju ili ubiju. U naredbi od 19. 07. 1871. godine traži se da se uhvati i ubije Brajan Dapčević, koji je pobjegao iz zatvora.⁴⁶ Zatim, postoji naredba u kojoj se traži da se proćera sin Vujadina Jovanova i da mu se zaprijeti da će biti ubijen ako se ikad vrati,⁴⁷ a u jednoj naredbi traži se da se na Cetinje pošalje čovjek koji je ubio serdareva sinovca.⁴⁸

U naredbi od 20. 11. 1874. god. traži se da se određena zemlja knjaza Nikole proda onome koji najviše da, s tim da prodaja

⁴³ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 7. 02. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 111.

⁴⁴ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 7. 09. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 100.

⁴⁵ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 5. 08. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 95.

⁴⁶ CS – kapetanima, 19. 07. 1871. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 2.

⁴⁷ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 30. 05. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 79.

⁴⁸ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 15. 10. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 52.

počne od 301 dukata, koliko je zemlja tada vrijedela. Najveća ponuda treba da se pošalje na Cetinje, da bi knjaz odlučio šta će dalje biti.⁴⁹ Crnogorski Senat poslao je naredbu načelniku Jevtu Nikoliću u kojoj traži da se zemlja u Lukovu dodijeli deci pokojnog Matije Antonijeva, uz kritiku što to već nije uradio kad je bio kapetan. Dalje se od Jevta Nikolića traži da se Matijina zemlja u Župi podijeli tako što će tri četvrtine pripasti njegovim sinovcima, a jedna četvrtina sinu Jovovu.⁵⁰

Crnogorski Senat je zatvorskom, tjelesnom i novčanom kaznom sankcionisao klevetu i vrijeđanje. Tako se naređuje da se žene koje su loše pričale o sestri Jovana Milatova smjeste u zatvor mjesec dana, kako je već presuđeno, mada Senat smatra da je trebalo postupiti strože. Ako bi žene i dalje nastavile sa klevetom, traži se da budu „išibane”.⁵¹ U naredbi od 28. 02. 1873. godine traži se da se pazi da se ne priča loše o ženi Butura Boškova.⁵² U drugoj naredbi zahtijeva se da se Gligor Zukov zakune da ništa nije imao sa ženom Buturovom, a da se svjedoci zakunu da nijesu videli ništa. Ukoliko bude tako, da se deca, koja su govorila da su ih videla zajedno, „išibaju tankim prutom”, a da njihovi roditelji plate putninu, koja je u tom slučaju potrošena.⁵³ U jednom dokumentu traži se da se uvidi da li je Radule Jokov govorio loše o ženi popa Stevana. Ukoliko se to utvrdi, onda od njega naplatiti globu koju je Radule Jokov već

⁴⁹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 20. 11. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 104.

⁵⁰ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 24. 12. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 58.

⁵¹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 25. 01. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 110.

⁵² CS – nač. Jevtu Nikoliću, 28. 02. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 23.

⁵³ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 3. 03. 1871. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 25.

platio.⁵⁴ U naredbi koja je vezana za krađu kćeri Radovana Četkova, a koju je ona učinila Spahu Jelezovu, kaže se da ako Radovan Četkov zna kome mu je kćerka davala od te krađe, da se od njih namiri šteta Spahu, a ako, pak, ne zna, da onda on sam plati štetu.⁵⁵

U dokumentu koji nadzornik crnogorskog školstva šalje načelniku Jevtu Nikoliću naglašava se da nova školska godina počinje 8. septembra i daje se naredba da se na vrijeme podmiri sve potrebe škole, da ne bi do problema dolazilo tokom školske godine. Zatim, naređuje se da se na osnovu školskog zakona u sporazumijevanju sa mjesnim školskim nadzornikom popišu sva деца koja su sposobna za školu, da se izvrše popravke na školi, okreči škola, a na kraju se naređuje svim učiteljima da najdalje do 3. septembra dođu na Cetinje.⁵⁶

Crnogorski Senat poslao je Jevtu Nikoliću obavještenje da je odredio porez na sve ovce i goveda sa kojima se trguje, bilo da se oni gone u drugu državu, bilo da se iz jedne strane države u drugu gone preko naše zemlje i bilo da su klane u unutrašnjosti države radi trgovine. Porez za ovce iznosio je 6 dinara u cvincikama, a za goveda 2 fiorina u cvincikama, a koji trgovac prekrši ovo pravilo platiće deset puta više.⁵⁷ U nekoliko naredbi narodu se zabranjuje da kupuje so izvan granica crnogorske države,⁵⁸ a u jednoj se traži da se so isključivo kupuje kod gospodara.⁵⁹

⁵⁴ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 29. 07. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 83.

⁵⁵ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 25. 01. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 109.

⁵⁶ Nadzornik crnogorskog školstva – nač. Jevtu Nikoliću, 20. 08. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 34.

⁵⁷ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 03. 01. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 60.

⁵⁸ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 13. 06. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 8.

⁵⁹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 04. 02. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 61.

U ovom fondu postoji nekoliko dokumenata koje je crnogorski Senat poslao komandiru Župsko-lukovskog bataljona Jevtu Nikoliću 1876. godine. U jednom se daje obavještenje da je knjaz Nikola odobrio otpust Senatu od Trojčina do Petrova dana, i zato se naređuje komandiru da se kapetanima njegovog bataljona obznani da u navedeno vrijeme narod ne ide na suđenje na Cetinje. Dalje se naređuje komandiru Jevtu Nikoliću da pazi kako obavlja dužnost u datom vremenu, jer će to biti ispitano kad Senat opet počne da radi.⁶⁰ U drugom dokumentu imamo naredbu da se otpočne raditi put od pješivačke granice do Laza, i da bude urađen tako da njime osim naroda mogu prolaziti i životinje.⁶¹ U naredbi od 28. 05. 1876. godine traži se da se po naređenju knjaza Nikole odmah plate puške Spahu Jelezovu novcem ili oružjem. U ovoj naredbi kaže se da je knjaz Nikola oprostio Turcima svu globu u Pragi.⁶²

Najveći broj dokumenata koje je crnogorski Senat slao odnosi se na izmirivanje dugova, zatim na naplaćivanje globe, putnine, štete itd. U naredbama koje su vezane za izmirivanje dugova navodi se ko kome i koliko treba da vrati novca. Tako se, na primjer, traži od Nikole Dragišina Cuce da vrati pare, koje je on dužan Peru Markovu Njegušu, za puške koje je kupio za 60 talijera, na godinu dana, a ukoliko ne dođe do dogovora, da se obojica pošalju na Cetinje.⁶³ U drugoj naredbi traži se od strica Boška Dapčevića da kaže kome je i koliko Boško bio dužan, a nakon toga treba prodati Boškovo imanje i vratiti pare dužnicima.⁶⁴

⁶⁰ CS – komandiru Jevtu Nikoliću, 21. 05. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 123.

⁶¹ CS – komandiru Jevtu Nikoliću, 08. 01. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 108.

⁶² CS – komandiru Jevtu Nikoliću, 28. 05. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 124.

⁶³ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 8. 10. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 51.

⁶⁴ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 13. 04. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 30.

Brojni dokumenti govore o naplati putnine, kao na primjer da se plati putnina Ivu Nikolinu i Milutinu Nikolinu, od dobara ljudi koje su oni doveli u zatvor,⁶⁵ ili naredba da se od Jakše Šućura naplati putnina od 6 talijera Lukši Mitrovu.⁶⁶ Jedan od dokumenata je presuda koja je vezana za svađu između Turaka, i u kojoj se navodi ko treba da plati novčanu kaznu (Amil Adžanlić 9 talijera, Mujo Adžanlić 8 talijera i hodža 4 talijera) i kome treba da se podijeli taj novac (Ivu Nikolinu za putninu 4 talijera, Jevtu i Savi 2 talijera, Spahu 6 talijera, Spahovoj ženi 4 talijera i za Spahovu pušku 5 talijera). Naređuje se i da se Spahu plati hodžin dug od plate koju knjaz daje hodži.⁶⁷

Crnogorski Senat upozoravao je da će zbog neizmirivanja dugova prema ovom organu vlasti poslati svoje ljude sa Cetinja da naplate novac. Tako se izražava čuđenje prema samom načelniku Jevtu Nikoliću kako nijesu naplaćene pare od Milutina Živkova iz Gornjeg Polja. Ukoliko se ne naplate pare, sa Cetinja će biti poslan čovjek koji će ih naplatiti od samog načelnika.⁶⁸ Crnogorski Senat poslao je obavještenje da sa Cetinja stiže Brajan Dapčević, da bi se naplatilo od Jovice Vučkovića i Sima Radulovića 52 talijera, Krsta Peroševića 6 talijera i od Turčina koji se nalazi u našoj granici 10 talijera.⁶⁹

Nakon reforme Senata 1874. godine, u okviru njega formirane su uprave sa posebnim nadležnostima (Uprava za unutrašnja djela,

⁶⁵ CS – nač. Jevtu Nikoliću, nije datiran, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 39.

⁶⁶ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 12. 05. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 37.

⁶⁷ CS – komandiru Jevtu Nikoliću, 17. 03. 1872. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 3.

⁶⁸ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 15. 04. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 86.

⁶⁹ CS – nač. Jevtu Nikoliću, 29. 03. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 66.

Uprava za finansije, Uprava za prosvjetu, Uprava za vojne poslove i Knjaževska kancelarija za spoljne poslove), kao začeci crnogorskih ministarstava. U naredbi od 03. 05. 1874. godine Uprava unutrašnjih poslova naređuje načelnicima i kapetanima da obavijeste krčmare da od Đurđevdana ne daju na veresiju više od jednog ručka ili večere, jer će više od toga morati sami da naplaćuju, a ukoliko zbog toga dođu na suđenje pred Senat biće kažnjeni. Za dug prije Đurđevdana mogu se blagovremeno prijaviti.⁷⁰

Uprava za vojne poslove, na čijem čelu je bio vojvoda Ilija Plamenac, naredila je komandantu Župsko-lukovskog bataljona Jevtu Nikoliću da pošalje 10 najsposobnijih momaka iz njegovog bataljona da služe topovsku školu na Cetinju. Vojnike je trebalo obavijestiti da škola traje četiri godine i da je moraju služiti bio rat ili ne.⁷¹ U naredbi od 26. 03. 1874. godine traži se od komandira Jevta Nikolića da pošalje desetara na Lukovo da naplati od učitelja 9 talijera za pištolj i da pare pošalje prvom prilikom na Cetinje.⁷² U dokumentu od 22. 10. 1874. godine traži se od komandira Jevta Nikolića da naredi višim oficirima da od ove naredbe vojnici dva puta nedeljno uče vojničku školu (nedeljom i četvrtkom), a samom komandiru naređuje se da okuplja bataljon dva puta mjesečno, tj. svake druge nedelje.⁷³ Uprava za vojne poslove u dokumentu iz 1874. godine obavještava Jevta Nikolića da će iz Drobnjaka od komandira Grubana Cerovića dobiti dva topa, a da ih on dalje pošalje u Orju Luku i

⁷⁰ Uprava unutrašnjih poslova – načelnicima i kapetanima, 03. 05. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. II, br. 67.

⁷¹ Uprava za vojne poslove, V. Plamenac – komandantu Jevtu Nikoliću, 01. 01. 1875. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 39.

⁷² V. Plamenac – komandantu Jevtu Nikoliću, 26. 03. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 17.

⁷³ V. Plamenac – komandantu Jevtu Nikoliću, 22. 10. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 96.

da uredno popiše ovu predaju.⁷⁴ Dalje se naređuje da se pare za puške ostraguše, koje su uzeli vojnici bataljona komandira Jevta Nikolića, naplate do Velike Gospode, po cijeni od 11 talijera, uz napomenu da se pare moraju predati najdalje u periodu između Velike i Male Gospode.⁷⁵ Komandiru Jevtu Nikoliću naređeno je da uvidi je li istina da kapetan Jovan Bajović nije dao trubaču Dragu Milutinoviću 5 talijera, koje su poslali iz crnogorske kase, i ako tako bude, onda od kapetana naplatiti 10 talijera, a zatim ih dati trubaču.⁷⁶

Upravnik knjaževske kancelarije za spoljne poslove Stanko Radonjić u dokumentu od 06. 08. 1874. godine piše načelnicima i kapetanima da su pasoši do tada izdavani od strane Senata imali mnogo nedostataka (pisani su na malom papiru koji se jedva mogao pročitati) i da će ubuduće Kancelarija za spoljne poslove izdavati pasoše. Zatim ih obavještava da su napravljene nove uputnice, na osnovu kojih će se izdavati pasoši. Dalje se kazuje kako treba popuniti uputnicu: 1) iza riječi „za” napisati ime i prezime onoga kome se daje uputnica, 2) iza riječi „iz” označiti ime nahije iz koje primalac ide, 3) iza riječi „za” označiti ime države u koju će da ide, 4) iza riječi „u” kapetan treba da označi mjesto u kome živi, 5) dan, mjesec i godinu popuniti kod broja „18”, 6) potpis staviti pod riječju kapetan i 7) treba opečatiti prstenom uputnicu, jer bez pečata neće važiti. Na kraju se kapetani napominju da paze kome izdaju pasoš, jer su oni

⁷⁴ Uprava za vojne poslove, V. Plamenac – komandantu Jevtu Nikoliću, 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 82.

⁷⁵ V. Plamenac – komandantu Jevtu Nikoliću, 13. 06. 1875. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. II, br. 14.

⁷⁶ V. Plamenac – komandantu Jevtu Nikoliću, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 15.

odgovorni za to, a da onome koji uzme pasoš, a za pet dana ne ode u drugu državu, treba ga oduzeti i kazniti ga.⁷⁷

Među dokumentima je i proglas koji knjaz Nikola upućuje građanskim i vojnim vlastima i u kojem ih on obavještava da 14. aprila 1873. godine zajedno sa knjeginjom Milenom kreće za Italiju, đe će se susresti sa ruskom caricom Marijom Aleksandrovnom, a poslije toga idu u Beč na svjetsku izložbu. Dalje ih knjaz obavještava da će u njegovom odsustvu zemaljske poslove obavljati predsjednik Senata Božo Petrović. Knjaz traži od građanskih vlasti da tačno i savjesno obavljaju svoju dužnost, a od vojnih da paze na održavanje mira na granicama.⁷⁸

Knjaz Nikola je 1879. godine ukinuo Senat i ustanovio tri nove institucije: Državni savjet, Ministarstvo sa 6 odjeljenja i Veliki sud. Državni savjet bio je najveće zakonodavno tijelo i najviša državna nadzorna vlast i njemu je bilo podređeno Ministarstvo. Na čelu državnog savjeta od 1879. do 1905. godine bio je Božo Petrović. Ove institucije slale su naredbe i instrukcije predsjedniku Okružnog suda Jevtu Nikoliću. Tako predsjednik Državnog savjeta Božo Petrović piše Miru Pavićevu i Jevtu Nikoliću iz Kolašina u vrijeme kada su vršili diobu zemljišta u kolašinskom okrugu, da knjaz nije obećavao nikakvu kuću Lazu Anđeliću, pa zbog toga može uzeti samo ono što mu je dato.⁷⁹ U dokumentu od 22. 09. 1898. godine Božo Petrović obavještava Jevta Nikolića, člana Velikog suda na Cetinju, da se

⁷⁷ Upravnik knjaževske kancelarije za spoljne poslove Stanko Radonjić – načelnicima i kapetanima, 6. 08. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 53.

⁷⁸ Knjaz Crne Gore i Brda Nikola – crnogorskim građanskim i vojnim vlastima, 12. 04. 1873. godine, DACG, AON, FJMN, k. I, f. III, o. III, br. 52.

⁷⁹ Predsjednik Državnog savjeta Božo Petrović – serdaru Miru Pavićevu i Jevtu Nikoliću, 6. 11. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 23.

Luka Vojinović žalio da mu je okružni sud u Nikšiću uzeo dva vola, ne htjevši obratiti pažnju na izvještaj koji mu je o tome podnio kapetan Petar Simović. Pošto je Jevto Nikolić tada bio okružni sudija u Nikšiću, traži da ponovo vidi ovaj slučaj, i da utvrdi da nije šta nepravo učinjeno Luki Vojinoviću, a da ga o tome izvjesti kad dođe na Cetinje.⁸⁰

U dokumentima koje je Veliki sud slao okružnom sudiji Jevtu Nikoliću govori se o sporovima između plemena i između ljudi, oko granica, imanja i naplate dugova, kao i o žalbama i apelacijama na odluke okružnog suda. Tako u jednom dokumentu iz 1891. godine Veliki sud traži od Okružnog suda da vrati 10 stari žita kapetanu Radovanu Kontiću, koji je podnio žalbu da mu je Okružni sud uzeo to žito sa zemlje koju je on kupio od Save Pavičevića, a koja je nekad pripadala Osman-begu Mušoviću i Islam-begu. Putninu za ovaj slučaj treba da plati Osman-beg Mušović, zato što je dva puta prodavao svoje zemljište.⁸¹ Veliki sud je 25. 04. 1895. godine obavijestio Jevta Nikolića da pošalje sve što zna o sporu Župljana i Pipera oko pasišta, a da pritom preispita OZRINIĆE da li su Župljani koristili za ispašu stoke sporni dio planine otkad je vojvoda Petar Vukotić dolazio na planinu.⁸² Jevto Nikolić odgovara na ovu naredbu 26. 05. 1895. godine i kaže da su OZRINIĆI, od dolaska vojvode Petra Vukotića, primjetili da se Piperi bune na Župljane zbog ispaše na zapadnom kraju planine.⁸³

⁸⁰ Predsjednik Državnog savjeta, ministar unutrašnjih poslova Božo Petrović – članu Velikog suda Jevtu Nikoliću, 22. 09. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 32.

⁸¹ Veliki sud – Okružnom sudu u Nikšiću, 1891. godina, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. III, br. 41.

⁸² Veliki sud – Jevtu Nikoliću, 25. 04. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 31.

⁸³ Jevto Nikolić – Velikom sudu, 26. 05. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 32.

U dokumentima koje šalje Ministarstvo finansija, uglavnom se radi o podmirivanju računa i izdavanju priznanica. Ministarstvo finansija traži da se Jevto Nikolić prijavi kod kape-tana Mata Novakovića, kome je naređeno da po visokom nalo-gu knjaza Nikole izda priznanicu na 1200 fiorina, a Jevtu Nikoliću se napominje da na priznanicu stavi da je svu svotu novca primio po nalogu knjaza Nikole.⁸⁴

Jevto Miletin Nikolić bio je glavni upravnik za izgradnju puta Nikšić–Danilovgrad 1889. godine. U dokumentima koja su mu tada upućivana sa Cetinja govori se uglavnom o tome kolike količine žita dnevno može da troši za radnike i koliki bi broj rad-nika mogao da radi. U dokumentu od 13. 06. 1889. godine Jevto Nikolić dobija obavještenje sa Cetinja da ubuduće gleda da dne-vno troši po 50 stari žita i prema njima ograniči broj radnika.⁸⁵ U dokumentu koji je poslat nekoliko dana kasnije, Jevto Nikolić se obavještava da je knjaz Nikola naredio da se raspusti dio rad-nika na putu Danilovgrad–Nikšić, a da se ostave najsiromašniji, jer su oni i najsposobniji za izradu nasipa. Dalje se kaže da je njima namijenjeno 50 stari žita dnevno i ako bi se radnicima davalo nešto više od 4 kila žita dnevno, tada bi moglo biti upo-šljeno 700 radnika. Od Jevta Nikolića se dalje traži da prekine radove u Mrkošnici i Brezoviku, a da pomogne Milošu Lepetiću oko crkve.⁸⁶ U dokumentu od 19. 06. 1889. godine Jevto

⁸⁴ Ministarstvo finansija – Jevtu Nikoliću, 06. 10. 1890. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 16.

⁸⁵ F. Petrović, Cetinje – glavnom upravniku na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad Jevtu Nikoliću, 13. 06. 1889. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 19.

⁸⁶ F. Petrović, Cetinje – glavnom upravniku na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad Jevtu Nikoliću, 15. 06. 1889. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 21.

Nikolić odgovara na zahtjeve sa Cetinja, i u odgovoru obavještava koliko je bilo dnevnic na gradnji puta u prethodnoj nedelji i koliko je žita podijeljeno radnicima (5307 dnevnic, a potrošeno je 24724 kg, odnosno 412 stari i 3 oke). Ovde Jevto Nikolić navodi da nije moglo prethodne nedelje dnevno proći 50 stari žita kao što je bilo naređeno sa Cetinja, jer je naredba od ponedjeljka 13. 06. stigla kasno, pa se po novom režimu počelo raditi od utorka. Dalje se kazuje da je višak radnika otpušten, i da će se ubuduće trošiti po 50 stari žita.⁸⁷

Može se zaključiti da su naredbe koje je slao crnogorski Senat imale za cilj: učvršćivanje zakonskih propisa i striktno poštovanje Zakonika knjaza Danila, sankcionisanje različitih krivičnih djela, naplatu poreza, očuvanje mira na crnogorsko-turskoj granici, sprečavanje širenja stočne bolesti, uredno snabdijevanje i funkcionisanje škola itd. Za nepoštovanje naredbi slijedile su zatvorske, novčane i tjelesne kazne. Pošto je poljoprivreda (naročito stočarstvo) bila najvažnija grana privrede u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka, strogo se pazilo da se spriječi širenje stočne bolesti. Crnogorska vlast je od načelnika i kapetana, poslije ubistva 17 Crnogoraca na podgoričkoj pijaci u oktobru 1874. godine, zahtijevala striktno održavanje mira na crnogorsko-turskoj granici. Pošto je većina crnogorskog stanovništva bila siromašna, javni radovi, kao što je izgradnja puta Nikšić–Danilovgrad, omogućavali su zapošljavanje, a dnevnicе su isplaćivane u žitu, čija je nestašica bila aktuelna skoro svake godine u Crnoj Gori.

⁸⁷ Glavni upravnik na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad Jevto Nikolić F. Petroviću, Cetinje, 19. 06. 1889. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 35.

Jevto Miletin Nikolić i podanici

Odnos Jevta Nikolića i podanika može se pratiti kroz dokumenta u kojima su: 1) različiti sporovi, koje je Jevto Nikolić sudio ili ih prosljeđivao na rješenje višim sudskim instancama, 2) setencije (ugovori), 3) pisma koja Jevtu Nikoliću upućuju ljudi radi pomoći, 4) pisma ljudi koji su se iselili iz Crne Gore u Srbiju, 5) određeni zakonski propisi itd.

U velikom broju dokumenata su sporovi između plemena. Sporovi su najčešće izbijali oko granica na pasištima u planinama. Spor između Bijeljana, sa jedne strane i Lukovljana i OZRINIĆA, sa druge strane, izbio je oko granica na planini Vojnik, a suđenje je trajalo od 1892. do 1894. godine. Okružni sud u Nikšiću, čiji je predsjednik bio Jevto Nikolić, spor je slao na rješenje Velikom sudu na Cetinju. Tako u jednom dokumentu, od 22. 11. 1892. godine, Okružni sud šalje Velikom sudu stavove i argumente obje strane. Lukovski kapetan Sava Markov kaže da je veliki vojvoda Mirko Petrović još 1859. godine razgraničio Bijeljane sa Lukovljanima i OZRINIĆIMA, i odredio da granice idu od vrha Vojnika do na vrh Mlječnih brda. Zatim je naredio da se ta granica striktno poštuje sve dok se ne pokosi trava, a da je poslije toga sa stokom mogu prelaziti i jedni i drugi. Lukovljani se bune zašto im Bijeljani sad brane da prelaze poslije kosidbe na njihov dio planine. Sa druge strane, Puren ŽIŽIĆ sa Bijeljanima kaže da je Sava Markov u pravu za mnogo toga što je rekao, ali da je veliki vojvoda Mirko Petrović njemu obećao da će dato razgraničenje iz 1859. godine trajati dok se ne oslobodi Nikšić, a da će nakon toga, kad državi budu pripojeni novi prostori, Bijela biti uvećana, pa je to razlog što Bijeljani brane Lukovljanima i OZRINIĆIMA da prelaze na njihov dio planine.⁸⁸

⁸⁸ Okružni sud – Velikom sudu, 22. 11. 1892. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, br. 56.

U dokumentu od 08. 10. 1893. godine Veliki sud šalje presudu na dati spor, u kojoj se kaže da OZRINIĆI i LUKOVJANI nemaju pravo na pasišta na planini gornjebijelskoj, i da su BIJELJANI imali pravo da gone njihovu stoku sa svoje planine, i da tako imaju pravo da brane svoju planinu i od Pipera i Župljana. Na kraju, naređuje se da OZRINIĆI i LUKOVJANI plate svu štetu oko suđenja.⁸⁹ U sljedećem dokumentu vezanom za ovaj spor, lukovski kapetan žalio se na odluku Velikog suda. On ovđe kaže da su BIJELJANI mnogo više prelazili na njihov dio planine, a da su oni prelazili samo malo u Mlječna brda, a takođe optužuje BIJELJANE za nasrtanje na lukovsko-ozriničke zimske stočne stanove (vatane) u Gradačkoj poljani i Čeranića gori. Zatim, Sava Markov kaže da je došao da vidi da li su svi jednaki pred sudom i da li oni imaju pravo da ubuduće brane svoju granicu kao BIJELJANI.⁹⁰ Na kraju, Veliki sud obavještava Okružni sud u Nikšiću da je Sava Markov sa Lukovljanima i OZRINIĆIMA apelirao kod knjaza Nikole zbog odluke Velikog suda od 08. 10. 1893. godine u korist BIJELJANA. Knjaz Nikola donio je konačnu odluku da se Donjebijeljani i Lukovljani u korišćenju pasišta vladaju kao što je naredio veliki vojvoda Mirko, a da Gornjebijeljani imaju pravo braniti svoju planinu od Lukovljana, OZRINIĆA, Župljana i Pipera.⁹¹

Zbog nepovoljnih ekonomskih prilika u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka, došlo je do masovnog iseljavanja stanovništva. Od 1885. do 1905. godine iz Crne Gore svake godine se iseljavalo od dvije do preko deset hiljada stanovnika,

⁸⁹ Veliki sud – Okružnom sudu, 08. 10. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, br. 53.

⁹⁰ Okružni sud – Velikom sudu, 05. 02. 1894. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, br. 54.

⁹¹ Veliki sud – Okružnom sudu, 14. 03. 1894. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, br. 58.

a vrhunac je bio u sušnoj 1889. godini, kada je Crnu Goru napuštalo jedanaest hiljada stanovnika. Migracija stanovnika prema Srbiji bila je jaka. U fondu Jevta Nikolića mogu se pronaći pisma ljudi koji su se preselili iz Crne Gore u Srbiju i koji se Jevtu Nikoliću obraćaju za pomoć. Tako u jednom pismu B. Spasojević, koji je iz Crne Gore preselio u Paraćin, kazuje Jevtu Nikoliću da je Crnu Goru napuštio zbog siromaštva, mada mu život u Srbiji nije mnogo bolji. Dalje, on traži od Jevta da, ako može, sa sadržajem ovoga pisma upozna njegovog strica Radojicu, koji mu nije odgovarao na prethodna tri poslata pisma, i da ga pita da li bi mogao da mu pošalje 300 fiorina, koje bi mu on vratito naredne jeseni. U drugom dijelu pisma iseljenik Spasojević moli Jevta Nikolića da se zauzme za sina Joksima Pajova Miloša, koji je isto iseljenik iz Crne Gore, iz Straševine u Nikšiću. Miloš se bio napio i pucao na upravnika na radu i ranio ga, a po tadašnjem zakonu u Srbiji, ukoliko je bio punoljetan, za ovo krivično djelo bila je propisana smrtna kazna. Optuženi se pozvao na Spasojevića da ima 17 godina. Kako Spasojević nije mogao to da dokaže, on se pozvao na Okružni sud u Nikšiću, pa stoga on moli Jevta Nikolića da vidi popa Šćepana Martinovića, u čijoj je parohiji ovaj momak kršten, da mu izda krštenicu po kojoj on ima 17 godina.⁹² U drugom pismu, Dimitrije Petković iz Leskovca, takođe iseljenik iz Crne Gore, traži od Jevta Nikolića da vidi da li postoji mogućnost da se naplate pare (336 dukata), koje je njemu ostao dužan Adži Selman Gašović još 1875. godine, kada je Dimitrije Petković radio kod njega u Nikšiću.⁹³ Jovan Bogdanović iz Loznice tražio je od Jevta Nikolića da mu pomogne u naplati novca koji mu

⁹² B. Spasojević, Paraćin – Jevtu Nikoliću, 04. 08. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 28.

⁹³ Dimitrije Petković, Leskovac – Jevtu Nikoliću, 22. 05. 1892. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 12.

duguju: Andrija Filipov (45 fiorina austrijske vrijednosti), koje je trebao da vrati do Petrova dana iste godine, zatim Mitar Krstić zajedno sa pomenutim Andrijom Filipovim (51 fiorin), koje treba da mu vrate do Petkova dana, i na kraju Mirko Đurkov (35 fiorina), takođe, do Petkova dana. Jovan Bogdanović obavještava Jevta Nikolića da su mu pare potrebne u Srbiji, a da ako one ne budu naplaćene do Nikoljdana, on će doći o trošku dužnika u Crnu Goru da ih naplati.⁹⁴ Jevto Nikolić pisao je Špiru Kvekviću u Trst da će mu dug popa Đoka Mijuškovića biti vraćen, i da će se on potruditi da se to što prije obavi, a da zbog toga nema potrebe da obavještava vlasti na Cetinju.⁹⁵

Među dokumentima mogu se naći setencije ili ugovori o prodaji zemlje, razgraničenju među plemenima, dodjeli zemlje itd. U ovim setencijama kao poslanik i sudija učestvovao je Jevto Nikolić. Knjaz Nikola u setenciji dodjeljuje Petru Škeroviću 12 rala zemlje u Kolašinu. Komisija, koju su činili komandir Boško Martinović i Jevto Nikolić, izvršila je razgraničenje ove zemlje. Ovom setencijom Petar Škerović je dobio i tri rala zemlje u blizini gradskog groblja u Kolašinu.⁹⁶ U drugoj setenciji Naza, žena Saliha Hajrovića, prodaje kuću i baštu u Nikšiću, koje se nalaze u varoši kod stare pijace, a koje se graniče sa ševera sa kućom Andrije Jokova, sa istoka baštom Vuka Filipova, sa juga kućom Jevta Nikolića i sa zapada sa starom turskom pijacom, Simu Filipoviću po cijeni od 100 talijera u srebru. Ovde se kaže da Naza čisto, svjesno i svojevoljno prodaje kuću Simu Filipoviću.⁹⁷

⁹⁴ Jovan Bogdanović, Loznica – Jevtu Nikoliću, 14. 11. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. II, br. 29.

⁹⁵ Okružni kapetan Jevto Nikolić – Špiru Kvekviću, Trst, 26. 04. 1896. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 21.

⁹⁶ Setencija o dodjeli zemlje Petru Škeroviću u Kolašinu, 11. 06. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 14.

⁹⁷ Setencija o prodaji kuće Naze Hajrović Simu Filipoviću, 22. 11. 1888. godine, DACG, AON, FJMN, k. IV, br. 10.

U setenciji od 25. 07. 1895. godine postignut je dogovor o granicama u Sinjajevini, između Bjelopavlića i Poljana. Ovde se navodi kuda ide granica između ova dva plemena.⁹⁸

U određenom broju dokumenata su pisma u kojima neki muslimani traže od Jevta Nikolića da im pomogne u rješavanju raznih problema. Adža Odžić iz Nikšića žali se Jevtu Nikoliću, koji je tada bio član Velikog suda, zbog toga što mu nije isplaćen dug od Avdulaha Lekića. Dug je iznosio 100 fiorina, a Avduh je kao garanciju bio založio imanje. Pošto je Avduh Lekić umro, a nema više porodice, Adža Odžić traži da mu se od pomenutog imanja plati dug. On se poziva na odluku knjaza Nikole, koji je naredio vojvodi Gavru Vukoviću da se taj dug naplati od prodaje imanja. Međutim, pošto je od ove knjaževine odluke prošlo 5 godina, a dug nije isplaćen, Adža Odžić obavještava Jevta Nikolića da će na Cetinje poslati svoga sina Sabriju sa priznanicom o dugu, a da ga Jevto Nikolić nauči šta dalje da radi.⁹⁹ U dokumentu od 4. 09. 1891. godine Islam-beg Mušović iz Podgorice obavještava Jevta Nikolića da preko brata Osmana upućuje punomoćje Pavlu Radovanovu, kojim ga opunomoćuje da umjesto njega naplaćuje pare od prodaje Islam-begove zemlje u Nikšiću. On traži od Jevta Nikolića da mu potvrdi to punomoćje pred sudom.¹⁰⁰ Zatim, Islam-beg Mušović kazuje Jevtu Nikoliću da je država isplatila njemu sve što je bila dužna, ali da ženi njegovog brata Osmana nije isplaćen sav dug. Ukupan dug prema porodici Mušović bio je 139 fiorina, a ostalo je da se isplati 34,75 fiorina.¹⁰¹ Jevto

⁹⁸ Setencija o podjeli planine Sinjajevine između Bjelopavlića i Poljana, 25. 07. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. III.

⁹⁹ Adža Odžić, Nikšić – članu Velikog suda Jevtu Nikoliću, 11. 03. 1899. godine, DACG, AON, FJMN, k. IV, br. 147.

¹⁰⁰ Islam-beg Mušović, Podgorica – Jevtu Nikoliću, 4. 08. 1891. godine, DACG, AON, FJMN, k. IV, br. 139.

¹⁰¹ Islam-beg Mušović, Podgorica – Jevtu Nikoliću, 27. 04. 1892. godine, DACG, AON, FJMN, k. IV, br. 142.

Nikolić, dok je bio načelnik u Župi, tražio je od podgoričkog kajmalana da naplati pare Omer-agi koje on duguje Dreki Redžovu iz Nikšića. Jevto Nikolić je obavijestio kajmalana da je dobio odgovor na prvo pismo u kome se kaže da Omer-aga nije u Podgorici, ali i traži da se na sve načine pokuša naplatiti dug.¹⁰²

U periodu dok je Jevto Nikolić bio načelnik u Župi postojali su zakonski propisi vezani za obavezu u vojsci, kao i zakonski propisi vezani za trgovinu, svjedočenja, krađu, klevetu itd. U zakonskim propisima, koji su poslali Jevtu Nikoliću, po zapovjesti knjaza Nikole, kaže se: 1) da treba sklapati čiste pogodbe prilikom trgovine, jer u slučaju da se zbog toga dođe na sud, sud će otkriti ko je varao prilikom te pogodbe, 2) da trgovci sklapaju čiste pogodbe sa siromašnima kod kojih kupuju, a ovaj koji prodaje treba da vidi ima li mu odakle trgovac podmiriti to, jer ako nema, tu sud ne može pomoći, a ako ima i ne plati pare u rečeni dan, onda će mu sud naplatiti pare od dužnika, koji će snositi sve sudske troškove, 3) da se pazi kako se svjedoči, jer ako se na sudu dokaže da je neko lažno svjedočio, plaća sve troškove suda, a može da dobije i osam dana zatvora, 4) u slučaju svađe dva čovjeka niko ne smije da se miješa u korist jedne ili druge strane, jer ako bi ko to uradio bio bi kažnjen novčanom kaznom od 10 talijera, 5) u slučaju krađe van crnogorske granice, tj. u Osmanskom carstvu i Austriji, biće mu suđeno kao da je to krivično djelo počinio u Crnoj Gori, 6) ako bi ko govorio da je nekog vidio sa tuđom ženom ili djevojkom, pa makar to i bila istina, taj će biti kažnjen tjelesnom kaznom od „25 batina” i novčanom od 10 talijera. U posljednje tri tačke ovoga dokumenta govori se o lošim posljedicama koje donose mržnja i zavist, kao i o dobrim koje su proizvod ljubavi.¹⁰³ U dokumentu

¹⁰² Načelnik Jevto Nikolić – podgoričkom kajmalanu, 25. 03. 1876. godine, DACG, AON, FJMN, k. IV, br. 124.

¹⁰³ Zakonski propisi poslali načelniku Jevtu Nikoliću po visokoj zapovjesti knjaza Nikole, period 1871–1877. godine, DACG, AON, FJMN, k. III, f. XIII, o. V, br. 4.

koji je poslat župskom načelniku Jevtu Nikoliću, u periodu od 1871. do 1877. godine, nalaze se zakonski propisi vezani za vojnike i njihove obaveze na frontu, kao i kazne za neizvršavanje ovih obaveza. Tako se redom navodi: 1) da svaki vojnik mora u samu zoru doći na rečeno mjesto fronta, jer ako ne bi došao, biće kažnjen tako što će proći svezanih ruku pored cijelog fronta i platiće kaznu u iznosu od tri cvancika, 2) da svaki vojnik bude spreman za dan kada treba da ode na front, da izostavi sve spоровe za vrijeme obaveza na frontu i da tokom boravka na frontu izbjegava svađe i sukobe sa drugim vojnicima, 3) na samom frontu vojnik mora da sluša komandante i da tom prilikom bude miran, jer u suprotnom će biti kažnjen zatvorskom kaznom, 4) za vojnika koji ne dođe u dogovoreni dan na front, biće poslat desetar za njega i biće kažnjen (prvi put tri cvancika, drugi put talijer, a treći put ide u zatvor) i 5) vojnik mora da vodi računa o svom oružju, da bude čisto i sređeno, jer u suprotnom može da dobije određenu zatvorsku kaznu.¹⁰⁴ U sljedećem dokumentu, takođe vezanom za vojsku, imamo zakonske propise za stotinaše, desetare i vojnike oko radova na putevima, crkvama, školama itd. Tako se naređuje: 1) da svaki stotinaš i desetar koji ne bi uveče rekao vojniku da ujutru ima radne obaveze, no ga o tome obavijesti ujutru, mora da plati novčanu kaznu (stotinaš cekin, a desetar talijer), 2) ako vojnik dobije uveče ovu naredbu od stotinaša ili desetara, a ujutru ne dođe da radi, biće taj dan kažnjen zatvorom, s tim da sutra odradi tu dnevnicu, 3) za vojnika koji bi znao kad treba da dođe na rad, a to ne učini, biće poslat desetar kome će morati da plati putne troškove, a takođe će morati da odradi propušteni dan, 4) ukoliko vojnik ne bi bio kući kad mu se prenese poruka da dođe da radi, onda njegova porodica

¹⁰⁴ Zakonski propisi vezani za vojsku na frontu, period 1871–1877. godine, DACG, AON, FJMN, k. III, f. XIII, o. V, br. 6.

treba da ga nađe i obavijesti o tome i 5) koji bi vojnik otišao na dalji put, pa zbog toga ne dođe da izvrši radnu obavezu ili ne dođe na front biće strogo kažnjen.¹⁰⁵

Dok je Jevto Nikolić bio načelnik u Župi, on se dopisivao sa ostalim načelnicima i kapetanima u vezi sa rješavanjem raznih problema, kao što su hvatanje i poćera za ljudima koji su poćinili određena krivična djela, naplata dugova itd. Župski načelnik Jevto Nikolić često se dopisivao sa načelnikom Živkom Pekićem iz Šavnika. Živko Pekić je tražio od Jevta Nikolića da naplati od Marka Perova 99 talijera i da ih preda Neđeljku Nikinu, jer je te pare Marko Perov bio dužan Neđeljkovom bratu.¹⁰⁶ Zatim, on piše Jevtu Nikoliću da mu šalje Grujicu Čurovića, koji je kupio konja u Stevana Drinjka, da vidi da li je to taj konj koji je ukraden od Turaka.¹⁰⁷ Kapetan Jezera, Živko Šibalijski u dokumentu od 11. 06. 1874. godine, uvjerava Jevta Nikolića da se u njegovoj kapetaniji ne nalazi Stevan Drinjak koji se traži radi krađe, i da će mu poslati jednog konja da vidi je li to taj konj, koga je Drinjak ukrao,¹⁰⁸ a mjesec dana kasnije Živko Šibalijski piše da će poslati bega Konjevića, sa konjem koga je ovaj kupio u Stevana Drinjka. On dalje kaže da seljaci pričaju da ga je Stevan Drinjak prodavao kao svoga, a ne kao kradenog konja, i traži od Jevta Nikolića da dobro uvidi da li je to konj, kojeg je Drinjak ukrao od Turaka, a ako nije da se vrati begu Konjeviću.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Zakonski propisi vezani za obaveze vojske pri radu na državnim poslovima, period 1871–1877. godine, DACG, AON, FJMN, k. III, f. XIII, o. V.

¹⁰⁶ Načelnik Živko Pekić, Šavnik – načelniku Jevtu Nikoliću, 8. 07. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 31.

¹⁰⁷ Načelnik Živko Pekić, Šavnik – načelniku Jevtu Nikoliću, 5. 07. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 45.

¹⁰⁸ Živko Šibalijski, kapetan Jezera – načelniku Jevtu Nikoliću, 11. 06. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 33.

¹⁰⁹ Živko Šibalijski, kapetan Jezera – načelniku Jevtu Nikoliću, 11. 07. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 35.

U određenom broju dokumenata, vojvoda Lazar Sočica traži od Jevta Nikolića da mu naplati novac od nekih dužnika. Lazar Sočica je tražio da mu se vidi za dug Bogdana Drobnjaka u iznosu od 85 napoleona u zlatu, koje mu duguje od 1883. godine, a za koje mu je garantovao zemljom i kućom u Nikšiću, kao i zemljom u Dužima. Pošto je Bogdan Drobnjak umro, Lazar Sočica obavještava Jevta Nikolića da će mu poslati priznanicu u Okružni sud radi naplate duga.¹¹⁰

U periodu kad je Jevto Nikolić bio glavni upravnik na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad 1889. godine postoje dokumenta u kojima kapetani pišu Jevtu Nikoliću vezano za radnike koji rade na datom putu. Tako, na primjer, kapetan Mato Novaković iz Miločana žali se Jevtu Nikoliću zbog toga što na putu Nikšić–Danilovgrad radi više ljudi iz ozriničke nego iz njegove kapetanije, iako je ova druga veća. On kaže da iz ozriničke kapetanije radi 180, a iz njegove 124 radnika, pa moli da se primi još radnika, a posebno se zauzima za dvojicu – Baja Buljanovića iz Miločana i Novaka Živkova iz Kočana.¹¹¹ Kapetan Laka Kontić iz Straševine piše Jevtu Nikoliću da je primio poruku od njega da opet napravi spisak radnika za put i da pri tome vodi računa da na tom spisku budu najsiromašniji. Kapetan Laka Kontić dalje kaže da je to već učinio i da su u njegovom mjestu gotovo svi siromašni.¹¹² U dokumentu od 17. 06. 1889. godine Gavro

¹¹⁰ Vojvoda Lazar Sočica, Goransko – Jevtu Nikoliću, 25. 05. 1892. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. II, br. 16.

¹¹¹ Kapetan Mato Novaković, Miločani – glavnom upravniku na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad, Jevtu Nikoliću, 16. 06. 1889. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 27.

¹¹² Kapetan Laka Kontić, Straševina – glavnom upravniku na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad, Jevtu Nikoliću, 12. 07. 1889. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 62.

Vujović, učitelj iz Šavnika, moli Jevta Nikolića da mu pošalje đake Đoka Radeva Šešovića i Bora Karadžića, koji su došli da rade na putu prije ispita. On traži da se oni vrate prije nego što dođe školski nadzornik.¹¹³

Jevto Nikolić je 1898. godine, kada je bio član Velikog suda, upravljao radom na popravci puteva u okolini Nikšića. On je obavijestio brigadira Lazara Sočicu da je knjaz Nikola naredio da se počne sa popravkom puteva oko Nikšića i da je poslao njega da upravlja tim poslovima. Zato Jevto traži od brigadira Lazara Sočice da naredi svojim komandirima Radovanu Nikoliću i Baću Mićunoviću, kao i potkomandiru Mašanu Stankovu, da budu spremni sa svojom vojskom prema potrebi. Na kraju on kaže da bi 17. avgusta tekuće godine trebalo početi sa popravkom puta na Gradcu, u okolini Nikšića.¹¹⁴ Kapetan Banjana Četko Pejović odgovara Jevtu Nikoliću kuda treba popravljati puteve u njegovoj kapetaniji. On kaže da to treba uraditi: 1) od Grahova do na Utes, 2) od manastira Kosijerevo do u Crkvice, 3) od Velimlja do kapetanije Nikšićke Rudina i 4) od Velimlja do Brezovih dolova. Ovđe kapetan Četko Pejović traži od Jevta Nikolića da mu pošalje 6 kilograma baruta, jer bi se bez njih teško mogao uraditi put.¹¹⁵ U dokumentu od 08. 08. 1898. godine kapetan Jovan Popov iz Drobnjaka obavještava Jevta Nikolića da je dobio njegovo pismo od 01. 08. 1898. godine, u kome se naređuje da se započne sa popravkom puteva i da

¹¹³ Učitelj Gavro Vujović, Šavnik – glavnom upravniku na izgradnji puta Nikšić–Danilovgrad, Jevtu Nikoliću, 17. 06. 1889. godine, DACG, AON, FJMN, k. XII, f. IX, o. I, br. 19.

¹¹⁴ Član Velikog suda, Jevto Nikolić – brigadiru Lazaru Sočici, 14. 08. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 19.

¹¹⁵ Kapetan Četko Pejović, Banjani – članu Velikog suda, Jevtu Nikoliću, 05. 08. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 16.

je on o tome obavijestio komandira Milovana Kršikapu i kaptana Grubana Cerovića. On ovđe kaže da je shvatio naredbu da se svom snagom krene na popravku puta od Šavnika ka Krnovu, ali i sugeriše Jevtu Nikoliću da bi možda bilo bolje da jedan dio radne snage krene od Šavnika ka Krnovu, a drugi od Šavnika ka Bukovici. Na kraju, on moli Jevta Nikolića, ako je moguće, da se radovi malo odlože dok ljudi ne završe posao oko kosidbe.¹¹⁶ Komandir Milovan Kršikapa i kapetan Gruban Cerović pismom su obavijestili Jevta Nikolića da su primili njegovu naredbu za popravku puta od Šavnika ka Krnovu, ali da oni smatraju da bi pored toga puta trebalo raditi i put preko Bijele i Uskoka, koji je veoma prometan, jer se njime služe Uskoci, Poljani, Šaranci i Kolašinci, a koji je u veoma lošem stanju. Zbog toga oni misle da bi bilo dobro da uskočki bataljon radi ovaj put, a drobnjački put od Šavnika ka Krnovu.¹¹⁷ Jevto Nikolić u dokumentu od 10. 09. 1898. godine piše Lazaru Sočići kako je i zašto je smjestio u zatvor četu Mirka Gezovića. On kaže da je bio podijelio popravku puta na Gradcu, u okolini Nikšića, između četa Mirka Gezovića i Boška Četkovića. Kasnije je Mirko Gezović od komandira Miška Stankova tražio da čete zamijene dionice puta koje treba da poprave. Boško Četković je na to pristao i odradio šta je trebalo, dok četa Mirka Gezovića nije završila posao i napustila je rad, zbog čega je on četiri vodnika i trubača Savu Zekovića smjestio u zatvor.¹¹⁸ U vezi sa ovim, četa oficira

¹¹⁶ Kapetan Jovan Popov, Drobnejci – članu Velikog suda, Jevtu Nikoliću, 08. 08. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 18.

¹¹⁷ Komandir Milovan Kršikapa i kapetan Gruban Cerović – članu Velikog suda, Jevtu Nikoliću, 08. 08. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 17.

¹¹⁸ Član Velikog suda Jevto Nikolić – brigadiru Lazaru Sočići, 10. 09. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 25.

Mirka Gezovića uputila je žalbu brigadiru Lazaru Sočići zbog ponašanja Jevta Nikolića prilikom rada na popravci puta na Gradcu. U ovoj žalbi oni kažu da se Jevto Nikolić nije ponašao prema njima kao prema ostalim četama, zbog čega su se oni pobunili i tražili da o ovome slučaju odluči viša vlast. Pored toga što su morali da rade više od ostalih četa, žale se da ih je Jevto Nikolić i uvrijedio, govoreći im ružne riječi i prijeteci da će ih odvesti u zatvor. Oni su otišli da se žale kod Boža Petrovića u Brezovik, no pošto njega nije bilo tamo, produžili su u Nikšić kod Marka Đukanovića. Međutim, tu je došao Jevto Nikolić i naredio žandarima da ih zatvore, a oslobođeni su tek na intervenciju brigadira Lazara Sočice.¹¹⁹ U dokumentu od 17. 07. 1898. godine Lazar Sočica poziva Jevta Nikolića da odredi Dužanima put kuda da vode stoku da bi je napojili. Lazar Sočica kaže da je Jevto Nikolić, kada je dolazio prošlog puta sa serdarom Jogašem Radovićem, obećao da će ponovo doći da odredi ovaj put, i on mu traži da dođe što prije, jer oko puta izbijaju česte svađe.¹²⁰

Postoji nekoliko dokumenata u kojima crnogorska mitropolija odgovara Jevtu Nikoliću na pisma koja je on slao zbog sporova vezanih za neke sveštenike. Tako mitropolit Ilarion Roganović kaže da je razumio spor popa Stevana i naređuje da on plati crkvi dva talijera, jedan talijer kapetanu, kao i da ta stvar ubuduće bude mirna.¹²¹ Mitropolit Ilarion Roganović u dokumentu od 18. 12. 1874. godine naređuje da podjela inarije u Župi ostane kao što je bila ranije, te da je zahtjev popa Rista Miletića za novom podjelom bez osnova. Zatim se traži da se izvidi spor

¹¹⁹ Žalba čete oficira Mirka Gezovića upućena brigadiru Lazaru Sočići, 14. 09. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 29.

¹²⁰ Vojvoda Lazar Sočica, Goransko – članu Velikog suda Jevtu Nikoliću, 17. 07. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 14.

¹²¹ Mitropolit Ilarion – Jevtu Nikoliću, 12. 04. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 20.

između popa Rista i popa Mirka oko 20 ovaca, koje je pop Risto uzeo iz inarije popa Mirka. Ako se dokaže da ih je uzeo, onda pop Risto treba da ih vrati.¹²² U dokumentu od 02. 05. 1875. godine mitropolit Ilarion Roganović napominje da crkva Svetog Luke u Župskom manastiru stoji već duže vremena nedovršena, i da se arenda od tekuće i prethodne godine upotrijebi za zidanje crkve. Zatim se naređuje glavarima i narodu da pomognu pri građenju crkve, u nadi da će to uraditi kao i njihovi preci.¹²³

U najvećem broju dokumenata vezanih za odnos Jevta Nikolića i podanika, imamo molbe, žalbe i preporuke, koje su upućene Jevtu Nikoliću. Petar Skadranin iz Danilovgrada moli Jevta Nikolića da mu pomogne da naplati novac koji mu je ostao dužan Bogdan Mehmedović, dok je Petar Skadranin držao trgovačku radnju u Nikšiću.¹²⁴ U dokumentu od 13. 06. 1895. godine Novak Bjeletić, koji se nalazio u cetinjskom zatvoru, prvo optužuje Gligora Vujovića za ubistvo jednog hercegovačkog bjegunca, a zatim opisuje kako je ovaj to uradio. On kazuje da je Hercegovac, zbog toga što je bila noć i pao snijeg, morao da svrati u kuću Gligora Vujovića. On je Gligoru objasnio da bježi u Crnu Goru, zamolio ga da ga odvede u Nikšić i zato mu ponudio 16 fiorina. Novak Bjeletić dalje kaže da je Gligor Vujović, kad je saznao da ovaj ima 300 fiorina kod sebe, pristao da ga odvede. Međutim, on ga je namjerno poveo pogrešnim putem, zatim ga ubio i uzeo mu sve pare, sat i pušku.¹²⁵ Stanka Džika

¹²² Mitropolit Ilarion – Jevtu Nikoliću, 18. 12. 1875. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 21.

¹²³ Mitropolit Ilarion – Jevtu Nikoliću, 2. 05. 1875. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. II, br. 8.

¹²⁴ Petar Skadranin, Danilovgrad – Jevtu Nikoliću, 13. 07. 1892. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. I, br. 18.

¹²⁵ Novak Bjeletić – predsjedniku Okružnog suda Jevtu Nikoliću, 13. 06. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 20.

žalila se okružnom sudiji Jevtu Nikoliću da joj je kapetan Petar Simov uzeo dvije ovce da bi naplatio kaznu zbog otvaranja koverta, koju joj je bio poslao Okružni sud u Nikšiću. Ona kaže da je Okružni sud 1896. godine, dok je Jevto Nikolić bio njegov predsjednik, presudio da se Stanki Džiki vrati novac, koji su joj bili dužni neki ljudi. Ova zakonska potvrda poslata je kapetanu Petru Simovu koji je trebalo da je sprovede. Međutim, Stanka Džika je otvorila kovertu prije nego što je predala kapetanu. Iako se pravdala da nije znala da se koverta ne smije otvarati, kapetan Petar Simov prvo je naredio da se ona zbog toga kazni uzimanjem jednog vola, ali ga je poslije vratio. Zatim, kako se kaže u pismu, ovaj slučaj je predat Okružnom sudu u Nikšiću, i presuđeno je da Stanka plati 5 fiorina. Ona dalje kaže da su joj za isplatu ove kazne uzete dvije ovce, koje je ona bila ostavila za plaćanje poreza. U molbi traži od Jevta Nikolića, koji je tada bio član Velikog suda, da razmotri ovaj slučaj i vidi da li je ona trebalo da bude ovako strogo kažnjena.¹²⁶ U pismu koje Drago Vukotić šalje Jevtu Nikoliću, koji je tada bio član Velikog suda, imamo žalbu u kojoj on kaže da je otpušten sa posla u Okružnom sudu u Nikšiću, đe je bio pisar, a tu je dužnost obavljao jedno vrijeme dok je Jevto Nikolić bio predsjednik Okružnog suda. On kazuje Jevtu da je otpušten bez razloga i moli ga da mu pomogne da nađe novi posao.¹²⁷ U dokumentu od 10. 02. 1898. godine Bekica Šobajić iz Nikšića moli Jevta Nikolića da razgovara sa predsjednikom Državnog savjeta Božom Petrovićem oko imanja koje je Bekica kupio kod njega. On moli Jevta da pita Boža da li mu pola novca može uplatiti kada bude rok za isplatu, a da mu za ostalu polovinu produži

¹²⁶ Stanka Milana Džika – članu Velikog suda Jevtu Nikoliću, 13. 12. 1897. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. II, br. 37.

¹²⁷ Drago Vukotić – članu Velikog suda Jevtu Nikoliću, 19. 12. 1897. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. II, br. 38.

rok. Šobaić piše Jevtu Nikoliću da je u teškoj finansijskoj situaciji, da ima dugove, kao i da zbog procedure ima problem da proda mlin.¹²⁸

Postoji veliki broj dokumenata u kojima su priznanice, koje su potvrđene u Okružnom sudu u Nikšiću, i koje govore o naplati i potraživanju dugova, kao i o pozajmljivanju novca. Limun Mrkov priznaje pred Okružnim sudom u Nikšiću da duguje Perku Đukanoviću 24 talijera, i da se obavezuje da će ih vratiti do Đurđevdana, a ako to ne uradi, Perko Đukanović taj dug može naplatiti od njegovog imanja.¹²⁹

Jevto Nikolić je bio komesar za podjelu zemlje u kolašinskom okrugu 1886. i 1887. godine. Crna Gora je dobila Kolašin nakon rata 1876–1878. godine, a Crnogorci su ga zvanično preuzeli od Turaka 23. septembra 1879. godine. Podjela zemlje u Kolašinu vršena je 1879. i 1880. godine. Međutim, zbog nepravilne podjele, knjaz Nikola je po treći put naredio podjelu zemlje u Kolašinu, a za izvršenje tog zadatka opunomoćio je vojvodu Đura Cerovića 1885. godine. Poslije određenog vremena, Đuro Cerović je zbog drugih obaveza napuštio ovaj posao, a konačnu podjelu zemlje u kolašinskom okrugu izvršili su Jevto Nikolić i komandir Boško Martinović.

Tridesetim članom Berlinskog kongresa bila su zagarantovana imovinska prava svim muslimanima koji su nakon rata 1876–1878. godine postali podanici Crne Gore. Nakon što je veliki dio muslimanskog stanovništva napustio Crnu Goru, Crnogorci koji su se naselili na njihovim imanjima bili su obavezni da im isplaćuju četvrtinu prihoda sa zemlje. Crnogorska vlast morala je pod pritiskom Osmanskog carstva da ispunjava ovu obavezu, dok se ne otkupe imanja od muslimana. Ministar

¹²⁸ Bekica Šobajić, Nikšić – članu Velikog suda Jevtu Nikoliću, 10. 02. 1898. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. III, br. 6.

¹²⁹ Priznanica o dugu Limuna Mrkova Perku Đukanoviću, 16. 04. 1892. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. I, br. 9.

crnogorske vojske, vojvoda Ilija Plamenac u ime Državnog savjeta naređuje Jevtu Nikoliću da ukoliko kome da na korišćenje turske livade, treba osigurati četvrtinu, koja će se dati Turcima, vlasnicima imanja.¹³⁰

Zemlja u kolašinskom okrugu je najvećim dijelom podijeljena vojnicima gornjemoračkog, donjemoračkog i rovačkog bataljona. Ko nije učestvovao u ratu 1876–1878. godine, teže je dobio zemlju. U dokumentu od 07. 10. 1886. godine Božo Petrović obavještava serdara Mira Pavićeva da je Periša Drljević, koji nije učestvovao u ratu, pitao da li može da dobije zemlju u Kolašinu. Božo Petrović zahtijeva da se ne pravi izuzetak, već da se Periši Drljeviću dodijeli zemlja, samo ako je to već ranije rađeno u sličnim slučajevima.¹³¹

Glavari i poznatiji građani dobijali su veće površine zemlje, i to je najčešće bila darovna zemlja koju je dodjeljivao knjaz Nikola. Marko Petrović je obavijestio komandira Boška Martinovića da je vojvoda Šole Radović podnio molbu knjazu Nikoli za dobijanje državne zemlje, pošto mu to prethodno nije omogućio vojvoda Đuro Cerović. Knjaz je odlučio da se Šolu Radoviću da 10 rala zemlje u Rogoborima i kuća Mekića u kolašinskoj varoši.¹³² Marko Popov Dragović moli knjaza Nikolu da mu da zemlju u Kolašinu, nakon čega je vojvoda Đuro Cerović obavijestio komandira Boška Martinovića i Jevta Nikolića da je knjaz Nikola naredio da se Marku Popovu Dragoviću dodijeli 8 rala zemlje u Rogoborima.¹³³

¹³⁰ U ime Državnog savjeta, vojvoda Ilija Plamenac – Jevtu Nikoliću, Kolašin, 1887. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. II, br. 36.

¹³¹ Predsjednik Državnog savjeta, ministar unutrašnjih djela, Božo Petrović – serdaru Miru Pavićevu, Kolašin, 07. 10. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 19.

¹³² Marko Petrović, Cetinje – komandiru Bošku Martinoviću, 16. 03. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 5.

¹³³ Molba Marka Popova Dragovića upućena knjazu Nikoli, 13. 03. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 3.

Da je ova zemlja dodijeljena, potvrđuje i protokol o darovanoj zemlji u kolašinskom okrugu, od 30. 03. 1886. godine, u kome se navodi da je vojvoda Šole Radović dobio 10 rala zemlje u blizini ušća Plašnice u Taru i kuću u Kolašinu, koja je u periodu turske vladavine pripadala Mekićima. Ovđe se i potvrđuje da je Marko Popov Dragović dobio 8 rala zemlje u Rogoborima.¹³⁴ U dokumentu od 14. 06. 1886. godine kapetan Mirko Bajić poručuje komandiru Bošku Martinoviću i Jevtu Nikoliću da je Ilija Plamenac naredio, po visokom nalogu knjaza Nikole, da se kapetanu Jevremu Dragoviću da zemlja u Rogoborima. Jevto Nikolić i Boško Martinović odmah su odgovorili da su dodijelili kapetanu Jevremu Dragoviću 5 kosa livade.¹³⁵ Po naredbi knjaza Nikole dodijeljeni su kuća i 15 rala zemlje serdaru Peru (Matanoviću).¹³⁶

Molbe za dobijanje zemlje upućivali su i siromašni ljudi. To potvrđuje molba u kojoj Vaso Nišavić moli knjaza Nikolu da mu se ne oduzme ralo zemlje koje je dobio, neposredno nakon završetka rata 1876–1878. godine, kada se doselio u Kolašin. Prije doseljenja on je živio u Bijelom Polju, a žali se da ima 7 članova porodice, pa bi mu zbog toga trebalo još zemlje. U odgovoru na ovu molbu vojvoda Đuro Cerović obavjestio je komandira Boška Martinovića i Jevta Nikolića da je knjaz Nikola naredio da se Vasu Nišaviću ne oduzme ralo zemlje, ali da je takođe ne može ni prodati.¹³⁷

¹³⁴ Protokol o darivanoj zemlji u kolašinskom okrugu, 30. 03. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 9.

¹³⁵ Kapetan M. Bajić – komandiru Bošku Martinoviću i Jevtu Nikoliću, Kolašin, 14. 06. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 16.

¹³⁶ Naredba za dodjelu zemlje Peru (Matanoviću), nije datirana, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. II, br. 63.

¹³⁷ Molba Vasa Nišavića upućena knjazu Nikoli, 19. 09. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 4.

Neki ljudi bili su nezadovoljni načinom podjele zemlje, pa su se žalili knjazu i centralnim organima vlasti. Takav je, na primjer, slučaj Laza Anđelića. U dokumentu iz oktobra 1886. godine Lazo Anđelić je poručio Jevtu Nikoliću da je knjaz Nikola naredio da dobije zemlju u Kolašinu kao „najbolji Rovčanin ili Moračanin”.¹³⁸ Međutim, početkom novembra predsjednik Državnog savjeta Božo Petrović obavještava serdara Mira Pavićeva i Jevta Nikolića da knjaz Nikola nije ništa obećao Lazu Anđeliću i ukoliko ovaj odbije zemlju koju mu nudi komisija, da se ta zemlja da drugome.¹³⁹ Desetak dana kasnije oficir Sava Ivanović opominje da se Lazo Anđelić žalio kod knjaza Nikole zato što mu je Jevto Nikolić oduzeo 18 rala zemlje i kuću, koje mu je prethodno dodijelio.¹⁴⁰ U dokumentu, koji su najvjerojatnije poslali građani kolašinskog okruga koji su bili nezadovoljni načinom podjele zemlje, navodi se da je Jevto Nikolić prilikom podjele zemlje imao propusta, i da se ne radi sve kako je knjaz Nikola naredio. Ovđe se kaže da su neke kupovnice za zemlju kupljene nezakonito, a neke zakonite kupovnice nijesu izvršene. Na kraju se traži odgovornost Jevta Nikolića i vojvode Đura Cerovića za sve što nije urađeno po propisu.¹⁴¹

Gavro Vuković je tražio od Jevta Nikolića da, po naredbi knjaza Nikole, precizno obilježi zemlju Gavrovog brata (koji je umro) u Kolašinu.¹⁴² U dokumentu od 05. 06. 1887. godine,

¹³⁸ Lazo Anđelić – Jevtu Nikoliću, Kolašin, oktobar 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I.

¹³⁹ Božo Petrović – serdaru Miru Pavićevu i Jevtu Nikoliću, 06. 11. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 23.

¹⁴⁰ Dežurni oficir Sava Ivanović – Jevtu Nikoliću, 18. 11. 1886. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. I, br. 42.

¹⁴¹ Žalba, građana nezadovoljnih načinom podjele zemlje u kolašinskom okrugu, upućena Jevtu Nikoliću, nije datirana, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. II, br. 40.

¹⁴² Gavro Vuković – komesaru Jevtu Nikoliću, Kolašin, nije datiran, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. II, br. 69.

kapetan Jezera, Živko Šibalića obavještava Jevta Nikolića da je sva zemlja u njegovoj kapetaniji data po naredbi i da je on svoje račune predao Ministarstvu unutrašnjih djela.¹⁴³

U većim sudskim postupcima, koji su vođeni u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka, lokalni organi vlasti su suprotstavljene stavove prosljeđivali višim sudskim instancama, a strana koja je bila nezadovoljna presudom apelirala je kod knjaza Nikole, koji je donosio konačnu odluku u sporu. Zakonskim propisima, koje su centralni organi slali lokalnim organima vlasti i vojnim funkcionerima u Crnoj Gori sedamdesetih godina XIX vijeka, regulisani su trgovina, svjedočenje, obaveze vojske na frontu i u državnim radovima, kao i kazne za različita krivična djela. Stanovništvo nikšićke nahije i crnogorski iseljenici, koji su se preselili u Srbiju, slali su pisma i molbe okružnom sudiji Jevtu Nikoliću, u kojima su tražili pomoć u rješavanju različitih problema. Radi poboljšanja komunikacije i transporta u najvećoj nahiji u Crnoj Gori, 1898. godine izvršena je popravka kolskih puteva u Nikšiću i okolini. Prilikom podjele zemlje u novooslobođenim oblastima, nakon rata 1876–1878. godine, prednost su imali vojnici, a zbog obaveza preuzetih tridesetim članom Berlinskog kongresa, crnogorska vlast je morala garantovati imovinska prava muslimanima.

Lična dokumenta Jevta Miletina Nikolića

Što se tiče ličnog života Jevta Nikolića, postoje dokumenta koja se odnose na vršenje njegove funkcije, zatim prepiska sa nekim crnogorskim glavarima, porodična pisma, odgovori na tužbe i setencije o prodaji zemljišta.

U dokumentu od 30. aprila 1896. godine predsjednik Državnog savjeta Božo Petrović piše Jevtu Nikoliću, da po čestim kaziva-

¹⁴³ Kapetan Živko Šibalića – Jevtu Nikoliću, 05. 06. 1887. godine, DACG, AON, FJMN, k. XI, f. VIII, o. II, br. 23.

njima i žalbama parničara kojim on sudi, ima jedan loš običaj da im se obraća ružnim riječima prilikom suđenja. Božo Petrović mu dalje kaže da razumije njegov teški položaj, i da ljudi možda iz neznanja ili iz nekog drugog razloga daju povoda jednom sudiji da izađe iz takta, ali da u takvim situacijama, on nipošto ne smije govoriti ružne riječi parničarima, nego ih kazniti na drugi način i naučiti na red, pristojno ponašanje i poslušnost. Na kraju, Božo Petrović piše Jevtu Nikoliću da je ovo samo opomena i savjetuje ga da ubuduće promijeni ponašanje u sudnici, inače će sljedeći put biti pozvan na odgovornost.¹⁴⁴

U dva dokumenta u kojima Jevto Nikolić piše Božu Petroviću o sporu bratstava Raičevića i Rastića u OZRINIĆIMA, može se uvidjeti netrpeljivost između njega i vojvode Đura Cerovića, otkad je ovaj doselio u OZRINIĆE. U prvom dokumentu Jevto Nikolić govori o sporu pomenutih bratstava oko zimskih stočnih stanova (vatana) u ČERANIĆA GORI. Jevto Nikolić kaže da je on graničio ove vatane još 1864. godine, i da je kada je izbio ovaj spor, otišao ponovo na lice mjesta, pokazao će su granice, kleo se o tome, i dostavio izvještaj Velikom sudu (25. 05. 1895. godine). No, kako datim razgraničenjem nije bilo zadovoljno bratstvo Rastića, koje je tvrdilo da granicu treba drugačije postaviti, a uz koje je bio vojvoda Đuro Cerović, Veliki sud dao je priliku i njima da se zakunu i na kraju donio odluku da su oni u pravu. Zbog toga Jevto traži da se njegovo izvješće o ovom sporu da na uvid knjazu Nikoli, pri tom moleći ga da pošalje jednu jaku komisiju od sto cekina, da izvidi situaciju na licu mjesta i da se upozna sa time kako je stvar tekla od početka podjele 1864. godine. Dalje, Jevto Nikolić kaže da je spreman da plati novčanu kaznu ako ne bude uspio sudskim putem da dokaže da je u pravu. Na kraju, on se otvoreno žali na ponašanje vojvode Đura

¹⁴⁴ Predsjednik Državnog savjeta, Ministar unutrašnjih djela Božo Petrović – Jevtu Nikoliću, 30. 04. 1896. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 22.

Cerovića od kada je došao u OZRINIĆE i kaže da on to više ne može trpjeti, pa zato traži od Boža Petrovića da uvjeri knjaza Nikolu da preispita datu situaciju.¹⁴⁵ U drugom dokumentu Jevto Nikolić piše da pošto nije dobio odgovor na prvo pismo, neki Raičevići (Sava Raičev i Vidak Ilijin) su odlučili da odu na Cetinje da traže da se sačeka sa izvršenjem odluke Velikog suda dok ne dođe neko sa Cetinja na lice mjesta.¹⁴⁶ U dokumentu od 21. 12. 1895. godine Božo Petrović obavještava Jevta Nikolića da je primio oba njegova pisma oko spora u Čeranića gori, da je Veliki sud donio odluku o tome, a da su nezadovoljni apelirali kod knjaza Nikole. Međutim, knjaz je odobrio odluku Velikog suda, pa Božo Petrović kazuje Jevtu Nikoliću da se on tu više ne može, niti želi miješati. On dalje preporučuje Jevtu Nikoliću da sačeka priliku kad dođe na Cetinje da o ovom slučaju izvijesti knjaza Nikolu. Na kraju Božo Petrović čestita predstojeće novo-godišnje i božićne praznike.¹⁴⁷

U dokumentu koji je Jevto Nikolić pisao upravniku nikšićke nahije Šaku Petroviću, Jevto Nikolić odgovara na tužbu koju je protiv njega podnio mitropolitu Mitrofanu Banu, pop Đorđe Milanović. U tužbi se kaže da je Jevto Nikolić uvrijedio sveštenstvo svojim ponašanjem na Bogojavljenje (06/19. januar 1893. godine). U odgovoru Jevto Nikolić optužuje popa Đorđa da je vršio službu van svoje parohije. On navodi da je čitavoj nikšićkoj varoši poznato da je pop Jovo Radonjić dobio naredbu

¹⁴⁵ Jevto Nikolić – Ministru unutrašnjih djela, predsjedniku Državnog savjeta Božu Petroviću, 09. 12. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 90.

¹⁴⁶ Jevto Nikolić – Ministru unutrašnjih djela, predsjedniku Državnog savjeta Božu Petroviću, 18. 12. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 78.

¹⁴⁷ Predsjednik Državnog savjeta Božo Petrović – Jevtu Nikoliću, 21. 12. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 70.

od mitropolita Mitrofana Bana, u kojoj se kaže da su neguške, cetinjske i dobrocke kuće pripale njegovoj parohiji i da on u njima ima pravo da obavlja sveštenečke dužnosti. Dalje, on kaže da je sa još nekoliko ljudi na Bogojavljenje šedio u jednoj kafani, dobrocke garde, kada je pop Jovo Radonjić ušao unutra. Oni su svi tada ustali i ispoštovali sve po zakonu prilikom vršenja sveštenečkog obreda. Dalje, Jevto Nikolić piše da nije prošlo mnogo vremena od odlaska popa Jovana, kada je u istu kafanu došao pop Đorđe Milanović da obavi obred koji je već izvršio pop Jovan. Tada su se svi začudili, no ipak su ustali, sem Jevta Nikolića, zbog čega je pop Đorđe podnio tužbu protiv njega. Jevto Nikolić dalje kaže da on nije ustao zato što je već obavio svoju dužnost prema crkvi kada je dolazio pop Jovan, pri čemu on ne krije da nema simpatije prema popu Đorđu. Na kraju, Jevto Nikolić piše da dok Šako Petrović nije došao u Nikšić, nije uopšte išao u crkvu, a da je poslije toga redovno pošećuje, da je svoju decu krstio pod Ostrogom i da je svog sveštenika dobio od mitropolita Visariona Ljubiše.¹⁴⁸ Povodom istog slučaja, Jevto Nikolić navodi da on nikada nije uvrijedio sveštenstvo i da ni u tursko doba popovi nijesu uzimali jedni drugima parohije. Zatim, on traži da se uvidi ponašanje popa Đorđa, koji napada i druge ljude kao na primjer Mata Katurića.¹⁴⁹ Da Jevto Nikolić nije imao simpatije prema popu Đorđu Milanoviću, govori dokument u kojem on poručuje Mitrofanu Banu da ukoliko pop Đorđe bude prisutan određenom događaju, on neće biti tu.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Jevto Nikolić – Upravniku nikšićke nahije Šaku Petroviću, 1893. godina, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 14.

¹⁴⁹ Jevto Nikolić – Upravniku nikšićke nahije Šaku Petroviću, 1893. godina, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 15.

¹⁵⁰ Jevto Nikolić – mitropolitu Mitrofanu Banu, nije datiran, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 26.

U dokumentu od 31. 01. 1885. godine Jevto Nikolić se žali Šaku Petroviću zato što oko desetak kuća Nikolića iz OZRINIĆA nije dobilo zemlju, koju im je bio obećao knjaz Nikola. Jevto Nikolić kaže da je knjaz obećao, kad je 1880. godine dijelio zemlju u nikšićkom polju, OZRINIĆIMA, a među njima i Nikolićima (Savu Markovu, Krstu Nikoliću, Zrnu Boškovu, Šulu Dragićevu, Mihailu Šulovu, Špiru Vaskovu, Novici Vaskovu i Periši Parovu) po ralo i po zemlje. Knjaz je dalje naredio da se ostatak zemlje u OZRINIĆIMA podijeli vojsci. No, pošto je Jevto Nikolić izašao iz komisije za podjelu zemlje, komandir Boško Martinović je podijelio zemlju tako da pomenuti Nikolići nijesu dobili ništa u nikšićkom polju, pa su oni došli kod Šaka Petrovića da se žale.¹⁵¹

U pismu koje šalje Marko Miljanov Popović imamo njegov odgovor na ponudu koju mu je Jevto Nikolić poslao oko prodaje neke kuće. Na početku Marko Miljanov kaže koliko mu Jevto Nikolić traži za kuću (200 fiorina) i smatra da je to dosta visoka cijena. Dalje, on piše Jevtu Nikoliću da se nije mnogo interesovao da sazna za njegovu tešku finansijsku situaciju. Marko Miljanov kaže da je svima poznato da nije bio trgovac, da više nije crnogorski glavar koji se izdržava iz državne kase (Marko Miljanov je 1883. godine došao u sukob sa knjazom Nikolom, nakon čega je živio povučeno u Medunu) i da nema zemlje u Crnoj Gori ni da oku pšenice posije. Na kraju, Marko Miljanov kazuje Jevtu Nikoliću da iako mu skupo prodaje kuću, on će je kupiti, s tim da prvo Jevto sredi zakonsku osnovu ove prodaje.¹⁵²

U fondu Jevta Miletina Nikolića postoji govor koji je posvećen knjazu Nikoli, povodom obnavljanja Nikšića 1885. godine.

¹⁵¹ Jevto Nikolić – Upravniku nikšićke nahije Šaku Petroviću, 31. 01. 1885. godine, DACG, AON, FJMN, k. X, f. V, o. V, br. 2.

¹⁵² Marko Miljanov, Medun – Jevtu Nikoliću, 19. 02. 1894. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 18.

U ovom dokumentu se kazuje „da je srećan dan bio za Crnu Goru kada je knjaz zajedno sa svojom hrabrom vojskom oslobodio Nikšić”. Zatim se kaže „da je srećan taj dan kad je knjaz ušao u obnovljeni Nikšić, a koji je obnovio sa njegovim vjernim narodom”. Dalje se u ime građanstva i čitave varoši knjazu čestita novi Nikšić, a na kraju se izražava želja da knjaz proživi što duže za sreću i slavu njegovog naroda.¹⁵³

Među dokumentima je setencija kojom Islam-beg Mušović prodaje Jevtu Nikoliću svoju zemlju u Prijespi, po cijeni od 11 talijera po ralu. Punomoćnik porodice Mušović je Sava Pavićević, a na ovu prodaju bez pogovora su pristala Islam-begova braća Osman i Nezir, kao i njihova majka. Svjedoci ove setencije su Mehmed Askov, Salko Odžić i svjedok pisac Simo Samardžić.¹⁵⁴ U drugoj setenciji imamo razmjenu zemljišta između Jevta Nikolića i Sima Vukeljina Varajića u Ozrinićima. Simo Varajić je dao Jevtu Nikoliću zemlju u okrajcima Varajića, a Jevto Nikolić njemu pored dva rala u Ozrinićima daje i tri rala zemlje od Adema Adžimusića i plus dodaje novca u iznosu od četrdeset fiorina.¹⁵⁵

Sinovac Jevta Nikolića Banjo traži od svoga strica da mu pošalje 50 fiorina da vrati dug Nešku Gošovu. On ga moli da mu pošalje pare kroz dvadeset dana da ne bi morao da prodaje svojih 40 ovaca da bi namirio dug. Dalje, Banjo Nikolić piše svom stricu da ako mu pozajmi te pare, on će se truditi da mu ih što prije vrati, a ako ne bude mogao, onda će doći 15 dana da mu pomogne u izgradnji kuće. Na kraju objašnjava kako je u njegovoj porodici

¹⁵³ Govor posvećen knjazu Nikoli povodom obnavljanja Nikšića 1885. godine, DACG, AON, FJMN, k. IX, f. XV, o. I, br. 9.

¹⁵⁴ Setencija o prodaji zemlje Islam-bega Mušovića Jevtu Nikoliću, 31. 01. 1891. godine, DACG, AON, FJMN, k. IV, br. 138.

¹⁵⁵ Setencija o razmjeni zemljišta između Jevta Nikolića i Sima Vukeljina Varajića, 27. 03. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 13.

veoma teška situacija, jer su u velikim dugovima i da će morati da prodaju određeno imanje da bi te dugove vratili.¹⁵⁶ U drugom pismu Milan Nikolić iz Srbije, takođe sinovac Jevta Nikolića, žali se svome stricu zašto mu nije poslao nijedno pismo u prethodne četiri godine. Zato ga on moli da mu odgovori na ovo pismo i napiše ima li šta novo kod njega.¹⁵⁷

U dokumentima se govori o naplati i potraživanju dugova između Jevta Nikolića i nekih ljudi. Tako u jednom dokumentu J. Memedović obavještava Jevta Nikolića da mu šalje 5 fiorina, koje je Jevtu Nikoliću dugovao Adem Zvizdić, i moli ga da mu pošalje priznanicu o tome.¹⁵⁸ U dvije naredbe sa Cetinja se traži da Jevto Nikolić isplati dug popu Mirku Vojinoviću. U prvom dokumentu od 22. 06. 1893. godine Državni savjet obavještava Jevta Nikolića da je protiv njega pop Mirko podnio tužbu zbog toga što mu nije vratio novac u iznosu od 25 talijera, koje mu je pozajmio 1876. godine. Državni savjet, dalje, obavještava Jevta Nikolića da pop Mirko za ovaj dug ima priznanicu, pa traži od njega da mu podmiri ovaj novac.¹⁵⁹ U drugom dokumentu od 07. 12. 1893. godine Ministarstvo unutrašnjih djela šalje naredbu Jevtu Nikoliću da će ukoliko ne podmiri ovaj novac popu Mirku Vojinoviću, sa Cetinja biti poslat čovjek koji će te pare naplatiti od njega, i kome će Jevto Nikolić morati da plati sve putne troškove.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Banjo Nikolić – Jevtu Nikoliću, nije datiran, DACG, AON, FJMN, k. X, f. VII, o. V, br. 19.

¹⁵⁷ Milan Nikolić – Jevtu Nikoliću, 29. 08. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. II, br. 25.

¹⁵⁸ J. Memedović – Jevtu Nikoliću, 21. 02. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. 4, br. 143.

¹⁵⁹ Državni savjet, V. Plamenac – Jevtu Nikoliću, 22. 06. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. II, br. 16.

¹⁶⁰ Ministarstvo unutrašnjih djela – Jevtu Nikoliću, 07. 12. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. II, br. 33.

Pet dana kasnije Jevto Nikolić objašnjava Državnom savjetu kako je došlo do ovoga duga prema popu Mirku Vojinoviću i zašto on ne treba da mu ga vrati. On kazuje da je prije polaska sa svojim bataljonom u rat u Hercegovinu 1876. godine, uzeo od popa Mirka 25 talijera da se isplati majstorima koji su radili na crkvi u Župi. On je tada uzeo i 20 talijera od Novaka Četkova za iste usluge, a Spasoju Buvi je za usluge radnicima u njegovoj krčmi trebalo isplatiti 55 talijera, tako da je ukupna suma iznosila 100 talijera. Nakon što su završeni poslovi na crkvi 1882. godine, u Župu je došao mitropolit Visarion Ljubiša koji je naredio da se isplate svi dugovi oko rada na crkvi, među kojima su bili i ovi iz 1876. godine. Računi su podneseni vojvodi Đuru Ceroviću u Nikšiću 1883. godine i on ih je potvrdio da se isplate po priznanicama. Međutim, samo je Spasoje Buva prihvatio isplatu duga, dok su pop Mirko i Novak Četkov tražili dobit na pozajmljene pare, pa se zbog toga išlo na Cetinje pred Veliki sud, da bi na kraju knjaz Nikola odlučio da im se dobit isplati. Novaku Četkovu, koji je odmah otišao kod Visariona Ljubiše, isplaćena je dobit, kao što mu je Jevto Nikolić isplatio i glavnicu, dok je popu Mirku samo Jevto isplatio glavnicu, a mitropolit Visarion Ljubiša iz nepoznatih razloga nije isplatio dobit. Zbog toga se Jevto čudi zašto on treba da isplati ovaj dug od dobiti i traži od Boža Petrovića da ga oslobodi od njega, kao i da se o ovome problemu sporazumije sa Đurom Cerovićem koji zna više o tome. Na kraju, Jevto Nikolić kaže da ako je dužan da služi državi, nije dužan da plaća izgradnju crkve.¹⁶¹ Nakon ovoga odgovora Jevta Nikolića, vjerovatno je Državni savjet promijenio odluku, jer u dokumentu od 24. 01. 1894. godine mitropolit Mitrofan Ban obavještava jeromonaha Teofana Dokovića u Župi da je manastir u Župi ostao dužan popu Mirku

¹⁶¹ Jevto Nikolić – Ministru unutrašnjih djela, predsjedniku Državnog savjeta, Božu Petroviću, 12. 12. 1893. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. II, br. 35.

25 talijera za dobit na pozajmljene pare Jevtu Nikoliću iz 1876. godine. Pošto je knjaz Nikola naredio da se ova dobit isplati popu Mirku, Mitrofan Ban naređuje jeromonahu Teofanu Đokoviću da to i uradi u prisustvu Jevta Nikolića, i da se od popa Mirka uzme priznanica o izmirenju duga.¹⁶² U dokumentu od 13. 03. 1874. godine Lazar Sočica traži od Jevta Nikolića da mu vrati novac koji mu je pozajmio u jesen prethodne godine.¹⁶³

Vojvoda Gavro Vuković tražio je od Jevta Nikolića da na način koji samo on zna, tiho i neprimjetno, sazna kakvi su ljudi Pušo Salatić, Jovan Gajović i Šujo Vujović koji žive u Hercegovini.¹⁶⁴

Jevto Nikolić se mnogo zalagao za izgradnju crkve u njegovom rodnom mjestu, u Ozrinićima. U ugovoru vezanom za izgradnju ove crkve, Ozriniće je predstavljao Jevto Nikolić. Po ovome ugovoru Marko Šabović, majstor iz Herceg Novog, obavezao se da će za tri godine završiti crkvu. U ugovoru se nabraja kolika treba da bude dužina, širina i visina crkve, zatim koliko treba da budu široki prozori, kakva treba da bude fasada itd. Ozrinići su preuzeli obavezu da nabave sav materijal za izgradnju crkve. Marko Šabović je po ugovoru trebalo da dobije 2300 fiorina za ovaj posao. Na kraju imamo potpise dogovorenih strana, a od Ozrinića prvi se potpisao Jevto Nikolić.¹⁶⁵ Postoji nekoliko priznanica i računa vezanih za izgradnju ove crkve. Tako u priznanici od 29. 09. 1897. godine Jevto Nikolić se obavezuje da će isplatiti 35 fiorina za krst

¹⁶² Miropolit Mitrofan Ban – jeromonahu Teofanu Đokoviću u Župi, 24. 01. 1894. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. III, br. 5.

¹⁶³ Lazar Sočica, Drobnojaci – načelniku Jevtu Nikoliću, 13. 03. 1874. godine, DACG, AON, FJMN, k. V, f. IV, o. I, br. 13.

¹⁶⁴ Vojvoda Gavro Vuković – Jevtu Nikoliću, 20. 06. 1895. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIV, f. XI, o. I, br. 35.

¹⁶⁵ Ugovor za izgradnju crkve u Ozrinićima, 24. 02. 1894. godine, DACG, AON, FJMN, k. XIII, f. X, o. III, br. 9.

u ozriničkoj crkvi.¹⁶⁶ U drugoj priznanici se potvrđuje da je Jevto Nikolić dao 16 fiorina za pozlatu krsta ozriničke crkve,¹⁶⁷ a u dokumentu od 28. 12. 1897. godine je račun, koji je poslat Jevtu Nikoliću za gromobran crkve, koji je izrađen u vojnoj radionici u Obodu na Cetinju. Račun je iznosio 68,50 fiorina.¹⁶⁸

Na osnovu ličnih dokumenata Jevta Nikolića mogu se videti osnovne karakteristike njegove ličnosti i način na koji je vršio funkcije u državnoj službi. Jevto Nikolić je često znao da bude strog prema podanicima, kao i da ljutito reaguje u sudnici, što je prouzrokovalo da se ljudi nezadovoljni ovakvim ponašanjem Jevta Nikolića žale centralnim organima vlasti na Cetinju. Ukoliko je smatrao da su centralni organi neopravdano preinačili njegovu odluku, Jevto Nikolić je bio uporan u odbrani svojih odluka i presuda.

¹⁶⁶ Priznanica vezana za izgradnju ozriničke crkve, 29. 09. 1897. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. II, br. 30.

¹⁶⁷ Priznanica vezana za izgradnju ozriničke crkve, 16. 11. 1897. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. II, br. 32.

¹⁶⁸ Račun vezan za izgradnju ozriničke crkve, 28. 12. 1897. godine, DACG, AON, FJMN, k. XV, f. XII, o. II, br. 39.

KOMANDIR DRAGIŠA BOJOVIĆ (1880-1920)

Novak Adžić

This article contains a life story of Dragisa Bojović, a commander of the Montenegrin army, who was a famous and tragic hero. Bojović fought in the Balkan wars and after the Austro-Hungarian occupation of Montenegro he ended up in a camp. As a Montenegrin patriot he was opposed to the Podgorica Assembly and he participated in organising the Christmas Rebellion and for that he was violently tortured and murdered.

U istoriji crnogorskog ustaničkog i komitskog pokreta (1919-1929) komandir crnogorske vojske *Dragiša Bojović* bio je slavni i tragični junak. Dragiša Bojović rođen je 1880. godine u selu Kuta, u Župi Nikšićkoj. Sin je *Milosava Bojovića*, plemenskog kapetana i poslanika Crnogorske narodne skupštine i unuk znamenitog plemenskog kapetana *Miloša Bojovića*, istaknutog junaka sa Vučjeg Dola 1876. godine. Majka Dragiša Bojovića zvala se *Anđe*, rođena *Radonjić* sa Njeguša. Dragiša Bojović je imao petoro braće: *Radula* (poginuo 1897, Kuta); *Blaža* (ubijen od strane srpske vojske i bjelaša u Martinićima 1919); *Antonija* (ubijen 1919. godine u Martinićima od strane srpske vojske i bjelaša); *Mila* (poginuo 1920. godine u selu Kuta u obračunu s pripadnicima srpske vojske, žandarmerije i bjelaša) i *Lazara* (umro 1972. godine).

Četiri sina Milosava Bojovića junački i viteški su poginuli u odbrani prava, časti i slobode Crne Gore tokom 1919. i 1920. godine, prkoseći velikosrpskoj agresiji na crnogorsku državu. Porodica Milosava Bojovića stradala je, vjerna crnogorskom ponosu, obrazu, dostojanstvu, nepokolebljivo predana i odana crnogorskim državnim i nacionalnim institucijama i simbolima.

Dragiša Bojović je 1907. godine zaključio brak sa *Krstinjom*, rođenom *Popović* sa Njeguša. U braku sa njom zasnovao je brojnu porodicu. Imao je petoro dece: kćerke: *Zorku* (udatu *Simović*) 1909-2001; *Senku* (udatu *Nikčević*) 1912; *Stanu* (udatu *Ljumić*) 1917-1989; sina *Dušana*, rođenog 1914, koji je poginuo kao narodni heroj i pripadnik partizanskog NOP-a 1943. godine na Sutjesci; i sina *Radomira*, rođenog 1919. godine, učesnika NOP-a, prvoborca, i učesnika bitke na Sutjesci 1943. godine.

Dragiša Bojović je bio, kao oficir crnogorske vojske, učesnik balkanskih ratova (1912-1913) i Prvog svjetskog rata (1914-1916) do pada Crne Gore pod austrougarsku okupaciju, u kojemu je bio vršilac dužnosti komandanta Župskog bataljona. Poslije vojničkog sloma i pada Crne Gore, kapetan Dragiša Bojović interniran je u logor Boldogasonj u Mađarskoj. U zarobljeničkom logoru došlo je do polarizacije u pogledu ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom. Kapetan Dragiša Bojović bio je na liniji očuvanja crnogorske državne slobode, samostalnosti i krunidbenih prava *kralja Nikole* i dinastije *Petrović Njegoš*. Na jednom sastanku oficira interniranih u Boldogasonju usvojena je izjava koja je bila na fonu prisajedinjenja Crne Gore Srbiji. Tu izjavu odbili su da potpišu Župljani: kapetan *Dragiša Bojović*, kapetan *Puniša Bojović*, kapetan *Milonja Kostić*, kapetan *Andrija Đoković*, poručnik *Dimitrije Knežević* i poručnik *Bogić Kostić*.

Nakon oslobođenja iz zarobljeništva i konstituisanja Kraljevine SHS 1. XII 1918. godine, kada je nasilno ukinuta Kraljevina Crna Gora, kapetan Dragiša Bojović odbio je da potpiše zakletvu kralju *Petru Karađorđeviću* i da stupi u vojsku Kraljevine

SHS. On je bio žestoki protivnik odluka tzv. Podgoričke skupštine iz novembra 1918. godine, kojima je Crna Gora ukinuta kao država. O tome je ostavio eksplicitne pisane tragove, potpisujući nekoliko rezolucija, proklamacija, pisama i predstavi, u kojima se tražila restauracija crnogorske državne suverenosti i nezavisnosti.

Odlukom kralja Nikole, koju je pretočio u dekret ministar vojni u crnogorskoj Vladi u egzilu divizijar *Milutin M. Vučinić*, Dragiša Bojović je u drugoj polovini 1919. godine proizveden u čin komandira crnogorske vojske.

U cilju utvrđivanja stvarnog stanja u Crnoj Gori poslije 1918. godine, dolazili su u Crnu Goru brojni strani predstavnici, misije i delegacije, slate od relevantnih subjekata u međunarodnoj zajednici sa konkretnim i specijalnim zadacima. U tu svrhu, pored ostalih, u Crnu Goru je 1919. godine stigao, kao predstavnik SAD-a, američki oficir i lični sekretar predsjednika *Vudroa Vilsona* major *Čarls Velington Furlong*, kasniji univerzitetski profesor. Furlong je, inače, bio član američke delegacije na Konferenciji mira u Versaju 1919. godine. Imao je obavezu da o situaciji u Crnoj Gori, u svojstvu šefa američke misije, na osnovu istraživanja, sačini i podnese izvještaj. Furlong je bio u Crnoj Gori od 6. februara do 2. marta 1919. godine. Obišao je svu njenu teritoriju, razgovarao je sa predstavnicima okupacionih vojnih i civilnih vlasti, kao i sa protivnicima aneksije Crne Gore Srbiji, zapravo, sa političarima, oficirima, zatvorenicima, ustanicima, komitima crnogorskim. Preko Čarlsa Furlonga, člana američke misije, predstavnici osam nikšićkih plemena i crnogorskih ustanika poslali su jedno opširno pismo američkom predsjedniku *Vilsonu* 13. februara 1919. godine. Autori i potpisnici tog pisma bili su: *Milisav Nikolić*, bivši potpredsjednik Narodne skupštine, *Živko Nikčević*, sekretar crnogorskog MUP-a, *Stevan Pavlović*, major, *Antonije Bojović*, pravnik, *Radojica Nikčević*, glavnokomandujući ustaničkih snaga, *Nikodim*

Janjušević, glavar monaških redova, *Ljubomir Nikolić*, sveštenik, *Milislav Nikčević*, učitelj, *Dragiša Bojović*, vojni zapovjednik i *Andrija Stanković*, major. U tome pismu veli se da su „Crnogorci lišeni prava slobodnih ljudi“ i vraćeni ulaskom srpske vojske u Crnu Goru 1918. godine „u još grublje ropstvo“. Ustaničke vođe, među kojima i *Dragiša Bojović*, podvlače u tome pismu i to da je Crna Gora postala žrtva „srpskih osvajača i crnogorskih izdajnika“. U tome pismu osuđuje se tzv. Podgorička skupština i njene odluke kao lažne i namještene, bez legitimiteta i legaliteta, govori se o terorizmu koji se sprovodi nad crnogorskim narodom, propagandi i podmićivanju koje koriste srpske okupatorske vlasti za svoje ciljeve, potom, o tome da su šume pune crnogorskih komita, koji su uzeli oružje da odbrane izgubljena i oduzeta prava crnogorskom narodu, zatvorima prepunim crnogorskih patriota, skrnavljenju crnogorske istorije i tradicije itd., te da Crnogorci, pored ostalog, „ni na koji način ne mogu prihvatiti stvaranje velike Srbije“. ¹

Na području Nikšića među najistaknutije ličnosti uključene u planiranje, organizovanje i izvođenje Božićnog ustanka crnogorskog naroda 21. XII 1918. godine najčešće se u izvorima i literaturi spominju: vojvoda *Božo Petrović*, vojvoda *Đuro Petrović* i *Marko Petrović*, bivši ministar *Marko Đukanović*, brigadir *Đuro Jovović*, *Milislav Nikolić*, bivši potpredsjednik i poslanik Crnogorske narodne skupštine, poslanik *Vuko Krivokapić*, komandir *Stevan Pavlović*, kapetani *Dragiša Bojović*, *Puniša Bojović*, *Mato Todorović*, *Ilija Damjanović* i *Jošo Jovović*, ple-menski kapetan *Vasko Marojević* i sekretar MUP-a *Živko Nikčević*, pravnik *Antonije Bojović*, brigadni barjaktar *Milo Jovović*, kapetan *Radojica Nikčević*, *Boško Agram*, *Đorđije Kustudić*, te nastojatelj manastira Župskog arhimandrit *Nikodim Janjušević*.

¹ Ovo pismo prvi put objavljeno je u knjizi Šerba Rastodera, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, Knjiga II, Podgorica, 2004. godine, str. 40-47. Original se nalazi u *Huverovom Institutu* u SAD-u.

Potpukovnik *Svetozar Bogdanović*, komandant Nikšićke pukovne okružne komande, u izvještaju, Pov. br. 225, od 29. jula 1919. godine iz Nikšića komandantu Zetske divizijske oblasti generalu *Milošu Mihailoviću* navodi i to da u Župi Nikšićkoj ima oko 600 pušaka, a da su vođe ustaničkog komitskog pokreta u Župi Nikšićkoj *Antonije Bojović*, „*najveći agitator i protivnik postojećeg stanja*“ i njegov stariji brat *Dragiša Bojović*, kapetan, koji se odmetnuo u šumu, kao i *Puniša Bojović*, kapetan, koji se zbog učešća u Božićnom ustanku nalazi zatvoren u podgoričkom zatvoru Jusovača.

Župa Nikšićka je proljeća 1919. godine bila poharana od strane srpske vojske, žandarmerije i bjelaških četa. Naime, za borbu protiv crnogorskih ustanika i komita vlasti su organizovale vojne formacije. Crnogorska komitska grupa Milisava Miše Nikolića i kaluđera Nikodima Janjuševića 25. maja 1919. godine nalazila se u selu Morakovo u Župi prikupljena kod komitske grupe Dragiše Bojovića i Vaska Marojevića. Potpukovnik Svetozar P. Bogdanović naredio je da oružane formacije u službi vlasti preduzmu gonjenje crnogorskih komitskih grupa u cilju njihovog razbijanja ili likvidacije.

Kancelarija povjerenika kraljevske Vlade za Crnu Goru *Ivana Lole Pavićevića*, Pov. br. 2348, od 14. decembra 1919. godine, dostavlja komandantu Zetske divizijske oblasti na Cetinju izvještaj načelstva Kolašinskog okruga od 12. XII 1919. godine u kome se tvrdi da se u selima Vlahovići i Bulatovići nalazio oko 100 komita „*koje seljaci tih sela prikrivaju*“. U tome aktu tvrdi se da se među tim komitima nalaze komandir *Pero Vuković*, komandir *Dragiša Bojović*, *Novica Radović* i *Živko Stojović*, koji su se ponovo okupili nakon što su kod Nikšića u vojnom sukobu sa vlastima bili razbijeni.

U izvještaju o stanju na području Nikšića i okoline kojeg je Nikšićka pukovska okružna komanda, Pov. br. 245, odn. zastupnik njenog komandanta pomoćnik potpukovnik Bogdanović,

podnio 9. jula 1919. komandantu Zetske divizijske oblasti, govori se o pristalicama *kralja Nikole I Petrovića Njegoša* i procjene broja crnogorskih komita na tom području, pa se, između ostalog, veli i to da „*Vasko Marojević i Bojovići u Župi Nikšićkoj imaju uza se cijelo selo Morakovo i dobar dio Župe. Svima ovima simpatije više od 50% stanovništva okoline Nikšića*“.

U izjavi koju su u Rimu 7. juna 1920. godine dali Milisav Nikolić i Radojica Nikčević, o zvjerstvima koja su počinjena od strane režima u Crnoj Gori, navodi se i to da je srpska vojska u Župi Nikšićkoj „*popalila i kuće Bojovića*“. U julu 1919. godine, kuća Dragiše Bojovića i njegove braće i roditelja izgorela je u plamenu.

Komandant Nikšićke okružne komande potpukovnik Svetozar Bogdanović u hitnom izvještaju iz Nikšića 14. XII 1919. godine komandantu Zetske divizijske oblasti veli da su vojni odredi organa vlasti upali u Župu Nikšićku, da je „*Župa danas sva razoružana. Uhapšeno je oko 40 Župljana, jedan od njih strijeljan. Saznaće se sve o ubistvu Bojovića. Sve familije odmetnika iz Župe uhapšene*“.

U izvještaju povjerenika Vlade Kraljevine SHS za Crnu Goru Ivana Lole Pavićevića (Pov. br. 2657 od 16. decembra 1919. godine), podnijetog sa Cetinja komandantu Zetske divizijske oblasti navodi se da je načelnik okruga Nikšićkog poslao njegovoj kancelariji 15. XII 1919. godine depešu u kojoj se veli i ovo: „*Odmetnici su se nalazili u selu Morakovu 13. ovog mjeseca. Bilo ih je do 50. Vođe su im Dragiša Bojović, Vasko Marojević, Vuk Stojović i Radovan Gardašević. Lukovski odred je večeras došao iz Župe i doveo stotinu i šesdeset jataka i članova familija odmetnika iz sela Kuta, Bjeloševine i G. Morakova*“. Iz ovog izvještaja vidi se da su srpska vojska, žandarmerija i goneći odredi 15. XII 1919. godine uhapsili iz Župe Nikšićke 160 lica pod optužbom da su jataci komitski i krvni srodnici crnogorskih ustanika.

U izvještaju crnogorskog komandira *Ivana Bulatovića* o ustanku Rovaca za odbranu prava, časti i slobode Crne Gore,

koji obuhvata period od 13. novembra 1918. do jula 1920. godine, koji je podnio u mjestu zvanom Sulmano 29. X 1921. godine, govori se i to da su na sastancima crnogorskih ustanika, komita na Čeranića Gori, održanim u prvoj polovini 1919. godine prisustvovala sljedeće vođe crnogorskog ustanka: *Milisav Nikolić, Antonije Bojović, Vasko Marojević, Nikodim Janjušević, Vujo Bulatović, Mijajlo Bulatović, Milija Rakočević, Ivan Bulatović* i drugi. Potom je u selu Broćanac kod Nikšića održan sastanak crnogorskih ustanika, na kojem su prisustvovali i donosili odluke o preduzimanju akcija sljedeći ustanici komiti: *Ivan Bulatović, Ibro Bulatović, Atanasko Bulatović, Ilija Bulatović, Milija Rakočević, Miko Vlahović, Bogdan Simović, Rade Kršikapa, Tomo Kršikapa, Živko Nikčević, Milisav Nikolić, Antonije Bojović, Dragiša Bojović, Nikodim Janjušević, Vasko Marojević, Vuk Nikolić, Ilija Damjanović, Radojica Nikčević i Nikola Nikolić*. Ivan Bulatović tvrdi da su Rovcima u borbama sa okupacionim formacijama pomogli nikšićki komiti, a među njima pominje i Dragišu Bojovića. U tom izvještaju Ivan Bulatović navodi da su se Rovčani uputili prema Dugi Nikšićkoj, po snijegu do dva metra i da su stigli 5. XII 1919. godine u selo Morakovo đe su našli Milisava Nikolića, kapetana Dragišu Bojovića, Vaska Marojevića i Radojicu Nikčevića i da su se potom 23. XII 1919. godine vratili ponovo u Rovca.

Za temu koja je predmet naše pažnje relevantno je i pismo *Crnogorskih ustaničkih vođa komandantu crnogorskih trupa u inostranstvu* generalu Andriji Raičeviću, koje je objavio emigrantski list *Glas Crnogorca*, Nej kod Pariza [god izlaska 47, br. 78, od 10. oktobra 1919 (po starom kalendaru), odnosno, od 23. oktobra 1919. godine (po novom kalendaru) str. 3], koji je tada izlazio kao službeno glasilo Kraljevine Crne Gore u progonstvu. Jedan od tvoraca i potpisnika tog pisma, u kojemu se govori o zločinima nad Crnogorcima vršenim od strane srpskih trupa i o borbi crnogorskog naroda za odbranu svoje nacionalne slobode

i časti, podnijetog iz ustaničkog logora u Rovcima 1. septembra 1919. godine bio je i kapetan Dragiša Bojović. O situaciji u Crnoj Gori, borbama ustanika s okupacionim vlastima i terorom koje vlasti sprovode nad crnogorskim narodom navodi se i u Predstavci 42- vođa crnogorskog narodnog ustanka za pravo, čast i slobodu Crne Gore, koju su, iz šume 24. septembra 1919. godine, postali na adresu kraljevskog crnogorskog generalnog konzula u Rimu gospodina *Veljka Ramadanovića*. Jedan od tvoraca i potpisnika te predstavke bio je i kapetan Dragiša Bojović.

Komandant nikšićke vojne posade potpukovnik Svetožar P. Bogdanović u izvještaju Pov. br. 133 od 18. I 1920. godine komandantu Zetske divizijske oblasti dostavlja pregled crnogorskih komita na prostoru nikšićke oblasti ili kako on to formuliše „Pregled razbojničkih bandi na nikšićkoj oblasti“. U tome izvještaju, pored ostalog, on navodi da komitski vođa Dragiša Bojović iz sela Kuta, opštine Župske, srez i okrug Nikšićki, sa svojom komitskom grupom čiji broj ne silazi ispod 15 ljudi, djeluje kroz selo Kuta i druga mjesta kao i na Čeranića Gori, a pridružuju mu se mještani djelimično iz opštine Župske i Lukovske.

Pogibija Dragiša Bojovića, čovjeka i oficira s velikim autoritetom ne samo u Župi Nikšićkoj nego i znatno šire, odjeknula je, ne samo u Kraljevini SHS, nego i u inostranstvu. Nju, kao posebnu vijest, aposrofiraju organi vlasti Kraljevine SHS u više svojih službenih izvještaja, hvaleći se kako su uspjeli likvidirati jednog od najčuvenijih crnogorskih komitskih vođa i oficira kralja Nikole. Pogibija Dragiša Bojovića bila je predmet pisanja i štampe u Kraljevini SHS. Smrt Dragiša Bojovića pogodila je žestoko kako crnogorske komite, rodoljube, u zemlji, tako i legalne i legitimne predstavnike Crne Gore u emigraciji. Ona je bila, bez sumnje, i pucanj u srce crnogorskog ustaničkog pokreta.

U izjavi crnogorskog potporučnika *Mihaila Vojinovića* iz Župe Nikšićke, koju je on dao kao emigrant u italijanskom gradu Formija, o zločinima u Župi Nikšićkoj kaže se i ovo: „23.

januara 1920. godine šef župske omladine kapetan Dimitrije Knežević, napanuo je komandira Dragišu Bojovića sa društvom u selo Kuta, i sa vojskom opkolio ih je sa svake strane, i nebrat-ski spram boraca svoje domovine postupao, i na nečasna način mnozinu drugova kapetana Dragišu uništio. Tu, na tome mjestu, uništiše komandira Dragišu Bojovića, barjaktara Milutina Bojovića i pošto su još bili živi u opsadi, pomenuti predvoditelj vojske dobavi oca kom. Dragišu Bojovića, stara 75. godina i njegovu malenu šćer od 9. godina, dok je žena i ostala familija bila toga puta u Nikšićkom zatvoru, te dovedu ih da gledaju kako im naša nebraća vade živijema oči, lice bajonetima para, i odsijecaju komat po komat njihova tijela i prinose starome ocu kom. Dragišu Bojovića da od svoga sina živo meso jede. Ovaj kada je to vidio prenerazio se i tako je u nesvijesti ležao dugo vremena, đe su ga srbijanski korbači neprestano po leđa tukli. Njegova malena šćer od velikoga zuluma i straha izađe iz pame-ti, te se i dan danas tako potuca po tuđijeh ulica. FAMILIJE POKOJ-nih Bojovića i dan danas se nalaze u Nikšićkom zatvoru, i bez igđe ičega stradaju.

I još jedan primjer: dvojicu isto od društva kom. Dragišu Bojovića, uhvatiše ranjene, Mila Bojovića i Vasilija Mičkovića, koji su bili teško ranjeni, i onako ranjene su ih bokama od puša-ka tukli. Nijesu im hćeli život oduzeti, no su ih onako ranjene u najtežem zatvoru stavili bez ikakvih lijekova, đe se i dan danas muče tantalovih muka“.

Međutim, činjenica je da je tada devetogodišnja Zorka Bojović, kćerka Dragišu Bojovića preživjela užasne i jezive stvari, gledajući slike mučenja i kasapljenja svog oca, što je na nju djelovalo više nego potresno, ali se kasnije oporavila, odrasla, udala se i umrla kao mentalno zdrava osoba.

O stradanju crnogorskog junaka i patriote, komandira crnogor-ske vojske Dragišu Bojovića i njegovog brata Mila Bojovića, te barjaktara Milutina Bojovića u svojoj kući u Kutima, koju su voj-

ska, žandarmerija i bjelaška omladina zapalili, 12. januara 1920. godine pišu i crnogorski ustanici *Živko M. Nikčević, Milisav Nikčević, Radojica Nikčević, Jovan Nikolić, Đorđije Kustudić, Marko Vujović, Marko Popović i Spasoje Drašković* iz Budoša 28. marta 1920. godine, u pismu predsjedniku crnogorske izgnaničke Vlade *Jovanu S. Plamencu* u Neju na Seni kod Pariza. U tome opširnom izvještaju konstatuje se i to da su komandir *Dragiša Bojović* i njegovi srodnici, saborci herojski izginuli i u vezi s time se veli ovo: „12. januara 1920. godine Kontra komiti krijući noćno napali su kuću kapetana *Dragiše Bojovića*, gdje je bio došao na večeru sa svojim bratom *Milom* i rođakom *Milutinom Bojovićem*. Tom prilikom ubili su na mrtvo kapetana *Dragišu* i barjaktara *Milutina Bojovića*, a zarobili *Mila Bojovića* iza žestoke odbrane koju su davali neprijatelju iz opaljene kuće“.

U izjavi crnogorskog potporučnika *Mija Mićkovića* iz Župe Nikšićke, za čiju su tačnost kao svjedoci jemčili *M. Turčinović* i *D. Vuković*, se kaže i to da se u jednoj jami kod Nikšića, koja je bila pretvorena u zatvor, „gdje je već bilo došlo prilično vode od navrnute rijeke, žena pokojnog kapetana *Dragiše Bojovića*, porodila je. Čak i prema njoj namijenili su svoje zvjerstvo ostavivši je tako za 15 dana u istom stanju“. U pomenutoj izjavi *Mijo Mićković* tvrdi i ovo: „Uvjeran sam da je u toj Komandi poznato o zvjerstvu nad pokojnim *Antonijem Bojovićem*. S tim *Pašićevi* plaćenici nijesu bili zadovoljni, nego su još i svoj metod i na njegove stare roditelje primijenili bacivši ih tako iznemogle poslije tolikog bijenja u zatvoru“.

Pogibiju komandira *Dragiše Bojovića* navodi i crnogorski ustanik iz Župe Nikšićke *Simeun Mićković* u jednoj svojoj izjavi koju je dao predstavnicima crnogorske Vlade u egzilu.

O pogibiji komandira *Dragiše Bojovića* navodi potpukovnik *Hurkijević*, komandant II bataljona II žandarmerijske brigade u izvještaju, koji 23. I 1920. godine podnosi komandantu cjelokupne žandarmerije u Beogradu. U tome raportu stoji ovo: „Za-

jednička akcija protivu odmetnika vrši se dalje dobrim rezultatima. 19. januara 1920. godine, u borbi je ubijen odmetnički vođa kapetan Dragiša Bojović i još jedan odmetnik u Nikšićkoj Župi i dva odmetnika. 2 januara predali su se u Nikšićku 9 i u Čevu 8 odmetnika“. O datumu smrti Dragiše Bojovića postoje oprečni podaci. Jedni govore da se to zbilo novembra 1919. godine, dok drugi, brojniji, navode da se to dogodilo u drugoj polovini januara 1920. godine. Izgleda da je Dragiša Bojović ubijen 19. januara 1920. godine u borbi u rodnoj kući u Kutima, mada to nije moguće sasvim precizno utvrditi.

Ministarstvo vojno i mornarice 31. I 1920. godine iz Beograda dostavlja MUP-u izvještaj Vrhovne komande koji je ova podnijela komandantu II armijske oblasti a na osnovu raporta komandanta Zetske divizijske oblasti od 23. I 1919. godine. U tome aktu koje je po zapovjesti ministra vojnog podnio načelnik Opšteg vojnog odjeljenja pukovnik *Mih. M. Jovanović* veli se i ovo: „*gonjenje odmetnika se produžava. u Nikšićkom kraju. Ubijen je vođa jedne odmetničke bande, kapetan nejske Vlade, Dragiša Bojović, barjaktar Milutin Bojović a živa uhvaćena još 2 odmetnika iz njihove družine“.*

U opširnom izvještaju komandanta Zetske divizijske oblasti od 12. februara 1920. godine podnijetog komandatu II armijske oblasti, koji je ovaj podnio Ministarstvu vojnom 1. marta, govori se o akcijama gonjenja komita i rezultatima postignutim u periodu od decembra 1919. do završetka februara 1920, pa se, pored ostaloga, navodi da je u akcijama preduzetim januara 1919. godine rezultat kontra-komitskog rada bilo taj što su 4 komita ubijena „*među ovima kapetan nejske Vlade Dragiša Bojović, jedan od najčuvenijih odmetničkih vođa Nikšićkog kraja“*, veli se uz ostalo u tome aktu.

U službenom izvještaju o situaciji u Crnoj Gori ustaničkih vođa komandira *Pera Vukovića* i kapetana *Boža Bećira* od 15. marta 1920. godine upućenom komandiru *Marku Vučerakoviću*

(Medua) navode i ovo: „*Kapetana Dragišu Bojovića i barjaktara Milutina Bojovića protivnici su ubili a brata Dragišina Mila Bojovića uhvatili-pošto mu je u odbrani nestala municija- sada se nalazi u zatvoru i kako pričaju umno je poremećen*. Međutim, ta ocjena u pogledu mentalnog zdravlja Mila Bojovića nije odgovarala realnosti. On jeste bio utamničen i prolazio je strahovitu psihofizičku torturu u zatvoru, ali je ostao u čistoj svijesti i uspio je da pobjegne iz tamnice. Nešto kasnije je poginuo u oružanom obračunu sa srpskim formacijama.

U knjizi *Nekoliko stranica iz krvavog albuma Karađorđevića - Dokumenta o zločinima Srbijanaca u Crnoj Gori* (koja je objavljena u Rimu 1921. godine u izdanju Ministarstva inostranih poslova Kraljevine Crne Gore i Odbora Crnogorskih izbjeglica), navodi se da se u nikšićkom zatvoru, u užasnim uslovima, tokom jula 1919. godine porodila žena Dragiša Bojovića - *Krstinja Bojović*. U navedenoj knjizi piše i ovo: „*U novembru 1919. godine komandir Dragiša Bojović, šef jednog odjeljenja ustaša, rođen u Župi (Nikšićka oblast) bio je sa rođakom barjaktarom Milutinom Bojovićem opkoljen od jednog odjeljenja srbijanskog. Ni jedan ni drugi nijesu htjeli da se predadu dok nijesu bili teško ranjeni. Oni su doveli 75-godišnjeg oca komandirovog i njegovu devetogodišnju kćer (ostali su se članovi porodice nalazili u tamnici u Nikšiću) da prisustvuju ubistvu njihovog sina, ondosno, oca. Iako su bili teško ranjeni, srbijanski vojnici su ih tukli, mučili i završili su svoj zločin budući ih bajonetima*“.

Pogibija Dragiše Bojović bila je veliki udarac za crnogorski ustanički i komitski pokret. Dragiša Bojović je sa društvom bio opkoljen u svojoj kući, pošto su bjelaški konfidenti obavijestili organe vlasti i goneće odrede da se nalazi. Organi okupacione vlasti opkolili su kuću i pozvali Dragišu i ostale komite na predaju, ali oni su to odbili. Vlasti su zapalile kuću, a crnogorski komiti poginuli su u pokušaju da se probiju iz zapaljene i opkoljene kuće. Prema narativnim izvorima, brat Dragiše Bojovića - Milo

Bojović bio je sa njim i barjaktarom Milutinom Bojovićem kada se vodila oružana borba sa srpskom vojskom, žandarmerijom i bjelašima u njihovoj rodnoj kući u Kutima, Župa Nikšićka. Dragiša Bojović pokušao je da izvrši proboj i izvuče se iz volta kuće, dok su bacane bombe koje su eksplodirale, pogodio ga je plotun i on je pogođen pao teško ranjen na zemlju. Njegov brat Milo uspio je nekako da izađe iz kuće i krenuo prema obližnjem guvnu, ne znajući da je i ono pod opsadom napadača. Naletio je na njih i našao se u zamci, u bezizlaznom položaju. Uхватili su ga živog i vezanog sproveli u Nikšićki zatvor, iz kojega je docnije uspio pobjeći. Ponovo se odmetnuo u šumu i kao komita vratio se u Župu Nikšićku, u selo Liverovići, odakle se uputio ka rodnim Kutima. Imao je namjeru da se osveti špijunima, koji su njegovog brata i njega prokazali vojsci i bjelašima. Naišao je na jednog od njih i u međusobnom obračunu obojica su poginuli. Nakon pogibije polovinom 1920. godine, Mila Bojovića je sahranio jedan njegov rođak i njegovi roditelji tajno, po noći. Kasnije su njegovi posmrtni ostaci prenijeti u porodičnu grobnicu u Kutima i tamo sahranjeni.

Milo Bojović uspio je sa grupom crnogorskih komita da pobjegne iz zatvora u Nikšiću u noći između 10 i 11. maja 1920. godine.

Glas Crnogoraca, Nej na Seni kod Pariza [broj 90 od 12. decembra / 25. decembra 1920. godine], objavio je članak pod naslovom *Za slobodu zlatnu*. U tom članku navodi se i sljedeće: „U neravnoj borbi koju vode crnogorske patriote protivu zločinačkih srbijanskih okupatorskih vlasti u Crnoj Gori dosad je palo mnogo čestitih crnogorskih sinova, čija će imena biti duboko urezana u srcima sviju čestitih Crnogoraca, koji su ostali vjerni svojim vjekovnim tradicijama i vjerni svojoj otadžbini...

Poručnik Vuk Nenezić iz Lukova poginuo u julu 1919. godine u borbi na Trubjelu (Rudine).

Oficir Đuro Miković iz Dragovoljića, poginuo u planini nikšićkoj;

Pravnik Antonije Bojović, Blažo Bojović, Jakša Mašnić i Radonja Simonović – svi iz Župe.

Student Mileta Andrijević iz Martinića.

Sin kom. Marka Markovića iz Pipera – poginuli u mjesecu avgustu 1919. godine u Martiniće;

Mirko, Andrija i Neško Četkovići iz Ozrinića, poginuli oktobra 1919. godine na Krnovu.

Oficir Jovan Bulatović i Vučić Rakočević iz Rovaca, poginuli u oktobru 1919. u Rovca;

Kapetan Dragiša i barjaktar Milan Bojovići i Vaso Muškić iz Župe, poginuli januara 1920. u Rudine;

Poručnik Nikola Nikolić iz Rudina, poginuo novembra 1919. u Rudine.

Svi su oni poginuli u borbama protivu okupatorskih vlasti. Slava im“, završava svoj svojevrsni nekrolog emigrantski Glas Crnogorca.

Na spomeniku koji su Milisav i Anđe Bojović podigli svojim sinovima stoji uklesano ovo: „*Dragiša, kapetan prve klase, Antonije, pravnik, Blažo, narednik, Milo, artiljerac, poginuše od bratske ruke u revoluciji 1919-1920. godine. Milo, Blažo, Antonije i Dragiša soko sivi, ko lavovi izginuše da se s njima svi-jet divi, jer su pali za ideju da se obnovi slava stara“.*

KOTORSKE LISTINE (2)

Jovan J. Martinović

In the second part of the selection of documents from the medieval Kotor we are publishing: a treaty on peace between Omiš and Kotor; a contract between Dubrovnik and Kotor on commissionership and the need for having valid documents; decree on the internal trade in Kotor under the rule of the Nemanjić dynasty; gift of the empress Constantis to the people of Kotor; decision on securities; typical introduction in documents from the end of the 12th century; decree of the city council on the management of public affairs; a document on relations between the clergy and the city government; gift of the bishop Bovalis; provision on composing documents; inscription of a new church from the 13th century; decision on the obligation of shipping companies to give contributions to the bishop and a ban on dealing with St. George Monastery in front of Perast.

3. 1167. godine:

Ugovor o miru između Omišana i Kotorana

Ova isprava je ustvari najstariji dokument o pomorstvu Kotora, koji je kasnije gotovo cjelokupnu svoju ekonomiju i egzistenciju temeljio na pomorskoj i prekomorskoj trgovini i privredi.

Isprava nije sačuvana u originalu već u kasnijim štampanim prepisima, a u svima se pojavljuje izraz „vicecomes“ (u dativu: „vicecomiti“), što je – na osnovu prethodne isprave o posvećenju oltara katedrale Sv. Tripuna i pomena priora (gradskog kneza) Vite – ispravljeno u: „Vite comiti“ (odnosno, „knezu

¹ Martinović Jovan, *Iz kotorskih isprava XII vijeka*, Godišnjak Pomorskog muzeja Kotor, XIII, Kotor, 1965, str.149-152. Prihvaćeno u: *Istorija Crne Gore* (dr. Jovan Kovačević), I, Titograd, 1974, str. 420.

Viti“), te kao takvo prihvaćeno¹.

Smičiklas, Codex, II, str. 116, br. dok. 109;

Lucius, Inscriptiones, 60;

Farlati, Illyr. sacr., VI, 434;

Wenzel, Cod. Arpadianus, VI, 114;

Kukuljević, Codex, II, 79.

Ego Nicola kenesius Alemuyssii una cum meis consangv-
neis et cum omnibus, qui sub meo dominio sunt, iuramus
tibi, Vite, comiti Catharino, et omnibus Catharinis qui sub
vestro dominio sunt, super dei euangelia, salua fide et bona
intentione, ut ab hodierna die nos et nostri successores vobi-
scum et vestris successoribus puram et rectam pacem habe-
mus, absque dolo, usque ad nonam generationem; et si
Catharinus conduxerit nauem et fecerit nobis iustitiam, nul-
lam lesionem ei faciemus, et a Malonta² usque Tracti³, si
uiderimus nauem que Catharum uenire uoluerit, nullum
damnum ei faciemus. Sic deus nos adiuuet et hec sancta dei
euangelia. Anno millesimo CLXVII.

P r i j e v o d:

Ja, Nikola, knez Omiša sa mojim srodniciima i sa svima koji su
pod mojom vlašću, kunemo se tebi, Viti, knezu Kotora, i svim
Kotoranima koji su pod vašom vlašću, na Božje jevandjelje, u
zdravoj vjeri i u dobroj namjeri, da ćemo od današnjeg dana mi
i naši nasljednici sa vama i vašim nasljednicima imati čisti i
pravi mir, bez prevare, sve do devete generacije; i ako Kotoranin
dovede brod i sa nama ispravno postupa, nikakvu mu štetu neće-

² Farlati, l.c.: **Malonto** (Molunat).

³ Farlati, l.c.: **Trasti** (Trašte).

mo učiniti, i ako od Molunta do Trašta vidimo brod koji u Kotor namjerava doći, nikakvu mu povredu nećemo napraviti. Tako nam pomogao Bog i ovo sveto Božje jevanđelje. Godine Gospodnje 1167.

(Preveo takođe: Milošević A, o.c., str. 68-69)

Do kontaminacije imena kneza Vite („Vite comiti“), pomenutog u prethodnoj ispravi iz 1166. godine sa titulom „prior“, sa pojmom: „vicecomiti“, došlo je svakako uslijed slične grafije slova „C“ i „T“, kao i lošeg čitanja originalnog dokumenta. Takođe je nelogično da bi knez Nikola (Kačić) iz Omiša, grada poznatog po svojim gusarima, polagao svečanu zakletvu na Božje jevanđelje pred zamjenikom kneza („vicecomes“) grada Kotora. Ovaj gradski činovnik inače se pominje jedino u citiranoj listini iz 1167.godine i u jednom poglavlju Statuta grada Kotora⁴.

4. 1181, 20. septembra, u Dubrovniku:

Ugovor između Dubrovčana i Kotorana

Original ove isprave nalazi se u Dvorskom arhivu u Beču, sa dva prepisa (Cattaro 163. 5. 427/65), kako donosi Smičiklas, koji ga je svakako čitao.

Smičiklas, Codex, II, str. 179, br. dok. 177;

Ljubić, Listine, I, 11;

Kukuljević, Codex, II. 123.

In anno dominice incarnationis millesimo centesimo octogesimo primo, indictione quintadecima, vicessimo die mensis septembris, in Ragusio.

Comes Triphon dominator Catari veniens Ragusium cum Dabrio et Johanne de Dabro et Bolla de Sazauezo, Blasio de

⁴ Sindik Ilija, *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd, 1950, str. 98.

Fancello et Buticio de Poto ad pacem firmam in eternam tenendam hoc statuerunt ex parte totius Catari cum Flascono et tota communitate Ragusina, ut quicumque Raguseus uel Catarinus crediderit sua, primum videat cui credat, et dum crediderit, super alium non valeat tenere se nisi super debitore suo, ut pignores non sint infra Ragusium et Catarum. Et quicumque Raguseus uel Catarinus iusticiam quesierit, cum carta de communi civitatis vadat ad querendam iustitiam, et rediens ad ciuitatem suam cartam adducat de communi ciuitatis, de iniusto uel iustitia, quod perpressus fuerit, cum carta uadat et cum carta redeat. Nulli credatur nisi cartam habuerit de communitate ciuitatis.

P r e v o d:

Godine od otjelotvorenja Gospodnjeg hiljadu sto osamdeset prve, indikcije petnaeste, dvadesetog dana mjeseca septembra, u Dubrovniku.

Knez Tripun, gospodar Kotora, došavši u Dubrovnik sa Dabrom i Ivanom Dabrovim i Bolom Sazavezom, Blažom Fancelom i Buticiom Potom, da čvrsti mir u vječnosti održe, ovako su odlučili od strane čitavog Kotora, sa Flaskonom i čitavom opštinom Dubrovnika, da ako bilo koji Dubrovčanin ili Kotoranin hoće da povjeri svoje, neka prvo vidi kome će povjeriti, a ako bude pozajmio, ne može od drugoga potraživati osim od svoga dužnika, i neka ne bude zaloga između Kotora i Dubrovnika. I ako bilo koji Dubrovčanin ili Kotoranin bude tražio pravdu, neka ide sa ispravom gradske opštine da traži pravdu, a vrativši se u svoj grad neka sačuva ispravu gradske opštine, o nepravdi ili pravdi, koju bude pretrpio, sa ispravom neka ode i sa ispravom neka se vrati. Neka se nikome ne vjeruje ako nema ispravu gradske opštine.

(Preveo i: Milošević A., o.c., str. 69)

Tipičan primjer ugovora o povjerilaštvu i potrebi pošedovanja pravovaljanih dokumenata, neophodan za odnose između dva značajna trgovačka centra kakvi su bili Dubrovnik i Kotor toga vremena.

*Vrlo je karakteristično da se u ovom ugovoru kao **vladalac** („dominator“) Kotora javlja knez Tripun, budući da svega pet godina kasnije, Kotor potpada pod dominaciju srpske države Nemanjića, kako će se videti iz sljedeće isprave. Pored njega pominju se kotorski poslanici Dabro i Ivan Dabrov, svakako članovi, odnosno, eponimi stare kotorske porodice Dabro, zatim jedino ovdje spomenuti Bola de Sazavezo i Blažo Fancelo, dok bi Buticije de Poto, nedovoljno čitko napisan, mogao da bude član ili eponim kasnije poznate kotorske vlasteoske porodice Euticio, dok su njihovi sagovornici i supotpisnici ugovora Flaskon, svakako knez Dubrovnika, i čitava opština dubrovačka.*

5. 1186. godine, mjeseca januara, u Kotoru:

Jura, setnik župana Nemanje, propisuje neke odredbe

Oko 1170. godine vrhovnu vlast u Raškoj preuzeo je Stefan Nemanja, davši na upravu svojoj braći: Stracimiru oblast oko Zapadne Morave, a Miroslavu Hum i dio Polimlja. Nakon smrti moćnog vizantijskog kralja Emanuela Komnena, 1180. godine, iskoristivši rasulo u Vizantiji, Nemanja je počeo da širi svoju državu prema istoku (do Velbužda) i jugu (do Skopja i Prizrena) ali je najviše uspjeha imao u Primorju đe je, poslije smrti kralja Bodina, dotadašnja dukljanska država bila uništena unutrašnjim trzavicama. Nemanja je do 1185. godine osvojio grad Skadar i okolne manje gradove Danj, Sardu, Drivast, Svač, kao i Ulcinj i Bar, koje je djelimično razorio i iz njih išćerao Vizantijce, dok je Kotor poštedio i u njemu, navodno, imao svoj dvor.

Doljenavedenu ispravu diktirao je Nemanjin predstavnik, setnik Jura, zajedno sa trojicom gradskih sudija, koje je postavljao

župan. Ispravu je Smičiklas donio prema starom ritualu crkve Sv. Tripuna, napominjući da se ova listina pominje i u rukopisu JAZU (HAZU) u Zagrebu: „Catharensia Miscellanea“, II, b. 25, str. 308.

Smičiklas, Codex, II, str. 198, br. dok. 194;

Rad JAZU, I., 127-8;

Kukuljević, Codex, II, 135.

In nomine eterni dei et saluatoris nostri Jesu Christi. Anno millesimo centesimo octuagesimo sexto, mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne, iupani Rasse

Ego Jurha setnicus, directus in civitate Cataro a predicto magno iupano, una cum iuratis iudicibus ab ipso constitutis: Junio Sergii, Jacobo Boce, Petrolino Gregorii, et cum omnibus nobilibus Catarensibus ... sub pulsatione campane ... ut ab hodierno die in antea, si quis ex nostris concivibus emerit de aliquo servo palas vel arundines siue salices, det sex michalatos⁵, de quibus unum accipiat comes ciuitatis et quinque dentur ad utilitatem ecclesie sancti Trifonis. Et servus qui habet iubbatum, vendat palam siue in porta, uel dominus eius interogetur. Et super servum, qui furtum fecerit non possit plus dari iudicatura nisi duo uel tres perperi⁶; super liberum autem detur iudicatura quantumcumque datori iudicature placuerit.

P r i j e v o d :

U ime vječitoga Boga i Spasitelja našega Isusa Hrista. Godine

⁵ **Michalatoa**, vizantijski novac XII vijeka, vrijednosti jednog srebrnog groša.

⁶ **Perper** nikada nije bio kovan kao moneta, već je služio kao obračunska jedinica i sadržavao u sebi 12 srebrnih **groševa**, a svaki groš 30 bakrenih **folara**.

hiljadu sto osamdeset šeste, mjeseca januara, u vrijeme gospodara našeg Nemanje, župana Raške.

Ja Jura setnik, upućen u grad Kotor od rečenog velikog župana, zajedno sa zakletim sudijama, od **istoga** postavljenim: Junijem Sergijevim, Jakobom Boce i Petrolinom Gregorijevim, i sa svim plemićima kotorskim ... uz zvonjavu zvona ... da od današnjeg dana u naprijed, ako neko od naših sugrađana bude kupio od nekog sluge (roba ?) drvenu građu ili trsku ili drvo vrbe, neka plati šest mihalata, od kojih će jedan uzeti knez grada, a pet će se dati u korist crkve Sv. Tripuna. A sluga (rob ?) kome bude naloženo mora da prodaje drvenu građu samo na vratima, ili će njegov gospodar biti optužen. A slugi koji ukrade, ne može se izreći presuda osim dva ili tri perpera; prema slobodnome pak neka se izrekne presuda koliko god davaocu presude bude dovoljno.

(Preveo /sa greškama/ i: Milošević A., o.c., str. 69)

Iako relativno kratka, ova odluka setnika Jure, sa sudijama koje je postavio veliki župan, i sa plemstvom grada, što bi moglo da predstavlja tzv. Veliko vijeće, puna je nejasnoća, naročito u prvom dijelu. Naime, teško je pretpostaviti da bi prodaja drvene građe, trske i vrba od strane slugu (robova ?) predstavljala neku vrstu krivičnog djela, kažnjivog sa šest vizantijskih novaca zvanih „mihalatos“. Ostale odredbe ove odluke su jasnije i prihvatljivije.

6. 1195. godine, mjeseca novembra, u Palermu:

Darovnica carice Konstance Kotoranima

Ova listina sadrži, između ostalog, i darovnicu rimske carice i kraljice Sicilije, Konstance, brodarima grada Kotora o oslobođanju od plaćanja taksa u Apuliji. Pošto se najveći dio ove listine odnosi na uređenje odnosa unutar Arhiepiskopije grada Baria, na čijem je tronu tada sedio Doferije, a u čijem se sastavu nalazila kotorska Biskupija, to će se ovde donijeti samo uvo-

dni dio sa intitulacijom, te onaj pasus koji se odnosi direktno na grad Kotor.

Sforza Fedele, Bari e Kotor, un singolare caso di rapporti fra le due sponde Adriatiche,

Bari, 1975, str. 94.

Monumenta Montenegrina, VI, str. 62-63.

In nomine sancte et individue Trinitatis, amen.

Constantia, divina favente clementia Romanorum imperatrix et regina Sicilie, semper augusta.

.....

Ad instantiam quoque precum sepedicti Doferii, venerabilis archiepiscopi, auctoritate nostra statuimus et donamus, ut quia civitas Catere, que est in Dalmacia, suffraganea est Barenis archiepiscopatus, quod ad honorem regni nostri redundare, quociencumque Caterini cives ad partes Apulie venerint, de quibuscumque fuerint impetiti, non respondeant nec satisfaciant nisi in curia Barenis ecclesie, concedentes etiam obtentu ipsius archiepiscopi, ut ab exactione ancoratici et plateatici, quod de navibus eorum et de mercimoniis suis in portu et civitate Bari tenebantur hactenus baiulis nostris exolvere, liberi sint ipsi Caterini penitus et immunes. Ad huius autem concessionis, confirmationis et constitutionis nostre memoriam et inviolabile firmamentum presens privilegium nostrum conscribi et maiestatis nostre sigillo cereo iussimus roborari, anno, mense et indictione subscriptis.

Data Panormii, anno dominicae incarnationis millesimo centesimo nonagesimo quinto, mense Novembris, indictione quatuordecima, regnante domino nostro Henrico sexto, Dei gracia magnifico Romanorum imperatore semper augusto et rege Sicilie gloriosissimo, anno regni eius vicesimo quinto, imperii vero quinto et regni Sicilie anno primo, feliciter, amen.

Prijevod:

U ime svetog i nedjeljivog Trojstva, amen.

Konstanca, Božjom milošću rimska carica i kraljica Sicilije, uvijek uzvišena.

.....

Na silne molbe gorerečenog Doferija, časnog nadbiskupa, po volji našoj odlučujemo i dajemo da grad Kotor, koji se nalazi u Dalmaciji, a sufragan je nadbiskupije u Bariju, u čast našeg kraljevstva obdarujemo, ako bilo koji građani Kotora budu došli u oblast Apulije i od bilo koga budu napadnuti, neka ne odgovaraju i neka se ne opravdavaju osim u sudu crkve Barija; dozvoljavajući takođe po nagovoru istog nadbiskupa, da od naplate takse za sidrenje i za zauzimanje tržnog mjesta, koje bi do sada trebalo da se plate našim službenicima od njihovih brodova i njihove robe u luk i gradu Bariju, neka isti Kotorani budu oslobođeni i potpuno izuzeti. Za ovo pak naše dopuštenje, potvrdu i odredbu, kao uspomenu i neoporivi dokaz, ovu privilegiju smo napisali i naredili da se ovjeri voštanim pečatom našeg veličanstva, doljenapisane godine, mjeseca i indikcije.

Izdato u Palermu, godine Gospodnjeg utjelovljenja 1195, mjeseca novembra, indikcije 14., za vladanja našeg gospodara Henrika VI, Božjom milošću uvijek uzvišenog cara Rimljana i najslavnijeg kralja Sicilije, u godini njegovog vladanja 25-oj, carevanja zapravo petoj i kraljevanja u Siciliji prvoj, sa srećom, amen.

*Ovu listinu je Nikčević donio u cjelini, ali je u dijelu koji se odnosi na Kotor; za tipične pomorske i trgovačke izraze „**ancoraticum**“ (taksa za sidrenje broda) i „**plateaticum**“ (taksa za zapremanje prostora, odnosno, tezg i na tržnici, ili prosto: pjacarina) dozvolio da se pogrešno prevedu izrazima „brodarina“, što bi više odgovaralo pomorskom pojmu „najam broda, navao“, odnosno, „putarina“, što stvarno nema nikakve veze, budući da se radi o tezgama na tržnici.*

No svejedno, ova listina je nesumnjiv dokaz da je u XII vijeku biskupija Kotora bila podređena nadbiskupiji italijanskog grada Barija u pokrajini Pulja, o čemu će se raspravljati na drugom mjestu, a to je s prekidima ostala sve do 1828. godine, te da su pomorsko-trgovačke veze između Kotora i luke Bari bile vrlo intenzivne, a da su Kotorani dobili jednu značajnu povlasticu, koja je bila dugo poštovana.

7. 1197. u Kotoru:

Odluka sudija kotorskog suda o zalozima.

Smičiklas je donio samo tzv. „Ulomak listine kotorske“ prema rukopisu u arhivu JAZU (HAZU) „Catharensia Miscellanea“, II. b, str. 308, zapravo samo uvodni dio sa invokacijom i datacijom, a samu odluku nije iščitao, pa će ovdje biti donesena prema kseroksiranoj kopiji iz starog brevijara katedrale Sv. Tripuna koja se čuva u Sankt Petersburgu, a ustupljena je ljubaznošću dr Dušana Sindika.

Smičiklas, Codex, II, str. 287, br. dok. 270.

† In no(min)e et(er)ni d(e)i y salvatoris n(ostr)i IHU XPI (Jesu Christi). Anno ab i(n)car(natione) d(omi)ni n(ost)ri mill(esimo) nonag(esimo) VII (septimo), sub te(m)pore d(omi)ni Velcanni, Dioclie, Dalmacie, Tribunie atq(ue) Toplizze inclyti regi(s), et d(omi)ni Bocdani comitatu(m) Catari obtinens⁷.

Nos Catarenses iudices Junius Sergii, Jacob(us) Leoce, Maur(us) Iupan(us)⁸, Petrolinus G(re)g(orii), Micha

⁷ Doneseno prema Smičiklasu, sa izvjesnim ispravkama prema petrogradskom rukopisu.

⁸ Na ktitorskom natpisu na crkvi Sv. Luke u Kotoru iz 1195. godine kao ktitor se pominje **Maurus filius Andree Cazafrangi**, pa se odmah nameće pomisao da se radi o jednoj te istoj ličnosti.

Pag(anus), Pascalis Drag(us), Marin(us) Euaicius, Nicolaus Graban(us), Dabraza potis Basili et li intrans laspne s(an)c(t)i Triphonis die(m) pulsata ca(m)pana fecim(us) collecspon(e)m et hoc decretu(m) scribere fecim(us): Ut deinceps null(us) homo p(re)su(m)at credere ut i(n)terp(e)llare ius res zarro(?) sup(er) aliqua pigna auri ut argenti ut cuilibet pignori nisi sup(er) mone-ta(m); si habuerit iubent ei credat. Si au(tem) aliq(ui)s sup(er) aliqua pigna crediderit et aliq(ui)s ueniens ip(s)a pigna calu(m)pniauerit dicens sibi furata ut rapta habuerit, ipse a(li)qua pigna cognoverit, accipit ea(m) sine sco(m)parasque et ad huc sup(er) ip(s)i pigna ipse q(u)i p(o)statu(m) habuerit co(m)ponat curie ui fot pom (?). Et nul(l)i ho(mini) presum(mat) aliq(ui)s emere furtiue ut ab sponse nisi pala (?). Et si emerit aliq(ui)s p(er)dat p(o)stu(m). Et si aliq(ui)s i(m)p(o)staverit Lusorib(us) zarroz (?) siue pignu(m) exi(m)de nulla(m) rastoe (?) sup(er) ip(s)u(m) ualeat querere.

P r i j e v o d :

U ime vječnoga Gospoda i Spasitelja našega Isusa Hrista. Godine od otjelovljenja Gospoda našeg 1197. U vrijeme gospo-dara Vukana, slavnoga kralja Duklje, Dalmacije, Travunije i Toplice, i gospodina Bogdana, kneza Kotora.

Mi kotorski sudije: Junije Sergijev, Jakov Leoce, Maurus župan, Petrolin Gregorijev, Miha Pagan, Paskal Dragov, Marin Evaicijev, Nikola Graban, Dabrača silnog Bazilija i tekućeg dana Sv. Tripuna, učinivši da zazvo-ni zvono i ovu odredbu naredismo da se napiše: da nijedan čovjek ne bi smio da bi ometao pravdu uzastopno pozajmiti stvari za kocku osim zalog u zlatu ili u srebru ili bilo koji drugi zalog osim novca; ako je imao neka se zakune i vjerovaće mu

se. Ako pak neko neke zaloge pozajmi a neko došavši iste zaloge lažno prisvoji, rekavši da su mu ukradeni ili oteti, i sam iste zaloge prepozna, neka ih uzme bez oklijevanja, a zbog toga za iste zaloge onaj koji je imao zahtjev neka dostavi sudu

.....

I nijednom čovjeku

(Preveo samo uvodnu intitulaciju: Milošević A., o.c., str. 70)

Po nekim indicijama, ova i prethodno navedena odluka o zalozima, mogle bi da predstavljaju odredbe, koje su kasnije bile unesene u najstariju verziju kotorskog gradskog Statuta, čiji je prvi dio kodifikovan tokom prve polovine XIV vijeka

8. 1199, mjeseca jula, u Kotoru:

Uvodni dio jedne odluke vijeća

Smičiklas donosi samo uvodni dio ove listine, sa invokacijom i datacijom, završen riječima „slijedi odluka vijeća“, u zagradama, a prema rukopisu u arhivu JAZU (HAZU) „Catharensia Miscellanea“, II. b. 21, str. 308, što nije bilo dostupno.

Smičiklas, Codex, II, str. 324, br. dok. 305.

In Christi nomine. Anno ab incarnatione domini nostri MCXCIX, indictione II, mense iulio, sub tempore regis Velcani et comitis ciuitatis Desimiri (sequitur decretum consilii).

P r i j e v o d:

U ime Hristovo. Godine od otjelovljenja Gospoda našeg 1199, indikcije druge, mjeseca jula, u vrijeme kralja Vukana i kneza grada Desimira (slijedi odluka vijeća).

Velika je šteta što nije bilo moguće iščitati i prekontrolisati tekst ove odluke, ni po zagrebačkom ni po petrogradskom rukopisu, pošto bi i ona kao i dvije prethodne, mogla predstavljati

dio jezgra budućeg kodifikovanog gradskog Statuta, dok se knez Desimir pominje i u sljedećoj ispravi, koja možda predstavlja rekonstrukciju gore naznačene odluke.

9. 1200. godine, 3. januara, u Kotoru:

Odluka vijeća o uređenju javnih poslova

Smičiklas je ovu listinu očigledno kontrolisao prema zagrebačkom rukopisu „Catharensia Miscellanea“, II. b. 25, ali nju donose i ostali polihistori. S druge strane, ova isprava je veoma značajna, pošto se u njoj prvi put pominje notar vijeća („consilii notarius“), prezbiter Junije, dakle, prvi titulirani gradski notar.

Smičiklas, Codex, II, str. 341, br. dok. 318;

Farlati, Illyr. sacr., VI, 435-436;

Wenzel, Cod. Arpadianus, VI, 221;

Kukuljević, Regesta, 1, I.

In nomine dei eterni et saluatoris nostri Iesu Christi, anno MCC, in mense ianuarii in die 3. Nos nomine populorum Catharinorum, in primis Iupan(us)⁹ Maurus, Jacob(us) Lerce, Voracius Symeonis, Euticius, Micha pag(anus), Paschalis Dragus, Rile Dabraza, Nicolaus Grabanus, cum omni populo ciuitatis, similiter et dominorum, Micha archidiaconus cum suo capitulo ibi existens.

Recollere et firmiter in mente retinere, quod qondam sub tempore comitis Benesse veniens quidam legatus a romana curia nomine Gualterius et coram sui presentia reclamauisse totius populus ciuitatis de superfluitate laboris, quam sine

⁹ Budući da nije bilo moguće kontrolisati nijedan od pomenutih rukopisa, može se pretpostaviti da je ime Lupinus zapravo pogrešno pročitani izraz „in primis“, te da prezime **Lupanus**, iza koga ne bi trebalo da dode zarez, treba prepraviti u titulu **Iupanus** i povezati je sa ličnim imenom **Maurus**, kako je to urađeno u prethodnoj bilješci.

miseriordia exigebant a suis debitoribus. Unde per uoluntatem omnium nostrum ex iussione apostolica decreuerunt hoc, ut pro decem annis de labore non plus possit querere exactor nisi duplicatos solidos ad rationem de quinque in sex¹⁰, quoniam in antiquo tempore hoc fuit usu nostre ciuitatis, alium laborem non exigebant nisi de quinque in sex. Unde pro decem annis deorsum non possit querere nisi medium laborem de quinque in sex; et decem uero annos sursum non possit querere nisi duplicatos.

Hac quidem scripturam bene recolimus esse factam, sed nullo modo eam inuenire potuimus, sed quia cuncta que illic scripta sunt pleniter recolentes, iuxta hoc decretum hanc scripturam confirmamus et firmiter perpetualiter esse tenendam communi uoluntate iubemus. Hoc fuit factum sub tempore domini nostri regis Velcanni et comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus.

Ego autem Junius, presbyter et consilii notarius, audiens hoc ab ipsis nobilibus sine dilatione prenotauit.

P r i j e v o d :

U ime vječitog Gospoda i Spasitelja našega Isusa Hrista, godine 1200., mjeseca januara, dana 3. Mi u ime naroda Kotorana: kao prvo župan Maurus, Jakov Lerce, Voracius Simeonov, Euticius, Miha Pag(anus), Paskal Drago, Rile Dabrača, Nikola Grabanus sa čitavim narodom grada, podjednako i gospode, Miha arhidakon sa svojim kaptolom je ovdje prisustvovao.

Obnovili smo i čvrsto u pameti zadržali, da je nekada u vrijeme kneza Beneše došao jedan poslanik iz rimske kurije po imenu Gvalterius i tokom njegovog prisustva žalio se čitav

¹⁰ Uobičajeni način naplate kamate na novac koji nije na vrijeme vraćen, bila je formula: „**od pet** (perpera) **na šest** (perpera)“, što zapravo iznosi **20%** zatezne kamate.

narod grada zbog previsokih kamata, koje su bez milosti naplaćivane od dužnika. Stoga po želji svih naših, a po apostolskom nalogu, odlučili su, dakle, da za deset godina kamata izvršitelj ne može više tražiti od dvostrukih solida, po interesu od pet na šest (ili 20%), budući da je u staro vrijeme to bilo u običaju našeg grada, a drugu kamatu ne mogu naplaćivati nego od pet na šest. Stoga za idućih deset godina ne može se tražiti nego polovina kamate od pet na šest; a za deset zapravo proteklih godina ne može se tražiti osim dvostrukih.

Dobro se sjećamo da je ovaj dokument bio izrađen, ali ga nikakvim načinom nismo mogli naći, no budući da su sve one isprave potpuno zapamćene, pored tog dekreta i ovu ispravu potvrđujemo i zahtijevamo da čvrsto i trajno zauvijek bude na snazi, po opštoj volji. Ovo je učinjeno u vrijeme gospodara našeg kralja Vukana i kod nas vladajućeg kneza Desimira, njegovog sluga.

Ja naime Junije, prezbiter i notar vijeća, saslušavši ovo od istih plemića, bez odgađanja zapisah.

(Preveo takođe: Milošević A., o.c., str. 75)

Karakteristično je naglasiti da se u sve četiri posljednje navedene isprave XII vijeka ponavljaju gotovo ista imena gradskih magistrata i članova vijeća:

	1186	1197	1199.	1200.
knez:	Jura setnik	Bogdan	Desimir	Desimir
vijećnici:	Junije Sergijev	Junije Sergijev		
	Jakob Boce	Jakob Leoce		Jakob Lerce
	Petrolin Grgurov	Petrolin Grgurov		
		Maurus župan		župan Maurus
		Miha Paganus		Miha Paganus
		Paskal Drago		Paskal Drago
		Marin Euticije		 Euticje
		Nikola Graban		Nikola Graban
		Dabrača Bazilijev		Rile Dabrače
				Voracije Simeonov

Ovo bi moglo da znači da se pred sam kraj XII vijeka, nakon potpadanja Kotora pod srpsku dominaciju, u gradu ustalio sistem vlasti na čelu sa knezom, koga je postavljao kralj, i gradskim vijećem sastavljenim od plemića, koji često donose odluke zajedno sa svim građanima grada.

10. 1215, mjeseca avgusta, u Kotoru:

Odnos sveštenstva i sudske vlasti

Smičiklas ovu ispravu donosi samo na osnovu starijih kodeksa, bez kontrole i čitanja originala, pa će tako i ovdje biti urađeno.

Smičiklas, Codex, III, str. 135, br. dok. 117;

Farlati, Illyr. sacr., VI, 436;

Wenzel, Cod. Arpad., VI, 377;

Kukuljević, Reg. no. 100.

In anno dominicae incarnationis MCCXV, mense augusti.

Evenit tunc, ut pro quodam debito fuissent datae aptagiae¹¹ super presbyterum Michaellem comiti Tupze; et postquam hoc factum nunciatum fuisset archidiacono Sergio, qui tunc primatum ecclesiae tenebat, venit in curia coram iudicibus, qui ipso tempore erant, videlicet Drago potis Basillii cum Petro potis Tryphonis atque Simeonis Iunii, et coram istorum iudicio convicerunt comitem Tupzam.

Et iudicatum, ut comes non auderet accipere aptagias super ullum clericum nisi episcopus, vel si ibi episcopus in civitate non fuerit, hanc potestatem archidiaconus habeat tollendi aptagias super quemlibet clericum.

Scripsit haec Iunius, communi notarius.

¹¹ **Aptagija** bila vrsta zamjene utvrđene plate sudijama, za svaku parnicu posebno, kako je to utvrđeno kasnije u Statutu grada Kotora, pogl. XIII.

P r i j e v o d :

U godini Gospodnjeg utjelovljenja 1215, mjeseca avgusta.

Dogodilo se tada da su zbog nekog duga bile date aptagije za prezbitera Mihaila knezu Tupči; i kada je ovaj slučaj dojavljen arhiđakonu Sergiju, koji je tada bio na čelu crkve, došao je lično kod sudija, koji su u tom vremenu bili: Draga potomka Bazilijevog¹², Petra potomka Tripunovog¹³ i Simeona Junijevog¹⁴, i na njihovom sudu dokazao krivicu kneza Tupče.

A presuđeno je da knez ne smije primati aptagije za nijednog klerika već biskup, a ako biskup ne bi bio u gradu, ovo ovlašćenje će imati arhiđakon da podigne aptagije za svakog klerika.

Napisao je ovo Junije, opštinski notar.

Ovu ispravu je u svojoj raspravi komentarisao I. Sindik, razmatrajući sudsko uređenje Kotora¹⁵.

11. 1217, mjeseca oktobra, u Kotoru:

Darovnica biskupa Blaža Mateju Bovalisu

Don Ivo Stjepčević u svom izuzetno akribičnom djelu o kotorskoj katedrali¹⁶, prenosi legendu preuzetu iz brevijara stolne crkve o tome da je makedonski car Samuilo u svom pustošnom naletu na Primorje pred kraj X vijeka odnio iz katedrale gravu Sv. Tripuna, te da je Matej Bovalis uspio da vrati svečevu glavu natrag.

¹² Drago Bazilijev, sigurno sin priora (kneza) Kotora **Bazilija** koji se pominje u natpisu na crkvi Sv. Luke iz 1195. godine.

¹³ Petar Tripunov, sigurno sin kneza **Tripuna**, vladaoa Kotora, iz isprave iz 1181. godine.

¹⁴ Simeon Junijev, sin **Junija Sergijevog**, sudije iz isprave iz 1186. godine.

¹⁵ Sindik I., o.c., str. 109-111.

¹⁶ Stjepčević Ivo, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938, str. 29-30.

**Smičiklas, Codex, III, str. 163, br. dok. 136;
Farlati, Illyric.sacr., VI, 439;
Kukuljević, Reg. no. 105 i 211 (pod god. 1227.).**

In nomine dei aeterni et salvatoris nostri Jesu Hristi.

Ego Blasius licet indignus Catharensis episcopus una cum omni Catharensi clero necnon comunitatis praedictae sub domini(o) regis Radoslaui, facimus hunc breve Matthaео de Bovalis proprer bonum servitium, quod gessit circa nostrae ecclesiae et nostrae ciuitatis adducens nobis caput santissimi Tryphonis, nostri protectoris. Igitur de pleno corde facimus sibi exenium secundum nostrum posse et donamus sibi agrum de sancto Theodoro, ut habeat illud cum dei benedictione et nostra, et habeat potestatem ex illo facere suam uoluntatem, sicut ei placuerit. Et hoc sibi concedimus, ut ex omni collectione, quae in civitate fuerit de magna siue de minima, ipse et filii eius et universo suo haerede, qui de Matthaео nati fuerint, sint absoluti ab omni dacione comunis in perpetuum, et cum gesta de hac translatione scripserimus, ipsum in eadem gesta scribam. Et hec omnia quae sibi permittimus et sacramento firmamus. Et quicumque hoc decretum anihilare tentaverit et hanc permissionem sibi datam non audierit, ex parte dei omnipotentis sit maledictus et subiaceat in poena excommunicationis, dum ipse vixerit.

Et ad confirmandum haec pagina notarius capitularis ex iussione episcopi iuravi(t) Tryphon archidiaconus cum presbytero Jacobo archipresbytero et presbytero Junio, communis notario, et multis aliis presbyteris, unitis cum Tryphone Bolize et Milessa Dine, quoniam ipso tempore iudices iurati erant in civitate. Testes exinde existentibus Sergaludino, Anreas Catth(ene ?), Marino Mosche, Joannes Eutici, Joannes Jacobi, Petrus filius Ioannis Dubionis¹⁷. Et hoc

¹⁷ Ovo prezime treba ispraviti u **Dabronis**, prezime poznate kotorske vlasteoske porodice.

donum quod sibi damus nullus homo praesumat sibi eum tollere pro qualiscumque suo debito. Hoc fuit anno millesimo CCXVII, mensis octobris.

Ego autem Junius presbyter et communis notarius ex iussione scripsi.

P r i j e v o d:

U ime vječitog Boga i spasitelja našeg Isusa Hrista.

Ja, Blaž, iako nedostojni biskup kotorski, zajedno sa čitavim kotorskim klerom kao i rečenom opštinom, u vrijeme vladavine kralja Radoslava, napravismo ovu ispravu Mateju Bovali radi dobre usluge, koju je pružio našoj crkvi i našem gradu, vrativši nam glavu Sv. Tripuna, našeg zaštitnika. Stoga iz puna srca činimo mu ustupak prema našim mogućnostima i dajemo mu polje kod Sv. Teodora¹⁸, da ga ima sa božjim i našim blagoslovom, i da ima mogućnost da od njega čini po svojoj volji, kako mu se bude sviđalo. Takođe mu dozvoljavamo da od svakih sakupljanja, koja bi bila u gradu, bilo velika ili mala, on i njegovi sinovi i svi njegovi potomci, što bi od Mateja potekli, budu oslobođeni od svih davanja opštini i to zauvijek, a kao što ćemo dokazati o ovome prenosu zapisati, i ovo ćemo u dokaze zapisati. I sve ovo što smo njemu dozvolili zakletvom potvrđujemo. A ako bi bilo ko ovu odluku pokušao poništiti te ovu dozvolu njemu datu ne bi poslušao, od strane svemogućeg Boga neka bude proklet, i neka potpadne pod kaznu izopćenja, dok god živi.

Da potvrdi ovu stranicu notarske knjige, po nalogu episkopa, zakleo se Tripun arhiđakon sa prezbiterom Jakobom, arhiprezbiterom, i prezbiterom Junijem, opštinskim notarom, i mnogim

¹⁸ Jedina od oko 300 postojećih crkava u opštinama Boke Kotorske (Kotor, Tivat, Herceg-Novi) posvećena Svetom Teodoru (Tironu) nalazi se u selu Zagora, u oblasti Petoselica u Donjem Grblju.

drugim prezbiterima, zajedno sa Tripunom Bolicom i Milešom Dinom, pošto su u to vrijeme oni bili zakleti sudije u gradu. Svjedoci su zatim bili Sergaludin¹⁹, Andrija Kat(ena)²⁰, Marin Moska²¹, Ivan Euticijev²², Ivan Jakovov²³, Petar sin Ivana Dabrona. A ovaj dar što smo mu dali, nijedan čovjek ne smije mu oduzeti zbog bilo kakvog duga. Ovo bijaše godine 1217, mjeseca avgusta.

A naime ja, Junije prezbiter i opštinski notar, po nalogu napisah.

Jedna od tipičnih darovnica srednjeg vijeka, utoliko dragocjenija jer se radi o povraćaju najveće gradske relikvije Kotora – „slavne glave Sv. Tripuna“. Ivo Stjepčević opširno raspravlja o prenosu moćiju Sv. Tripuna, donesenih najvjerovatnije iz Konstantinopolja početkom IX vijeka, u drvenom kovčežiću položenom u mali mramorni sarkofag, što se i sada čuva u relikvijaru katedrale, te o njihovom privremenom odnošenju za vrijeme Samuilove navale na Kotor, najvjerovatnije u Italiju, budući da je oko 1006. godine na Martovom polju u Rimu prefekt Krescencije podigao crkvu u čast ovog sveca, koju je posvetio papa Ivan XVIII (1003-1009.), a koja je kasnije porušena. Tada je dio svečevih moćiju vraćen natrag u Kotor, a dio ostao u Rimu, u crkvi San Spirito in Saxia. Mnogo kasnije, 1378. godine, prilikom svoje pohare Kotora mletački admiral Vettor Pisani odnio je u Veneciju jednu goljenicu svečevog tijela, koja se i danas čuva u tamošnjoj crkvi San Fantina, dok je „slavna glava“ nakon mnogo peripetija, zaslugom Mateja Bovalisa tek početkom XIII vijeka vraćena u Kotor.

¹⁹ Ovo ime bi, po svemu sudeći, moglo da bude turskog porijekla.

²⁰ Pomorac **Andrija Katena** javlja se u kasnijoj kotorskoj ispravi iz 1222. godine.

²¹ Prezime koga nema u repertoaru kotorskih porodica.

²² Predak kotorske porodice **Euticio** (Utici).

²³ Možda jedan od najstarijih članova kotorske plemićke porodice **Jakonja** (Jakanja).

**12. 1221. godine, 15. septembra u Kotoru:
Odredba o sastavljanju isprava**

Uvodni dio ove isprave donio je Farlati, sa malom greškom u čitanju imena gradskog kneza, dok je Smičiklas donosi prema objavljenom čitanju u Radu JAZU i Kukuljevićevim regestima.

Smičiklas, Codex, III, str. 194, dok. br. 169;

Farlati, Illyric.sacr. VI, p. 436;

Kukuljević, Reg., no 138;

Rad. Jugosl. akad., I, 129.

In nomine dei eterni et salvatoris nostri Jesu Christi. Anno millesimo ducentesimo vigesimo primo, quindecimo die intrante mense septembris, sub tempore domini regis Radoslavi et comitis Desali (Farlati: de Soly), episcopi vero Blasii, Leo pulsata campana civitatis sic stabilivimus, ut ab hodierno die in antea nulla carta de lege non scribatur nisi in curia coram iudicibus. Et quicunque voluerit facere aliquam creaturam alicui homini sive de aliquo negotio, non possit facere chartam nisi ambobus (!) partes presentes fuerint, et in huc modum testes adsint cum uno de iudicibus. Et quicunque extra hoc decretum chartam scribere presumpserit, sit falsa et irrita et non accipiatur in curia, et notarius qui eam scripsit sit in sententia. Et ab hodierno die in antea hoc stabilivimus, ut mos que antea fuit in civitate de venditione hereditatum, illud conservetur, ut sit sicut in antiquo tempore.

P r i j e v o d :

U ime vječitoga Boga i Spasitelja našeg Isusa Hrista. Godine 1221, dana današnjeg 15. septembra, u vrijeme gospodina kralja Radoslava i kneza Desala, kao i episkopa Blaža, Leo²⁴

24 Dalje su slijedila imena gradskih sudija, od kojih je samo jednome sačuvano ime: Leo ...

..... zvonilo je zvono grada ovako smo ustanovili, da od današnjeg dana unaprijed nijedna zakonita isprava ne smije se pisati osim na sudu pred sudijama. I ko god bi htio napraviti neko ovlašćenje nekom čovjeku ili o nekom poslu, ne može napraviti ispravu ako obje strane ne budu prisutne, a na taj će način i svjedoci biti prisutni sa jednim od sudija. A ako bi neko mimo ove odluke želio napraviti ispravu, neka bude nevažeća i poništena i da se ne prihvati u sudu, a notar koji bi je napisao neka bude osuđen. I od današnjeg dana unaprijed ustanovićemo da se običaj, koji je ranije postojao u gradu o prodaji nasljedstva tako sačuva, kao što je bio u starim vremenima.

Ovom ispravom se donekle potvrđivao raniji ugovor između Kotora i Dubrovnika o potrebi posjedovanja javnih isprava u bilo kakvim poslovima. U kasnijim notarskim sveščićima iz perioda 1326-1337.godine upravo iz toga razloga vrlo često imamo slučaj da stranke donose na sud razne papire („cedulla“), ponekad pisane eventaulno ćiriličkim pismom („cum alfabeto scriptae“), sa molbom da ih notar svede u javni oblik („in publicam formam“).

13. 1221 – 1222. godine, u Kotoru:

Posveta nove crkve Svete Marije „od rijeke“

Smičiklas navodi: „Kukuljević u Regestama, no. 146, ima ispod regesta ovu opasku: „Ex coll. Papafave. Exemplum litterae repertae per d. Antonium ep. Catharensem in altari sanctae Mariae Fluminis, a. 1120. mense octobri“²⁵.

Smičiklas, Codex, II, str. 207, br. dok. 181.

²⁵ Radi se svakako o godini **1420**, kada je u Kotoru stolovao biskup Antonius iz Bitonta (**1410-1420**).

Memoriae comendatur, quod ecclesia sanctae Mariae de Flumine et ecclesia sancti Iohannis de Portello²⁶ semper fuerint sub regimine horum haereditariorum: videlicet de comite Iohanne et de Dersa cum his qui sunt de Bisacca, quas ecclesias rexerunt ipsi per plurimos annos, denique veniente in vetustate ipsa ecclesia erat opus reedificandi eam, tum successores de dictis propagationibus cupientes renovare ecclesiam sanctae Mariae, diruerunt veteram et in loco eius fabricaverunt aliam, quae post multa annorum curricula, hoc est anno 1221., mense octobris in vigilia sancti Lucae, sub tempore regis Radoslavi et domini Blasii Catharensis episcopi completa fuit.

Homines qui de illorum progenie egressi fuerunt, studuerunt dedicare ecclesiam sanctae Mariae virgini, adiungentes etiam ecclesiam sancti Iohannis de Perzagno²⁷. Homines autem qui ecclesiam dedicaverunt de superiorum veterum origine fuerunt: imprimis presbyter Jacobus, abbas eiusdem ecclesiae sanctae Mariae qui originem ducebat de iis de Bisacca, et presbyter Angelus cum fratre suo Calenda filio Tryphonis, Nichiforus de Draghihna cum Leonardo, qui processerunt de comite Iohanne, cum Martholo filio Dobrazae et eius fratribus et Tryphon Ratislavae cum Prodano Sclepi, genero Marini Ratislavae, et filii Martae cum filiis Marcellae et filiis Sabadazi, qui exorti sunt de iis de Dersa, et presbyter Marinus Taponi cum fratribus suis et Simon Odalae et

²⁶ Mala crkva Sv. Ivana „de portella“ nalazila se u južnom dijelu grada (ostaci otkriveni pod zgradom mletačke Vojne bolnice, sada Centra za kulturu), dok je uz sjeverni zid crkve Sv. Marije „od rijeke“ u XV vijeku prigradbeno kapela Sv. Ivana, na koju se nastavlja dvospratna sakristija i kasniji barokni zvonik.

²⁷ Očigledno je došlo do kontaminacije lokaliteta: „de Portella“ i „de Perzagno“.

Margaritus natus de filia Grubinae cum Georgio filio Vitae, Bello et Iohanne. Et Donatus de Rys et Petrus natus de filia de Palmicae de Rys cum filiis Mengazae de Rys et Matovona Draghi er Georgius cum Bogdano diacono, nepote archipresbyteri et filii Veturi cum filiis Marci de Stephano. Et filia Andrea Zaponi et filii Romani cum filia Ursacii de Stephano.

Suprascripti igitur haereditarii sanctae Mariae considerantes bonum auditorium Georgii Simeonis qui in ipsa ecclesia misit Strabinum cumque coniuge Raislava, concesserunt ipsi dedicare ecclesiam cum ipsis abbatibus sancti Georgii et sancti Petri Buduensis.

Presbyter Micha Pasche, testis, archipresbyter Chatarensis, copiavit, fuitque testis M. archidiaconus cathedralis, presbyter M. Stoici testis.

P r i j e v o d :

Neka je povjereno sjećanju da su crkva Sv. Marije „od Rijeke“ i crkva Sv. Ivana „od portele“ uvijek bile pod upravom ovih nasljednika: naime, od kneza Ivana i od Dersa sa onima što su od Bisaka, koji su crkvama upravljali sami za više godina, a budući da je sama crkva bila ostarila, i došlo vrijeme da se pregrađuje, tada su nasljednici ovih koljena želeći da obnove crkvu Sv. Marije, srušili staru i na njenom mjestu podigli drugu, koja je poslije protoka mnogo godina, a naime godine 1221, mjeseca oktobra, uoči praznika Sv. Luke, u vrijeme gospodina kralja Radoslava i don Blaža, kotorskog episkopa, bila završena.

Ljudi koji su od njegovog poroda proizašli nastojali su posvetiti crkvu Sv. Mariji Djevici, pridružujući takođe i crkvu Sv. Ivana sa Prčanja. Ljudi pak koji su crkvu posvetili od veoma starog porijekla potiču: najprije prezbiter Jakov, opat iste crkve Sv. Marije, koji je porijeklo vodio od onih Bisaka, i prezbiter Angel sa svojim bratom Kalendom, sinom Tripunovim, i Nikifor Dragina sa Leonardom, koji su potekli od kneza Ivana, sa Martolom,

sinom Dobrače i njegovom braćom, pa Tripun Ratislava sa Prodanom Sklepom, zetom Marina Ratislave, i sinovi Marte sa sinovima Marceli i sinovima Sabadaza, koji su potekli od onih Dersa, te prezbiter Marin Tapon sa svojom braćom i Simon Odale i Margaritus, rođen od kćerke Grubine, sa Georgijem, sinom Vitinim, i Belom i Ivanom. Pa Donat Ris i Petar, rođen od kćeri Palmice Risa, sa sinovima Mengače Risa, i Matovon Dragov i Georgije sa đakonom Bogdanom, nećakom arhiprezbitera, i sinovi Vetura sa sinovima Marka Stefanovog. I kćerka Andreje Zapona i sinovi Romanovi sa kćerkom Urzacija Stefanovog.

Gorenavedeni dakle nasljednici Sv. Marije, smatrajući dobrim savjet Georgija Simeonovog, koji je u istoj crkvi postavio Strabina sa njegovom ženom Raislavom, dozvolili su mu da posveti crkvu sa opatima Sv. Georgija²⁸ i Sv. Petra Budvanskog.

Prezbiter Mihael Paškov, svjedok, arhiprezbiter kotorski, prepisao, i bili su svjedoci M(?), arhidakon Katedrale, i prezbiter M(?) Stojkov, svjedok.

Tokom istražnih arheoloških radova, vođenih unutar i oko stojište crkve Sv. Marije „od rijeke“ prije radova na statičkom osiguranju i revitalizaciji ove značajne sakralne građevine iz XIII vijeka, pronađeno je da su temelji sadašnje crkve šeli na ostatke temelja srednjeg broda trobrodne starohrišćanske bazilike, najstarije episkopalne crkve u Kotoru iz prve polovine VI vijeka, datirane u ovaj period na osnovu analogija sa drugim crkvenim građevinama na istočno-jadranskoj obali koje su u krstionici - baptisteriju, u apsidalnom prostoru sjevernog broda bazilike, imale krsni zdenac krstolikog oblika²⁹. Ovim su u cjelini potvrđeni

²⁸ Možda, opatije Sv. Đorđa (Juraja) na otočiću ispred Perasta.

²⁹ Medić-Čanak Milka, *Arhitektura Nemanjinog doba*, II, Beograd, 1988, str. 208 i d.

Martinović J. Jovan, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve Sv. Marije „od rijeke“ u Kotoru*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, 29, Split, 1990, str. 5-29.

navodi iz prvog dijela ove isprave da je stara episkopska bazilika usljed dotrajalosti bila srušena, a na njenom mjestu bila sagrađena druga, odnosno, sadašnja stojeća crkva, kojoj se na kraju ovog dijela isprave određuje tačna vremenska determinacija.

Mogla bi da unese zabunu notica o pridruženoj crkvi Sv. Ivana, koja se jednom označava kao „od portele“, malih vrata za izbacivanje smeća u more, a drugi put se navodi da se radi o nekoj crkvi „na Prčanju“, ali smo mišljenja da je ovdje došlo do kontaminacije imena krivnjom notara, a da se radi svakako o kapeli Sv. Ivana, prizidanoj početkom XV vijeka uz sjeverni zid sadašnje crkve.

Drugi dio isprave sadrži imena tadašnjih hereditara, nasljednika osnivača ranije episkopske bazilike, odnosno, nasljednika kneza Ivana³⁰, te kotorskih porodica Dersa i Bisaka. Mnogi od ovih patronimika ili porodičnih prezimena ne pominju se u jedno stoljeće kasnijim unescima iz najstarijih notarskih knjiga za period 1326-1337. godine, izuzev patricijskih porodica Ratislava (Kuli) i Drago, te pučanske porodice Dersa, čiji je jedan ogranak ostao u prvoj polovini XIV vijeka u Kotoru, a drugi prešao u Dubrovnik, uzevši kasnije slovensko prezime Držić. Možda bi bilo interesantno navesti da se u prvoj polovini XIV vijeka sastav hereditara dosta izmijenio, te da se kao nasljedne porodice sa pravom donošenja određenih odluka, posebno imenovanja opata i rektora, pominju sljedeća prezimena:

Martinović J. Jovan, *Najstariji sakralni objekti u Kotoru*, Glasnik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, Odjeljenje umjetnosti, knj. 11, Podgorica, 1992, str. 167-198.

³⁰ Tokom restauracije izvornog krova od kamenih ploča na crkvi S. Marije „od rijeke“, ispod recentnog krova od kupa kanalice, pronađena su tri ulomka grede septuma, od kojih je na jednom ispisana simbolička i stvarna invokacija, a na druga dva ime izvjesnog Ivana sa suprugom (... **IOHANNIS CVM CONIVGE** ...), koji bi možda mogao biti knez Ivan iz citirane isprave.

Bugata, Petrača, Bugon i Žalparica, dok se od porodica navedenih u ispravi o posvećenju iz 1221. godine ponavlja jedino prezime plemićke porodice Ratislava (odnosno: Kuli)³¹.

14. 1222., mjeseca juna, u Kotoru:

Obaveza davanja priloga brodara biskupu

Smičiklas takođe donosi ovu ispravu po Farlatiju i Kukuljevićevim Regestima, budući da njen original nije sačuvan, pa nije mogla biti vršena kontrola.

Smičiklas, Codex, III, str. 213, 187;

Farlati, Illyr. sacr., VI, str. 436;

Kukuljević, Regesta, no 149.

Anno dominicae incarnationis MCCXXII, mense iunii, indictione X.

Coram nobis iuratis iudicibus Joanne Jacobi et Desa, Blasius Catharensis episcopus missit querimoniam super naucleros navium, dicens quia oporteret dare mihi redditum tam de maioribus navibus quam de minoribus; denique ad hanc questionem respondit Andreas Catene dicens: quia nunquam scimus datum fuisse de minoribus barcellis. Interea vocantes naucleros quaesierunt eos, si antea datum fuisset, et in hoc testificatus est Simon dicens: quia episcopus Sergius me convenit de hoc redditu, et iudicatum est me dare, et dedi illud sibi. Testificantibus et aliis hominibus, Lampridius Zize cum Vitalio Faroni et Martino Mosche.

Unde nos iudices ex consensu aliquorum nobilium sic iubente, ut deinceps tam maiores naves quam barcelle daren redditum episcopo, sicut moris est. Et hoc invenimus: redditum de more de uno arbore medium modium, et de duobus arboribus unum modium.

³¹ Mayer A., *Monumenta Catharensia*, II, unesak br. 1709.

P r i j e v o d:

Godine Gospodnjeg otjelotvorenja 1222, mjeseca juna, indikcije desete.

Pred nas zaklete sudije Ivana Jakobovog i Dešu, Blaž, kotorski episkop, postavio je pitanje o brodarima brodova, govoreći da mu treba dati prilog kako od velikih brodova tako i od malih; stoga je na to pitanje odgovorio Andrija Katena, rekavši da nikada nisu znali da je bilo davano episkopu od manjih barki. U međuvremenu pozvavši brodare, zapitali su ih da li je ranije ovo bilo davano, a na to je svjedočio Simon rekavši da je episkop Sergije³² zatražio od njega da mu dâ prilog te da mu je bilo presuđeno da mora dati, pa je to i dao. Svjedočili su i drugi ljudi, Lampridije Zize sa Vitalom Faronom i Martinom Moskom.

Stoga smo mi sudije uz saglasnost nekoliko plemića ovako odlučili, da ubuduće i veliki brodovi i male barke daju prilog episkopu, kako je običaj. A ovako smo smislili: prilog po običaju od jednog jarbola pola modija, a od dva jarbola jedan modij³³.

³² Epitaf episkopa Sergija Leonovog iz 1205. godine uzidan je u spoljašnji zid stepeništa relikvijara Katedrale.

³³ Težinsko-zapreminska mjerna jedinica modij u XIV vijeku u Dubrovniku je iznosila oko 57 kilograma, ali se nije mogla ustanoviti veličina kotorskog modija u XIII, pa ni u kasnijim vjekovima. Opet ponavljamo, da je prevod ovoga teksta u novoj ediciji *Monumenta Montenegrina*, tom VI/1, str. 82-83, priređivača V. D. Nikčevića potpuno pogrešno preveden, budući da je tamo napisano da „dohodak od jednog broda bude pola modija, a od dva broda jedan modij“, a radi se ustvari o brodovima sa jednim ili dva jarbola („arbor“).

Isprava je interesantna već i stoga što svjedoči da je u Kotoru početkom XIII vijeka bilo velikih brodova sa dva jarbola te manjih barki sa jednim jarbolom, od kojih su sve bile obavezne davati biskupu jedan ili pola modija kao vrstu izdržavanja; nažalost, nije zapisano da li se radilo o žitaricama ili pak o drugom važnom artiklu - soli, koja se u Kotor uvozila najčešće sa područja Zadra. Zanimljivo je da se u ovoj ispravi uopšte ne pominje gradski knez ili srpski kralj, vjerovatno stoga što se radilo o internim pitanjima.

15. 1229. godine, 11. oktobra, u Kotoru:

Zabrana poslovanja sa samostanom Sv. Georgija (ispred Perasta)

Smičiklas donosi ovu ispravu isto tako samo po Farlatiju i Kukuljeviću.

Smičiklas, Codex, III, str. 313, br. dok. 279;

Falati, Illyr. sacr., VI, str. 439;

Kukuljević, Regesta, no 237.

In anno domicae incarnationis MCCXXVIII, 11 die astante mensis octobris, pulsata campana etc.

In primis dominus Blasius episcopus Catharensis cum Tryphone archidiacono et reliquis clericis de capitulo, cum iudicibus iuratis et nobilebus civitatis hoc decretum institutum, ut ab hoc die in antea nullus homo ex civitate praesumat credere aliquam causam abbati Matthaeo sancti Georgii nec ipsius monachis super causis sancti Georgii, nec nullus homo audeat ab illis emere terras aut vineas de sancto Georgio, nec credere illis aliquam pecuniam super paramentis monasterii. Et quicumque hoc fecerit, perdat pretium, quod illis datum habuerit, insuper subiaceat in poena excommunicationis.

P r i j e v o d:

Godine Gospodnjeg otjelovljenja 1229, 11. dana tekućeg mjeseca oktobra, zazvonivši zvonom itd.

Najprije gospodin Blaž, kotorski biskup, sa Tripunom arhiđakonom ... i ostalim klericima kaptola, sa zakletim sudijama i plemićima grada, ovu smo odluku ustanovili, da od današnjeg dana ubuduće nijedan čovjek ne može unaprijed uzimati u zalog u nijednom slučaju opatu Mateju Sv. Đorđa³⁴ niti samim monasima o stvarima Sv. Đorđa, niti nijedan čovjek da se ne usudi kupiti zemlje ili vinograde Sv. Georgija, niti pozajmiti njima nikakav novac za crkvene odežde. A ako neko ovo učini, izgubiće cijenu koju je njima dao, a što više potpašće pod kaznu izopćenja.

Očigledno se radilo o sporu kotorske biskupije sa opatom stare benediktinske opatije na otočiću Sv. Juraja, koja nije spadala pod jurisdikciju biskupije, a inače je Perast pokazivao težnje da se osamostali ispod vlasti Kotora, što mu je kasnije i uspjelo.

³⁴ Od stare benediktinske opatije iz IX-XI vijeka na prirodnom otočiću Sv. Đorđa (Juraja) pred Perastom nije ostalo ni traga, osim nekoliko ulomaka kamenog preromaničkog crkvenog namještaja, budući da je na njene temelje u XVII vijeku sagrađena sadašnja skromna barokna crkva, čiji je pod pokriven nadgrobnim pločama grobnica peraških porodica.